

**Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası
Nəsimi adına Dilçilik İnstitutu**

SAYALI SADIQOVA

**MÜSTƏQİLLİK İLLƏRİNDƏ
AZƏRBAYCAN
DİLİNDƏ TERMINOLOGİYANIN
İNKİŞAFI**

BAKİ – 2016

*Monoqrafiya Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası
Nəsimi adına Dilçilik İnstitutunun Elmi Şurasının
qərarı ilə nəşr olunur.*

Elmi redaktor: AMEA-nın müxbir üzvü M.Nağısoylu

Rəyçilər: f.e.d., professor İ.Qasımov
f.ü.f.d., dosent A.Məşədiyeva

S-49.Sayalı Sadıqova. Müstəqillik illərində Azərbaycan dilində terminologiyanın inkişafı. “Avropa” nəşriyyatı, Bakı-2016, 396 səh.

Monoqrafiyada müstəqillik illərində Azərbaycan dilində terminologiyanın inkişaf istiqamətləri, zənginləşmə mənbələri, termin yaradıcılığı prosesi, mənimsənilmə formaları və nəşr olunan terminoloji lüğətlər tədqiqata cəlb olunmuşdur.

Əsərin terminologiyanın nəzəriyyə və praktikası, termin yaradıcılığı prosesinin tənzimlənməsi ilə bağlı gələcək araşdırmalara yeni istiqamət verəcəyinə ümid edirik.

S $\frac{4702060104-34}{8032-2016}$ Qrifli nəsr

*Müstəqillik uğrunda şəhid olmuş
qardaşım Yusif Sadıqova həsr edirəm.*

ÖN SÖZ

Milli varlıq və birliyin möhkəmləndirilməsində mühüm rol oynayan dil mənəvi və mədəni zənginləşmə, elmi - texniki inkişaf üçün zəruri olan ünsiyyət vasitəsidir. Ana dili hər bir xalqın, hər bir millətin mənəvi sərvəti, mənəviyyatının güzgüsüdür. Bu baxımdan hər millətin inkişafında ən mühüm varlıq və yaşanma amili olan dilin müstəsna rolu vardır. Son illərdə dilimizin dövlət dili kimi inkişafı dil quruculuğu ilə bağlı siyasətlə bağlıdır. Xalqımızın ana dili olan Azərbaycan dilinin inkişafında, onun dünya dilləri içərisində öz layiqli yerini tutmasında dilimizin zənginliklərinə bələd olan Heydər Əliyevin misilsiz xidmətləri olmuşdur. Dilin inkişafını iqtisadi nailiyyətlərdən üstün tutan ulu öndər yazırdı ki, indi biz dilimizdə sərbəst danışırıq və hər bir mürəkkəb fikri ifadə etməyə qadirik. Bu böyük nailiyyətdir ki, bizim bir millət kimi özümüzə məxsus dilimiz var, o da o qədər zəngindir ki, dünyanın hər bir hadisəsini biz öz dilimizdə ifadə edə bilirik.

Azərbaycan müstəqillik qazandıqdan sonra qəbul edilmiş bir sıra qanun və qərarlar dilin inkişaf etməsi üçün yollar açır. 1995-ci il noyabrın 12-də qəbul edilmiş müstəqil dövlətimizin Konstitusiyasında Azərbaycan dili rəsmi dövlət dili elan olundu. Konstitusiyanın “Dövlət dili” adlı 21-ci maddəsində birmənalı vurğulanır ki: “Azərbaycan Respublikasının Dövlət dili Azərbaycan dilidir. Azərbaycan Respublikası Azərbaycan dilinin inkişafını təmin edir”.

Dövlət dilinin Azərbaycan dili adlandırılması təsadüfi deyildir. Birincisi, dövlətin dili dünya təcrübəsində, adətən həmin dövlətin adı ilə adlanır. İkincisi, Azərbaycan sözünün dilimizin adı kimi tarixi də qədimdir və yetərincə linqvistik ənənəsi var. Ölkəmizin ictimai, siyasi-iqtisadi, mədəni həyatında əldə etdiyimiz ən böyük uğurlardan biri də ana dilimizin dövlət dili statusu alması oldu.

Bununla da Azərbaycan dilinin dövlət dili olması qanunla

təsbit edildi. Azərbaycan dilinə siyasi status verildi, rəsmi məclislərin ana dilində aparılması zərurətə çevrildi və beynəlxalq diplomatik danışıqlarda səsənlənməsinə nail olduq.

Azərbaycan dilinin milli-mənəvi, siyasi-hüquqi haqqının bərpa olunması istiqamətində atılmış vacib addımlardan biri 18 iyun 2001-ci ildə “Dövlət dilinin tətbiqi işinin təkmilləşdirilməsi haqqında” fərmanın imzalanması olmuşdur. Fərmanda Azərbaycan dilinin tarixi inkişaf yolları, habelə müstəqil dövlətçilik atributu kimi rolu və funksiyası göstərilmiş, on il ərzində tətbiqi vəziyyəti hər-tərəfli nəzərdən keçirilmişdir. Eyni zamanda, problem və nöqsanlar müəyyənəşdirilərək onların aradan qaldırılması barədə müvafiq tapşırıqlar verilmiş və qəti olaraq 2001-ci il avqust ayının 1-dən latın qrafikalı Azərbaycan əlifbasına keçilməsi qərara alınmışdır. Sərəncamda qeyd olunur ki, müstəqilliyimizin qazanılmasından sonra yaranmış tarixi şərait xalqımızın dünya xalqlarının ümumi yazı sisteminə qoşulması üçün yeni perspektivlər açmış və latın qrafikalı Azərbaycan əlifbasının bərpasını zəruri etmişdir. Bu amil isə dil haqqında müvafiq qanunun, eləcə də digər normativ aktların qəbul olunmasını sürətləndirmişdir. Sənəddə on ilə yaxın bir müddətdə latın qrafikalı Azərbaycan əlifbasına keçid ölkəmizdə 2001-ci il avqust ayının 1-dən bütövlükdə təmin edilmişdir. Yeni əlifbadan istifadənin müstəqil Azərbaycan Respublikasının ictimai-siyasi həyatında, yazı mədəniyyətinin tarixində mühüm hadisə olduğu nəzərdə tutularaq hər il Azərbaycan əlifbası və Azərbaycan dili günü kimi qeyd edilməsi fərmanda qərara alınmışdır. Dil məsələsinə dövlət siyasətinin tərkib hissəsi kimi yanaşılır, qeyd edilirdi ki, xalqın, millətin, insanın öz ana dilindən əziz bir şeyi ola bilməz. Məhz dilə dövlət səviyyəsində belə yanaşmanın nəticəsidir ki, “Azərbaycan əlifbası və Azərbaycan dili gününün təsis edilməsi haqqında” 9 avqust 2001-ci il tarixli prezident fərmanı ilə xalqımızın əlamətdar bayramları sırasına biri də əlavə olunmuşdur.

Dövlət öz dilini inkişaf etdirmədən qoruya bilməz. “Dövlət dilinin tətbiqi işinin təkmilləşdirilməsi haqqında” 18 iyun 2001-ci il tarixli fərmanı ölkəmizdə dövlət dilinin problemlərinin həlli üçün yeni mərhələnin başlanğıcını qoyan tarixi bir sənəd kimi Azərbaycan

can dilinin tətbiqini və latın qrafikasına keçidi təmin etdi. Etiraf edilməlidir ki, həmin fərman Azərbaycan dilinin tarixində dilə bu səviyyədə qiymət verilən ilk rəsmi sənəddir. Bu fərmanda Azərbaycan dilinin tarixi əsasları barədə mükəmməl təsəvvür yaradılmış və inkişaf problemləri haqqında sistemli şəkildə bəhs edilmişdir. Xüsusən, Azərbaycan dilinin mənşəyi ilə bağlı davam edən yanlış konsepsiyaya son qoyulmuş, tarixi faktlara əsaslanaraq Azərbaycan dilinin dövlət dili kimi yaşaması, inkişaf etdirilməsi üçün həm inzibati, hüquqi-siyasi, həm də elmi-nəzəri istiqamətlər müəyyənləşdirildi. Fərmanda orta və ali məktəblərdə Azərbaycan dilinin müasir dünya standartlarına, milli-mədəni inkişaf tariximizin tələblərinə cavab verən tədris işinin təkmilləşdirilməsində, rəsmi yazışmalarda, kargüzarlıq işlərində, reklam işində Azərbaycan dilindən istifadədə, kino və televiziya ekranlarında özünü göstərən dil qüsurları göstərilir və aradan qaldırılması tələb olunurdu.

Azərbaycan dilinin bütün ölkə miqyasında - mədəniyyət, elm, iqtisadiyyat, hərbi, səhiyyə, siyasət, tədris və təlim sahəsində tətbiq olunması zəruri və əməli cəhətdən əsaslandırıldı və Azərbaycan dilçiliyi ilə bağlı görüləcək işlərin əsas konturları verildi. Bununla da, respublikamızda dövlət dilinin tətbiqi işinin təkmilləşdirilməsi haqqında fərmanda Azərbaycan dilinin ölkənin iqtisadi, siyasi və mədəni həyatında işlənməsi zərurəti və bütün yazışma işlərinin Azərbaycan dilində aparılması rəsmiləşdirildi. Ölkəmizin ərazisində kargüzarlıq işlərinin Azərbaycan dilində aparılması onun siyasi nüfuzunun artması üçün xüsusi şərait yaratdı.

Dövlət dilini qorumaq hər bir dövlətin mühüm siyasi-ideoloji vəzifələrindən, əsas milli-mədəni maraqlarından biridir. Azərbaycan dövləti Azərbaycan dilinin tarixi hüquqlarını qoruyur, onun mənəvi-siyasi nüfuzunu həm ölkə daxilində, həm də ölkə xaricində yüksəltmək üçün fərmanda iki cəhət önə çəkilir:

1. Azərbaycan dilinin bir dövlət dili olaraq inkişaf etdirilməsi.
2. Azərbaycan dilinin bir dövlət dili olaraq qorunması.

Bu fərmanın tarixiliyi bir də ondadır ki, Azərbaycan Respublikasının bütün dövlət-icra orqanlarını hərəkətə gətirdi, on illik "tərəddüdlər"dən sonra qəti olaraq latın əlifbasına keçid milli

dövlətin siyasi-ideoloji tələbləri baxımından yenidən inkişafına təkan verdi. Belə ki, fərmanın 9-cu maddəsinin birinci bəndinin çox böyük həlledici əhəmiyyəti vardır: - “Azərbaycan Respublikasının Nazirlər Kabinetinə tapşırılsın ki, ölkədə Azərbaycan dilində çap olunan qəzet, jurnal, bülleten, kitab və digər çap məhsullarının istehsalının 2001-ci il avqustun birinə qədər bütünlükdə latın qrafikasına keçməsinə təmin etsin”. Latın qrafikalı əlifbaya keçmək müddətinin konkret olaraq göstərilməsi yeganə düzgün yol idi.

Azərbaycan dilinə qayğı ilbəlil artmaqdadır. Bu gün televiziya proqramlarında, mətbuatda dil problemləri ilə bağlı mütəxəssislərin fikirləri dərc olunur, dilimizin inkişaf perspektivləri haqqında fikir və mülahizələr səslənir. Azərbaycan dili zəngin imkanlara malik olan bir dildir. Elmin, texnikanın, incəsənətin, istehsalatın, ictimai fəaliyyətin bütün sahələrində anlayışlar sistemi imkan daxilində dilin öz hesabına yararlanmalıdır. Fərmanda qeyd edildiyi kimi, dil öz daxili inkişaf qanunları ilə təşəkkül tapıb inkişaf etməlidir. Leksikanın ən fəal layı olan terminologiya sosial-iqtisadi inkişaf, elmi-texniki tərəqqi, qloballaşma ilə əlaqədar olaraq dəyişir, yeniləşir. Həmin ifadələr müəyyən anlayışların, fikrin, yeniliyin düzgün qavranılmasında, yazı mədəniyyətinin inkişafında, sabitləşməsində böyük rol oynayır. Məhz beynəlxalq aləmə birbaşa çıxış dilin bütün səviyyələri ilə yanaşı, terminologiyaya da təsir göstərir. Elmi dili mütəxəssislər inkişaf etdirir. Orda dil texniki bir sistemə çevrilir. Ola bilər ki, bir elmi dil vahidi çox asanlıqla başqa dilə keçsin, orda inkişaf etsin. Lakin birinci növbədə xalqın intellektinin yüksək olmasından ötrü elmi dil vahidləri dilin daxili imkanları əsasında yararlanmalıdır. Müasir dövrdə yalnız elm və texnikanın ayrı-ayrı sahələrinə aid, eyni zamanda daha geniş mənada ictimai quruluşla bağlı meydana gələn məfhumların ifadəsi üçün qarşılıq axtarırlarkən düzgün yol seçilməlidir. Elmi-texniki tərəqqi, ictimai-siyasi həyatın inkişafı terminoloji sistemlərin fasiləsiz olaraq dəyişməsinə və inkişafına təsir göstərir. Ona görə də terminologiyada baş verən dəyişiklikləri diqqətlə izləmək və terminologiyanın inkişafını düzgün istiqamətləndirmək zəruridir. Bunun üçün elmin bütün sahələrinə aid lüğətlərin tərtibi və nəşri günün tələbidir. Lüğətlərin

tərtibində elmi-texniki tərəqqi ilə bağlı yeni terminlərin yaranmasında ana dilinin həlledici rolu nəzərə alınmalıdır. Yeni anlayışların ifadəsi üçün dilin lüğət tərkibi daxilində sözseçmə prinsipi ilə alınma sözlərin qarşılığı tapılmalı, ya da kalka yolu ilə yaradılan terminlər işlədilməlidir. Belə ki, dilimizin yad təsirlərin qalıqlarından təmizlənməsi birinci növbədə xalq dilinin zəngin xəzinəsi hesabına, dilimizin öz imkanları hesabına olmalıdır. Bəzən Azərbaycan dilində elmi terminlərin yaranmasını başqa dillərin, xüsusən rus, ingilis dilinə məxsus ayrı-ayrı terminlər üçün qarşılıq müəyyənləşdirilməsi kimi dərk edirlər. Əslində isə terminlərin yaradılması hər bir dilin özünəməxsus söz yaradıcılığı prosesidir. Azərbaycan dili müasir dövrdə elə bir inkişaf mərhələsinə çatmışdır ki, elmi-texniki inkişaf nəticəsində yaranmış müxtəlif fikirləri, sözləri, xüsusi elmi texniki anlayışları çox asanlıqla ifadə etmək olur. Bu onu göstərir ki, Azərbaycan dili ictimai, siyasi, mədəni inkişafı ilə bağlı olaraq tərəqqi edir, onun publisist, bədii və elmi üslubları daha da inkişaf edir, zənginləşir. Beynəlxalq terminlərin alınub işlədilməsi isə tələbatı ödəmək üçün vacibdir. Bu dillərin qarşılıqlı zənginləşməsinin qanunauyğunluqlarından doğur. Lakin, bu məsələyə münasibətdə ifrata varmaq, dilimizə lüzumsuz yerə alınmaların gəlməsinə yol vermək olmaz. Alınan sözlər də dilin qrammatik qayda-qanunlarına uyğunlaşmaqla bərabər anlayışı dəqiq təyin etməlidir. Deməli, elmi-texniki tərəqqi, sosial-ictimai həyatın inkişafı dilin fasiləsiz olaraq zənginləşməsinə və inkişafına təsir göstərir. Ona görə də dildə baş verən dəyişiklikləri diqqətlə izləmək və onun inkişafını düzgün istiqamətləndirmək zəruridir, çünki dil xalqın mənəviyyatıdır.

Ana dilinin taleyi barədə təməl düşüncələrini şərtləndirən dil quruculuğundakı ideya istiqaməti bu gün də müasir siyasi baxışlara uyğun səviyyədə aparılmaqdadır. Bu istiqamətdə atılmış vacib addımlardan biri də 30 sentyabr 2002-ci ildə “Azərbaycan Respublikasında Dövlət dili haqqında” Azərbaycan Respublikasının qanunudur. Bu qanunda Azərbaycan dili müstəqil dövlətçiliyin əsaslarından biri olaraq qəbul edilmiş, onun digər dillər arasında yaşaması və təkmilləşdirilməsi sahəsində konseptual ideyalar irəli sürül-

müşdür. Belə bir qanunun qəbulu dövlətin milli dil, milli kimlik siyasətinin uğurla aparılmasının nəticəsi olaraq ictimai xarakter daşıyır və ana dilinin dövlət dili statusunun cəmiyyətin bütün sferalarında tətbiqi əsasları müəyyən edilir. Ölkə həyatında dilin tarixi, müasir vəziyyəti və onun hüquqlarının müdafiə olunması, hüdudlarının genişlənməsi məsələləri daim gündəmdə qalmaqla, böyük dövlət əhəmiyyəti daşıyır.

Ümummilli liderimiz Heydər Əliyev dilimizin saflığını, mənəvi zənginliyini qorumağın vacibliyini çıxışlarında hər zaman vurğulayır, dövlət idarəçiliyində bu zəruri şərtə əməl etməyin vacibliyini önə çəkirdi. Bununla yanaşı qeyd edirdi ki, Azərbaycan dili dünyanın inkişaf etmiş dillərindən olduğundan müasir dövrün ən müxtəlif ictimai-siyasi, elmi-mədəni, fəlsəfi-intellektual məzmun və hadisələri, informativ mənzərəsi bu dildə çevik şəkildə səlisliklə əksini tapa bilir.

“Azərbaycan Respublikasının dövlət dili haqqında Qanunun” da dilimizin cəmiyyətdə inkişaf dairəsinin genişləndirilməsi və görüləcək işlərə nəzarətin gücləndirilməsi məqsədi ilə konkret maddələrdə əlaqədar təşkilat və idarələr qarşısında ciddi vəzifələr qoyulmuşdur. Ana dilinə münasibət dövlətin daxili və xarici siyasəti haqqında ideoloji konsepsiyasının tərkib hissəsi, təzahürü kimi əks olunmuşdur. Xüsusən qeyd edilmişdir ki, Azərbaycan Respublikası Azərbaycan dilinin dövlət dili olaraq işlədilməsini öz müstəqil dövlətçiliyinin başlıca əlamətlərindən biri sayır, onun tətbiqi, qorunması və inkişaf etdirilməsi qayğısına qalır, dünya azərbaycanlılarının Azərbaycan dili ilə bağlı milli-mədəni özünümüdafiə ehtiyaclarının ödənilməsi üçün zəmin yaradır. Qanunun 3-cü maddəsində “Dövlət dilinin işlənməsi, qorunması və inkişafı sahəsində inkişafın əsas vəzifələri”ndə Konstitusiyanın və bu qanunun tələblərinə uyğun olaraq dövlət dili ilə bağlı hüquq qaydalarının müəyyənləşdirilməsi, dövlət dilinin işlənməsi və qorunmasının dövlət büdcəsinin vəsaiti hesabına müəyyənləşdirilməsi, dövlət dilinin işlənilməsi üçün zəruri olan maddi bazanın yaradılması, xaricdə yaşayan azərbaycanlıların Azərbaycan dilində təhsil alması, bu dildən sərbəst istifadə etmələrinə köməklik göstərilməsi haqqında

xüsusi olaraq danışılır. İkinci fəsildə Azərbaycan şəraitində dövlət dilinin rəsmi mərasimlərdə, təhsil sahəsində, televiziya, radio yayımlarında, xidmət sahəsində, reklam və elanlarda, xüsusi adlarda, inzibati ərazilərdə, coğrafi obyektlərin adlarında, hüquq mühafizə orqanlarında işlənməsi və qanunun pozulmasına görə məsuliyyət müddəaları da göstərilir.

Müstəqillik illərində Azərbaycan dövlətinin Prezidenti İlham Əliyevin ana dilinin dövlət dili kimi geniş, maneəsiz işləkliyi üçün göstərdiyi siyasi, milli iradə, gördüyü məqsədyönlü işlər də Azərbaycan dilinin nüfuzunun yüksəlməsinə və türk dilləri arasında mötəbər mövqe qazanmasına xidmət edir. Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyevin 2004-cü il yanvarın 12-də imzaladığı “Azərbaycan dilində latın qrafikası ilə kütləvi nəşrlərin həyata keçirilməsi haqqında”, 2004-cü il yanvarın 14-də “Azərbaycan Milli Ensiklopediyasının nəşri haqqında”, eləcə də 2007-ci il 30 dekabrda “Dünya ədəbiyyatının görkəmli nümayəndələrinin Azərbaycan dilində nəşri nəzərdə tutulan əsərlərinin siyahısının təsdiq edilməsi haqqında” sərəncamları ana dilinin həyatımızın bütün sahələrində tam və müfəssəl tətbiqini gerçəkləşdirmişdir.

23 may 2012-ci ildə imzalanmış “Azərbaycan dilinin qloballaşma şəraitində zamanının tələblərinə uyğun istifadəsinə və ölkədə dilçiliyin inkişafına dair Dövlət Proqramı haqqında” Sərəncam Azərbaycan dilinin tətbiqi və inkişafı üçün yeni bir addımdır. Bu sənəddə Azərbaycan dilinin tarixi əsasları barədə mükəmməl təsəvvür yaradılmış və inkişaf problemləri haqqında sistemli şəkildə bəhs edilmişdir. Xüsusən, Azərbaycan dilinin mənşəyi ilə bağlı davam edən yanlış konsepsiyaya son qoyulması tarixi faktlara əsaslanaraq Azərbaycan dilinin dövlət dili kimi yaşaması, inkişaf etdirilməsi üçün həm inzibati, hüquqi-siyasi, həm də elmi-nəzəri istiqamətlər müəyyənləşdirilməsinin zəruriliyi qeyd edilir.

Dövlət dilini qorumaq hər bir dövlətin mühüm siyasi-ideoloji vəzifələrindən, əsas milli texniki maraqlarından biridir. Azərbaycan dilinin tarixi hüquqlarının qorunması, onun mənəvi-siyasi nüfuzunu həm ölkə daxilində, həm də ölkə xaricində yüksəltmək sərəncamda xüsusi qeyd edilir.

Müstəqillik illərində Azərbaycan dilinin lüğət tərkibində köklü dəyişikliklər baş verir. Bu hər şeydən əvvəl Azərbaycan dilinin başqa dünya dilləri ilə birbaşa əlaqələri ilə bağlıdır. Əgər əvvəllər Azərbaycan dilinə sözlər əsasən, rus dilindən və rus dili vasitəsilə keçirdisə, indi alınmalar vasitəçi dil olmadan dilimizə keçir. Hazırda mətbuat səhifələrində bol-bol işlənən alınmaların dildə yaşayacağına, işləklilik qazanacağına zəmanət vermək olmaz. Lakin dildə zərurətdən işlənən sözlərin dilin lüğət tərkibinə keçərək dili zənginləşdirməsi vacibdir. Bu məsələyə münasibətdə ehtiyatlı olmaq, dildə lüzumsuz yerə alınmaların işlənilməsinə yol vermək olmaz. Bu proses, yəni Azərbaycan dilinin başqa dillərlə birbaşa əlaqəsi lüğətlərin tərtibinə də təsir edir. Belə ki, əvvəllər əsasən, rusca-azərbaycanca, azərbaycanca-rusca lüğətlərin tərtibi prioritet sahə hesab olunurdusa, indi ingilis, türk, alman və s. dillərdə lüğətlərin tərtibi vacib hesab edilir.

Hazırda dilimizin inkişafı ilə əlaqədar bir çox uğurlar əldə edilmişdir. Bütün xalq bu dildə danışır, elmi kitablar, bədii əsərlər, mətbuat bu dildə nəşr olunur, konfranslar, müşavirələr bu dildə aparılır, ali məktəb auditoriyalarında bu dildə mühazirələr oxunur. Bununla yanaşı, dövrün özünün problemləri var. Ədəbi dilin dövlət idarələrində tətbiqi məsələsi, mətbuat dili, radio və televiziya dili, reklamların dili, virtual məkanda dilin qorunması düşündürücü detallardır. Buna görə də dil məsələsi həmişə qayğı tələb edən ən aktual problemdir.

Bu nəzərə alınaraq 23 may 2012-ci ildə “Azərbaycan dilinin qloballaşma şəraitində zamanın tələblərinə uyğun istifadəsinə və ölkədə dilçiliyin inkişafına dair Dövlət Proqramı haqqında” sərəncamda Azərbaycan dilində termin yaradıcılığı sahəsində işlərin tənzimlənməsi və koordinasiya edilməsi üçün Azərbaycan Respublikasının Nazirlər Kabineti yanında Terminologiya Komissiyasının yaradılması qərara alınmışdır. Azərbaycan dilinin dövlət dili statusu alması, yeni təhsil sisteminin yaradılması prosesində Terminologiya Komissiyasının vəzifələri daha da artmışdır. İndiyədək Terminologiya Komissiyasında aşağıdakı istiqamətdə işlər aparılır: elm və texnikanın, iqtisadiyyat və mədəniyyətin ayrı-ayrı sahələri üzrə

terminoloji lüğətlərin hazırlanması və nəşri; terminlərin dövrü mətbuatda, televiziya və radioda, orta və ali məktəblərin dərslərlərində, idarə və müəssisələrin kargüzarlıq işlərində düzgün tətbiqinə nəzarət; terminologiyanın dilçilik problemlərinin işlənilməsi.

Azərbaycan dilində müxtəlif elm sahələrinə aid terminoloji baza dilin öz daxili imkanlarından əlavə rus və Avropa dillərindən alınmış beynəlxalq terminlər əsasında formalaşmışdır. Bu müəyyən mənada müstəqil türk dilli dövlətlərin ortaq elmi terminologiyaya malikliyini şərtləndirir. Belə ki, türk dilləri üçün ortaq terminoloji bazanın yaradılması bu gün üçün aktual olan bir məsələdir. Dili-mizdə müxtəlif dillərdən alınan beynəlxalq terminlərin sayı gündəngünə artır. Ortaq terminoloji bazanın yaradılmasını da bu cəhət zəruriləşdirir. Belə ki, təyin edilmiş dillərin hər birinin müxtəlif sahələrə aid terminləri seçilməlidir. Anlayışı dəqiq ifadə edən termin ortaq türk dilləri üçün qəbul olunmalıdır. Belə bir məsələnin həlli terminologiyanın standartlaşdırılması üçün şərait yaradır. Bu prosesi həyata keçirmək, standartlaşma üçün tələb olunan normaları müəyyənləşdirmək vacibdir. Yaranan terminlər dilin qrammatik qayda-qanunlarına uyğun olmaqla bərabər anlayışı da məntiqi cəhətdən düzgün təyin etməlidir. Bu məsələnin həlli həm vahid beynəlxalq terminologiyanın yaradılmasına şərait yaradır, həm də elmlərin inkişafına təkan verir. Elmlərin inteqrasiyası, elmi biliklərin müxtəlif istiqamətdə inkişafı, elmi təcrübələrin, informasiyaların asanlıqla yayılması, başa düşülməsi üçün vahid terminoloji bazaya üstünlük verilməlidir. Terminoloji fondun yaradılması üçün müxtəlif sahələrə aid terminoloji lüğətlərin tərtibi vacibdir. Terminologiyanın təkmilləşdirilməsi yollarından ən səmərəlisi müxtəlif sahələr üzrə çoxdilli, izahlı terminoloji lüğətlərin tərtib olunmasıdır.

Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabineti yanında Terminologiya Komissiyasında son illərdə terminologiyayı inkişaf etdirmək və təkmilləşdirmək məqsədilə elmin, mədəniyyətin, ictimai-siyasi həyatın bütün sahələri ilə bağlı baş verən dəyişikliklər nəzərə alınaraq mühüm istiqamətlər müəyyənləşdirilmişdir. Bu müddət ərzində elmin demək olar ki, bütün sahələrinə aid 100-dən çox terminoloji lüğət nəşr olunmuşdur. Onların arasında həcmcə çox böyük izahlı,

iki və üç dilli lüğətlər diqqəti cəlb edir. Müxtəlif elm sahələrinə aid terminoloji lüğətlərin elektron variantlarının virtual məkanda yerləşdirilməsi, Azərbaycan dilinin terminoloji arealını müasir metodlarla zənginləşməsinə zəruri edir. Bu nəzərə alınaraq Terminologiya Komissiyasının Veb portalı yaradılmışdır. Azərbaycan terminologiyası Veb portalının yaradılmasında əsas məqsəd dilimizdə olan mövcud terminoloji lüğətləri ilk dəfə olaraq vahid mərkəzə toplamaq, elmin-texnikanın müxtəlif sahələrində çalışanlara terminlərin izahını və müxtəlif dillərdə qarşılığını asanlıqla əldə etməyə yardımçı olmaq, həmçinin termin yaradıcılığına cəmiyyətin müxtəlif təbəqələrini o cümlədən xaricdə yaşayan soydaşlarımızı cəlb etməkdir.

Terminologiya Komissiyasının fəaliyyətinin mühüm bir sahəsini terminlərin kütləvi informasiya vasitələrində, nəşriyyatlarda, idarə və müəssisələrdə, məktəblərdə düzgün tətbiqinə nəzarət təşkil edir. Elmi-texniki tərəqqi, ictimai-siyasi həyatın inkişafı terminoloji sistemlərin fasiləsiz olaraq dəyişməsinə və inkişafına təsir göstərir. Ona görə də terminologiyada baş verən dəyişiklikləri diqqətlə izləmək və terminologiyanın inkişafını həmişə düzgün istiqamətləndirmək zəruridir.

Sərəncamda 90 illik ənənəyə malik olan, dilimizin saflığı, təmizliyi, elmi dilimizin inkişafı istiqamətində fəaliyyət göstərən Terminologiya Komissiyasına yeni status verilmiş, onun funksiyaları daha da genişləndirilmiş, respublika daxilində termin yaradıcılığı prosesinin müəyyənləşdirilməsi vacib bir problem kimi önə çəkilmişdir. Son zamanlar ölkəmizin iqtisadi-siyasi həyatında, ictimai fikrində baş verən proseslər, yeniliklər terminoloji leksikada dəyişmələrə səbəb olmuşdur. Əvvəllər ölkəmizdə terminologiyada baş verən prosesləri dövlət və ictimaiyyət tərəfindən nəzarətdə saxlamaq mümkün idi. Çünki həmin vaxtlar xarici dillərdən tərcümə olunan materialların həcmi böyük deyildi, tərcümə prosesinə ciddi nəzarət olunurdu və ölkə daxilində çap materialları, xüsusi ilə dərslik və dərs vəsaitləri müxtəlif səviyyəli ekspertiza mərhələlərindən keçirdi. Digər tərəfdən kütləvi informasiya vasitələrində verilən informasiyalar terminoloji tələblərə də cavab verməli idi.

Ancaq son zamanlar dünyaya sürətlə açılan çıxışlar, ölkəmizdə xarici KİV- lərin fəaliyyətinin genişlənməsi, internetin cəmiyyətin bütün həyatına nüfuz etməsi, insanların müxtəlif bilik sahələrinə aid məlumatları xarici dillərdən birbaşa qəbul etməsinin sürətlənməsi nəticəsində ölkədə terminoloji mühiti nəzarətdə saxlamaq çətinləşmişdir. Belə şəraitdə dilin terminoloji bazasının yad təsirlərdən qorunması, inkişaf etdirilməsi, bütün dünyaya yayılmış azərbaycanlılara müraciət etmək imkanı olan on-layn resurs bazasının yaradılması və bütövlükdə yeni terminlərin yaradılması prosesində virtual məkanın imkanlarından istifadə edilməsi, o cümlədən, interaktiv forumlar vasitəsi ilə bu prosesə geniş ictimaiyyətin cəlb edilməsi mühüm vəzifələrdən hesab edilir. Müasir şəraitdə Terminologiya Komissiyasının fəaliyyəti belə tələblər nəzərə alınmaqla qurulur. Dilimizin lüğət tərkibində özünü göstərən dəyişmələr cəmiyyətin müxtəlif inkişaf dövrlərində özünəməxsus xüsusiyyətləri ilə fərqlənmişdir. Başlıca problemlərdən biri ictimai-siyasi həyatı, situasiyaları , ölkə daxilində baş verən prosesləri özündə əks etdirən söz və terminlərin yaradılmasıdır.

Dünya sivilizasiyasının, ictimai həyatın əksi olan terminoloji lüğətlərin tərtibi müxtəlif elm sahələrini birləşdirdiyi kimi, ayrı-ayrı dillərin fonetik, leksik, qrammatik xüsusiyyətlərini də özündə birləşdirir. Ona görə də alınma və beynəlmiləl termin axını dilə daxil olan alınmaların tənzimlənməsi, dilimizin tələblərinə uyğunlaşdırılması kimi aktual problemləri meydana çıxarır.

Beynəlxalq əlaqələrin inkişafı, dünya elminə inteqrasiya terminologiyasının zənginləşməsinə səbəb olur. Müxtəlif elm sahələri üzrə kəşflər, ixtiralar və yeniliklər termin və anlayışlarda ifadə olunur. Tarixi-mədəni əlaqələr və dövlətlərarası münasibətlər, elmi-texniki tərəqqi və elmi bilik sahələrinin inkişafı ilə bağlı Azərbaycan dili leksikasında terminlərin xüsusi çəkisinin artması dillərarası əlaqələrin də genişlənməsinin təzahürüdür. Qanunda verilən maddələr ictimai-mənəvi həyatımızın bütün sahələrində Azərbaycan dilinin tam tətbiqinə rəvac verir və əslində müstəqilliyimizin mühüm rəmzi kimi milli mənliliyimizi bəyan etdiyi qədər siyasi iradəmizi də təsdiq edir. Bu qanunun bütün istiqamətlərdə gerçəkləşdirilməsi vətən-

daşlıq borcumuzu tamamlayan elə bir sınaqdır ki, bizi dilimizi daima öyrənməyə, qorumağa, əməli fəaliyyətimizdə tətbiq etməyə çağırır.

Heç şübhəsiz, Azərbaycan mədəniyyəti, elmi inkişaf etdikcə, Azərbaycan dövləti möhkəmləndikcə Azərbaycan dili daha da zənginləşir, daha müasir, daha qlobal, analitik düşüncənin dilinə çevrilir. Azərbaycan dilinin tətbiqi işinin təkmilləşməsi, dövlət dili haqqında qanunun qəbul edilməsi elmin, texnikanın, mədəniyyətin inkişafına öz müsbət təsirini göstərir. Bu baxımdan “Azərbaycan dilinin qloballaşma şəraitində zamanının tələblərinə uyğun istifadəsinə və ölkədə dilçiliyin inkişafına dair Dövlət Proqramı” haqqında sərəncamın tətbiq edilməsi dilimizin inkişafı və tərəqqisi yolunda mühüm mərhələ kimi qiymətləndirilməlidir. Çünki Dünya azərbaycanlılarının ümumi ünsiyyət vasitəsi, Azərbaycan Respublikasının dövlət dili olan Azərbaycan dilinin lokal tarixi və müasir nüfuzunun qorunub saxlanması milli-ictimai ehtiyac, mənəvi-mədəni borcumuzdur.

I FƏSİL

MÜSTƏQİLLİK İLLƏRİNDƏ AZƏRBAYCAN ƏDƏBİ DİLİNİN TERMINOLOGİYASININ İNKİŞAFI

1.1. TERMINOLOGİYANIN NƏZƏRİ PROBLEMLƏRİNİN TƏDQIQI

Müstəqillik illərində Azərbaycan dilinin dövlət dili kimi fəaliyyət sferası xeyli güclənmiş, respublikada fəaliyyət göstərən KİV-in sayının artması, elmi-texniki tərəqqi, beynəlxalq əlaqələrin inkişafı, dünya elminə inteqrasiya terminologiyasının zənginləşməsinə səbəb olmuşdur. Bununla yanaşı başqa ölkələrlə iqtisadi, siyasi, mədəni əlaqələrin artması yeni yaranan terminlərin dilimizin lüğət tərkibinə daxil olmasını sürətləndirmişdir. Bu cür alınmaların miqdarı son illərdə çoxalmış, ayrı-ayrı lüğətlərdə, mətbuat dilində istifadə dairəsi genişlənməmişdir. Xüsusilə, informatika ilə bağlı kompüter, internet, sayt, fayl, disk, elektrofaks, teletayp terminləri artıq ümumişləklilik qazanmışdır. Bu informatika texnologiyalarının həyatımıza, məişətimizə daxil olması və geniş istifadə olunması ilə bağlıdır.

Lüğət tərkibində özünü göstərən dəyişmələr cəmiyyətin müxtəlif inkişaf dövrlərində özünəməxsus xüsusiyyətləri ilə fərqlənmişdir. Hər bir tarixi şərait dilin lüğət tərkibinə, onun formalaşmasına, xüsusilə, onun terminoloji sistemə təsir edir. 90-cı illərdə cəmiyyətdə baş verən dəyişikliklər, ölkəmizin iqtisadi-siyasi həyatında, ictimai fikrində baş verən proseslər, yeniliklər dilimizdən, o cümlədən dilin terminoloji sistemindən də yan keçməmiş, dilin lüğət tərkibində, xüsusilə onun terminoloji bazasında müxtəlif dəyişmələrə səbəb olmuşdur. Müstəqillik qazandıqdan sonra ictimai-siyasi dəyişikliklər və elmi-texniki inqilablarla səciyyələnən XX əsrin sonlarından başlayaraq Azərbaycan dilinin terminoloji sisteminin zənginləşməsində və formalaşmasında rus dilinin təsir dairəsi azalmış, Avropa dillərindən alınmalar artmağa başlamışdır. Terminalmada Qərbi Avropa dilləri, xüsusən, ingilis dili əsas mənbə olmuşdur. Avropa ölkələrinə inteqrasiya rus dilindən və onun

vasitəsilə dilimizə keçən alınma terminlərin axınının qarşısını almış, Avropa alınmaları terminoloji sistemi zənginləşdirmişdir. Bu zənginləşmə prosesində özünü göstərən terminoloji yeniləşmə ictimai həyatda baş verən siyasi, elmi, mədəni, texniki və s. hadisələrlə bağlıdır. İntralingvistik faktorlar səviyyəsində müşahidə olunan bu hadisələr, bir qayda olaraq, terminoloji yeniləşmə prosesində dilin daxili mənbələrinin üzə çıxmasında da önəm kəsb edir. Demək, elm sahələrinin inteqrasiyası, elmi biliklərin müxtəlif istiqamətlərdə inkişafı, xarici dövlətlərlə ictimai-siyasi əlaqələrin güclənməsi, terminoloji bazanın inkişafına təsir göstərmişdir. Bu nəzərə alınaraq, Azərbaycan dilində işlənən, o cümlədən yeni yaranan terminlərin toplanması, aprobeasiyası və tətbiqinin sürətləndirilməsi dilimizdəki elmi-texniki anlayışların vahid sistem əsasında təkmilləşdirilməsini həyata keçirmək zərurəti yaradır. Xüsusilə müasir dövrdə yeni nəzəri baxışların, konsepsiyaların inkişafı, inteqrasiya, qarşılıqlı əlaqələrin güclənməsi elm sahələrində terminoloji bazanın dinamikliyinə təsir göstərir. Cəmiyyətin bir çox fəaliyyət sahələrinə nüfuz edən qloballaşmanın dilə birbaşa təsiri nəticəsində leksikanın əsasını təşkil edən terminologiya dəyişir, yeniləşir. Çünki elmi-texniki tərəqqi, ictimai-siyasi həyatın inkişafı terminologiyanın fasiləsiz olaraq dəyişməsinə və inkişafına şərtləndirir. Cəmiyyətdə baş verən yeniliklər ictimai ünsür olan dildə əks olunur. Dilin inkişaf səviyyəsi, zənginləşməsi daha çox terminologiyada baş verən yeniliklərlə bağlıdır.

Cəmiyyətdə elmlər ümumi xarakter kəsb etməklə müəyyən sahələrə bölünür. Onları ayıran və elmlərin bu şəkildə bölünməsinə səbəb olan amillər, həmçinin onların hər birinə məxsus olan anlayışlar sisteminin müxtəlifliyi hər bir elm sahəsinə aid müəyyən terminlər sisteminin yaranmasına səbəb olur. Ayrı-ayrı bilik sahələrinə aid terminlərə xas olan xüsusiyyətlərin ümumi cəhətləri xüsusi olaraq, yəni müstəqil şəkildə öyrənilməsinə tələb edir. Bu baxımdan Azərbaycan dilinin fəaliyyət dairəsini möhkəmləndirmək və genişləndirmək məqsədilə 2001-ci il iyun ayının 18-də Respublika Prezidentinin “Dövlət dilinin tətbiqi işinin təkmilləşdirilməsi haqqında” fərmanının, həmçinin də 2003-cü il yanvarın 2-də

“Azərbaycan Respublikasının dövlət dili haqqında” qanunun qüvvəyə minməsi dilimizin ən zəruri və təxirəsalınmaz problemlərinin inkişaf etdirilməsinə və bu günə qədər görülməmiş işlərin, həll olunmamış məsələlərin dərinədən öyrənilməsinə diqqəti daha da artırdı. Bu fərman və qanun Azərbaycan dilinin problemlərinin həlli üçün yeni mərhələnin - müstəqillik mərhələsinin başlanğıcını qoyan tarixi bir sənəd kimi qəbul edilir. Fərmanda dilimizin bir sıra məsələləri ilə yanaşı, terminoloji işlər sahəsində problemlərə aydınlıq gətirilir, dilimizin gələcək perspektivləri üçün görüləcək işlər planlaşdırılır. Ona görə ki, müstəqillik illərinin terminologiyasının vəziyyətini, inkişaf səviyyəsini öyrənmədən Azərbaycan ədəbi dilinin inkişaf səviyyəsini müəyyənləşdirmək qeyri-mümkündür. Odur ki, Azərbaycan dilçiliyində həmişə aktual olan terminoloji problemlər və termin yaradıcılığı prosesi nəzəri aspektdə yenidən tədqiq olunması zərurəti yaratdı. 70 illik bir dövrdə terminologiyada baş verən proseslər müstəqillik illərinin tələblərinə cavab vermirdi, ona görə də yeni istiqamətlər müəyyənləşdirmək dövrün tələbi idi. Bu istiqamətlərin doğurduğu problem bu gün dilçiliyimizdə öz həllini gözləyən ən aktual problemlərdəndir. Bu nəzərə alınaraq müstəqillik illərində terminologiyanın müxtəlif problemlərinə həsr olunmuş bir çox elmi əsərlər yazılmışdır. Xüsusilə, elmlərin müxtəlif sahələrinin yüksəlişi və inkişafı ilə bağlı ədəbi dilin lüğət tərkibindəki yeniləşmə prosesini əks etdirən tədqiqatlar aparılır, yeni anlayışların yaranması və bununla bağlı terminologiyada sahə terminlərinin formalaşması dəqiqləşdirilir, dilimizin terminoloji sisteminin qohum və qohum olmayan dillərin terminologiyaları ilə əlaqəsi aşkarlanır, yeni mərhələdə terminşünaslığın konkret və ümumi nəzəri problemləri şərh edilir, terminologiyanın inkişafında termin yaradıcılığının üsulları aydınlaşdırılır, alınmaların yeniləşmədəki rolu açıqlanır, əvəz etmə meyilləri bir proses kimi dəqiqləşdirilir. Müstəqillik illərində isə bir ictimai-siyasi quruluşun digəri ilə əvəzlənməsi nəticəsi olaraq bu yeniləşmə dildə hər an özünü göstərməkdədir. Terminologiyanın inkişafında Qərb dillərinə məxsus sözlərin fəal iştirakı son illərin terminoloji araşdırmalarında mühüm yer tutmaqdadır. Bir proses kimi özünü göstərən terminoloji

yeniləşmə ictimai həyatda baş verən hadisələri qabaqlayır. Ekstralinqvistik faktorlar səviyyəsində olan hadisələr, bir qayda olaraq, terminoloji yeniləşmə prosesində dilin daxili resurslarının rolunu açıb göstərir. Yeni mərhələdə sahə terminologiyasına baxış təzələnilir. Azərbaycan dilçiliyində bu məsələyə yenidən qayıdılaaraq namizədlik və doktorluq dissertasiyaları yazılır, terminoloji işlər sistemə salınır. Elmi-nəzəri istiqamətdə S.A.Sadıqovanın, M.A.İsmayılovanın, Ə.X.Həsənovanın, N.B.Məmmədlinin, İ.Z.Qasımovun, T.Z.Quliyevin doktorluq işlərini daha aktual saymaq olar. Bəzi sahə leksikası, terminologiyası sovet dövründən fərqli şəkildə inkişaf etdiyinə görə müstəqillik illərində yenidən tədqiq edilmişdir. Məsələn , yeni mərhələdə hərbi sistemin kökündən dəyişməsi, milliləşmə ilə birbaşa bağlı məsələ olduğu üçün tədqiqatın xarakteri dəyişir . Bu illərdə hərbi terminologiya ilə bağlı D.Baxışov “Azərbaycan dilində hərbi terminologiya” (ND, Bakı, 1990;) Y.Məmmədli “Azərbaycan dilində hərbi terminlərin tarixi-müqayisəli təhlili” (ND, Bakı, 1996) İ. Qasımov “ Azərbaycan dilində hərbi leksika (təşəkkülü, inkişafı və sabitləşməsi)” (DDA, Bakı, 2003), R. Məmmədov “ Müstəqillik illərində Azərbaycan dilində hərbi terminlərin inkişafı” kimi namizədlik və doktorluq işləri yazılmışdır¹.

Müstəqillik illərində elmi-texniki, ictimai-iqtisadi və mədəni həyatın müxtəlif sahələrində baş verən yeniləşmələrin dildə əksi prosesi ilə bağlı araşdırmalar aparılmışdır. Müasir Azərbaycan ədəbi dilində termin yaradıcılığı prosesi,istiqamətləri², terminlərin zənginləşmə mənbələri, yaranma üsulları, alınma terminlərin mənimlənməsi dövrün zəngin dil faktları ilə araşdırılmışdır. Tədqiqatda alınma terminlərin yaranma mənbələri, dildə mənimlənmə

¹ D.Baxışov “ Azərbaycan dilində hərbi terminologiya”,ND, Bakı, 1990; Y.Məmmədli “Azərbaycan dilində hərbi terminlərin tarixi-müqayisəli təhlili” , ND, Bakı, 1996; İ. Qasımov “ Azərbaycan dilində hərbi leksika (təşəkkülü, inkişafı və sabitləşməsi)”, DDA, Bakı, 2003; , R. Məmmədov “ Müstəqillik illərində Azərbaycan dilində hərbi terminlərin inkişafı”. Bakı, «Nurlan», 2005.

² S. Sadıqova. Müasir Azərbaycan ədəbi dilində termin yaradıcılığı prosesi. Bakı, Elm, 2010, 200 s.

formaları və unifikasiya problemləri nəzəri aspektdə tədqiq edilir və qeyd edilir ki, hazırda alınma terminin adekvat verilmə tendensiyası fəallaşır. Belə Avropa mənəbli terminlərin təsnifatı, sistemləşdirilməsi elmi-texniki terminologiyanın normalaşdırılmasında mühüm əhəmiyyətə malikdir. Məhz təsnifat əsasında terminlərin reseptor dildə assimilyasiyası - alınan leksik vahidlərin maddi formasının fonetik, qrafik, qrammatik və leksik-semantik xarakteristikasını alan dilin müvafiq normasına yaxınlaşması yolu ilə mənimsənilməsi, milli dilin tələblərini ödəməsi və konkret olaraq hansı formada dilə qəbul edilməsi amilləri müəyyənləşdirilmişdir. Qeyd edilir ki, mənimsəməyə görə alınan terminin alan dilin fonetik və morfoloji normalarına formal şəkildə uyğunlaşması, dilin müxtəlif funksional üslublarında işlənməsi, dilin söz yaradıcılığı qaydalarına uyğun gəlməsi, alan dilin öz sözləri ilə birləşmələr yaratması, yaxın sinonimlərdən fərqlənməsi alınma sözün mənimsənilmə dairəsini təyin etmənin əsas meyarlarıdır. Milli terminlərlə yanaşı dilin lüğət tərkibini zənginləşdirən alınma terminlər yeni şəraitdə geniş səpgidə tədqiqat obyektinə olmuşdur. Əgər alınma söz bilavasitə dilimizə daxil olursa, onda dildə nizama salınmalıdır. Tədqiqatda müəyyənləşdirilir ki, Azərbaycan dilində terminologiyanın yaradılması və zənginləşdirilməsi üçün ən əlverişli yol dilin daxili imkanları əsasında terminlərin, termin-söz birləşmələrinin yaradılmasıdır. Belə ki, elm və texnikanın müxtəlif sahələrində meydana gələn yeni anlayışların ifadəsi üçün terminlər yaradılarkən ən əvvəl ana dilinin lüğət tərkibinə nəzər salınmalı, onun daxili imkanlarından səmərəli istifadə edilməlidir. Uzun tarixi inkişaf yolu keçmiş Azərbaycan dilinin terminoloji sisteminin zənginləşməsində dildaxili imkanlar – leksik, morfoloji, sintaktik üsulla yaranan terminlər hər zaman üstünlük təşkil edir. Buna görə də dildə termin yaradıcılığı prosesi, formalaşması, leksik-semantik inkişafı nəzəri cəhətdən müxtəlif istiqamətdən tədqiq olunmuşdur. Bu illərdə N.Məmmədlinin “Alınma terminlər” (1990-2000-ci illər), S.Sadıqovanın “Azərbaycan dilində fizika-riyaziyyat terminologiyasının formalaşması və inkişafı”, “Azərbaycan dilində terminologiyanın nəzəri problemləri”, “Azərbaycan dilində terminologiyanın təşəkkülü və inki-

şafi”, “Azərbaycan ədəbi dilində termin yaradıcılığı prosesi” “Azərbaycan dilinin terminologiyası”, “Azərbaycan dilində terminologiyasının standartlaşdırma formaları”, İ.Qasımovun “Azərbaycan dilində hərbi leksika (təşəkkülü, inkişafı və sabitləşməsi)” ,”Azərbaycan terminologiyası”, “ Müasir Azərbaycan dilində hərbi terminlərin yaranma yolları” monoqrafiyaları nəşr olunmuşdur. S.Quliyevanın “Azərbaycan dilində ədəbiyyatşünaslıq terminologiyasının nəzəri məsələləri” N.Hüseynovanın “Azərbaycan dilində termin yaradıcılığı prosesi”, (1920-1990-cı illər), X.Quliyevanın “Rus dilindən Azərbaycan dilinə kalkaetmə yolları”, İ.Abdullayevanın “Azərbaycan dilinin musiqişünaslıq terminlərinin leksik-semantik və struktur təhlili”, S. İsrailovanın “İnformatika terminlərinin linqvistik təhlili”, X. Qasımovanın “Müstəqillik illərində termin yaradıcılığı prosesinin inkişaf istiqamətləri”, H.Mirzəyev “Azərbaycan dilində kargüzarlıq terminləri” əsərləri nəşr olunmuşdur. Bu əsərlərdə müxtəlif elm sahələrinin terminologiyası linqvistik cəhətdən təhlil edilmişdir.

Son illərdə Azərbaycan dilçiliyində terminologiya ilə əlaqədar araşdırmaların genişlənməsi də diqqəti cəlb edir. Bu araşdırmalar, tədqiqatlar terminologiyanın həm nəzəri, həm də praktik məsələlərini özündə cəmləşdirir. Dilimizin leksik tərkibinin ümumi bir qolunu təşkil edən terminologiyanın öyrənilməsi, artıq Azərbaycan dilçiliyinin müstəqil bir şöbəsi kimi formalaşması, həm də terminologiyanın bəzi problemlərinin ekstralingvistik xarakter daşması, məntiqlə, fəlsəfə ilə, digər elm sahələri ilə bağlılığı terminşünaslığın xüsusi nəzəriyyəsinə yaratmaq kimi vacib bir vəzifəni qarşıya qoymuşdur. Şübhəsiz, ayrı-ayrı elm, texnika sahələrinin terminoloji bazasının müəyyənləşdirilməsi, terminologiyanın sırf linqvistik cəhətlərinin öyrənilməsi, ikidilli, çoxdilli və izahlı terminoloji lüğətlərin, sözlüklərin hazırlanması istiqamətində görülən işlər terminologiyaya kompleks şəkildə yanaşmağa, yeni-yeni problemləri həll etməyə imkan yaradır.

Məlumdur ki, əsas terminoloji mənanın müəyyənləşdirilməsi, terminlərə təyinat verilməsi, cins-növ, tam-hissə münasibətlərinin ayrılmasını, daha doğrusu məntiqi linqvistik istiqamətdə tədqiqat

aparılmasını tələb edir. M. İsmayılovanın Azərbaycan dili terminologiyasının linqvistik təhlili” monoqrafiyasında bu problemlərin istiqamətləri müəyyənləşdirilmişdir. Azərbaycan dilində terminologiyanın təkmilləşdirilməsinin, termin yaradıcılığının linqvistik və məntiqi-linqvistik cəhətləri aydınlaşdırılmışdır.

Terminologiyanın təşəkkülü, formalaşması və inkişafı müxtəlif istiqamətlərdən araşdırılmışdır¹. Terminologiyanın müxtəlif mərhələlərdə inkişaf tarixi, zənginləşmə mənbələri, normaları, nizama salınma qaydaları, onların terminoloji lüğətlərdə əksi, terminlərin unifikasiyası və mənimsənilməsi zəngin faktlarla araşdırılmışdır. Tədqiqatda Azərbaycan dilində terminologiyanın təşəkkülü və inkişaf tarixi aşağıdakı şəkildə dövrləşdirilmişdir: 1. VI-VII əsrlərdən XV əsrə qədərki dövr; 2. XVI-XVIII əsrlərdə terminologiyanın təşəkkülü; 3. XIX əsrin 30-90-cı illərində terminologiyanın inkişafı; 4. XX əsrin I rübündə terminologiyanın inkişafı; 5. XX əsrin 20-90-cı illərində terminologiyanın inkişafı; 6. XX əsrin 90-cı illərində (müstəqillik illərində) terminologiyanın inkişafı. Terminologiyanın təşəkkülü və inkişafı tarixi bu dövrlər əsasında öz xarakterik xüsusiyyətlərinə görə təhlil edilmişdir².

¹ N.Məmmədli “Alınma terminlər” (1990-2000-ci illər;), Bakı, Elm, 1997; S.Sadıqova “Azərbaycan dilində fizika-riyaziyyat terminologiyasının formalaşması və inkişafı” Bakı, “Elm”, 1997, 197s.; “Azərbaycan dilində terminologiyanın nəzəri problemləri” Bakı, “Elm”, 2003, 236 s.; “Azərbaycan dilində terminologiyanın təşəkkülü və inkişafı”, Bakı, “Elm”, 2005, 348 s.; “Müasir Azərbaycan ədəbi dilində termin yaradıcılığı prosesi” Bakı, “Elm”, 2010 s.240.; “Azərbaycan dilinin terminologiyası” Bakı, “Elm”, 2011, 400s.; “Azərbaycan dilində terminologiyanın standartlaşdırma formaları” B, Elm, 2015, 488 s.; S.Quliyeva “Azərbaycan dilində ədəbiyyatşünaslıq terminologiyasının nəzəri məsələləri” Bakı, “Nurlan”, 2003, 182 səh.; N. Hüseynova “Azərbaycan dilində termin yaradıcılığı prosesi” (1920-1990-cı illər), Bakı, “Nurlan”, 2008, 138 səh.; X. Quliyeva “Rus dilindən Azərbaycan dilinə kalkaetmə yolları” Bakı, 2007, 123 səh.; İ Abdullayeva “Azərbaycan dilinin musiqişünaslıq terminlərinin leksik-semantik və struktur təhlili” Bakı, 2008 140 səh.; S. İsrailova “İnformatika terminlərinin linqvistik təhlili” Bakı, Nurlan, 140 s.; X. Qasımova “Müstəqillik illərində termin yaradıcılığı prosesinin inkişaf istiqamətləri” Bakı, Təhsil, 165 s.; H.Mirzəyev “Azərbaycan dilində kargüzarlıq terminləri” Bakı, “Elm və təhsil”, 2011, 162 s.;

² S. Sadıqova “Azərbaycan dilində terminologiyanın təşəkkülü və inkişafı” Bakı, “Elm”, 2005, 348 s.

Müstəqillik illərində terminologiyanın yeni sahələri tədqiqata cəlb olunur. Yeni mərhələdə əsri səciyyələndirən informatika, kibernetika, diplomatiya elmlərinin təsir dairəsi çoxalır. XXI əsr informatika əsrinə çevrilmişdir. Daha çox Avropadan gələn məfhumlar həm özü ilə yeni terminlər gətirir, həm də milli sözlərin hesabına həmin sahələrin anlayışları ifadə edilir, sözlüklər, izahlı lüğətlər tez bir zamanda mütəxəssislər tərəfindən tərtib edilir. Müstəqilliyin verdiyi imkanlar əsasında Azərbaycan dili terminologiyasının nəzəri əsaslarına yenidən baxılır, onun təşəkkülü və inkişafı izlənilir. Yeni şəraitdə ilk dəfə olaraq dilimizin terminologiyasının nəzəri problemləri linqvistik istiqamətdə tədqiq edilib öyrənilmişdir. Mühüm məsələlərdən biri - terminoloji lüğətçilik, onun nəzəri və təcrübi aspektləri araşdırılır. İctimai-siyasi həyatda köklü dəyişikliklərin meydana gəlməsi ilə bağlı mühitə uyğun yeni anlayışlar, yeni terminlər yaranır. Bu proses müstəqillik illərində terminologiyanın nəzəri istiqamətdə yenidən monoqrafik şəkildə öyrənilməsinə zəruri edir. Buna görə də terminlərin mahiyyəti və definitivləşməsi, Azərbaycan dilində terminlərin yaranma prosesi, beynəlmiləl terminlər anlayışı, onların alınma yolları, mənimsənilməsi, struktur-semantik xüsusiyyətləri, terminoloji lüğətlər və onların tərtibi prinsipləri nəzəri aspektdə tədqiq edilmişdir¹.

Azərbaycan dilçiliyində Avropa dillərindən alınan terminlər müxtəlif aspektdən tədqiq olunmuşdur. Elmi-tədqiqat işlərində, normativ dərsləklərdə Avropa dillərindən alınmalardan rus dili və rus dili vasitəsilə alınmalar problemi içərisində ümumi şəkildə bəhs olunmuşdur. Bəzi tədqiqat işlərində dolayısı ilə bu məsələyə toxunulmuşdur. Azərbaycan dilçiliyində Avropa dillərindən söz alınmasına aid ilk tədqiqat işi N.A.Məmmədovundur. “Müasir Azərbaycan ədəbi dilində Avropa mənşəli beynəlmiləl sözlər” adlı namizədlik dissertasiyasında beynəlmiləl sözlərin Azərbaycan dilində işlənmə formalarından və fonetik, morfoloji, leksik-semantik xüsusiyyətlərindən ümumi şəkildə bəhs edilmişdir. S.Xəlilova

---

¹ S.A. Sadiqova. Azərbaycan dili terminologiyasının nəzəri problemləri. Bakı, “Elm”, 2002, 230 səh.

isə N.A. Məmmədovdan tamamilə fərqli bir mövqe tutur. Tədqiqatda əsasən ictimai-siyasi terminlərin müxtəlif sistemli dillərdə formalaşmasının dildaxili və dilxarici məsələlərini, onların dil sistemində mövqeyi və istifadə dairəsi, dünya dillərində beynəlmiləl məfhumların milli dillərdə əks olunması üsulları, onlara verilən terminoloji tələblər, eyni zamanda milli terminologiyanın formalaşmasında beynəlmiləl fondun təsiri araşdırılmışdır¹. R.Cəfərovun “Azərbaycan dilinin texniki terminologiyasında Qərbi Avropa mənşəli alınmalar” monoqrafiyasında Azərbaycan dilinin texniki terminologiyasında işlənən Qərbi Avropa mənşəli sözlər leksik-semantik cəhətdən araşdırılmışdır².

A.Qarayevin tədqiqatlarında Avropa mənşəli sözlərin alınma yolları, vasitələri müəyyənləşdirilmiş, mənşəyi, semantikasi, semasioloji xüsusiyyətləri, həmçinin alınma sözlərin semantik-statistik təhlili aparılmış və dildə mənimsənilmə yolları tədqiq edilmişdir. “Müasir Azərbaycan dilində Avropa mənşəli leksik alınmalar” monoqrafiyasında³ Avropa mənşəli alınmalar linqvistik cəhətdən təhlil olunmuşdur.

Tədqiqatda qeyd edildiyi kimi, dildə paralellər söz artıqlığına gətirib çıxarır. Belə ki, bəzən beynəlmiləl olduğu üçün dilə süni yolla gətirilən və yaxud purizm nöqtəyi-nəzərdən ciddi cəhdlə süni şəkildə öz milli sözlərimizə müraciət və yeni sözlərin yaradılması dildə müəyyən çaşqınlıq və qarışıqlıq yaradır. Bunun aradan qalxması üçün əsas olan alınma və yaxud dilin daxili imkanları vasitəsilə yaradılmış sözlərin leksik – semantik mənasına, adlandırdığı məfhumu tam təsvir etməyinə, dilin mövcud qanunauyğunluğuna riayət olunmasına və eyni zamanda ədəbi dilin tələblərinə cavab verməlidir. Əlbəttə, proses o qədər sürətlə baş verir ki, reseptor dil bütün bu yenilikləri öz dilində adlandırmağı bacarmaq iqtidarında olmur. Buna görə də etimon dildən sözü eynilə və yaxud qrafik,

¹ Xəlilova S. İnternasional terminlər, Bakı, Maarif, 1991.

² R.Cəfərov. Azərbaycan dilinin texniki terminologiyasında Qərbi Avropa alınmaları, Bakı, 1994.

³ A.Qarayev. Müasir Azərbaycan dilində Avropa mənşəli leksik alınmalar. Bakı, 1989.

fonetik və ya hər iki dəyişikliklə almağa məcbur olur. Avropa mənşəli alınmaları tədqiqatçılar müxtəlif qruplara bölmüşlər. A. Qarayev bu bölgünü daha geniş şəkildə vermişdir: 1. Məişətə aid sözlər. 2. Elm və onun müxtəlif sahələrinə aid olan sözlər. 3. İncəsənət və mədəniyyətə aid olan sözlər. 4. İctimai-siyasi məzmunlu sözlər. 5. Texnikaya aid sözlər. 6. Dəniz, nəqliyyat və rabitəyə aid sözlər. 7. Dinə aid sözlər.

Hazırda Azərbaycan dilinin lüğət tərkibinə dövrün tələbinə uyğun olaraq, çoxlu sayda Avropa mənşəli leksemlər daxil olur. Əvvəlki dövrlərdə ərəb, fars və rus mənşəli sözlər dilə məcburi şəkildə daxil olurdusa, müstəqillik illərində Avropa mənşəli sözlərin dilə daxil olması ictimai-siyasi proseslərlə bağlıdır. Buna görə də müstəqillik illərində dilə daxil olan alınmaları zəruri alınmalar adlandırmaq düzgün hesab edilə bilər. Lakin bu alınmaların dildə mənimsənilməsinə və dilin qanunlarına tabe olunmasına nəzarət edilməlidir.

N. Məmmədlinin “Alınma terminlər” monoqrafiyasında Avropa mənşəli alınma terminlərin genealoji tərkibi, alınma amilləri, təsnifi və onların yaranmasında iştirak edən termin elementlər, mənimsənilməsi yolları tədqiq edilmişdir¹. Tədqiqatda mənimsənilmə prosesinin yekunu olub normativ cəhətdən təsbit edilmiş alınma terminlər təhlil obyektidir. Alınmalar bir proses kimi müvafiq növlərə ayrılır və bunlar müqayisəli şəkildə təhlil edilir. Alınmaların tədqiqi sözlərin mənşəyini, arealını, fonotaktikasını öyrənməyə, müəyyən paradigma üzrə işlənən morfemlərin səciyyəsinə açmağa imkan verir. Rus dilindən alınma terminlərin leksik-semantik xüsusiyyətləri, bilinçvizm şəraitində Azərbaycan və rus dillərinin funksional və daxili struktur təsirləri, Avropa mənşəli alınmalar, birbaşa alınmalar, vasitəli alınmalar, morfem alınmalar 3 qrupa ayrılaraq təhlil edilmişdir. Monoqrafiyada ilk təşəbbüs olaraq bütün bu məsələlər, o cümlədən dil əlaqələri, qarşılıqlı təsirlə bağlı bir sıra problemlərin nəzəri interpretasiyası tədqiqata cəlb olunur.

¹ N. Məmmədli. Alınma terminlər, Bakı, Elm, 1997, 314 s.

Tədqiqatda Azərbaycan dili ilə müxtəlif dillər arasındakı əlaqələr yeni səpgidə öyrənilir. Əsas məqsəd ərəb, fars, rus dili vasitəsilə Avropa dillərindən terminlərin alınması mexanizmlərinin, alınma prosesi dinamikasının, alınma terminlərin semantik cəhətdən dilimizdə dəyişməsi xüsusiyyətlərinin, semantik evolyusiya ilə məna və anlayışların formalaşması arasında olan uyğunluqların araşdırılmasıdır. İndiyədək Azərbaycan dilçiliyində ədəbi dilin tərkibini təşkil edən alınma terminlərin leksik-semantik, struktur-qrammatik, milli terminologiyanın formalaşmasında funksional xüsusiyyətləri, mənşəyi, alınma prosesinə təsir göstərən amillər, onların inkişaf istiqamətləri, ümumişlək leksikaya cəlb olunması, mənimsəmə prosesi və mərhələləri, lüğət tərkibinə güclü təsiri, kəmiyyət və keyfiyyət dəyişiklikləri, eyni mənşədən yaranıb formaca dəyişən morfemlərin genetik əlaqəsi küll halında, sistemli şəkildə tədqiq olunmuşdur. Rus mənşəli alınma terminlərin leksik-semantik xüsusiyyətləri, bilinçvizm şəraitində Azərbaycan və rus dillərinin funksional və daxili struktur təsirlərinin kompleksli araşdırılması da bu tədqiqatlardan kənar qalmamışdır. İlk təşəbbüs olaraq bütün bu məsələlər, o cümlədən dil əlaqələri, qarşılıqlı təsirlə bağlı bir sıra problemlərin nəzəri interpretasiyası tədqiqata cəlb olunur. Bu prosesdə yalnız mənimsənilmə prosesinin yekunu olub normativ cəhətdən təsbit edilmiş terminlər təhlil obyektidir. Lakin elmi-texniki tərəqqi dilə daxil olan alınmaların davam etməsi prosesi onların daima tədqiqini zəruri edir. Ona görə də təbii olaraq tədqiqatlarda müasir Azərbaycan dilində olan alınma terminlər tam şəkildə əhatə edilmir. Eləcə də alınma bircinsli hadisə deyildir, buna görə də müxtəlif dil səviyyələrində müşahidə edilir. Alınmaları yaranma mənşəyinə, elm sahələrində işlənmə xarakterinə və mənimsənilmə prosesindən asılı olaraq müvafiq növlərə ayırmaq mümkündür və bunlar müqayisəli şəkildə təhlil edilməlidir.

Müstəqillik illərində elm və texnikanın müxtəlif sahələri ilə bağlı tədqiqatlarda konkret olaraq bir elm sahəsinin inkişafı və tənzimlənməsi problemləri də öz həllini tapmışdır. Bu baxımdan “Azərbaycan dilində fizika-riyaziyyat terminologiyasının formalaşması və inkişafı” monoqrafiyasında Azərbaycan dilində fizika-riya-

ziyyat terminologiyasının yaranma tarixi, təşəkkülü, formalaşması və inkişafı araşdırılmışdır¹. Monoqrafiyada fizika-riyaziyyat terminlərinin inkişaf tarixi, yaranma mənbələri, üsulları, beynəlxalq səviyyədə işlədilməsi, terminoloji lüğətlərdə verilməsi qaydaları tədqiq edilmişdir. Həmin sahə ilə bağlı “İzahlı fizika –riyaziyyat terminləri lüğəti” də nəşr olunmuşdur.

S.M.Quliyevanın “Azərbaycan dilində ədəbiyyatşünaslıq terminologiyasının nəzəri məsələləri” monoqrafiyası² Azərbaycan dilində ədəbiyyatşünaslıq terminologiyasının təşəkkülü, formalaşması və müxtəlif dövrlərdə inkişaf yollarına həsr edilmişdir. Əsərdə ədəbiyyatşünaslıq terminologiyasının inkişaf tarixi, əmələgəlmə yolları, üsulları, zənginləşmə mənbələri, normalaşması, onların nizama salınma qaydaları, həmçinin terminoloji lüğətlərdə əksi geniş şəkildə araşdırılmışdır.

Müstəqillik illərində ictimai-siyasi proseslər onun terminologiyasında öz əksini tapmışdır. İ.Mirtalıblının “Azərbaycan dilinin ictimai-siyasi terminologiyası” monoqrafiyasında bu proseslər zəngin faktlarla araşdırılmışdır.³

Müstəqillik illərində İ. Abdullayevanın “Azərbaycan dilində musiqişünaslıq terminlərinin leksik-semantik və struktur təhlili” monoqrafiyası nəşr olunmuşdur⁴. Əsərdə Azərbaycan dilində musiqişünaslıq terminologiyasının formalaşması və inkişafı zəngin faktlarla araşdırılmışdır. Musiqişünaslıq elminin müasir inkişaf səviyyəsi Azərbaycan dilində musiqişünaslıq terminlərinin linqvistik cəhətdən araşdırılmasını zəruri edir. Son illər musiqişünaslığın müxtəlif sahələrinin inkişafı ona aid terminlər sistemini formalaşdırmışdır. Musiqişünaslıq terminlərinin daxilində təbəqələş-

¹Sadıqova S.A. Azərbaycan dilində fizika-riyaziyyat terminologiyasının formalaşması və inkişafı. Bakı, “Elm”, 1997.

²Quliyeva S. Azərbaycan dilində ədəbiyyatşünaslıq terminologiyasının nəzəri məsələləri”, Bakı, “Nurlan”, 2003, 184 s.

³Mirtalıblı İ. Azərbaycan dilinin ictimai-siyasi terminologiyası. Bakı, “Bakı Universiteti nəşriyyatı”, 2003, 114 s.

⁴Abdullayeva İ. Azərbaycan dilinin musiqişünaslıq terminlərinin leksik-semantik və struktur təhlili, Bakı, “Nafta-Press”, 2008, 140 s.

mənin semantik prosesi, terminlər sisteminin tədqiqini şərtləndirir. Monoqrafiyada Azərbaycan dilində musiqişünaslıq terminologiyasının inkişafı dilçilik baxımından tədqiq olunur və musiqişünaslıq terminlərinin linqvistik meyarlar əsasında zənginləşdirilməsi, normallaşdırılması və unifikasiya yolları müəyyənləşdirilir. Tədqiqatda bu sahənin terminologiyasının formalaşma tarixi təhlil edilir, tematik qruplara ayrılaraq onların sözdüzəldici modelləri, zənginləşmə mənbələri və digər dillərdən alınmalar faktlarla araşdırılır.

Müstəqillik illərində dilin daxili imkanları əsasında termin-yaratma meyili daha da artmışdır. Bunun üçün Azərbaycan dilinin geniş funksional imkanları vardır. Tədqiqatlar göstərir ki, dilin daxili imkanları əsasında yaranan terminlər terminoloji bazanın əsas hissəsini təşkil edir. Hazırda dilin daxili imkanları hesabına yaranan terminlər aşağıdakı yollarla – ümumişlək sözlərə əlavə məna verməklə, dialekt və şivə sözlərindən istifadə etməklə, köhnəlmiş sözlərin dilə qaytarılması, milli və alınma sözlərə şəkilçi artırmaq, iki və daha artıq sözün birləşməsi ilə əmələ gəlir. Milli termin yaradıcılığı ümumi ədəbi dilə əsaslanmalıdır. Bu terminlərin asan başa düşülməsinə, tələffüzünə, tez yadda qalmasına, termin yaradıcılıq prosesinə müsbət təsir edir. Xüsusən, ümumxalq dili termin yaradıcılığı üçün münbit mənbə sayılmalıdır. Elmlərin inteqrasiyası, elmi biliklərin inkişafı, informasiyaların asan yayılması üçün anlayışı dəqiq ifadə edən terminlərə üstünlük verilməlidir. Ona görə də, dilin daxilində işlənərək hər hansı bir ümumişlək anlayış bildirən leksemin termin səciyyəsi qazanması üçün ümumilik çərçivəsindən çıxmalı, müəyyən elmi anlayışı dəqiq, konkret və birmənalı ifadə etməlidir. Cəmiyyətdə baş verən dəyişmələr, yeniləşmələrlə bağlı olaraq həyatımıza daxil olan yeni anlayışları yalnız dilin daxili imkanlarından istifadə etməklə adlandırmaq qeyri-mümkündür. Dilin daxili imkanları əsasında, bu dilin söz yaradıcılığı üsulları ilə müəyyən anlayışın ifadəsi üçün termin yaratmaq mümkün olmadıqda başqa dildən həmin anlayışı ifadə edən terminin hazır şəkildə alınıb işlənməsi zərurətə çevrilir. Termin alınması o zaman zəruri olur ki, milli dilin lüğət tərkibində

müvafiq məfhumu, anlayışı ifadə edən termin, söz olmasın.

Müstəqillik illərində terminologiyaya alınma terminlərin daxil olması prosesi davam etməkdədir. Belə ki, terminologiyada alınmalar dilin kasıblığına dəlalət etmir, əksinə onun dil kontaktları hesabına zənginləşməsinin göstəricisi kimi çıxış edir. Belə qarşılıqlı təsirlər dilləri məhdud milli çərçivədən çıxarır, xalqlar arasında dil əlaqələrini artırır. Dillər arasında qarşılıqlı əlaqə təbii bir haldır və bu proses uzun illər davam etmişdir. Bu faktor xalqlar arasında iqtisadi, siyasi, mədəni və digər əlaqələr əsasında meydana çıxır. Dünyada elə bir dilə rast gəlinmir ki, ancaq öz daxili vasitələri hesabına yaranan terminlərdən ibarət olsun, bu faktorun əsasında dünya dillərində “dil əlaqəsi ənənəsi” dayanır, bu da bütün dünya dillərində mövcuddur. Tarixi-mədəni əlaqələr və dövlətlərarası münasibətlərlə, elmi-texniki tərəqqi və elmi bilik sahələrinin inkişafı ilə bağlı Azərbaycan dili leksikasında alınma terminlərin xüsusi çəkisinin artması dillərarası əlaqələrin də genişlənməsinin təzahürüdür. Beynəlxalq əlaqələrin inkişafı, dünya elminə inteqrasiya terminologiyasının zənginləşməsinə səbəb olur. Başqa ölkələrlə iqtisadi, siyasi, mədəni əlaqələrin artması yeni yaranan terminlərin dilimizin lüğət tərkibinə daxil olmasını sürətləndirmişdir. Bu cür alınmaların miqdarı son illərdə çoxalmış, ayrı-ayrı lüğətlərdə, mətbuat dilində istifadə dairəsi genişlənməmişdir. Xüsusilə, iqtisadiyyatla bağlı bank, bankomat, market, menecer, informatika ilə bağlı sayt, fayl, disk, elektrofaks, teletayp terminləri artıq ümumişləklilik qazanmışdır. Bu iqtisadiyyatın, informatika texnologiyalarının həyatımıza, məişətimizə daxil olması və geniş istifadə olunması ilə bağlıdır. Lüğət tərkibində özünü göstərən dəyişmələr cəmiyyətin müxtəlif inkişaf dövrlərində özünəməxsus xüsusiyyətləri ilə fərqlənmişdir. Hər bir tarixi şərait dilin lüğət tərkibinə, onun formalaşmasına, xüsusilə, onun terminoloji sistemə təsir edir. 90-cı illərdə cəmiyyətdə baş verən dəyişikliklər, ölkəmizin iqtisadi-siyasi həyatında, ictimai fikrində baş verən proseslər, yeniliklər dilimizdən, o cümlədən dilin terminoloji sistemindən də yan keçməmiş, dilin lüğət tərkibində, xüsusilə onun terminoloji bazasında müxtəlif dəyişmələrə səbəb olmuşdur

Müstəqillik qazandıqdan sonra - ictimai-siyasi dəyişikliklər və elmi-texniki inqilablarla səciyyələnən XX əsrin sonlarından başlayaraq Azərbaycan dilinin terminoloji sisteminin zənginləşməsində və formalaşmasında rus dilinin təsir dairəsi azalmış, Avropa dillərindən alınmalar artmağa başlamışdır. Yəni terminalmada əvvəlki dövrlərdə əsas mənbə rus dili olsa da, hazırda Qərbi Avropa dilləri, xüsusən, ingilis dilinin əsas mənbə olması müşahidə olunur. Avropa ölkələrinə inteqrasiya rus dilindən və onun vasitəsilə dilimizə keçən terminlərin alınması axınının qarşısını almışdır.

Terminoloji yeniləşmə, lüğət tərkibinin inkişafı elmi-texniki tərəqqi, ictimai-siyasi və iqtisadi yeniləşmə, ölkələrarası beynəlxalq əlaqələrlə birbaşa bağlıdır. Belə ki, dünyaya inteqrasiya, ictimai-siyasi yeniləşmə bir çox anlayışların, məfhumların və onları ifadə edən yeni terminlərin meydana gəlməsi ilə nəticələnir. Ona görə də, müasir dövrdə terminologiyanın ən əsas problemlərindən biri ictimai-siyasi həyatı, situasiyaları - bir sözlə ölkə daxilində baş verən prosesləri özündə əks etdirən söz və terminlərin yaradılmasıdır. Çünki ictimai-siyasi dəyişikliklərlə bağlı, xeyli miqdarda termin arxaikləşərək öz işləkliyini itirmişdir. Bununla paralel isə zamanın tələbinə və yeni sosial-ideoloji mühitə uyğun ictimai-siyasi terminologiya yaranır. XX əsrin II yarısı kibernetika və informasiya texnologiyalarının sürətli inkişafı ilə səciyyələnir. Yüksək elmi-texniki tərəqqi prosesində informatikanın proqramlaşdırma sistemləri və dilləri, tətbiqi proqramlar, elektron hesablama maşınları yaranır və buna uyğun olaraq terminoloji sistem formalaşır. Bu proses kompüter və korporativ şəbəkələrinin, xüsusən də qlobal informasiya şəbəkəsinin-internetin yaranması ilə nəticələndi. Bütün bunlar həmin sahədə işlənən terminlərin sayının sürətlə artmasına səbəb olur. Odur ki, istər informasiya texnologiyaları, istərsə də digər elm sahələri üzrə həmin yeni anlayışların milli dillər hesabına ifadəsi və terminin yaradılması mümkün olmadıqda alınmalara müraciət edilir.

Müxtəlif elm sahələri üzrə kəşflər, ixtiralar və yeniliklər termin və anlayışlarla ifadə olunur. Sözsüz ki, elmi kəşflərin meydana gəldiyi coğrafi məkanın dili-morfem və leksemləri terminin yaranmasında əsas rol oynayır. Yeni elm sahələrinə məxsus terminlərin

əsas hissəsi isə yarandığı ölkənin dilindən alınır. Aydınır ki, bu zaman alınma terminlər mənsub olduğu dilin elementlərini, morfem və fonetik xüsusiyyətlərini də dilimizə gətirir. Ahəng qanununun pozulması, ön şəkilçilərin işlənməsi, quruluşca düzəltmə sözlərdə kökün müstəqil işləmə bilməməsi kimi xüsusiyyətlər başqa dillərdən keçən terminlərin vasitəsilə dilimizə daxil olur. Bununla yanaşı, alınma terminlər fonetik və qrammatik cəhətdən dilin qrammatik qayda-qanunlarına uyğunlaşdırılır, bəziləri (tele, avto, video) dildə beynəlmiləl termin kimi xüsusi lay təşkil edir. İqtisadi və mədəni həyatda baş verən yeniləşmələrin dildə əksi prosesi də araşdırılmışdır. Cəmiyyətdə baş verən dəyişmələr, yeniləşmələrlə bağlı olaraq həyatımıza daxil olan yeni anlayışları yalnız dilin daxili imkanlarından istifadə etməklə adlandırmaq qeyri-mümkündür. Dilin daxili imkanları əsasında, bu dilin söz yaradıcılığı üsulları ilə müəyyən anlayışın ifadəsi üçün müvafiq termin yaratmaq mümkün olmadıqda başqa dildən həmin anlayışı ifadə edən terminin hazır şəkildə alınıb işlənməsi zərurətə çevrilir. Termin alınması o zaman zəruri olur ki, milli dilin lüğət tərkibində müvafiq məfhumu, anlayışı ifadə edən termin, söz olmasın.

Elmi-texniki tərəqqi, ictimai-siyasi həyatın inkişafı terminoloji sistemlərin fasiləsiz olaraq dəyişməsinə və inkişafına təsir göstərir. Bu dəyişiklikləri izləmək və terminologiyanın inkişafını düzgün istiqamətləndirmək zəruridir. Bu nəzərə alınaraq “Müasir Azərbaycan ədəbi dilində termin yaradıcılığı prosesi” tədqiq olunmuşdur¹. Tədqiqatda müstəqillik illərində Azərbaycan dilində termin yaradıcılığının istiqamətləri müəyyənləşdirilir, dildə meydana gələn proseslər izlənilir, yeni terminlərin yaranma mənbələri, Avropa dillərindən Azərbaycan dilinə keçən terminoloji alınmaların mənbələri müəyyənləşdirilir, ən əsası isə müasir terminologiyada baş verən köklü dəyişmələr ictimai-siyasi və tarixi şəraitə uyğun olaraq araşdırılır. Müstəqillik illərində Azərbaycan dilinin terminologiyası nəzəri cəhətdən spesifik cəhətlər qazanır. Yeni istiqamətlər, meyillər

¹ Sadıqova S. Müasir Azərbaycan ədəbi dilində termin yaradıcılığı prosesi. Bakı, “Elm”, 2010, səh, 210.

meydana gəlir. Odur ki, tədqiqatda müstəqillik illərində Azərbaycan dilində terminologiyanın inkişaf meyilləri müəyyənləşdirilir, termin yaradıcılığının mənbə və üsulları dəqiqləşdirilir, leksik-semantik, morfoloji, sintaktik və kalka yolu ilə yaranan yeni terminlərin xüsusiyyətləri, abreviaturaların səciyyəvi cəhətləri müəyyənləşdirilir, alınma terminlərin dilimizin lüğət tərkibindəki yeri, leksik-semantik və struktur-qrammatik xüsusiyyətləri aydınlaşdırılır, alınmaların mənimsənilmə prosesi, ümumən müstəqillik dövründə leksikoqrafik işlərin inkişafının ümumi cəhətləri müəyyənləşdirilir.

Terminologiya elm və texnikanın yeni sahələrinin yaranması və inkişafı ilə ayaqlaşmalı, geridə qalmamalıdır. Belə ki, dünya sivilizasiyasının, ictimai həyatın əksi olan terminoloji sistem müxtəlif elm sahələrini birləşdirdiyi kimi, ayrı-ayrı dillərin fonetik, leksik, qrammatik xüsusiyyətlərini də özündə birləşdirir. Ona görə də alınma və beynəlmiləl termin axını - dilə daxil olan terminlərin tənzimlənməsi, dilimizin tələblərinə uyğunlaşdırılması kimi aktual problemləri meydana çıxarır. Bu problemlərin həlli və terminologiyanın təkmilləşməsi yollarından ən başlıcası müxtəlif sahələr üzrə terminoloji lüğətlərin yaradılmasıdır.

Azərbaycan müstəqilliyə qədəm qoyduqdan sonra ictimai-siyasi həyatda baş verən yeniləşmələr, eləcə də elmi-texniki tərəqqi ilə bağlı dilimizdə çoxlu miqdarda terminlər yaradılmışdır. Bu terminlərin çoxunun mənası, işlənmə məqamları dəqiqləşdirilmədiyindən onların işlənməsində hərc-mərclik özünü göstərir. Ona görə də müxtəlif elm sahələrində, ictimai-siyasi həyatda həmin anlayışların düzgün işlənməməsi hallarına rast gəlinir. Bunu nəzərə alaraq həmin terminlərin toplanması və izahlı lüğətlərin tərtibi vacib problemlərdəndir. Lüğət hazırlanarkən ictimai-siyasi həyatla, informatika ilə bağlı dilimizə daxil olmuş terminlərin izahına geniş yer verilməlidir. Lüğətin əsas istiqaməti, nəzərə alınaraq sabitləşmiş terminlərin şərhinə geniş yer verilməlidir. Elmi-texniki biliklərin təkmilləşdirilməsi üçün hər şeydən əvvəl onun dili, terminləri təkmilləşdirilməli, anlayışlar dəqiqləşdirilməlidir.

Müasir dövr üçün səciyyəvi olan əsas cəhətlərdən biri hər bir dilin terminologiyasının sürətlə zənginləşməsi ilə bağlıdır. Əgər dilin ümumişlək sözlərinin ayrı-ayrı fərdlər tərəfindən istifadə olunan miqdarı müəyyən məhdud kəmiyyətlə təqribən ifadə oluna bilirsə, zənginləşən və artan terminlərin sahə daxilində işlənməsində heç bir məhdudiyət yoxdur. Danışıq dilində fikrin, hökmün ifadəsi zamanı dubletlərin bir-birini əvəz etmək imkanı ötürülən və qavranılan informasiyanın təhrifinə səbəb olursa, terminologiyadakı hər bir terminin konkret bir anlayışı ifadə etməsi oxşar məsələnin mahiyyətini dəyişir. Sahə mütəxəssisləri sahə terminologiyasına daxil olan, demək olar ki, hər bir termin haqqında zəruri məlumata malik olmalıdırlar. Bütün bunlar terminologiyanın elmi əsaslarının daha dəqiq və çoxtərəfli kompleks işlənməsini zəruriləşdirir. Belə bir tələb terminologiyaya aid nəzəriyyənin inkişaf etdirilməsini, terminologiya sahəsində praktik işlərin yerinə yetirilməsinin metodikasını yenilənmiş nəzəri bazis əsasında təkmilləşdirilməsi ehtiyacını doğurur. Azərbaycan dilinin terminologiyasında qeyd olunan istiqamətdə tədqiqatlar aparılmışdır¹. Bu monoqrafiyada terminologiyanın spesifik xüsusiyyətləri, ümumi ədəbi dilin leksikasında terminlərin yeri, termin yaradıcılığı prosesi, terminoloji sistemlərin formalaşmasının məntiqi-linqvistik əsasları, terminlərin unifikasiyası, standartlaşdırılması məsələlərinə həsr olunmuşdur. Əsərin əhatə etdiyi elmi-nəzəri məsələlərin əhatə dairəsi genişliyi ilə seçildiyi kimi, terminologiyanın müasir inkişaf istiqamətlərini müəyyənləşdirmək baxımından öz aktuallığı ilə də diqqəti cəlb edir. Məlumdur ki, termin elmi-texniki sahələrdə tam şəkildə müəyyənləşmiş, hər hansı bir anlayışı ifadə edir. Lakin terminlər bu və ya digər anlayışları dilin lüğət tərkibinə daxil olan digər sözlər kimi deyil, özünəməxsus qaydada ifadə edir və bu zaman onların spesifik əlamətləri üzə çıxır. Bu xüsusiyyət isə termin və anlayışın qarşılıqlı münasibəti zamanı meydana çıxır və bu münasibət də terminlərin dilin digər sözlərindən fərqli əlamətlərinin meydana çıxmasını şərt-

¹ Sadıqova S. Müasir Azərbaycan ədəbi dilində termin yaradıcılığı prosesi. Bakı, "Elm", 2010, səh.79.

ləndirən amillərdən biri kimi özünü göstərməsinə səbəb olur. Termin anlayış münasibəti məsələsinə gəldikdə isə qeyd etmək ki, bu birinci növbədə obyektiv gerçəkliyin təzahür formaları ilə məntiqi mənada onların adları arasındakı münasibətidir. Terminlə anlayış bir-biri ilə sıx qarşılıqlı əlaqə şəraitində meydana gəlir. Termin və anlayış arasında hadisə və mahiyyət, forma və məzmun əlaqəsi mövcuddur. Termin anlayışı adi söz kimi adlandırmır, anlayış terminə təhkim olunur, yəni terminin mənası onun təyinatıdır. Deməli, termin anlayışı adi söz kimi adlandırmır, anlayış onun vasitəsi ilə reallaşır. Bununla yanaşı “terminologiya” anlayışı geniş şəkildə öz izahını tapmışdır. “Terminologiya” termini iki mənada həm dar, məhdud mənada, həm də geniş mənada işləndiyi qeyd edilir. Məhdud mənada “terminologiya” deyildikdə elmin, texnikanın, iqtisadiyyat və mədəniyyətin, xalq təsərrüfatının müəyyən (konkret) bir sahəsinin anlayışlar sisteminin məcmusunu əks etdirən terminlər sistemi nəzərdə tutulur. Geniş mənada “terminologiya” deyildikdə isə bütün fəaliyyət sahələrində istifadə olunan terminlərin ümumi məcmusu nəzərə alınır. Bunlardan əlavə, terminologiya dilçiliyin xüsusi tədqiqat obyektinə, üsullara, nəzəri əsaslara malik müstəqil bir sahəsidir. Bütün bunlar həm terminologiyanın nəzəri məsələlərində, həm də qrammatik baxımdan dilçilikdə dolaşılıq yaradır. Fikrimizcə, göstərilən nöqsanları, termin omonimliyini çox asanlıqla aradan qaldırmaq mümkündür. Belə ki, “terminologiya” termini bir mənada Azərbaycan dilinin terminoloji sistemini (buraya bütün elm sahələrinə aid terminoloji leksika daxildir) öyrənən dilçilik bölməsi mənasında işlədilməsi məqsədəuyğundur. Çünki bu anlayışın özü müxtəlif şəkildə izah olunmuşdur. “Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti”ndə “terminologiya” termini [*lat.* terminus və *yun.* logos – məfhum, təlim] elmin, texnikanın, incəsənətin, ictimai həyatın hər hansı bir sahəsində işlədilən terminlərin məcmusu. *Dilçilik terminologiyası. Tibb terminologiyası* şəklində verilmişdir “Dilçilik terminlərinin izahlı lüğətin”də isə **terminologiya** 1. elmin, texnikanın, incəsənətin, istehsalatın, ictimai fəaliyyətin müəyyən bir sahəsinin anlayışları sistemində müvafiq terminlərin məcmusu. *Texniki terminologiya*. 2. Dilçiliyin

terminoloji leksikasını, onun inkişaf qanunauyğunluqlarını öyrənən bölməsi kimi izah edilmişdir.

S.İ.Ojeqov və N.Y.Şvedovanın izahlı lüğətində “terminologiya” termini həm (совокупность) bütün terminlər toplusu, həm də (система терминов) - terminlər sistemi kimi izah olunmuşdur. “Azərbaycanca-rusca lüğət”də isə yalnız bir mənada – “müəyyən bir elmi sahədə terminlər sistemi” kimi izah edilir: “Terminologiya elmin, incəsənətin, ictimai həyatın hər hansı bir sahəsində işlənən terminlərin məcmusu. *Dilçilik terminologiyası* ”.

Demək, elmin, texnikanın, incəsənətin, ictimai həyatın hər hansı bir sahəsində işlədilən terminlərin məcmusu dilin terminoloji sistemini təşkil edir. Bu terminoloji sistemi öyrənən dilçilik bölməsi isə terminologiya adlanır. Deməli, “terminologiya” elmin, texnikanın, incəsənətin, istehsalatın, ictimai fəaliyyətin bütün sahələrinin terminlər məcmusunu, formalaşmasını, inkişafını, zənginləşmə yollarını, yaranma üsullarını, onların nizama salınma və işlənmə qaydalarını, terminoloji sistemini tədqiq edən dilçilik sahəsidir.

Azərbaycan dilində terminologiyanın yaradılması və zənginləşdirilməsinin ən əlverişli yolu dilin daxili imkanları əsasında terminlərin, eləcə də termin-söz birləşmələrinin yaradılmasıdır. Müstəqillik illərində bu imkanlardan istifadə edilməsi meylinin üstünlük təşkil etməsi faktlarla əsaslandırılır. Aydın olur ki, hazırda Azərbaycan ədəbi dilinin terminoloji leksikasını təşkil edən terminlər daha çox dilin daxili imkanları əsasında yaranır. Terminoloji yeniləşmə, lüğət tərkibinin inkişafı, elmi-texniki tərəqqi, ictimai-siyasi və iqtisadi yeniləşmə, ölkələrarası beynəlxalq əlaqələrlə birbaşa bağlıdır.

Tədqiqatda elmlərin inteqrasiyası, elmi biliklərin inkişafı, informasiyaların asan yayılması üçün anlayışı dəqiq ifadə edən terminlərə üstünlük verilməsinin vacibliyi, yeni terminlərin yaranmasında morfoloji üsulun daha geniş tətbiq olunması, müasir dövrdə termin-söz birləşmələrinin komponentlərinin sayının artması tendensiyasının müşahidə olunması qeyd edilir. Cəmiyyətdə baş verən dəyişmələr, yeniləşmələrlə bağlı olaraq həyatımıza daxil olan yeni anlayışları yalnız dilin daxili imkanlarından istifadə etməklə

adlandırmaq qeyri-mümkündür. Bu cəhət başqa dillərdən terminlərin alınması ehtiyacını yaradır. Nəticədə terminalmanın səbəblərinin aydınlaşdırılması, alınma terminlərə qoyulan tələblərin müəyyənləşdirilməsi, terminlərin mənimsənilməsi kimi məsələlərin elmi-nəzəri əsasları təhlil edilir. Alınma terminlər içərisində xüsusi yer tutan beynəlmiləl terminlər ayrıca tədqiqat və təhlil obyektinə çevrilir. Nəhayət, terminologiyada yeni yaradılan və alınan terminlərin unifikasiya və standartlaşdırılması, terminoloji lüğətlərin tərtibi kimi aktual problemlər araşdırılır¹. Terminologiya anlayışı dilin terminoloji sistemini (buraya bütün elm sahələrinə aid terminoloji leksika da daxildir) öyrənən dilçilik bölməsi, termin isə elm və texnikanın, iqtisadiyyat və mədəniyyətin müxtəlif sahələrində məntiqi cəhətdən dəqiq formalaşmış spesifik anlayışları ifadə edən, adlandıran, xüsusi funksiya daşıyan, definisiyaya malik söz və söz birləşməsidir kimi öz izahını tapır.

Terminlər spesifik xüsusiyyətləri ilə dilin lüğət tərkibinə daxil olan başqa sözlərdən fərqləndirilir. 1. Terminlər elmi-texniki anlayışları ifadə edir, müəyyən sahədə elmi dilin vahidləridir. 2. Terminlər elmi dilin vahidi kimi elmi anlayışın işarəsidir. 3. Termin nominativ və definitiv funksiya daşıyır. 4. Terminin işləndiyi sahədə konkret definisiyası olur və bu definisiya anlayışın ifadə etdiyi mənə əsasında yaranır. 5. Terminin mənası kontekstdən asılı deyildir. 6. Terminlər dəqiqdir, emosionallığa və ekspressivliyə malik deyildir. 7. Terminlər təkmənalılığa daha çox meyil edir. 8. Terminlər üslubi cəhətdən neytraldır. 9. Terminlər elmi üslubun vahidləridir.²

Hər bir terminin müəyyən definisiya əsasında təyininin zəruriliyi, termini anlayışdan fərqləndirən, onu digər məfhumlardan ayıran meyarlar əsasında adlandırılması, definisiyanın sahə anlayışların ierarxik yerləşmə xüsusiyyətini pozmadan verilməsinin əhəmiyyəti elmi faktlarla izah olunur. Bu da terminin istər başqa dildən alınması, istərsə dilin öz imkanları hesabına yaradılması

¹ Sadıqova S. Azərbaycan dilinin terminologiyası, Bakı, Elm, 2011, səh.14.

² Sadıqova S. Azərbaycan dilinin terminologiyası, B., Elm, 2011, səh.38.

zamanı onun anlayışı ifadə etmə imkanlarının dəqiq nəzərə alınmasını özündə birləşdirir. Belə bir xüsusiyyət terminin elm və texnikanın müxtəlif sahələrində məntiqi cəhətdən dəqiq formalaşmış spesifik anlayışları ifadə etməsi tələbinin yerinə yetirilməsini gerçəkləşdirir.

Elmi dildə işlənən işarə və simvolların spesifikasiyası müəyyənləşdirilir, termin yaradıcılığı prosesi, isimlər və digər əsas nitq hissələrinin terminləşməsi öz şərhini tapır. Azərbaycan ədəbi dilində terminlərin yaranma yolları, müasir Azərbaycan ədəbi dilində terminlərin yaranma üsulları, terminologiyada abreviaturalar məsələləri ayrı-ayrılıqda şərh olunmuşdur. Termin yaradıcılığının semantik, morfoloji, sintaktik və kalka üsulları da ətraflı şəkildə tədqiq edilmiş, faktiki materiallarla izahı verilmişdir. Terminologiyada abreviatura bir sıra hallarda mübahisəli müddələrin irəli sürülməsinə imkan verən məsələlərdən biridir. Aydın ki, sözlərin ixtisarı terminlərin yaradılmasının üsullarından biri kimi artıq qəbul olunur. Lakin hər bir abreviaturanın termin olub-olmaması mübahisə doğurur. Elmi dildə istifadə edilən simvol və işarələrdən bəhs edilir, ixtisar əsasında yaranan terminlər 3 qrupu ayrılır: hərfi ixtisarlar, qarışıq ixtisarlar, heca termin ixtisarlar.

Terminlərin alınmasını yaradan səbəblər, alınma terminlərin yaranma mənbələri, terminlərin alınma yolları aydınlaşdırılmış, Azərbaycan dilində alınma terminlər mənşəyinə görə qruplaşdırılmışdır. Tədqiqatda beynəlmiləl terminlər, onların struktur-semantik xüsusiyyətləri, qoşa terminlər, terminologiyada alınmaların leksik-funksional paralelliyi, Azərbaycan dilində alınma terminlərin semantikasını məsələləri tədqiq edilir. Deformativ və konservativ termin elementlər fərqləndirilərək, onların hər birinin izahı verilir, Azərbaycan dilində işlənən termin elementlərin işlənmə xüsusiyyətləri aydınlaşdırılır. Azərbaycan dilinin daxili imkanları əsasında yaranan terminlərin terminoloji bazanın əsas hissəsini təşkil etməsi, terminin spesifik əlamətləri, mahiyyəti, definitivləşməsi, Azərbaycan dilində terminlərin yaranma yolları, dillərin qarşılıqlı zənginləşməsində alınmalar, beynəlmiləl və alınma terminlər nəzəri aspektdə tədqiqatə cəlb edilmişdir.

Milli termin yaradıcılığı prosesinin ümumi ədəbi dilə əsaslanması, ümumxalq dilinin termin yaradıcılığı üçün münbit mənbə sayılması, əsərdə terminologiyanın spesifik xüsusiyyətləri, ümumi ədəbi dilin leksikasında yeri, termin yaradıcılığı prosesi, terminoloji sistemlərin formalaşmasının məntiqi-linqvistik əsasları müəyyənənləşdirilmiş və terminlərin yaranma yolları araşdırılmışdır.

Terminoloji qat öz mahiyyətinə, işlənmə sahələrinə və xüsusiyyətlərinə görə ümumi lüğət tərkibinə daxil olan söz qruplarından, xüsusilə ümumişlək dil vahidlərindən öz xüsusi mövqeyinə, funksiyasına, mahiyyətinə və roluna görə fərqlənir. Bu fərqli xüsusiyyətlər, ümumdil hadisəsi olması, məfhumları və anlayışları adlandırması termini məntiq, psixologiya, dilçilik və digər bilik sahələri ilə əlaqələndirir. Lakin terminlərdə daha çox iki cəhət anlayış və onun dil işarəsi əsas götürülür, hansı forma, məzmun və quruluşa malik olmasından asılı olmayaraq onlar leksik dil elementi kimi özünü göstərir. Leksikanın bu xüsusi qatı bir çox məqamlarda özünəməxsus semantikasi, sistemliliyi, strukturu və qanunları ilə ümumişlək leksikadan xeyli dərəcədə fərqlənir. Müstəqillik illərində Azərbaycan dili terminologiyası linqvistik cəhətdən geniş dairədə tədqiq olunur. İlk dəfə olaraq Azərbaycan terminologiyasının struktur-genetik xarakteristikası (elmi dilin spesifik cəhətləri; terminin spesifikasiyası; elmi dilin leksik tərkibi); terminologiyada semantik proseslər (çoxmənalılıq, omonimlik, antonimlik, sinonimlik, xüsusi semantik proseslər, hiponimiya hadisəsi); Azərbaycan dilində termin yaradıcılığı (termin yaradıcılığının üsulları; transterminləşmə, transpozisiya, terminalma və s.); dilimizin terminologiyasının nizama salınması (terminologiyanın nizama salınmasının zəruriliyini doğuran səbəblər; sahə terminologiyasının nizama salınması; terminlərin seçilməsi; terminoloji lüğət problemi və s.); terminologiyanın unifikasiyası və standartlaşdırılması və s. kimi aktual linqvistik problemlər müstəqillik şəraitində araşdırılır.¹ Belə ki, aparılan araşdırmalardan aydın olur ki, terminologiyanın unifikasiya

¹ Sadıqova S. Azərbaycan dilində terminologiyanın standartlaşdırma formaları, Bakı, Elm, 2015, 500 səh.

və standartlaşdırma formalarının kompleks şəkildə tədqiqi dilçiliyin aktual problemlərindəndir. Dilin terminoloji sisteminin formalaşması qanunauyğunluqları, terminyaratmanın forma və üsulları, mənbələri haqqında nəzəri ümumiləşdirmə xüsusi terminologiya üçün ümumi - nəzəri əsasları müəyyənləşdirir. Məhz bununla da ayrı-ayrı dillərin terminoloji sistemində, eləcə də sahə terminologiyalarında baş verən müxtəlif proses və hadisələr nəzəri şəkildə tədqiq edilmişdir. Terminlər adlandırdığı anlayışlarla bağlı olduğu kimi, anlayışlar da təfəkkürlə, cəmiyyətin inkişaf xüsusiyyətləri ilə bağlıdır. Ona görə də terminologiya, onun nəzəri və praktik problemləri oxşar dil hadisələri olmaqla cəmiyyətin inkişaf tempi ilə sıx şəkildə əlaqədardır. Təsadüfi deyil ki, istənilən elm sahəsi ilə bağlı anlayış və terminlər həmin sahənin inkişaf tarixini də özündə ehtiva edir. Bu baxımdan terminologiyanın inkişaf tarixi - milli problem olmayıb, həm də dünya elminin tarixi, ictimai-siyasi həyatın, ayrı-ayrı xalqların qarşılıqlı mədəni əlaqələrin tarixi problemidir. Deməli, bütövlükdə dilin inkişafı cəmiyyətin inkişafı ilə sıx şəkildə bağlı olduğu kimi, onun nəticəsi olaraq dilin terminoloji qatının inkişafı da bilavasitə bu inkişaf və tərəqqi ilə bağlı olur. Leksikoloji baxımdan terminlər onların ifadə etdiyi elmi-texniki anlayışlardan kənar anlayışın birbaşa ifadəçisi olan söz kimi, dil vahidi kimi araşdırılırsa, terminoloji baxımdan terminlər anlayışların mahiyyətindən çıxış edilərək, adlandırılan anlayışların aid olduğu sistemə uyğunluğuna, bu sistemdə anlayışın yerinin müəyyənləşdirilməsi kimi yanaşılır. Bütün hallarda terminlər elmi dilin vahidləri olmaqla terminologiyanın əsas obyektinə kimi araşdırılır. Tədqiqatda ayrı-ayrı terminoloji məktəblərin təcrübəsinin ümumiləşdirilməsi, onların həll yollarının müəyyənləşdirilməsi terminologiyanın ümumi nəzəri problemlərinin həlli istiqamətində mühüm addımdır. Bu məsələlərə həm də ayrı-ayrı dillərin müxtəlif sahə terminologiyalarının formalaşması və onların termin yaradıcılıq prosesi də daxildir. Bu zaman dillərarası əlaqələrin məntiqi nəticəsi və tədqiqat obyektinin düzgün təhlili dil konstruksiyalarının işarə olunma imkanlarını üzə çıxarır.

Müasir Azərbaycan dilində terminologiyanın inkişafı, terminologiyanın aktual problemləri, müstəqillik illərində termin yarıdıcılığının spesifik xüsusiyyətləri, dillərin qarşılıqlı əlaqədə inkişafı, Azərbaycan dilinin zənginləşməsində alınmaların rolu geniş şəkildə təhlil olunmuşdur. Xüsusilə, sahə terminlərinin yaranmasının spesifik xüsusiyyətləri müəyyənləşdirilərək yazılır ki, sahədən kənardə həmin sahəyə aid termin yaranma bilməz; sahə terminləri onun baza anlayışlarının təyini prosesində yaranmağa başlayır və sahənin sonrakı inkişafı ilə artır; sahənin bir anlayışı digərlərinə əsasən təyin edildiyinə görə sahəyə aid terminin müəyyənləşməsində kontekstdə həmin terminoloji sahənin başqa vahidləri də iştirak edir; sahəyə aid anlayışların dəqiqləşdirilməsi prosesində terminin dəyişməsi və terminin yeni variantlarının yaranması hadisəsi baş verə bilər. Onu da qeyd etmək lazımdır ki, terminlər dilin xüsusi funksiya daşıyan sözləridir. Belə ki, dilin leksik sistemi bütövlükdə götürüldükdə iyerarxik ardıcılıqla düzülmüş spesifik səviyyələrə malik müxtəlif sistemlərin toplusudur. Bu sistemdə dilin ümumi leksikası, onun müəyyən bir hissəsini təşkil edən xüsusi leksika və bu leksik qatın müəyyən bir qismini özündə birləşdirən terminoloji leksika bir-birini tamamlayır. Terminologiyanın mübahisə obyektinə olan məsələlərdən biri kimi elmi dillə ədəbi dil arasındakı münasibətin dəqiqləşdirilməsidir. Bununla bağlı elmi dildə əsas fərqləndirici cəhətlər - elmi dilin nizamlılığı və işlənməsi, normativlik və kodlaşdırılma, sabitlik, xüsusi kommunikasiyanı təmin edən universallıq problemləri aydınlaşdırılmışdır.

Cəmiyyətin inkişafı ilə bağlı olaraq dilin lüğət tərkibi daim dəyişir, yeniləşir və zənginləşir. Ayrı-ayrı sahələrdə müşahidə olunan hər bir yeniləşmə cəmiyyətin üzvi atributlarından biri olan dildə adekvat reaksiyanın yaranmasına, tərəqqi ilə əlaqədar olaraq meydana çıxan anlayış və məfhumların adlandırılması yeni leksik vahidlərin əmələ gəlməsinə səbəb olur. Başqa sözlə desək, bu və ya digər elmin inkişafı öyrənilən obyektin ayrı-ayrı anlayışlarının adlandırılmasına xidmət edən xüsusi sözlərin yaranmasını zəruriləşdirir. Məlumdur ki, texnikanın tarixən inkişaf etmiş sahələrində Azərbaycan dilinin terminologiyası kifayət qədər formalaşmışdır.

Lakin bir çox terminoloji sahələr vardır ki, bu sahələr üzrə terminoloji vahidlər - terminlər son dövrlərdə yaranmağa başlamışdır ki, bu da həmin sahələrin özünün yenidən formalaşması ilə bağlıdır. Bu zaman yeni anlayışların adlandırılmasında termin müxtəlifliyi, paralelizmlər yaranır. Ona görə də dilçilikdə terminologiya ilə bağlı çoxlu sayda tədqiqat işlərinin aparılmasına baxmayaraq, terminologiyanın standartlaşdırma problemi öz həllini tapmayan ən aktual problemlərdəndir. Bu məsələnin həlli vahid beynəlxalq terminologiyanın yaradılmasına şərait yaradır, həm də elmlərin inkişafına təkan verir. Elmlərin inteqrasiyası, elmi biliklərin müxtəlif istiqamətdə inkişafı, elmi təcrübə, informasiyaların asanlıqla yayılması, başa düşülməsi üçün vahid terminoloji bazaya üstünlük verilməlidir. Elmi-texniki, ictimai-iqtisadi və mədəni həyatda baş verən yeniləşmələr daim yeniləşən və zənginləşən terminologiyada daha qabarıq müşahidə olunur. Başqa dillərdə olduğu kimi, Azərbaycan dilində də terminologiyanın yaradılması və zənginləşdirilməsi üçün ən əlverişli yol dilin daxili imkanları əsasında terminlərin, termin-söz birləşmələrinin yaradılmasıdır. Bu problemlərin təhlili sahə terminologiyalarının formalaşması üçün yeni istiqamətlər verir. Bununla yanaşı termin yaradıcılığının mənbələri nəzəri aspektdə araşdırılaraq yazılır ki, hər bir dildə, o cümlədən də Azərbaycan dilində terminlərin yaranması prosesi əsasən iki istiqamətdə gedir. Bunlardan biri dilin lüğət tərkibindən istifadə etmək, ikincisi isə elmi terminlərin alınmasıdır. Bununla yanaşı zəngin faktlarla əsaslandırılır ki, Azərbaycan dilində müxtəlif elm sahələrinə aid terminoloji baza dilin öz daxili imkanlarından əlavə rus və Avropa dillərindən alınmış beynəlxalq terminlər əsasında formalaşmışdır. Bu müəyyən mənada müstəqil türk dilli dövlətlərin ortaq elmi terminologiyaya malikliyini şərtləndirir. Belə ki, türk dilləri üçün ortaq terminoloji bazanın yaradılması bu gün aktual olan bir məsələdir. Dilimizdə müxtəlif dillərdən alınan beynəlxalq terminlərin sayı gündən-günə artır. Tədqiqatda qeyd edildiyi kimi, ortaq terminoloji bazanın yaradılmasını da bu cəhət zəruriləşdirir. Belə ki, təyin edilmiş dillərin hər birinin müxtəlif sahələrə aid terminləri seçilməlidir. Anlayışı dəqiq ifadə edən terminlər ortaq türk dilləri

üçün qəbul olunmalıdır. Belə bir məsələnin həlli terminologiyanın standartlaşdırılması üçün şərait yaradır. Bu prosesi həyata keçirən zaman standartlaşma üçün tələb olunan normaları müəyyənləşdirmək vacibdir. Standart terminin müəyyənləşməsi anlayışın kafi və zəruri əlamətlərinin ödənilməsi və texnoloji prosesin düzgün ifadə edilməsi ilə bağlı olmalıdır. Anlayışın zəruri və kafi əlamətləri isə elə seçilməlidir ki, anlayış təyin olunandan sonra yaranan terminlər də həmin əlamətlərə görə sistemə daxil ola bilsin. Yaranan terminlər dilin qrammatik qayda-qanunlarına uyğun olmaqla bərabər, anlayışı da məntiqi cəhətdən düzgün təyin etməlidir.

Qloballaşma şəraitində yeni terminlərin yaranması üçün termin yaradıcılığının istiqamətlərinin müəyyənləşdirilməsi zəruridir. Bu baxımdan termin yaradıcılığı geniş şəkildə təhlil edilərək yazılır ki, dilin daxili imkanları əsasında termin yaratma meyili daha da artmışdır. Bunun üçün Azərbaycan dilinin geniş funksional imkanları vardır və bu gün dilin daxili imkanları əsasında yaranan terminlər terminoloji bazanın əsas hissəsini təşkil edir. Hazırda dilin daxili imkanları hesabına yaranan terminlər aşağıdakı yollarla - ümumişlək sözlərə əlavə mənə verməklə, dialekt və şivə sözlərindən istifadə etməklə, köhnəlmiş sözlərin dilə yenidən qaytarılması, milli və alınma sözlərə şəkilçi artırmaqla iki və daha artıq sözün birləşməsi ilə əmələ gəlir . O da qeyd edilir ki, milli termin yaradıcılığı ümumi ədəbi dilə əsaslanmalıdır. Bu terminlərin asan başa düşülməsinə, tələffüzünə, tez yadda qalmasına, termin yaradıcılığı prosesinə müsbət təsir edir. Xüsusən, ümumxalq dili termin yaradıcılığı üçün münbit mənbə sayılmalıdır. Terminləşmə prosesində terminin semantikasındakı dəyişmələri aşağıdakı kimi qruplaşdırmaq olar: mənanın köçürülməsi, mənanın genişlənməsi, mənanın dəqiqləşməsi. Terminologiyada özünü göstərən bu spesifik cəhət – elmlərin inkişafı, onların inteqrasiyası və differensiyası prosesi ilə bağlıdır. Diferensiasiya zamanı bir sahəyə aid terminlərin yeni yaranmış sahədə işlənməsi ilkin mərhələdə geniş şəkildə müşahidə olunur. Bununla yanaşı qeyd edilir ki, yaranan hər yeni anlayışın daxili imkanlar hesabına müəyyən terminlə ifadə edilməsi mümkündür. Beləliklə, terminoloji layın mühüm bir hissəsi dilin da-

xili imkanları hesabına (yeni terminlər yaradılır) formalaşır və bu proses termin yaradıcılığında əsas istiqamətlərdən biridir. Çünki hər bir dilin lüğət tərkibinin əsas hissəsini təşkil edən terminoloji qat alınma sözlər hesabına deyil, milli terminlərin yaradılması hesabına zənginləşir.

Terminologiyada özünü əks etdirən leksik paralellər, dubletlər, onların yaranma zərurəti zəngin faktlarla təhlil edilir. Çünki dublet cərgəyə daxil olan hər bir terminin mənə və üslubi çalarına görə nitqdə istifadə məqamı vardır, yəni eyni anlayışı bildirən dubletlər onu müxtəlif tərəfdən təyin edir. Sinonim sözlərin əsas xüsusiyyəti eyni məfhumu müxtəlif üslubi boyalar və çalarla ifadə etməsidir. Odur ki, bir çoxmənalı söz müştərək şəkildə leksemə münasib bir necə sözə sinonim ola bilər. Lakin leksik paralellər elmi-texniki anlayışları ifadə etdiklərinə görə üslubi çalarlardan, emosionallıqdan, çoxmənalılıqdan uzaqdır. Sinonim leksik münasibətlərdə də çox işləkdir. Bu da həmin sözlərin leksik semantik cəhətdən tam mənimsənilməsi üçün əsas amillərdən biri kimi özünü göstərir. Ümumiyyətlə, alınma sözlər vasitəsilə dublet cərgələr dilimizdə az deyildir. Hər bir dubletdə iki cəhət var: birinci cəhət terminin ümumi xarakterli olmasıdır ki, bu da onu başqa sözlərlə paralel sırada qoyur. Bu paralel sırada dayanan sözlərdən biri də Avropa mənşəli alınmalardır. Ona görə də milli dillərdə işlənən alınma terminlərin spesifikasi, polifunksionallığı və struktur-semantik xüsusiyyətləri, milli dillərin zənginləşməsində beynəlmiləl terminlərin rolu, alınma söz və terminlərin yaranma mənbələri, onların struktur-semantik xüsusiyyətləri araşdırılmışdır. Tədqiqatda müəyyənləşdirilir ki, termin beynəlmiləl səviyyəyə yüksəlməsi üçün ən azı üç dildə işlənməlidir. Azərbaycan dilində beynəlmiləl terminlər daha çox komponentlərin mənşəyinə görə müxtəlif qruplara ayrılmış, mənbə dil prizmasından təsnif edilmişdir. Eyni zamanda alınma terminlər tarixi mənbələrinə görə müxtəlif qruplara ayrılaraq zəngin faktlarla təhlil edilmiş, ingilis dilində terminlərin yaranma mənbələri və formalaşması struktur-semantik xüsusiyyətləri də araşdırılmışdır. Sözü semantik strukturunun dəyişməsi, yeni mənalara yaranması, mənə genişlənməsi bir sistem halında

tədqiqata cəlb edilmişdir. Tərkibində Avropa mənşəli ön hissəcikləri ilə yaranan alınma terminlər leksik-semantik, paradigmatik istiqamətdə milli dillərin zəngin faktları ilə izah edilmişdir. Bu prosesdə leksik-semantik sistemin rolu, alınmaların ingilis dilindən başqa dillərə keçməsi, beynəlmiləl terminlərin müxtəlif genetik qruplara ayrılması və həmin terminlərin milli dillərdə işləklilik qazanması bir proses kimi aydınlaşdırılmışdır. Alınmaların dildə nizama salınması və mənimsənilməsini şərtləndirən amillər və mənimsəmə meyarları, formaları, alınma terminlərin qrafik, fonetik və qrammatik mənimsənilməsi yolları nəzəri aspektdə tədqiq edilmişdir. Alınma sözlərin mənimsənilməsini şərtləndirən amillər və meyarlar onların nizama salınması prosesi, həmin sözlərin toplanıb qeydə alınması, sistemə salınması müəyyənləşdirilmişdir. Müasir Azərbaycan və ingilis dilində alınma terminlərin, o cümlədən də beynəlmiləl terminlərin nizama salınması, unifikasiyası müvafiq sahə terminologiyalarında aparılır. Göstərilən xüsusiyyətlər terminologiyada dubletlərin, leksik paralellərin mövcudluğunu əks etdirir. Bunlar nəzərə alınaraq qeyd edilir ki, hər bir dubletdə iki cəhət var: birinci cəhət dubletin ümumi xarakterli olmasıdır ki, bu da onu başqa sözlərlə paralel sırada qoyur. Alınma sözün işarələdiyi məfhumun nominasiyasına xidmət edən leksik vahidin mövcudluğu şəraitində yaranan semantik paralellik halları birincinin (alınma sözün) iki məqamında - alınma sözün aid olduğu dilin intensiv leksik interferensiya cəhdləri qarşısında loyallığın nəticəsi kimi və interleksəm kimi aktiv işləkliyi səbəbindən müvazi formanın məqsədəmüvafiqliyinin nəticəsi kimi mümkün olur. Təhlil süzgəcindən keçirilərək yazılır ki, leksik paralelizm” və ya “leksik paralel” terminlərinin mətn dilçiliyi sahəsində interpretasiyasından fərqli olaraq, leksikologiyada “leksik paralelizm” müxtəlif aspektdən nəzərdən keçirilməlidir. Belə ki, bu müstəvidə həm sistem daxili semantik paralellər, həm də sistemlər arası müvazilik halları nəzərə alınır. Birincilər (semantik paralellər) bir çox halda dublet anlayışı ilə eyniyyət şəklində təqdim edilir. Lakin dillərarası leksik paralelizm faktları dubletlərdən daha geniş və daha fərqli hadisəni bildirir. Dubletləri ehtiva etsə də, dubletlərlə leksik paralelizm hadisəsi

arasında bərabərlik işarəsi qoymaq olmaz. Mahiyyət etibarilə, leksik səviyyədə cərəyan edən bu proseslərin əlaqəliliyi semantik paralelliklərdə də (yəni, sistem daxili paralellikləri ehtiva edən dubletlərdə də) özünü əyani şəkildə büruzə verməsi aydınlaşdırılır¹. Belə ki, interleksemlər bir çox hallarda, sistem daxili semantik paralelizm situasiyalarını formalaşdırmış olur. Paralellər eyni məfhumun müxtəlif sözlərlə ifadəsinin xüsusi növləridir. Bunlar əsasən milli dilin sözləri və alınma sözlərdən ibarət olur. Bir məqam isə, buradakı paralelizmin eyni sistem daxilində formalaşan, lakin digər tərəfdən sistemlərarası paralellik faktlarının (yəni, interleksemlərin) təsiri ilə yaranan dil faktlarını əhatə etməsi ilə bağlıdır. Yəni, burada istər daxili, istərsə də dillərarası müvazilik faktlarının əlaqəli mövcudluğu ola bilər. Azərbaycan dilinin eləcə də digər türk dillərinin leksik sistemində yer alan paralelliklərin müəyyənləşdirilməsi üçün tətbiq edilən təhlil standartları üçün müəyyən qruplaşdırmanın aparılması zərurəti yaranır. Bu baxımdan, terminologiyada *sistem daxili və sistemlərarası leksik paralellizmlər* fərqləndirilir və onlar da öz növbəsində altqruplara ayrılır. Belə ki, bu müstəvidə nəzərdən keçirilən leksik paralellər semantik paralelizmləri ehtiva edir. Lakin, onlar eyni və ya oxşar fonetik cildə malik olmasalar da, eyni və ya maksimal səviyyədə yaxın semantik məna tutumuna malik olurlar. Terminologiyada paralellik əslində terminoloji sistemin formalaşması dövrünün tələbi ilə meydana çıxır və nəticədə müəyyən dövrdə müsbət hadisə kimi qiymətləndirilməlidir. Amma istər təşəkkül mərhələsini keçirən, istərsə də inkişaf etmiş terminoloji sistemdə müxtəlif variantlara malik terminlərin varlığı terminologiyada qüsurlu cəhət sayılmalıdır. Paralellərdən hansının işlədilməsi, elmi mübadilə zamanı anlaşılmaqlıq törədəcək halların aradan qaldırılması, terminin standartlaşmaya doğru inkişafının ləngiməsi və s. şərtlər terminoloji sistemin ümumi qüsurları hesab edilməlidir. Formalaşma mərhələsini keçirən terminoloji sistemdə isə paralellərin varlığı həmin sistemin qaydaya, nizama salınmasını tələb edir.

---

¹ S.A.Sadıqova .Azərbaycan dilində terminologiyanın standartlaşdırma formaları , Bakı, Elm, 2015.

Paralelləri doğuran səbəblər, aradan qaldırılması yolları zəngin faktlarla araşdırılır və qeyd edilir ki, terminologiyanın nizama salınması müvafiq sahə anlayışlarının müəyyənləşdirilməsi və müəyyən sistemə gətirilməsini əhatə edir. Hər bir sahənin inkişafı onun anlayışlarının sistemə salınması ilə birbaşa əlaqədardır. Anlayışların qruplaşdırılması prosesində terminin müəyyənləşdirilməsi prosesi nəzərə alınır. Terminologiyada termin müxtəlifliyi dublet və omonim terminlərin yaranmasına səbəb olur. Eyni zamanda bir sıra terminlərin anlayışa uyğun gəlməməsi onların yeni terminlə əvəz olunmasını tələb edir. Terminlə anlayış arasındakı uyğunluqlar nəzərə alınmalıdır. Terminologiyadakı qanunauyğunluqlar da əksər hallarda dilin ümumi qanunlarına tabe olur. Ayrı-ayrı milli dillərdə müxtəlif elmi-texniki anlayışlar sisteminin terminlərdə əks olunması, onların dəqiq şəkildə bir-birindən fərqləndirilməsi və anlaşılıqlı şəkildə adlandırılması hər bir dilin daxili imkanlarına uyğundur. Bu qanunauyğunluqlara görə anlayışların adları dünya dillərində bir-birindən fərqlənir. Terminologiyada sistemlilik həm ekstralingvistik, həm də lingvistik xüsusiyyətlərinə görə təşkil olunmalı, dilin quruluşu və qrammatik xüsusiyyətləri nəzərə alınmalıdır. Ekstralingvistik cəhət özünü anlayışların təsnifat sisteminin quruluşunda göstərsə, lingvistik baxımdan morfoloji quruluş, termin elementlərin düzülüşü və terminlərin məna yaxınlıqlarının tənzimlənməsi əsas götürülür. Buna görə də termin terminoloji sistemin tələblərindən irəli gələn prinsip və şərtlər zəminində yaradılmalıdır. Elm və texnikanın müəyyən sahəsində anlayışlar sisteminin termin və təriflərinin standartlarının işlənib hazırlanması bir və ya bir neçə sahənin normativ sənədlərində istifadə olunan terminlər, eləcə də təriflərlə bağlı aparılır. Standartların işlənib hazırlanması, təsdiqi bu sahələrin normativ sənədlərində istifadə edilən terminlərin ikili şərhini, təsfiyini aradan qaldırır, mübahisəli məsələlərin həllinə yardım göstərir. Aydındır ki, terminlərin nizama salınması onların toplanması, siyahıya alınması və nəhayət lüğətin tərtibi ilə bilavasitə bağlıdır. Belə ki, dilin leksik tərkibinin mühüm hissəsini təşkil edən terminologiyanın sürətli inkişafı, dilçiliyin müstəqil bir sahəsi kimi formalaşması və onunla bağlı problemlərin ekstralingvistik xarakter

daşması, məntiqlə, fəlsəfə ilə, eləcə də digər elm sahələri ilə qarşılıqlı əlaqəsi problemə kompleks şəkildə yanaşmağı tələb edir. Dilçilikdə terminlərə leksik-semantik və qrammatik baxımdan verilən tələblər, onların genealoji tərkibi, struktur-semantik, leksik-qrammatik xüsusiyyətləri, geniş təhlil olunması terminologiyanın nizama salınması işini asanlaşdırır. Beləliklə, terminologiyanın standartlaşdırılması prosesi üç mərhələdən-terminologiyanın inventarlaşdırılması, terminologiyanın nizama salınması, terminologiyanın unifikasiyası kimi həyata keçirilməlidir.

Terminologiyanın unifikasiyası ilə terminologiyanın nizama salınması məsələləri bəzi nöqtələrdə kəsişirlər. Kəsişmə hər iki mərhələdə oxşar və ya eyni işlərin görülməsinin mümkünlüyü göstərilir. Bununla yanaşı bu prosesin mərhələləri dəqiqləşdirilir. Terminologiyanın standartlaşdırılması üçün nizamasalma, unifikasiya başa çatdıqdan sonra müvafiq sahə terminlərinin standartlaşdırılması həyata keçirilir. Terminologiyanın standartlaşdırılması üzrə işin son nəticəsi dövlət standartının təsdiqidir. Bu və ya digər sahəyə aid olan dövlət standartı hüquqi olmasa da, məcburi səciyyə daşıyır. Standartlaşdırma terminoloji sistem üzrə son təsdiqləyici iş kimi fərqli cəhətlərə malikdir. Adətən sahə, sahələrarası və s. terminologiyaların tam unifikasiya olunmuş sistemləri standartlaşdırılır. Terminologiyanın tam unifikasiya prosesi isə terminoloji sistemə və ayrılıqda terminlərə də aid olur. Bir və ya bir neçə terminin unifikasiyası onların müəyyən tip və modelə uyğunlaşdırılması məqsədilə aparılır. Standartın forması və quruluşu standartlar haqqında qanunda müəyyənləşdirilir.

Müəyyənləşdirilir ki, standartların hazırlanması normativ sənədlərin tərtibi və təsdiqi mərhələlərini əhatə edir. Standartlaşdırma təkcə terminin düzgün variantının seçilməsi ilə məhdudlaşmır. Terminin qeyri-standart variantlarının qeydə alınması, onun əsas dillərə tərcümələrinin tapılması, simvolik işarəsi, hərfi işarəsi də normativ sənəddə əksini tapmalıdır. Bütün bunlar isə, terminologiyanın nizama salınması və unifikasiyası prosesində əldə olunmuş materialların standartlaşdırma zamanı geniş şəkildə istifadə edilməsini göstərir. Nizamasalma prosesinin son nəticəsi sahələrin

termin sistemini tam əhatə edən, sahədəki mövcud vəziyyəti bütünlüklə özündə əks etdirən terminoloji lüğətlərin hazırlanmasıdır. Lüğətlərin tərtibi zamanı terminoloji məna haqqında yanlış təsəvvür yaradan terminlər dəqiqləşdirilməli, dəqiqlik dərəcəsi daha yüksək olan terminlərin qeydə alınmasına üstünlük verilməsi xüsusi qeyd edilir. Bu səbəbdən də terminlərin nizama salınmasında çoxmənalılığın aradan qaldırılması mühüm mərhələlərdən biri sayılır. Belə prosesdə əsas məqsəd terminin mümkün mənalarını müəyyənləşdirməkdən ibarətdir. Prosesin sonrakı mərhələlərində isə çoxmənalı terminlərin əsas terminoloji mənası təyin edilir. Bu isə onu göstərir ki, terminlərin nizama salınması prosesində çoxmənalılığı aradan qaldırmaq mümkün deyil və bu proses sonrakı mərhələyə saxlanılır. Terminlərin nizama salınması prosesində sahə terminologiyasının əsas hissəsi müəyyənləşir. Nizaməsalma zamanı dublet cərgədən digər variantlar atılır və əsas variant saxlanılır. Bu zaman daha geniş əhatə dairəsinə malik və daha asan anlaşılan termin saxlanılmalıdır. Konkret halda terminlərin nizama salınmasına xidmət edən terminoloji lüğətlər üçün sözlük hazırlanmalıdır. Terminlərin nizama salınması prosesində hazırlanan lüğətlər müəyyən sahə terminlərini özündə birləşdirməlidir.

Terminoloji lüğətlər, əsasən, birdilli və çoxdilli olmaqla iki qrupa ayrılır. Birdilli terminoloji lüğətlər daha çox izah xarakterli lüğətlərdir ki, bu lüğətlərdə konkret sahə ilə bağlı terminlər və onların izahı verilir. Aydın ki, əsas məsələ terminlərin Azərbaycan dilində təyin edilməsi, müəyyənləşdirilməsidir. Bütövlükdə terminologiyanın formalaşmasına təsir edən amillərə, terminoloji sistem, anlayışların hər birinin təyininə, terminlərin sahələr üzrə inkişafına, eləcə də terminoloji lüğətlərin hazırlanmasına xüsusi fikir verilməsi araşdırılır¹.

Bu dövrdə nəşr olunan terminoloji lüğətlər qarşıya qoyulan məqsədlə əlaqədar üç qrupa ayrılmışdır: ikidilli terminoloji lüğətlər,

---

¹ Sadıqova S.A. . Azərbaycan dilində terminologiyanın standartlaşdırma formaları, Bakı, Elm, 2015.

çoxdilli terminoloji lüğətlər, izahlı terminoloji lüğətlər.

Qloballaşma dövründə terminologiya sürətli inkişaf dövrünü yaşayır. Əlbəttə elm sahələrinin artması elmi-texniki tərəqqi ilə bağlıdır. Çünki dil cəmiyyətlə bağlı olan ictimai hadisədir. Ona görə də cəmiyyətdə, ictimai həyatda, elmi-texniki tərəqqidə baş verən hər bir hadisə, elmi yeniliklər dildə öz əksini tapır. Cəmiyyət üzvləri arasında ünsiyyətin həyata keçirilməsində əsas vasitə kimi çıxış edən dil, bu cəmiyyətin müxtəlif sosial sferalarına məxsus kollektivlərin təsiri altında inkişaf edir. Sosial quruluşun dillə əlaqəsi, sosial təbəqələr və onları birləşdirən bütün elementlərlə vəhdət yaradır. Lakin bu amillər eyni dilin daşıyıcıları arasındakı ünsiyyət imkanlarını pozmur, onların bir-birini anlamasına əsaslı şəkildə mane olmur. Bütün bunlar terminologiyanın inkişafının daim nəzarət altında olmasını tələb edir. Dildə diferensiasiya həm cəmiyyətdə təbəqələşmənin nəticəsi, həm də dil əlaqələrinin inkişaf xüsusiyyətləri ilə bağlıdır. Dil daşıyıcıları müxtəlif təbəqələri təmsil etsələr də, müasir dövrdə onlar müxtəlif sahələrə aid biliklərə malikdirlər. Eyni zamanda dövrün tələbi kimi meydana çıxan cəhətlərdən biri də odur ki, bir çox işlərdə ayrı-ayrı sahələr üzrə bilikləri mənimsəmək zəruridir. Bu baxımdan elmlərin terminoloji sistemlərində zənginləşmə və inkişafın daha intensiv şəkil alması standartlaşdırma işlərinin aparılmasını zəruriləşdirir. Sahə mütəxəssislərinin və müxtəlif elmlərin qovşağında yaranan yeni sahələrə müraciət edən tədqiqatçıların bir-birinin işlərini başa düşməsi üçün terminoloji səviyyədə heç bir çətinlik olmamalıdır. Lakin hər bir elmi araşdırmada terminoloji bazaya müəllif mövqeyi özünü aydın göstərir. Bu da elm sahələrinin terminologiyası ilə bağlı problemlər yaratmaqdadır. Bu problemlərin ümumi dairəsinə aşağıdakılar - terminlərin nizama salınması və sistemləşdirilməsinin zəif aparılması, terminlərdə çoxmənalılıq və onların şərhində fərqlilik, fərdi və ya müəllif termin yaradıcılığı meylinin güclənməsi; son dövrlərdə genişlənmiş “nominasiya partlayışı” və onunla bağlı olaraq elmi kontekstdə sözlərdən, terminlərdən istifadə zamanı dəqiqliyin, eləcə də normativliyin zəifləməsi; elm sahələrinin integrativliyinin artması; terminalma proseslərinin tənzimlənməməsi daxil edilmişdir. Bununla yanaşı,

bəzi məsələlərin həllində müəyyən dillərdə terminologiyada gedən prosesləri tənzimləyən qurumların təsiri vardır. Göründüyü kimi, Azərbaycan dilinin dövlət dili statusu alması, müstəqil və yeni təhsil sisteminin yaradılması, bazar iqtisadiyyatına keçid, qloballaşma şəraitində terminologiyanın inkişafına daha da təkan verir. Buna görə də dilin lüğət tərkibinin ən çevik hissəsi olan terminologiya daim nəzarətdə olmalıdır. Lakin terminlərin dəqiqləşdirilməsi və qəbul edilməsi prosesi müasir dövrdə terminlərdən istifadə olunması və yeni termin yaradıcılığı prosesini qabaqlaya bilmir. Hazırkı informasiya mübadiləsi prosesinin ifrat sürətliliyi buna mane olur. Buna görə də, dildə terminologiyada baş verən proseslərdən ən əsası yeni terminlərin yaranması və onların termin yaradıcılığında rolu nəzərə alınmasıdır. Bütövlükdə, müstəqillik illərində Azərbaycan dilində terminologiyanın aktual problemləri – zənginləşmə və inkişaf yolları, terminoloji sistemin inkişaf istiqamətlərinin məntiqi-lingvistik əsasları tədqiq edilmiş, unifikasiya və standartlaşdırma formaları nəzəri və praktik cəhətdən lingvistik təhlilə cəlb olunmuşdur.

Müstəqillik illərində elm və texnikanın müxtəlif sahələri ilə bağlı tədqiqatlar da aparılmışdır. Belə ki, A.Orucəliyeva “Azərbaycan dilində pedaqogika terminlərinin lingvistik xüsusiyyətləri”, S. İsmayılova “Azərbaycan dilində informatika terminlərinin leksik-semantik təhlili”; E.Mehdiyeva “Azərbaycan dilində terminoloji alınmaların assimilyasiyası”, M. Hacıyeva “Azərbaycan dilində hüquq terminlərinin lingvistik təhlili”, S.Quliyeva “Azərbaycan dilində ədəbiyyatşünaslıq terminologiyasının nəzəri məsələləri (formalaşması və inkişafı)” kimi tədqiqatlarda nəzəri məsələlərə geniş yer verilmişdir¹.

---

¹ Orucəliyeva A. Azərbaycan dilində pedaqogika terminlərinin lingvistik xüsusiyyətləri. NDA, Bakı, 1990, Xəlilova S. İnternasional terminlər. Bakı, 1991; İsmayılova S. Azərbaycan dilində informatika terminlərinin leksik-semantik təhlili. Bakı, “Təhsil”, 2006; Mehdiyeva E. “Azərbaycan dilində terminoloji alınmaların assimilyasiyası.” NDA, Bakı, 2005. Hacıyeva M. “Azərbaycan dilində hüquq terminlərinin lingvistik təhlili” NDA, Bakı, 2008, Quliyeva S.

Xüsusən XX əsrin əvvəlləri informatika və informasiya texnologiyalarının sürətli və intensiv inkişafı ilə səciyyələnir. Cəmiyyətin bütün sahələrini getdikcə daha çox əhatə edən informasiyalaşdırma prosesi nəticəsində kommunikasiya texnologiyalarının terminologiyası da getdikcə zənginləşmişdir. Xüsusən bu sürətli inkişaf nəticəsində informasiya, hesablama texnikası, proqram təminatı ilə əlaqədar vasitələr yeni terminlərin yaranmasına səbəb olur və başqa sahələrin terminlərindən fərqli olaraq bu anlayışlar daha işləkdir. Odur ki, informatika terminlərinin elmi-nəzəri əsaslarını və leksik-qrammatik xüsusiyyətlərini təhlil etmək bu gün dilçiliyin aktual problemlərindəndir. Bu baxımdan S.İsrafilovanın “Azərbaycan dilində informatika terminlərinin leksik-semantik təhlili” monoqrafiyasında tədqiqatın əsasına qoyulmuş obyekt nəinki dilçilik, həmçinin informatika elmi üçün də əsas təşkil edən anlayışların formalaşması və inkişafı baxımından aktualdır¹.

Monoqrafiyada Azərbaycan dilində informatika terminologiyasının formalaşması və inkişafı, terminlərin yaranması və işlədilməsi tarixi izlənilmişdir. İnformatika bir elm kimi XX əsrin ikinci yarısından inkişaf etməyə başlamışdır. Elmi inkişafı ilə bağlı informatika terminlərinin varlığını şərtləndirən amillər müəyyən edilmiş, zəngin dil faktlarına əsaslanaraq bu terminlərin Azərbaycan dilinin daxili inkişaf qanunlarına uyğun olaraq formalaşması aydınlaşdırılmışdır. İnformatika terminlərinin spesifik xüsusiyyətləri elmi-texniki inkişafın konkret istiqaməti kimi səciyyələndirilmiş, informatika ilə bağlı nəşr edilən lüğətlərin hər biri təhlil edilmişdir. Ümumiyyətlə, informatika terminlərinin yaranma tarixi, inkişaf istiqamətləri, mərhələləri faktik materiallar əsasında izlənilmiş və bu terminlərin Azərbaycan dilində formalaşması əsaslandırılmışdır.

“Azərbaycan dilində ədəbiyyatşünaslıq terminologiyasının nəzəri məsələləri (formalaşması və inkişafı).” Bakı, “Nurlan”, 2003.

¹İsrafilova S. Azərbaycan dilində informatika terminlərinin leksik-semantik təhlili. Bakı, Təhsil, 2006, 132 səh.

Əsərdə diqqəti cəlb edən mühüm bir cəhət odur ki, müasir Azərbaycan dilində informatika terminlərinin işlədilməsində yol verilən nöqsanların aradan qaldırılması üçün unifikasiya vacib şərt hesab edilmişdir. Müəllif indiyə qədər informatikada eyni elmi mənanı bildirmək üçün müxtəlif terminlərin işlənmə səbəblərini aydınlaşdırır, həmin terminlərin semantikasını dəqiqləşdirir. Bu yanaşma problemin praktik şəkildə həllinə istiqamət verir. Ümumiyyətlə, müəllif informatika terminlərinin yaranma istiqamətində müşahidə olunan nöqsanları aşağıdakı şəkildə qruplaşdırmışdır: 1. informatika terminlərinin paralel-müvazi şəkildə işlədilməsi; 2. terminoloji lüğətlərdə bəzi terminlərin öz həqiqi mənasında verilməməsi, yaxud digər terminlərlə semantik cəhətdən qarşılaşdırılması; 3. informatikada alınma terminlərə meylin özünü göstərməsi.

Müəllif Azərbaycan dilində işlənən informatika terminlərini yaranma mənbəyinə görə iki qrupa ayırır: Azərbaycan dilinin daxili imkanları əsasında yaranan informatika terminləri, alınma sözlər əsasında yaranan informatika terminləri. Tədqiqatda informatika terminlərinin yaranmasında dilin daxili imkanlarının əsas rol oynadığı xüsusi qeyd edilmişdir. Burada Azərbaycan dilində informatika terminlərinin yaranması mənbələri və üsulları elmi əsasda şərh edilmişdir.

Dillərin qarşılıqlı əlaqəsi, alınmaların dildə yeri, informatika terminlərinin yaranmasında alınmaların rolu, beynəlmiləl informatika terminləri və onların mənimsənilməsi prosesi araşdırılmışdır. Monoqrafiyada alınma informatika terminləri mənsəyinə görə qruplaşdırılmış və zəngin faktlarla geniş şəkildə təhlil olunmuşdur. Zəngin faktik materialların təhlili göstərir ki, alınma informatika terminləri Azərbaycan dilinin zəngin dil sisteminin fonetik, leksik, qrammatik qanunlarına uyğunlaşaraq mənimsənilmiş və normalarına tabe olaraq işlədilmişdir. Əsərdə informatika terminlərinin spesifik cəhətlər, struktur-qrammatik xüsusiyyətlər, terminoloji sistemlərdəki yeri müəyyən edilmişdir.

Əsərdə diqqəti cəlb edən, elmi yeniliyi ilə seçilən məsələlərdən biri informatika terminlərinin geniş şərh edilməsi və dəqiqləşdirilməsidir. Belə ki, monoqrafiyada müasir Azərbaycan dilində

informatika terminlərinin yaranma üsulları və zənginləşmə mənbələri araşdırılmışdır. Xüsusilə, informatika terminologiyasında işlənən paralel alınma terminlərin yaranma səbəbləri müəyyənləşdirilmiş və onların unifikasiya prosesinin yolları istiqamətləndirilmişdir. Bütün bunlardan aydın olur ki, tədqiqatçı ilk dəfə informatika terminlərinin formalaşmasını, inkişafını, yaradılması üsullarını və mənbələrini, semantik-sintaktik xüsusiyyətlərini sistemli, monoqrafik şəkildə tədqiq etmişdir.

Dilin leksik sisteminin daimi və fasiləsiz dəyişmələri daha çox onun müxtəlif sahələrinin terminoloji sistemində öz əksini tapır. Bu isə bilavasitə cəmiyyətin inkişafı və ekstralinqvistik faktorla bağlıdır. Ona görə də bu dəyişmə və yeniləşmə qanunauyğunluqlarının üzə çıxarılması, özünü göstərən yeniləşmə ilə bağlı dil faktlarının linqvistik baxımdan araşdırılması və təhlil edilməsi aktual dilçilik problemlərindəndir. Belə ki, elmi-texniki tərəqqinin hazırkı mərhələsində mülki aviasiyanın müxtəlif sahələrinə aid terminlərin tədqiqi, onların yaranma və işlənmə xüsusiyyətlərinin dəqiqləşdirilməsi, nizama salması və unifikasiyası dilçilikdə öz həllini gözləyən vacib problemlərdəndir. Bu baxımdan, “Azərbaycan dilində mülki aviasiya terminlərinin formalaşmasında tərcümənin rolu”¹ monoqrafiyası da öz müasirliyi, aktuallığı ilə diqqəti cəlb edir. Tədqiqat işində Azərbaycan dilində mülki aviasiya terminologiyasının formalaşması araşdırılmışdır. Aviasiya sahəsində anlayış və məfhumları ifadə etmək üçün milli dil vahidlərindən və alınmalardan, eyni zamanda ingilis dilindən tərcümə prosesi, dildə ifadəsi nəzəri istiqamətdə əsaslandırılmışdır. Azərbaycan dilində aviasiya ilə bağlı terminoloji leksikasının formalaşma və təşəkkülərdə ardıcılıqla izlənmiş, yaranan terminlər və dildə işlənmə imkanları təhlil süzgəcindən keçirilmişdir. Tərcümə ilə bağlı müxtəlif nəzəri məsələlər onların ekvivalentlik və adekvatlığın aradan qaldırılması prosesində texniki tərcüməyə xüsusi üstünlük verilmişdir. Aviasiya sahəsində müasir texniki inkişafı ilə bağlı olaraq meydana çıxan

---

¹ Musayeva M. Azərbaycan dilində mülki aviasiya terminlərinin formalaşmasında tərcümənin rolu”. Bakı, 2011, 138 səh.

anlayışların ifadəsi üçün yeni terminlərin yaranması, dildəki mövcud sözün mənası dəyişdirilməklə bu və ya başqa məfhumun ifadə olunması önə çəkilmişdir. Eyni zamanda tərcümə prosesində anlayışların milli dil vahidləri ilə dəqiq ifadə olunma kriteriyası və milli dilin daxili semantik qanunlarına daha ciddi şəkildə əsaslanmaq məsələlərinə diqqət yetirilmişdir. Müasir dövrdə aviasiya ilə bağlı yeni terminlərin yaranması üçün tərcümə prosesi və onunla bağlı problemlər xüsusilə, aviasiya hava nəqliyyatı sahəsində beynəlxalq xarakterli terminlərin kəmiyyətə çoxalması, ortaq dil vahidlərinin yaranması, bu sahənin beynəlmiləl səciyyə daşması və beynəlmiləl terminlər orfoqrafik, fonetik cəhətdən təhlil edilmişdir.

XX əsrin 90-cı illərində Avroasiya məkanında Azərbaycanın geostrateji mövqeyinin genişlənməsi, mülki aviasiya sahəsində terminoloji leksikada özünü göstərən boşluqların doldurulması üçün kalka üsulunun xüsusi əhəmiyyəti qeyd edilir. Yəni, dilin daxili imkanları hesabına terminlərin yaranmasında hərfi tərcümə üsulu və onun növləri - leksik kalkalar, leksik-qrammatik kalkalar geniş şəkildə təhlil edilir. Azərbaycan dilində funksional fəallığı ilə daha çox diqqəti cəlb edən mülki aviasiya sahəsinə aid terminologiyada yeni yaranan terminoloji neologizmlər, onların yaranma mənbələri və üsulları tədqiq edilir və bu prosesdə ingilis dilindən tərcümədə yalnız formaca yeni olan deyil, semantik neologizmlər də zəngin faktlarla araşdırılır. Beynəlxalq mülki aviasiya terminlərinin Azərbaycan dilinə tərcümə üsulları, tərcümənin ümumi nəzəriyyəsi, tərcümə prosesində iştirak edən konkret dillərin xüsusiyyətləri, bu prosesin həyata keçirilmə üsulları və tərcümənin fərdi xüsusiyyətlərindən asılı olmadan kalkaetmənin ümumilinqvistik qanunauyğunluqları şərh olunur. Tərcümə nəzəriyyəsində ekvivalentliyin orijinalda və tərcümə edilən dildə üst-üstə düşən linqvistik amillərinin mahiyyəti açıqlanır. Xüsusilə, beynəlxalq mülki aviasiya ilə əlaqədar terminlərin tərcüməsi prosesində, uyğun - yaxın mənalı ekvivalentlərin müəyyənləşdirilməsinə ciddi diqqət yetirilir. Bununla da terminin tərcüməsi prosesində yalnız forma məsələsinə deyil, terminin tam məna qarşılığının müəyyənləşdirilməsinə imkan

verildiyi əsaslandırılır. Bununla da, beynəlxalq mülki aviasiyada işlədilən terminlərin Azərbaycan dilinə tərcüməsi, tərcümə zamanı qarşıya çıxan problemlərin həlli yolları, terminoloji sistemdə bu sahə terminologiyasının yeri, tərcümə vasitəsilə aviasiya terminlərinin təşəkkül və formalaşma yolları, dilin daxili imkanları hesabına termin yaratmanın tərcümə prosesində rolu kimi məsələlər öz həllini tapmışdır. Ümumiyyətlə, aviasiya ilə bağlı terminologiya problemləri nəzəri və praktik cəhətdən tədqiqata cəlb edilmişdir.

Müasir dövrdə Azərbaycanda elm və texnikanın inkişafı elmi-texniki terminlərin yaranmasının, elmi terminologiyanın zənginləşməsinin əsasını təşkil edir. Azərbaycan xalqının qədim inşaat mədəniyyəti olduğu üçün Azərbaycan dilində milli inşaat terminlərinin formalaşması da qədimdir. Bu baxımdan T. Xəlilovanın “Azərbaycan dilində inşaat terminlərinin linqvistik təhlili” monoqrafiyası öz aktuallığı ilə diqqəti cəlb edir¹. Tədqiqatda inşaat terminlərinin səciyyəvi xüsusiyyətləri, yaranma tarixi və tədqiqi, yaranma mənbəyi dilçilik baxımından tədqiq edilir. Burada ən çox diqqəti cəlb edən Azərbaycan dilində inşaat terminlərinin qədim dövrlərdən başlayaraq inkişaf tarixinin araşdırılmasıdır. Azərbaycan torpağında ilk insan məskənləri, Azıx mağarası və Qobustan qayaüstü rəsmləri, eləcə də VI-VII əsrlərdə müxtəlif məbədlərin, dini binaların, məscid, minarə, türbələrin tikilməsindən, XII-XV əsrlərdə yüksək memarlıq məktəblərinin formalaşmasından bəhs olunur .

Azərbaycanda tikinti işlərinin qədimliyi haqqında tarix əsərlərində əksini tapan elmi məlumatlar tədqiqata cəlb olunmuşdur. Tarixi mənbələrə əsaslanan müəllif ilk tunc dövrü, orta tunc dövründə yaşayış yerlərinin inşasında işlədilən səcdəgah, tağ, tir, hovuz, bənd, baca, çiy kərpic, saldaş kimi terminlər haqqında məlumatlar verir. İlk dəfə olaraq Mahmud Kaşğarının “Divan”nda, İbn Mühənnə lüğətində, “Dastani Əhməd Hərəmi” əsərində işlənmiş aşluk, alaçu (alaçuq), çadır, otağ, qapu, köşk, mıx, kaşı kimi terminlər tədqiqatda əks olunmuşdur. Tədqiqatda islamiyyətlə bağlı inşa edi-

---

¹ Xəlilova T. Azərbaycan dilində inşaat terminlərinin linqvistik təhlili. Bakı, Nurlan, 2010 .

lən türbə, günbəz, qala, məscid, A.Bakıxanovun “Gülüstani-İrəm” əsərində və “Əkinçi” qəzetində əks olunmuş qüllə, eyvan, gil, taxta qapı, taxça və s. inşaat terminlərinin formalaşma və inkişaf baxımından mühüm rolü müəyyənləşdirilir.

Azərbaycan dilində inşaat terminlərinin yaranma mənbələri müəyyənləşdirilərək dilin daxili imkanları, alınmalar, o sıradan beynəlmiləl terminlərin hesabına düzələn inşaat terminləri faktlarla təhlil edilir. Müasir Azərbaycan dilində inşaat terminlərinin yaranma prosesi, yaranma mənbələri, yaranma üsulları, morfoloji, sintaktik, kalka və sözlərin ixtisarı üsulu ilə yaranan inşaat terminləri faktlarla araşdırılır.

Alınma inşaat terminləri leksik-struktur cəhətdən təhlil edilir, onların dildə mənimsənilmə yollarından bəhs olunur. Müəllif alınma terminlərlə bağlı elmi mənbələrə müraciət etmiş və alınma inşaat terminlərini təhlil etmişdir. Zəngin faktik materialların təhlili göstərir ki, alınma inşaat terminləri dil sisteminin fonetik, leksik, qrammatik qanunlarına uyğunlaşaraq mənimsənilmiş və dilimizin normalarına tabe olaraq işlədilir.

Azərbaycan dilində işlənən Avropa mənşəli inşaat terminləri - yunan mənşəli (akustika, amfiteatr, arxitektör, qrafit, gips, keramika və s.); latın mənşəli (armatur, linolium, magistrat və s.); fransız (ampir, beton, kabina, parket, qaraj və s.); ingilis dilli (blok, buldozer və s.); alman mənşəli (anker, ventil, zal, kronşteyn, sex, ştrep-sel və s.) kimi qruplara ayrılmışdır. Ümumiyyətlə, alınma terminlər dilimizin fonetik sisteminə və qrammatik quruluşuna uyğun gəlicsə, onun daxili qaydalarını pozmursa həmin terminlər mənimsənilir. Əsərdə alınma inşaat terminlərinin, beynəlmiləl terminlərin daha geniş işlənməsi qeyd edilir. Müəllif inşaat terminləri ilə bağlı iki – izahlı və tərcümə lüğəti də nəşr etdirmişdir.

T.Quliyevin “Azərbaycan ədəbi dilində terminoloji yeniləşmə prosesi” doktorluq dissertasiyası da mövzu aktualığı ilə diqqətə cəlb edir¹. Elmin, texnikanın inkişafı ilə bağlı olaraq yəni, yeni

¹ Quliyev T. Azərbaycan ədəbi dilində terminoloji yeniləşmə prosesi. Bakı, DD. 2006.

anlayış və informasiyaların tələbinə uyğun olaraq terminoloji sistemdə yeniləşmə baş verir. Bu işə elmin, texnikanın sürətli inkişafı ilə bağlıdır. Elmi terminologiyada inkişafı ilə bağlı fasiləsiz olaraq yeniləşmə prosesi gedir. Lakin indiyədək Azərbaycan dilçiliyində ədəbi dildəki terminoloji yeniləşmə prosesi sistemli tədqiqatdan kənar qalmışdır.

Azərbaycan ədəbi dilində leksik - terminoloji yeniləşmə prosesində alınma terminlərə qarşılıq müəyyənləşdirilərkən ana dilinin daxili imkanlarının aparıcı rol oynadığı müəyyənləşdirilmiş və sözdüzəldici modellər əsasında milli zəmində yeniləşmə prosesi zəngin dil faktları ilə təhlil edilmişdir. Tədqiqatda yeniləşmə prosesində nominativ xarakter daşıyan monosemantik səviyyəli sözlərin yaranması üsulları müəyyənləşdirilir. Belə ki, 1920-ci illərdən sonrakı dövrlərdə dilin daxili inkişaf qanunlarına uyğun yeni terminlərin yaradılması ilə dildən külli miqdarda ərəb və fars alınmalarının çıxması, morfoloji və sintaktik üsulun leksik-terminoloji vahidlərin əmələ gəlməsində daha məhsuldar olduğu qeyd edilərək yazılır ki, Azərbaycan dilinin özündə mövcud olan formalarda sözyaratma funksiyası intensivləşmiş, oxşar quruluşlu sözlərin işə informasiya imkanları güclənmişdir. Dissertasiyada məsələyə tək cə termin çərçivəsindən deyil, daha qlobal yanaşılmışdır. Belə ki, daxili imkanlar əsasında yaranan terminlərdə leksikləşmə prosesi üstünlük təşkil edir. Cəmiyyətin inkişafı ilə bağlı yeni yaranan anlayış dildə əvvəlcədən mövcud olan anlayış arasında assosiativ əlaqə yaranmaqla ümumişlək söz bəzən terminləşir, bəzən də termin ümumişlək sözə çevrilir. Məhz bu səciyyəvi xüsusiyyət nəzərə alınaraq terminoloji vahidlər dinamik bir söz qrupu mövqeyindən təhlil olunmuşdur. Tədqiqat prosesində bu amil əsas götürülərək terminoloji vahidlərin yaradılması prosesində morfoloji və sintaktik üsullarla əmələ gələn söz və terminlər, neologizmlər, okkazional neologizmlər, məcazi mənalı söz və ifadələr, dialekt sözlərinin iştirakı ilə yaranan terminlərin təhlilinə geniş yer verilmişdir. Beləliklə, dilin leksik-terminoloji yeniləşməsi istiqamətləri müəyyənləşdirilərək belə nəticəyə gəlinir ki, yeniləşmə prosesində dilimizdə sözyaradıcı vasitə və üsulların imkanları daha genişdir, dilin bütün

mərhələlərində milli və alınma sözlərə artırılan morfoloji vahidlərin söz yaratma funksionallığı güclü olduğuna görə bu yolla yaranan söz və terminlərin mənimsənilərək ümumdil səviyyəli sözlər sırasına daxil olur.

Tədqiqatda terminoloji yeniləşmə prosesində alınma problemi ilə bağlı qoyulan məsələlər elmi səviyyəsi ilə diqqəti cəlb edir. Çünki ərəb və fars dilləri Azərbaycan milli dilinin təşəkkül mərhələsindək elmi dilin formalaşması üçün əsas mənbələrdən olmuşdur. Bu baxımdan tədqiqatda 20-90-cı illərdə Azərbaycan dilinin lüğət tərkibində işlənən ərəb və fars mənşəli sözləri struktur və anlayış xüsusiyyətlərinə görə üç - Azərbaycan dili sözlərinin yerində işlənən, kök səciyyəli sözlər kimi və paralel şəkildə sinonim olan alınmalar adı altında qruplaşdırılaraq təhlil edilmişdir. Belə ki, 1920-ci illərdə terminologiyada hələ əvvəlki dövrlərin ənənəsinin təsiri olaraq ərəb-fars tərkiblərini işlənməsi xüsusi bir yer tutmuşdur. Doğru olaraq qeyd olunur ki, 1920-ci illərdən 30-cu illərin ortalarına kimi alınan terminlərin işlədilməsində iki istiqamət müşahidə olunur; birinci, ərəb-fars terminlərinin türk dillərindən alınmış terminlərlə əvəz edilməsi, ikincisi isə, rus dilindən alınma terminlərin üstünlük təşkil etməsi. 20-90-cı illərdə ana dilinin imkanları əsasında həm əvəzetmə tipli terminlər yaranırdı, həm də yeni anlayışlar bildirən terminlər formalaşmışdır. 1940-cı illərdən əvəzetmə prosesi demək olar ki, sabitləşmiş, bunun yerinə termin yaradıcılığında üç istiqamət baş vermişdir. Birincisi, ana dilinin öz imkanları əsasında terminlərin yaradılması, ikincisi, başqa dillərə (rus və Avropa mənşəli) məxsus terminlər bazasında kalkaların yaradılması, üçüncüsü isə alınma terminlərdən istifadə edilməsidir. Müəllif belə nəticəyə gəlir ki, bu dövrdə alınmalarla bağlı müşahidə edilən ən mühüm cəhət budur ki, onlar əvvəlki dövrlərdə olduğu kimi başdan-başa hazır şəkildə qəbul edilməmiş, ana dilinin leksik, qrammatik və fonetik normalarına uyğunlaşdırılaraq yaradılmışdır. Tədqiqatda əvəzetmə prosesi dövrlər üzrə nəzərdən keçirilir, əvəzetmə prosesində Avropa alınmalarının və Şərq dillərinə məxsus sözlərin iştirakı göstərilir. Terminoloji yeniləşmə ilə bağlı əldə edilmiş nəticələr aşağıdakı şəkildə ümumiləşdirilir: 1. Ədəbi dildə

sözlərin leksik-terminoloji yeniləşməsi ictimai-siyasi həyat hadisələrindən kənarında baş vermir. İctimai-siyasi hadisələrin dilə təsiri informasiya ilə müəyyən edilir. Hər yeni informasiya dildə yeni bir anlayış meydana gəlməsini şərtləndirir. 2. İnformasiya güclü olduqda anlayışların bu və ya digər söz qəlibində başqa dillərə yayılması qarşısında maneələr azalır. Ona görə də yeni mənşəli terminlərin bir dildən başqasına yayılması intensiv şəkildə baş verir. Beləliklə, müstəqillik şəraitində dilimizin leksik-terminoloji fondunun yeniləşməsi və zənginləşməsi prosesində daxili resurslar hesabına yeni söz və terminlərin yaradılması ən perspektivli üsullardan hesab edilir. Bütövlükdə, dissertasiyada alınma terminlərin spesifik cəhətləri aydınlaşdırılmış, xüsusi bir dil vahidi kimi dilə keçmə prosesini şərtləndirən cəhətlər müəyyənləşdirilmişdir.

XX əsrin 20-ci illərindən sonra termin yaradıcılığının əsas mərhələlərindən biri olan rus dilindən alınma terminlər dilin inkişafında yeni bir mərhələ kimi xarakterizə olunmuş və dilimizdə mənimsənilməsi prosesi təhlil olunaraq qeyd edilir ki, Avropa mənşəli sözlərin sonunda işlənən suffikslərin müəyyən qismi Azərbaycan dilində müvafiq adekvatlarla əvəz oluna bilmir, termin ön şəkilçi ilə birlikdə bir vahid kimi Azərbaycan dilinə daxil olur. Çünki həmin suffikslərin əvəz olunması Azərbaycan dilinin semantik və derivativ imkanlarından kənarıdır. Beləliklə, terminalmanın sosiolinqvistik amilləri, dil əlaqələri, dillərin qarşılıqlı təsiri və alınma terminlərin mənimsənilməsi prosesi zəngin dil faktları ilə araşdırılmışdır. Bu araşdırma dil və cəmiyyət, dil və təfəkkür əlaqələrinin termin yaradıcılığı prosesinə, inkişafına təkan verdiyini müəyyənləşdirməyə imkan verir. Bu problemlər təkcə terminologiyanın deyil, ümumiyyətlə Azərbaycan ədəbi dilində baş verən dəyişmələri, prosesi aydınlaşdırır. XX əsrin 20-ci illərindən başlayaraq 90-cı illərə qədər Azərbaycan ədəbi dilinin lüğət tərkibində, publisistik yazılarda, xüsusən terminoloji leksikada əvəzetmə prosesində müşahidə olunan istiqamətlər, meyillər təhlil olunmuşdur. Tədqiqatdan aydın olur ki, dillərin bir-biri ilə qarşılıqlı əlaqəsi və təsiri tarixi inkişafın bütün dövrlərində eyni olmamışdır. Xüsusən, 20-30-cu illərdə yazılı nümunələrdə türk dili elementlərinin iştirakı ilə

yaranan söz-terminlər tədqiqata cəlb olunmuş və bu paralellərin təbii proseslə bağlı dildən çıxması əsaslandırılmışdır. Müəllif bu cür dil vahidlərini ümumişlək xarakter qazanaraq normativ dil elementinə çevrilənlər və ümumişlək xarakter daşımayan və normativ dil elementinə çevrilməyənlər şəklində qruplaşdırmışdır.

J. Hüseyinzadənin “İqtisadiyyat terminlərinin linqvistik təhlili”¹ tədqiqatında Azərbaycan və ingilis dillərinin müqayisəli öyrənilməsi bu dil sistemlərində leksik-terminoloji universalıların müəyyənləşdirilməsi, dillərin özünəməxsus spesifik xüsusiyyətlərinin həlli üçün geniş imkanlar yaradır. Belə ki, ədəbi dilin ayrılmaz tərkib hissəsi olan terminlərin, o cümlədən iqtisadiyyat terminlərinin yaranması cəmiyyətin ictimai-mədəni, iqtisadi və texniki nailiyyətləri ilə bağlıdır. Bu cəhətdən terminlər həm dilin, həm də elmin tarixi inkişafını təhlil etməyə yardım göstərən faktlar kimi böyük əhəmiyyət kəsb edir. Lakin hər iki dildə iqtisadiyyat terminlərinin yaranma tarixi, formalaşması, inkişaf istiqamətləri, yaranma mənbələri və üsulları, alınma yolları nəzəri aspektdə linqvistik cəhətdən tədqiq olunmamışdır. Dissertasiyada həm Azərbaycan dilində, həm də ingilis dilində iqtisadiyyat terminlərinin yaranma tarixi, təşəkkülü, formalaşması və inkişafı təhlil olunmuşdur. Tədqiqata cəlb olunmuş iqtisadiyyat terminlərinin spesifikasiyası, ümumişlək sözlərin iqtisadiyyat terminləri ilə əlaqəsi və onların işlənmə dərəcəsinin xüsusiyyəti qeyd edilir. İqtisadiyyat terminlərinin yaranma mənbələri və üsulları təhlil edilir. İqtisadiyyat terminlərinin yaranmasında dilin daxili imkanlarının əsas rol oynadığı, Azərbaycan və ingilis dillərində yaranma üsulları müqayisəli şəkildə (semantik, sintaktik, kalka üsulu) zəngin faktlarla şərh edilmişdir. Xüsusən, semantik üsulla yaranan iqtisadiyyat terminlərində sözlərin mənasının genişlənməsinin mühüm rol oynadığı morfoloji üsulun daha məhsuldar olduğu zəngin faktlarla tədqiq olunmuşdur. Dissertasiyada sintaktik və kalka üsulu ilə yaranan termin və termin-söz birləşmələrinin də nəzəri məsələləri linqvistik baxımdan öz həllini tapmışdır. Tədqiqatda bütövlükdə iqtisadiyyat terminlərinin yaran-

¹ Hüseyinzadə J. “İqtisadiyyat terminlərinin linqvistik təhlili”, B., FFD, 2010.

ma üsulları Azərbaycan və ingilis dillərində müqayisəli şəkildə tədqiq edilmiş və onların təhlilinə geniş yer verilmişdir. Xüsusilə, terminalmanın sosiolinqviistik amilləri, – dillərin qarşılıqlı təsiri, interferensiya prosesi ilə bağlı olaraq dilimizdə işlənən terminlər araşdırılmışdır. Eyni zamanda həm Azərbaycan, həm də ingilis dilində terminlərin alınma yolları, mənbələri təhlil edilmiş, alınma və beynəlmiləl iqtisadiyyat terminlərinin xarakterik cəhətləri, dildə mənimsənilməsi prosesi və işlənmə prinsipləri müəyyənləşdirilmişdir. Zəngin faktik materialın təhlili göstərir ki, iqtisadiyyat terminləri dil sisteminin fonetik, leksik, qrammatik qanunlarına uyğun formalaşmışdır. Bununla yanaşı terminoloji lüğətlərdə iqtisadiyyat terminlərinin verilməsi yolları və prinsipləri dəqiqləşdirilmişdir.

Türk dillərinin zəngin funksional imkanlarının formal-qrammatik göstəriciləri kimi dil sistemini təşkil edən linqviistik vahidlər tədqiqat obyektini kimi diqqət mərkəzindədir. Çünki, təcrübə göstərir ki, dilin zəngin kommunikativ mənzərəsi yalnız onun maddi qabığı olan formal qrammatik əlamətlərin sistemli tədqiqi ilə mümkündür. Azərbaycan və türk dillərinin müqayisəli öyrənilməsi bu dil sistemlərində leksik-terminoloji universaliaların müəyyənləşdirilməsi, dillərin özünəməxsus spesifik xüsusiyyətlərinin həlli üçün geniş imkanlar yaradır. Belə ki, ədəbi dilin ayrılmaz tərkib hissəsi olan terminlərin, o cümlədən iqtisadiyyat terminlərinin yaranması cəmiyyətin ictimai-mədəni, iqtisadi və texniki nailiyyətləri ilə bağlıdır. Bu cəhətdən terminlər həm dilin, həm də elmin tarixi inkişafını təhlil etməyə yardım göstərən faktlar kimi böyük əhəmiyyət kəsb edir. Lakin indiyədək dilçilikdə hər iki -Azərbaycan və türk dillərində iqtisadiyyat terminlərinin yaranması, formalaşması, inkişaf istiqamətləri, yaranma mənbələri və üsulları, alınma yolları nəzəri aspektdən linqviistik cəhətdən tədqiq olunmamışdır. Bütün bu məsələlər kompleks halında Ə.Quliyevanın namizədlik¹ dissertasiyasında araşdırılmışdır. Dissertasiyada müasir türk və Azərbaycan dillərində iqtisadiyyat terminlərinin leksik-semantik

---

¹ Ə.Quliyeva Ə. “Azərbaycan və türk dilində iqtisadiyyat terminlərinin linqviistik təhlili”, B.,FFD, 2013.

və mənşə xüsusiyyətləri araşdırılır. Müasir türk və Azərbaycan dillərində iqtisadiyyat terminlərinin ümumişlək leksikadan bir sıra fərqli xüsusiyyətləri mövcuddur. Bu nəzərə alınaraq terminləri ümumişlək sözlərdən fərqləndirən ən mühüm xüsusiyyətlər müəyyənənləşdirilərək, iqtisadiyyat terminlərinin spesifikasi aydınlaşdırılır. Tədqiqatda tematik baxımdan qruplaşdırılmış-beynəlxalq iqtisadi münasibətlər, bank, iqtisadi təlim və nəzəriyyələr, vergi, sığorta, maliyyə-kredit, istehsal və istehlak prosesi ilə bağlı iqtisadiyyat terminləri təhlil edilmişdir.

Məlumdur ki, dillərin terminoloji sisteminin inkişafında həm dildaxili, həm də dilxarici faktlar mühüm rol oynayır. Bu nəzərə alınaraq türk və Azərbaycan dillərində iqtisadiyyat terminlərinin yaranma mənbələri müəyyənənləşdirilərək iki qrupa ayrılır: hər iki dilin daxili imkanları və alınmalar hesabına yaranan iqtisadiyyat terminləri. Eyni zamanda alınma iqtisadiyyat terminləri mənşə baxımdan müxtəlif qruplara ayrılaraq təhlil edilir. Dillərin qarşılıqlı əlaqəsi, onların iqtisadiyyat terminlərinin yaranmasında rolu, mənimsənilməsi prosesi də araşdırılmışdır. Xüsusilə, alınma terminin hansı dilə məxsusluğu prinsipi əsas götürülərək tədqiq edilən dillərdəki alınma iqtisadiyyat terminləri - ərəb, fars dillərindən və Avropa dillərindən alınmalar kimi təsnif edilmişdir. Azərbaycan və türk dilində alınma iqtisadiyyat terminlərinin spesifik cəhətləri, alınma yolları, hər iki dildə mənimsənilmə prosesi, struktur və leksik-semantik xüsusiyyətləri müəyyənənləşdirilmişdir. Müasir türk və Azərbaycan dillərində terminologiyanın, o cümlədən iqtisadiyyat terminlərinin formalaşmasında kalka üsulu xüsusi əhəmiyyətə malikdir. Bu üsulla termin və termin-söz birləşmələrinin yaranması son illərdə daha intensiv xarakter almışdır və bu yolla yaranan terminlər struktur-semantik baxımdan çox zəngin olub, rəngarəng formal-qrammatik əlamətləri ilə seçilir. Bu nəzərə alınaraq kalka üsulu ilə yaranan iqtisadiyyat terminləri, onların tipləri, qrammatik quruluşu mənbəyinə görə qruplaşdırılmışdır. Bununla yanaşı, müasir türk və Azərbaycan dillərində kalka vasitəsilə formalaşan iqtisadiyyat terminləri komponentlərinin hansı nitq hissəsi ilə ifadə olunması baxımından aşağıdakı qruplara ayrılmışdır: a) hər iki

komponenti isimlərdən ibarət olan; b) birinci komponenti sifət, ikinci komponenti isə isimdən ibarət olan; c) birinci komponenti say, ikinci komponenti isə isimdən ibarət olan; c) birinci komponenti say, ikinci komponenti isə isimdən ibarət olan iqtisadiyyat terminləri. Tədqiqatdan aydın olur ki, kalka üsulu ilə formalaşan iki komponentli iqtisadiyyat terminlərində ən çox müşahidə olunan isim-isim və sifət-isim quruluşlu birləşmələrdir. Bütövlükdə, Azərbaycan və türk dillərində işlənən iqtisadiyyat terminləri müqayisə edilmiş, nəzəri ümumiləşdirmələr aparılaraq yaranma mənbələri müəyyənləşdirilmiş, semantik - struktur cəhətdən xarakterizə edilmişdir. Müqayisəli araşdırmalar göstərir ki, türk və Azərbaycan dillərində sadə quruluşlu iqtisadiyyat terminləri mürəkkəb terminlərə nisbətən çoxluq təşkil edir. Morfoloji üsulla yaranan iqtisadiyyat terminləri üç qrupa - hər iki dildə iqtisadiyyat terminlərinin yaranmasında iştirak edən morfemlər; yalnız Azərbaycan dilində iqtisadiyyat terminlərinin yaranmasında iştirak edən morfemlər; yalnız türk dilində iqtisadiyyat terminlərinin yaranmasında iştirak edən morfemlərə ayrılmışdır. Araşdırmalardan aydın olur ki, morfoloji üsulla yaranan terminlər müqayisədə həm kəmiyyətcə çoxdur, həm də geniş məna çalarlıqlarına malikdir. Xüsusən, morfoloji və sintaktik üsulla yaranan terminlərin mənasının xüsusişməsi və genişlənməsinin mühüm rol oynadığı qeyd edilir. Qeyd edilir ki, mürəkkəb söz birləşmələri modelində formalaşan iqtisadiyyat terminlərini əmələ gətirən komponentlər müxtəlif ifadə üsullarına malikdir və buna görə onlar üç qrupa ayrılmış, leksik-semantik cəhətdən təhlil edilmişdir. Mürəkkəb söz birləşmələri şəkilində olan iqtisadiyyat terminlərinin hansı nitq hissələri ilə ifadə olunması müxtəlif qruplara ayrılmış, onların spesifikasi müəyyənləşdirilmişdir. Diqqəti cəlb edən məsələlərdən biri də türk və Azərbaycan dillərində iqtisadiyyat terminologiyasında işlənən abreviaturaların formal struktur tiplərinin dəqiqləşdirilməsidir. Müasir türk və Azərbaycan dillərində mürəkkəb quruluşa malik iqtisadiyyat terminlərinin təhlili göstərir ki, sadə və söz birləşməsi modelində formalaşan iqtisadiyyat terminləri ilə müqayisədə mürəkkəb quruluşa malik iqtisadiyyat terminləri nisbətən az işlənir. Söz birləşməsi

modelində formalaşan iqtisadiyyat terminləri bu baxımdan daha aparıcı mövqeyə malikdir. Tədqiqatda bütövlükdə iqtisadiyyat terminlərinin yaranma üsulları, mürəkkəb birləşmələr türk və Azərbaycan dillərində müqayisəli şəkildə tədqiq edilmişdir.

İqtisadiyyat terminlərinin leksik-semantik təhlilinə geniş yer verilmiş, xüsusilə, terminalmanın sosiolingvistik amilləri – dillərin qarşılıqlı təsiri, interferensiya prosesi ilə bağlı olaraq dillərdə işlənən terminlər araşdırılmışdır. Eyni zamanda hər iki dildə iqtisadiyyat terminlərinin alınma yolları, mənbələri alınma iqtisadiyyat terminlərinin xarakterik cəhətləri, dildə mənimsənilməsi prosesi və işlənmə prinsipləri, standartlaşma yolları müəyyənləşdirilmişdir.

Azərbaycan dilində terminologiyanın aktual problemləri, inkişafı həmişə tənzimlənir. Çünki elmi-texniki tərəqqi ictimai-siyasi həyatın inkişafı terminoloji sistemlərin fasiləsiz olaraq dəyişməsinə və inkişafına təsir göstərməsi, termin yaradıcılığı məsələləri geniş müzakirə olunmuş, termin yaradıcılığının istiqamətləri müəyyənləşdirilmişdir. Elmlərin inkişafı və differensiasiyası, təhsil prosesinin genişlənməsi, texniki nailiyyətlərin tətbiqi və istifadəsinin artması dillərdə sahə terminologiyalarının formalaşmasının əsasını qoymuş və terminlərin bir dildən başqa dillərə keçməsi prosesi baş vermişdir. Dünya dillərinin terminoloji tərkibində alınma terminlər hazırda xüsusi çəkiyə malikdir. Son dövrlərdə leksikologiya və terminologiya sahələrində aparılmış tədqiqatların nəticələri, terminalmanın sözləməni üstələməsi, eləcə də alınma terminlərin dilin ümumişlək leksik qatına keçməsində intensivliyin artımını təsdiq edir. Bu terminlər arasında müxtəlif dillərdə eyni mənada və eyni səs cildində olan alınma terminlərin çoxluğu da diqqəti cəlb edir. Bu problemlər geniş şəkildə tədqiq olunmuş, sahələr üzrə terminoloji lüğətlərin nəşri zəruri hesab olunmuşdur.

Qeyd etmək lazımdır ki, alınma sözlərə və terminlərə dair müxtəlif tədqiqatlar aparılsa da, milli dillərdə alınma terminlər monoqrafik tədqiqat obyektı olmamışdır. Bu terminoloji laya aid anlayışların təyini, terminin ümumişlək sözə çevrilməsi, alınma sözlərin leksik-semantik xüsusiyyətləri, onların dildə mənimsənilməsi prosesi həllini gözləyən məsələlərdəndir. Bütün bu problemlər

milli dillərdə termin yaradıcılığı prosesində alınmaların kompleks şəkildə tədqiqini aktuallaşdırır. Hazırda ingilis dilinin dünyada geniş yayılması, onun beynəlxalq dil statusu qazanması, yeni anlayış, əşya, hadisə və prosesləri adlandıran sözlərin bu dil əsasında formalaşması ingilis dili ilə əlaqələrin diqqət mərkəzinə çəkilməsini zəruriləşdirir.

Azərbaycan-ingilis dil əlaqələrinin uzun müddət vasitəçi dilin iştirakı ilə getməsi, ingilis dilindən sözlərdə bədii tərcümənin özünəməxsus rol oynaması, bu amillərin təsiri ilə leksik sistemdə baş vermiş dəyişmələrin xüsusiyyətlərinin həm dil əlaqələri, həm də sözləmə baxımından öyrənilməsi aktual məsələlərdəndir. Lakin dillərin uzunmüddətli qarşılıqlı təsirinin nəticəsində bir dildən digərinə keçən sözlər həm dil əlaqələrini, həm də alınma prosesinin özünü öyrənmək üçün böyük maraq kəsb edir. Bu baxımdan ingilis dilindən sözlərin səbəblərini, mənbələrini, alınma yollarını, tiplərini və formalarını, eləcə də, dildə dəyişmələri ətraflı öyrənməyə imkan verir. Xüsusən, sinxron leksikoloji tədqiqatlar hər şeydən əvvəl, onları alan dilin leksik sistemində alınmaların təsirini müəyyənləşdirmək baxımından zəngin faktları üzə çıxarmağa imkan yaradır. E.Ağamirzəyevin “Milli dillərdə termin yaradıcılığı” dissertasiyasında alınmalar və onların spesifikasiyası geniş təhlil edilmişdir¹.

Tədqiqatda dillərin qarşılıqlı zənginləşmə prosesi, terminalma hadisəsi, terminalma ilə sözləmə arasında oxşar və fərqli cəhətlər, beynəlmiləl söz və beynəlmiləl terminlər araşdırılmışdır. Dillərin qarşılıqlı inkişafının alınmalarda təzahürü, dillərin qarşılıqlı təsiri dillərin daşıyıcıları arasında əlaqələrin yaranmasının nəticəsi kimi aydınlaşdırılır. Tədqiqatda müəyyənləşdirilir ki, sözün alınmasının başlıca səbəbi həmin sözün adlandırıldığı predmetin, prosesin alan dildə ifadə olunması üçün müvafiq sözün yoxluğu. Belə ki, müvafiq sözün yoxluğu, anlayışı ya dilin öz imkanlarından, onun söz yaradıcılığı vasitələrindən istifadə etməklə yeni sözün yaradılmasına, ya da başqa dildən sözləməni zəruriləşdirir. Müasir

¹ Ağamirzəyeva E. Milli dillərdə termin yaradıcılığı. B., FDD, 2015.

dövrə qloballaşmanın və inteqrasiyanın böyük vüsət aldığı dövrdə xalqlar arasındakı diplomatik, ictimai-siyasi əlaqələrin sürətli inkişafı Azərbaycan dilinin lüğət tərkibində Avropa mənşəli alınmaların işlənməsinə təkan verir. Təhlil göstərir ki, Azərbaycan-İngilis dil əlaqələri özünəməxsus xüsusiyyətləri ilə seçilir. Azərbaycan dilində hazırda gedən proseslər Avropa dillərində yeni alınmaların birbaşa İngilis dili ilə alınmasının aparıcı mövqeyə çıxmasını təsdiq edir. Deməli, alınma terminlərin mənimsənilməsi onu alan dilin qrafik, fonetik, semantik, qrammatik normalarını öyrənməklə yanaşı, onların dilin söz yaradıcılığında iştirakı və işlənmə tezliyini müəyyənləyir. Dissertasiyada qrafik uyğunlaşmanın özünəməxsus xüsusiyyəti, yəni terminin fonetik-qrafik formasının qəbul edən dilin leksik sistemi üçün nə dərəcədə uyğun gəlməsi aydınlaşdırılır. Dilin daxili qanunauyğunluqları, fonetik normaları səslərin bir-biri ilə birləşmə qayda və qanunlarını təyin edir. Bildiyimiz kimi dildəki səslərin bir-birinin yanında işlənməsində onların söz daxilində distribusiyasında müəyyən məhdudiyyətlər vardır. Azərbaycan dilinin fonetik qanunlarına görə söz tərkibində iki samitin yanaşı işlənməsi müəyyən samitlər üçün məqbuldursa, saitlərin yanaşı işlənməsi, ümumiyyətlə, dilin qayda-qanunlarına uyğun deyildir. Bu cür sözlərin alınması və mənimsənilməsi dilin fonetik normalarına mane olur. Buna görə də belə alınmaların dilə uyğunlaşdırılması prosesində assimilyasiya prosesi gedir. Tədqiqatda assimilyasiya dərəcəsinə görə alınmalar üç qrupa ayrılmış, tam assimilyasiyaya uğramış və qismən assimilyasiya olunmuş alınmalar milli dillərin faktları əsasında təhlilə cəlb edilmişdir. Bununla yanaşı, tədqiqatda alınma terminlərin qrammatik və semantik mənimsəmə formaları, onların sözdüzəltmə və sözdəyişmə qaydalarına tabe olması, dildə bir sistemlilik təşkil etməsi araşdırılmışdır. Araşdırmadan aydın olur ki, mənimsəmə prosesində hər bir dilin milli özəllikləri, sistemliliyi, daxili strukturu əsas götürülməlidir. Dissertasiyada milli dillərin termin yaradıcılığında alınmaların rolu bir sistem halında tədqiqata cəlb edilmişdir. Hər iki dilin spesifikasiyası nəzərə alınaraq alınmaların mənimsəmə yolları müəyyənləşdirilmişdir. Qeyd etmək lazımdır ki, alınma sözlərə və terminlərə dair müxtəlif tədqiqatlar

aparılrsa da, alınma terminlərin unifikasiya və standartlaşma yolları, terminoloji sistemdə bu laya aid anlayışların təyini, terminin ümumişlək sözə çevrilməsi, alınma sözlərin leksik-semantik xüsusiyyətləri, onların dildə mənimsənilməsi prosesi həllini gözləyən məsələlərdəndir. Bununla yanaşı alınma terminlərin dildə unifikasiya prosesi, onların leksik-semantik, struktur-qrammatik, funksional xüsusiyyətləri, alınma prosesinə təsir göstərən amillər, mənimsəmə mərhələləri sistemli şəkildə tədqiq olunmamışdır. Bütün bu problemlər Azərbaycan dilində alınmaların nizama salınması və standartlaşdırılması yollarının kompleks şəkildə tədqiqini aktuallaşdırır. Hazırda ingilis dillinin dünyada geniş yayılması, onun beynəlxalq dil statusu qazanması, yeni anlayış, əşya, hadisə və münasibətləri adlandıran sözlərin bu dil əsasında formalaşması ingilis dili ilə əlaqələrin diqqət mərkəzinə çəkilməsini zəruriləşdirir.

Azərbaycan dilində alınmaların uzun müddət vasitəçi dilin iştirakı ilə getməsi, ingilis dilindən sözalmanın birbaşa alınması, tərcümənin özünəməxsus rol oynaması bu amillərin təsiri ilə leksik sistemdə baş vermiş dəyişmələrin xüsusiyyətlərinin həm dil əlaqələri, həm də sözalma baxımından öyrənilməsi aktual məsələlərdəndir. Bu baxımdan S. Alməmmədovanın “Müasir Azərbaycan dilində alınma terminlərin nizamasalma prosesinin nəzəri problemləri” monoqrafiyasını bir sıra problemlərin həlli istiqamətində dəyərli tədqiqatlardan hesab etmək olar¹.

Azərbaycan dilinin zənginləşməsində alınmalar və onların unifikasiya problemi, dillərin qarşılıqlı inkişafı, dillərarası əlaqələr, bu əlaqələr əsasında yaranan alınmalar və semantik proseslər, alınma paralelizmlər və onu yaradan amillər tədqiqata cəlb edilmişdir. Belə ki, müxtəlif tarixi inkişaf dövrlərində dillər bir-biri ilə müxtəlif əlaqələrə girmiş və bu əlaqələr də öz növbəsində dillərin inkişafına təsir etmişdir. Dillər arasında yaranan ilkin əlaqələrin tarixi qədim olduğu üçün onun başlanğıcını müəyyənləşdirmək çox çətinidir. Bu əlaqələrin köklərinin tarixin ən dərin qatlarına

¹ Alməmmədova S. Müasir Azərbaycan dilində alınma terminlərin nizamasalma prosesinin nəzəri problemləri, B, “Avropa”, 2016, 226 s.

gedib çıxdığı araşdırmada zəngin faktlarla təhlil edilir. Dil əlaqələri dillərin bir-birindən müəyyən vahidlərin alması ilə nəticələnir. Bu prosesin nəticəsində xüsusilə terminlər elmi-texniki tərəqqi ilə bağlı bir dildən başqa dilə daxil olur. Araşdırmada dildə söz alınmasının iki prosesi birbaşa alınmalar və bilavasitə alınmalar tədqiqata cəlb edilmişdir. Dil siyasətində iki istiqamət inteqrasiya və differensiya prosesləri baş verir və dillərarası əlaqələr müxtəlif səbəblərdən baş verə bilər. Dil əlaqələri prosesində dil sisteminin müxtəlif səviyyələrində qarşılıqlı baş verir və leksik alınmalar dilin lüğət tərkibini zənginləşdirir. Dillərin qarşılıqlı zənginləşməsi millətlərin və xalqların, onların mədəniyyətlərinin qarşılıqlı əlaqəsi və qarşılıqlı zənginləşməsinin qanunauyğunluqlarından doğur. Bu nəzərə alınaraq dildə termin paralelliyi, dubletlər, çoxmənalılıq, yeni anlayışların müəyyənləşdirilməsi yolları araşdırılır. Tədqiqatda qeyd edildiyi kimi, bu qanunauyğunluqlardan irəli gələn alınmaların dildə mənimsənilməsi, standartlaşma formaları müəyyənləşdirilməlidir. Dillərə münasibətdə həmişə təbii beynəlmiləçilik meyli olmuşdur. Bu gün də belə xarakterli terminlərin seçilməsi terminoloji baxımdan müsbət nəticələr verir. Azərbaycan dili istər funksional, istərsə də struktur baxımdan inkişaf etmiş dillərdən sayılır. Bu dilin inkişafının müasir dövrü daha çox funksional inkişafın sosial funksiyasının genişlənməsi ilə səciyyələnir və bunun nəticəsində onun qrammatik quruluşu daha da səlisləşir, lüğət tərkibi zənginləşir, terminoloji sistemdə normalaşma prosesi qüvvətlənir. Tədqiqatda da bu problemlər aktual şəkildə öz həllini tapmışdır. Xüsusilə, nizamasalma prosesində alınma terminlərdə dubletlik, çoxmənalılığın aradan qaldırılması yolları müəyyənləşdirilmişdir. Müəllifin qeyd etdiyi kimi, terminologiyada çoxmənalılığı törədən səbəblər birinci növbədə lüğətlər əsasında tənzimlənməlidir. Bu zaman alınan sözlər öz milli formasını itirir, fonetik dəyişikliyə uğrayır, dilin normalarına uyğunlaşdırılır. Yəni, hər bir alınma termin başqa dilə keçərkən o dilin fonetik sisteminə uyğunlaşmalı olur, ingilis dilindən alınma terminlər transkripsiya olunanda onların fonetik qabığı Azərbaycan dilinin fonetik sistemi əsasında formalaşır. Bu baxımdan da alınmalar müxtəlif qruplara ayrılaraq

təhlil edilir. Xüsusilə alınma prosesinin semantik mənimsənilmə pilləsində ilk növbədə məna seçimi faktı əsas götürülür. Alınma mərhələsində terminin mənaları dilimizin leksik semantik sisteminin tərəflərinə müvafiq olaraq dəyişikliyə uğrayır. Bu nəzərə alınaraq alınmaların lüğətlərə daxil edilməsi bir proses kimi izah edilir və onun yolları göstərilir. Terminoloji lüğətlərin tərtibi terminlərin həm nizama salınması, həm də unifikasiya üçün aparıcı mərhələdir və terminoloji lüğətlərdə verilən terminlər normativ vahidlər kimi qəbul edilir. Sahə terminologiyalarının nizama salınması prosesində alınmaların verilmə üsulları bir proses kimi nəzərdən keçirilir, bu prosesdə termin-anlayış uyğunluğunun birmənalı olması əsaslandırılır. Sahə terminologiyasının nizama salınmasının ümumi məsələləri, sahənin quruluşunun öyrənilməsi, anlayışların seçilməsi, anlayışların sistemləşdirilməsi və qruplaşdırılması, anlayışların təsnifatı, təriflərin təyini, terminlərin seçilməsi ilk dəfə nəzəri aspektdə təhlil edilmişdir. Təsnifatda sistemləşdirmə və qruplaşdırma ardıcılıqla nəzərdə keçirilir. Anlayış, tərif, definisiya alınma terminlərin nizama salınmasında əsas götürülür. Alınmaların tərcüməsində və beynəlmiləl terminlərin unifikasiya problemləri geniş şəkildə təhlil edilmişdir. Sahə terminologiyasının unifikasiyası prosesində birdilli, ikidilli və çoxdilli lüğətlərin tərtibi prinsipləri də müəyyənləşdirilir. Təbii ki, əvvəllər sahə terminologiyaları kifayət qədər nizama salınmadan, unifikasiya aparılmadan lüğətlər, xüsusən ikidilli tərcümə lüğətləri tərtib olunmuşdur. Azərbaycan dilində terminologiyanın müasir səviyyəsi nəzərə alındıqda yeni lüğətlərin tərtibinin məhz nizamasalma və unifikasiyadan sonra təkrar aparılmasının məqsədəuyğunluğu təsdiqini tapır və terminoloji lüğətlərdə terminlərin standartlaşdırma yolları müəyyənləşdirilir.

A.H.Nəzərovanın” Azərbaycan dilində fəlsəfə terminlərinin leksik-semantik təhlili” dissertasiyası sahə terminoloji sisteminin hərtərəfli təhlil və tədqiq olunması baxımından əhəmiyyətlidir. Dissertasiyada Azərbaycan dili terminoloji sistemində fəlsəfə terminlərinin yeri və rolu barədə müəyyən təsəvvür yaradılır, dilin bu terminoloji sahəsində baş verən dəyişikliklər, yeniləşmələr və bu-

nun üsulları ilə bağlı müəyyən məlumat verməklə fəlsəfə terminləri ilə bağlı təsəvvürlərin daha da genişlənməsinə imkan verir.

Azərbaycan ədəbi dilində fəlsəfə terminlərinin təşəkkülü və inkişafı, bu sahə terminoloji leksikasının zənginləşmə mənbə və üsulları, Azərbaycan ədəbi dilində fəlsəfə terminlərinin leksik-semantik səciyyəsi məsələləri işin ayrı-ayrı fəsilərində geniş və əhatəli şəkildə araşdırılır, irəli sürülən elmi-nəzəri fikirlər dil¹ faktları vasitəsilə əsaslandırılır. Tədqiqat işində müxtəlif üsullarla fəlsəfə terminlərinin yaranması və bu prosesin dilin fəlsəfə terminologiyasının zənginləşmə və yeniləşməsindəki rolu barədə hərtərəfli təsəvvür yaradılmaqla bu prosesdə özünü göstərən qanunauyğunluqlar və qrammatik formalar hərtərəfli təhlil edilir .

Azərbaycan dilində fəlsəfə terminlərinin spesifikası, leksik-semantik paradıqmaları, mənşə-semantik xüsusiyyətləri və alınma fəlsəfə terminlərinin dildə mənimsənilməsi məsələlərinin araşdırılması da dilçiliyimiz üçün yeni olmaqla dissertasiyanın elmi-nəzəri əhəmiyyətini xeyli artırır və fəlsəfə terminologiyası ilə bağlı təsəvvürləri daha da genişləndirir.

Dilçilik elminin inkişafı onun terminologiyasını zənginləşdirir. Xüsusilə, XX əsrin son onilliyində Azərbaycan dilində dilçilik elminin ayrı-ayrı sahələrinin yaranması, inkişafı, dünya dilçilik məktəblərinin yaranması onun terminologiyasının formalaşdırılmasına və inkişaf etməsinə ilə nəticələndi. Son dövrlərdə nəzəri dilçilik, riyazi dilçilik, koqnitiv dilçiliklə bağlı yeni terminlər yaranmışdır. Bu terminlərin ifadə olunmasında dilin daxili imkanları əsasında termin yaradıcılığı ilə paralel terminalma da sürətli forma almışdır. Müasir dövrdə terminologiyada gedən prosesləri səciyyələndirən əsas cəhətlərdən biri beynəlmiləl terminlərin sayının sürətlə artmasıdır. Bu cəhət özünü dilçilik terminologiyasında daha qabarıq şəkildə göstərir. Dilçilik elminin sürətli inkişafı, yeni dilçilik sahələrinin yaranması bu sahədə yaranan yeni anlayışların adlandırılmasını, onların sistemləşdirilməsini və dilçilik terminologiyasının linqvistik

¹ Nəzərova A. Azərbaycan dilində fəlsəfə terminlərinin leksik-semantik təhlili, FDD, Bakı, 2015.

səviyyədə təhlilini ön plana çəkir. E. Atakişiyevin tədqiqatında Azərbaycan dilində dilçilik terminlərinin linqvistik təhlili dilçilik terminologiyasının təşəkkülü, inkişafı təhlil edilir¹. Azərbaycan dilində dilçilik terminlərinin tarixini araşdırarkən dilçilik elminin keçdiyi tarixi inkişaf yollarını diqqətlə öyrənməyə, bu elmin inkişaf tarixinin mərhələlərini təhlil etməyə əsas verir. Dissertasiyada dilçiliyin tarixi çox qədim və zənginliyi qeyd edilərək ədəbi dilin keçdiyi mərhələlərinə uyğun olaraq dilçilik elminin inkişaf mərhələləri təhlil edilərək yazılır: “XI-XII əsrlərdə bir çox elm sahələri ilə bağlı əsərlər yazılmışdır. Bu dövrdə ərəb dili elm dili kimi inkişaf etmişdir. Azərbaycan dilinə aid yazılmış ilk dilçilik əsəri isə birinci növbədə ərəblərə bu dili öyrətmək funksiyasını yerinə yetirmiş Mahmud Kaşğarının türkologiyanın ensiklopediyası sayılan “Divanü lüğat-it-türk” əsəridir. M. Kaşğarının əsərində işlənən - yazıq - “yazı”, kileçü - “söz”, “kök”, “əsas”, “üzük”, “heca” və s. kimi dilçilik terminləri tədqiqata cəlb olunmuşdur. Eləcə də, M. Kazımbəyin “Türk-tatar dilinin qrammatikası”, N. Nərimanovun dilçilik haqqında əsərləri yüksək şəkildə dəyərləndirilir. Azərbaycan dilində dilçilik terminologiyasının formalaşması, hər dövrün özünəməxsus xüsusiyyətləri, funksiyaları və müxtəlif sahələrinin inkişafı, onların sistem xarakteri daşması zəngin faktlarla təhlil edilərək yazılır ki, dilin leksik qatının həm ümumi, həm də xüsusi funksiyalı hissəsini təşkil edən hissəsi bir-birini tamamlayır. Dilin xüsusi funksiya yerinə yetirən hissəsi əsasında formalaşan linqvistik vahidlər terminoloji sistemin yaranmasına səbəb olur. Terminoloji sistemin linqvistik elementləri spesifik əlamətlərinə görə digər vahidlərdən fərqlənir və dilin elmi üslubunun formalaşmasında həlledici rol oynayır.

Tədqiqatda XX əsrin əvvəlləri dilçilik terminologiyasının inkişaf dövrü adlandırılır. Belə ki, bir tərəfdən yeni əlifbaya keçid, respublikanın hər yerində açılmaqda olan orta məktəblər üçün Azərbaycan dili dərsləkləri hazırlamaq, dilimizin dialekt və şivələrini

---

¹ Atakişiyev E. Azərbaycan dilində dilçilik terminlərinin linqvistik təhlili. FDD, Bakı, 2015.

öyrənmək, elmi terminologiya yaratmaq, eyni zamanda ali məktəblər üçün elmi qrammatikalar yazmaq günün qarşısında dayanan problemlər olmuşdur. Bu illərdə Azərbaycan dilçiliyinin inkişafında B.Çobanzadənin, X.Ş.Xocayevin, F.Ağzadənin, Abdulla Tağızadənin, İdris Həsənovun, Abdulla Şərifovun, Qulam Bağirovun, Ələkbər Babazadənin, Davud Quliyevin, Yaqub Əliyevin fəaliyyətləri xüsusi qeyd edilir.

Azərbaycan dilində dilçilik terminlərinin yaranma mənbələri və üsulları aydınlaşdırılır, hər hansı bir dildə termin yaratmaq üçün ilk öncə canlı xalq dilinin zəngin lüğət tərkibindən bəhrələnmək, onun söz ehtiyatını yetərincə öyrənmək, lüğət tərkibindəki lüğəvi vahidləri toplammaq, istifadə etmək zərurəti qeyd edilir.

Bununla yanaşı dilçilik terminlərinin yaradılmasında semantik, morfoloji, sintaktik və kalka üsulunu sözyaratma qanunauyğunluqları tədqiqata cəlb edilmişdir. Azərbaycan dilində morfoloji üsulla termin yaradılmasının modelləri müəyyənləşdirilmişdir. Azərbaycan dilində alınma dilçilik terminlərinin yaranma mənbələri və dildə mənimsənilmə formaları nəzəri aspektdə araşdırılaraq mühüm nəticələr əldə edilmişdir. Avropa dillərindən alınan dilçilik terminləri işlənmə imkanlarına görə də diqqəti cəlb edir. Bunu nəzərə alaraq dünyanın bütün sivil dilləri kimi dilimizdə də termin və anlayışların alınma prosesi əsasən, beynəlxalq koordinasiyaya əsaslanması qeyd edilir və Azərbaycan dilində alınma dilçilik terminlərinin mənbələri və zənginləşmə üsulları zəngin faktlarla təhlil edilmişdir.

Dillərarası ünsiyyət nəticəsində başqa dillərdən terminlər alınır, bu dillərin təsiri ilə dilimizin daxili ehtiyatları, söz yaradıcılığı imkanları artaraq inkişaf edir. Alınma terminlər, bir qayda olaraq, Azərbaycan dilinin daxili inkişaf qanunlarına tabe olaraq mənimsənilir. Bu nəzərə alınaraq Azərbaycan dilində dilçilik terminologiyasında işlənən alınma terminlər dil mənsubiyyəti baxımından aşağıdakı qruplara bölünmüşdür: ərəb-fars dillərindən alınan dilçilik terminləri; rus dilindən və rus dili vasitəsilə Avropa dillərindən alınan dilçilik terminləri; Avropa dillərindən alınan dilçilik terminləri.

Alınmaların birbaşa mənimsənilməsi və unifikasiya məsələləri müxtəlif aspektdən təhlil edilərək müəyyənləşdirilir, bütövlükdə, dissertasiyada dilçilik terminləri diaxronik istiqamətdə araşdırılmışdır.

Beləliklə, müstəqillik illərində terminologiya və terminoloji sahələrlə əlaqədar tədqiqatlar dilçiliyimizə aşağıdakı yenilikləri gətirdi: terminoloji sistemin zənginləşməsinə cəmiyyətdə baş verən ictimai - siyasi dəyişikliklər səbəb olur; milli terminlərlə yanaşı dilin lüğət tərkibini zənginləşdirən alınma terminlər yeni şəraitdə geniş səpgidə tədqiqat obyektinə olur; Azərbaycanın müstəqillik əldə etməsindən və xarici aləmlə birbaşa təmasından sonra dilin lüğət tərkibində beynəlxalq termin-sözlərin axını gücləndi; bu tipli terminlərin Azərbaycan mənşəli milli terminlərlə əvəzlənməsi, yeni terminlərin meydana gəlməsi, dilin arxaik mövqeyində dayanan terminlərin fəallaşmasına səbəb olur; üslubların müxtəlifliyi ilə yeni terminlər yarandı; türk xalqlarının dilindən və Azərbaycan dilinin dərin qatlarından yeni terminlərin meydana gəlməsi ilə özləşmə müşahidə edilir; müstəqillik illərində Azərbaycan dili terminologiyasına ümumtürk kontekstində yanaşılır, ortaq türk terminlərinin yaranması istiqamətində əməli addımlar atılır; ümumtürk kontekstində götürülmüş Azərbaycan dilinin terminləri türk dünyasında ayrı-ayrı baxışlar sisteminin yaranmasına və inkişafına söykənir və Azərbaycanda gedən proseslər dilin lüğət tərkibinə yeni terminlərin daxil olmasına, bu terminlərin geniş işləklilik qazanmasına şərait yaratmışdır.

1.2. MÜSTƏQİLLİK İLLƏRİNDƏ TERMINOLOGİYANIN İNKİŞAF MEYİLLƏRİ

Elmi-texniki, ictimai-iqtisadi və mədəni həyatda baş verən yeniləşmələr daim yeniləşən və zənginləşən terminologiyada daha qabarıq müşahidə olunur. Başqa dillərdə olduğu kimi Azərbaycan dilində də terminologiyanın yaradılması və zənginləşdirilməsi üçün ən əlverişli yol dilin daxili imkanları əsasında terminlərin, termin-

söz birləşmələrinin yaradılmasıdır. Belə ki, elm və texnikanın müxtəlif sahələrində meydana gələn yeni anlayışların ifadəsi üçün terminlər yaradılarkən ən əvvəl ana dilinin lüğət tərkibinə nəzər salmaq, onun daxili imkanlarından səmərəli istifadə etmək lazımdır. Bu baxımdan qeyd etməliyik ki, uzun tarixi inkişaf yolu keçmiş Azərbaycan dilinin terminoloji sisteminin zənginləşməsində daxili imkanlar – leksik, morfoloji, sintaktik üsulla yaranan terminlər hər zaman üstünlük təşkil edir.

Müstəqillik illərində dilin daxili imkanları əsasında termin-yaratma meyili daha da artmışdır. Bunun üçün Azərbaycan dilinin geniş funksional imkanları vardır. Tədqiqatlar göstərir ki, bu gün dilin daxili imkanları əsasında yaranan terminlər terminoloji bazanın əsas hissəsini təşkil edir. Hazırda dilin daxili imkanları hesabına yaranan terminlər aşağıdakı yollarla - ümumişlək sözlərə əlavə və məna verməklə, dialekt və şivə sözlərindən istifadə etməklə, köhnəlmiş sözlərin dilə qaytarılması, milli və alınma sözlərə şəkilçi artırmaq, iki və daha artıq sözün birləşməsi ilə əmələ gəlir.

Milli termin yaradıcılığı ümumi ədəbi dilə əsaslanmalıdır. Bu terminlərin asan başa düşülməsinə, tələffüzünə, tez yadda qalmasına, termin yaradıcılığı prosesinə müsbət təsir edir. Xüsusən, ümumxalq dili termin yaradıcılığı üçün əsas mənbə sayılmalıdır. Hazırda Azərbaycan ədəbi dilinin terminoloji leksikasını təşkil edən terminləri iki qrupa ayırmaq olar:

1. *Həm ümumişlək söz, həm də termin kimi işlənənlər.* Bu terminlər dildə daha çox yeni söz kimi meydana çıxan vahidlər əsasında deyil, əvvəlcədən mövcud olan sözlərin hesabına yaranır və həm əvvəlki mənasını saxlayır, həm də xüsusiləşərək sırf elmi anlayış ifadəsinə çevrilir.

2. *Yalnız termin kimi işlənənlər.* Yalnız termin kimi işlənən vahidlərin istifadəsi müəyyən elm və texnika ilə bağlı olub, konkret anlayış çərçivəsindən kənara çıxa bilmir.

Terminlərin mühüm bir hissəsi ümumişlək sözlər əsasında - onların mənacə dəyişməsi və yeni məna alması ilə yaranır. Ümumişlək sözlərin terminoloji funksiya daşması bütün elm sahələrində müşahidə olunur və elmi anlayışı daha konkret ifadə etməyə xidmət

edir. Çünki, elmi fikrin ifadəsi dəqiqlik və konkretlik tələb etdiyindən termin də dəqiq və konkret olmalıdır. A.A.Reformatski yazır: “Terminlərin mahiyyətini düzgün başa düşmək üçün birinci növbədə ümumi anlayış olan sözə müraciət etmək lazımdır. Söz leksik kateqoriyadır. Termin söz kimi nominativ xarakterə malik olub əşyaları, hadisələri və müəyyən məfhumları ifadə edir. Termin də söz kimi tarixi kateqoriyadır. O, dil tarixinin müəyyən dövründə yaranır, formalaşır, müəyyən məna kəsb edir. Lakin terminlər xüsusi sözlər deyil, xüsusi funksiya daşıyan sözlərdir”.¹

Elmlərin inteqrasiyası, elmi biliklərin inkişafı, informasiyaların asan yayılması üçün anlayışı dəqiq ifadə edən terminlərə üstünlük verilməlidir. Ona görə də, dilin daxilində işlənərək hər hansı bir ümumişlək anlayışı bildirən ləksemin termin səciyyəsi qazanması üçün ümumilik çərçivəsindən çıxmalı, müəyyən elmi anlayışı dəqiq, konkret və birmənalı ifadə etməlidir. Xüsusilə, son dövrlərdə bazar iqtisadiyyatına keçidlə bağlı iqtisadi-siyasi terminologiyada yeni olan anlayışların terminlə ifadəsi daha çox ümumişlək dil vahidləri hesabına baş vermişdir. Məsələn, iqtisadiyyatla bağlı “bazar”, “özəl”, “özəlləşdirmə” leksik vahidləri müstəqillik illərində məna genişlənməsi nəticəsində məhsuldar işlənən iqtisadi terminlərə çevrilmişdir. Tarixən *bazar* sözü alış-veriş üçün müəyyən edilmiş yer mənasını bildirirdisə, son dövrlərdə daha çox işlənən “iqtisadi bazar”, “bazar münasibətləri”, “bazar qiyməti” kimi anlayışları yeni məna kəsb edir. Eləcə də, “özəl”, “sahibkar” termini hazırda yeni mənada işlənən terminlərdəndir. Bu terminlər artıq tarixən ifadə etdiyi dar məna çərçivəsindən çıxaraq daha geniş mənalı anlayışı bildirməkdədir.

Yeni terminlərin yaranmasında morfoloji üsuldan daha geniş istifadə olunmaqdadır. Son dövrlərdə bəzi söz yaradıcılığı modelləri terminologiyada öz məhsuldarlığını artırır. Bir çox sahələrdə -ma, -mə şəkilçilərinin fellərə artırılması ilə yeni anlayışların yaradıl-

¹ Реформатски А.А. Что такое термин и терминология? «Вопросы терминологии», «Из-во», АН СССР, М., 1961.с.215.

masından geniş istifadə olunur. Məsələn, qaynaqlama, qloballaşma, aşkarlanma, maliyyələşmə, presləmə, özəlləşdirmə və s. Bəzi sözdüzəldici şəkilçilər $-lıq^4$, $-sız^4$, $-ci^4$, $-lı^4$, $-ma^2$, $-ık^4$ termin yaradıcılığında məhsuldar şəkilçilərdən hesab olunur.

Ayrı-ayrı elm sahələrində işlənən terminlərin mühüm bir hissəsini söz birləşmələri şəklində olan terminlər təşkil edir. Sintaktik yolla yaranan terminləri iki qrupa ayırmaq olar: 1. leksik-sintaktik; 2. morfoloji-sintaktik.

Leksik-sintaktik üsulla yaranan terminlər heç bir morfoloji əlamətdən istifadə olunmadan yaranır: Məsələn, yekdil, soyqırım, atəşkəs və s.

Morfoloji-sintaktik üsulla yaranan terminlər leksik-sintaktik üsula nisbətən üstünlük təşkil edir. Bu cür birləşmələrin bir qismi semantik inkişaf nəticəsində mənaca dəyişilmiş, ya da mənaca genişlənərək yeni mənalar ifadə etmişdir. Məsələn, keçid dövrü, dayaq məntəqəsi, siyasi hava, nüfuz dairəsi, iqtisadi bazar, iqtisadi maraq və s. birləşmələrində ya birinci, ya da ikinci tərəflərin sözlərində mənə semantikasında dəyişmələr öz əksini tapır.

Terminologiyanın tarixinə diqqət etdikdə aydın olur ki, ilkin dövrdə termin-söz birləşmələri iki, yaxud üç sözdən ibarət olmuşdur. Hazırda elmi anlayışların ifadəsi üçün yaranan termin-söz birləşmələrini təşkil edən tərəflərin kəmiyyətə çoxalması müşahidə olunur. Məsələn: "texnoloji problemin avtomatlaşdırılmış idarə sistemi", "daxili sekresiya vəzilərinin fəaliyyətinin azalması", "daxili üzvlərin anadangəlmə bədən səthinə doğru yerini dəyişməsi" və s. Belə dörd, beş, hətta yeddi sözdən ibarət birləşmələr dili ağırlaşdırır. Ona görə də nominativ funksiya daşıyan termində qısalıq, yığcamlıq prinsipi istənilən halda gözlənilməlidir.

Sintaktik yolla yaranan terminlərdən ən çoxu isim+isim, sifət+isim, say+isim şəklində olan birləşmələrdir.

Terminologiyada kalka üsulu ilə yaradılan terminlərin üstünlük təşkil etməsi elmlərin inkişafı, bir-birinə inteqrasiya etməsi, siyasi, iqtisadi əlaqələrin artması ilə bağlıdır. Kalka üsulu ilə yaranan terminlər dilimizin lüğət tərkibini daha da zənginləşdirir. Dildə kalka üsulu ilə yaranan terminlər həm semantik, həm də

sintaktik yolla yaradılan terminlərə nisbətən çoxluq təşkil edir.

Cəmiyyətdə baş verən dəyişmələr, yeniləşmələrlə bağlı olaraq həyatımıza daxil olan yeni anlayışları yalnız dilin daxili imkanlarından istifadə etməklə adlandırmaq qeyri-mümkündür. Dilin daxili imkanları əsasında, bu dilin söz yaradıcılığı üsulları ilə müəyyən anlayışın ifadəsi üçün müvafiq termin yaratmaq mümkün olmadıqda başqa dildən həmin anlayışı ifadə edən terminin hazır şəkildə alınıb işlənməsi zərurətə çevrilir. Termin alınması o zaman zəruri olur ki, milli dilin lüğət tərkibində müvafiq məfhumu, anlayışı ifadə edən termin, söz olmasın.

Müstəqillik illərində terminologiyaya alınma terminlərin daxil olması prosesi davam etməkdədir. Bu təbii bir axındır. Belə ki, terminologiyada alınmalar dilin kasıblığına dəlalət etmir, əksinə onun dil kontaktları hesabına zənginləşməsinin göstəricisi kimi çıxış edir. Belə qarşılıqlı təsirlər dilləri məhdud milli çərçivədən çıxarır, xalqlar arasında dil əlaqələrini artırır. Dillər arasında qarşılıqlı əlaqə təbii bir haldır və bu proses uzun illər davam etmişdir. Bu faktor xalqlar arasında iqtisadi, siyasi, mədəni və digər əlaqələr əsasında meydana çıxır. Dünyada elə bir dilə rast gəlinmir ki, ancaq öz daxili vasitələrindən ibarət olsun, bu faktorun əsasında dünya dillərində “dil əlaqəsi ənənəsi” dayanır, bu da bütün dünya dillərində mövcuddur. Tarixi-mədəni əlaqələr və dövlətlərarası münasibətlərlə, elmi-texniki tərəqqi və elmi bilik sahələrinin inkişafı ilə bağlı Azərbaycan dili leksikasında alınma terminlərin xüsusi çəkisinin artması dillərarası əlaqələrin də genişlənməsinin təzahürüdür.

Beynəlxalq əlaqələrin inkişafı, dünya elminə inteqrasiya terminologiyasının zənginləşməsinə səbəb olur. Başqa ölkələrlə iqtisadi, siyasi, mədəni əlaqələrin artması yeni yaranan terminlərin dilimizin lüğət tərkibinə daxil olmasını sürətləndirmişdir. Bu cür alınmaların miqdarı son illərdə çoxalmış, ayrı-ayrı lüğətlərdə, mətbuat dilində istifadə dairəsi genişlənmişdir. Xüsusilə, informatika ilə bağlı sayt, fayl, disk, elektrofaks, teletayp terminləri artıq ümumişləklik qazanmışdır. Bu informatika texnologiyalarının həyatımıza, məişətimizə daxil olması və geniş istifadə olunması ilə bağlıdır. Elə

alınma terminlər də var ki, dilə daxil olsa da, bir müddət sonra dilin özündə olan terminlərlə – kserokopiya-üzçixarma, auksion-hərrac, dublikat-ikinci nüsxə, embraço-qadağa, konsensus-yekdillik sözü ilə paralel işlənir. Çox vaxt inkişaf prosesində milli terminlərlə alınma terminlərin belə paralelliyi alınmanın dildən sıxışdırılıb çıxarılması ilə nəticələnir.

Lüğət tərkibində özünü göstərən dəyişmələr cəmiyyətin müxtəlif inkişaf dövrlərində özünəməxsus xüsusiyyətləri ilə fərqlənmişdir. Hər bir tarixi şərait dilin lüğət tərkibinə, onun formalaşmasına, xüsusilə, onun terminoloji sisteminə təsir edir. 90-cı illərdə cəmiyyətdə baş verən dəyişikliklər, ölkəmizin iqtisadi-siyasi həyatında, ictimai fikrində baş verən proseslər, yeniliklər dilimizdən, o cümlədən dilin terminoloji sistemindən də yan keçməmiş, dilin lüğət tərkibində, xüsusilə onun terminoloji bazasında müxtəlif dəyişmələrə səbəb olmuşdur. Müstəqillik qazandıqdan sonra – ictimai-siyasi dəyişikliklər və elmi-texniki inqilablarla səciyyələnən XX əsrin sonlarından başlayaraq Azərbaycan dilinin terminoloji sisteminin zənginləşməsində və formalaşmasında rus dilinin təsir dairəsi azalmaqla bərabər, Avropa dillərindən alınmalar artmağa başlamışdır. Terminoloji yeniləşmə, lüğət tərkibinin inkişafı elmi-texniki tərəqqi, ictimai-siyasi və iqtisadi yeniləşmə, ölkələrarası beynəlxalq əlaqələrlə birbaşa bağlıdır. Belə ki, dünyaya inteqrasiya, ictimai-siyasi yeniləşmə bir çox anlayışların, məfhumların və onları ifadə edən yeni terminlərin meydana gəlməsi ilə nəticələnir. Ona görə də, müasir dövrdə terminologiyanın ən əsas problemlərindən biri ictimai-siyasi həyatı, situasiyaları - bir sözlə ölkə daxilində baş verən prosesləri özündə əks etdirən söz və terminlərin yaradılmasıdır. Terminologiyada artıq rus mənşəli ictimai-siyasi alınmalar müəyyən zaman çərçivəsində ictimai mühitin dəyişməsi ilə semantik diferensiasiyaya uğrayır və əvvəlki dövrlərdə işlək olan bir sıra terminlər – sosializm, sosialist, kommunist, partkom, komsomol, pioner, manqa və s. lüğət tərkibinin passiv fonduna keçir. Doğrudur, tarixən terminoloji qata daxil olan rus mənşəli terminlər indi də işlənməkdədir. Onların bəziləri ictimai-siyasi həyatla bağlı arxaikləşərək işlənməsə də, xeyli miqdarda termin öz işləkliyini saxla-

mışdır. Bununla paralel isə zamanın tələbinə və yeni sosial-ideoloji mühitə uyğun ictimai-siyasi terminologiya yaranır. Dildə piket, funksioner, xaotik, brifinq, media, respondent, valyuta, yevro, spiker, totalitar, investisiya, unitar, legitim tipli yeni siyasi-iqtisadi terminlər yaranmışdır.

Müxtəlif elm sahələri üzrə kəşflər, ixtiralar və yeniliklər termin və anlayışlarla ifadə olunur. Sözsüz ki, elmi kəşflərin meydana gəldiyi coğrafi məkanın dili-morfem və leksemləri terminin yaranmasında əsas rol oynayır. Yeni elm sahələrinə məxsus terminlərin əsas hissəsi isə yarandığı ölkənin dilindən alınır. Aydınır ki, bu zaman alınma terminlər mənsub olduğu dilin elementlərini, morfem və fonetik xüsusiyyətlərini də dilimizə gətirir. Ahəng qanununun pozulması, ön şəkilçilərin işlənməsi, quruluşca düzəltmə sözlərdə kökün müstəqil işləmə bilməməsi kimi xüsusiyyətlər başqa dillərdən keçən terminlərin vasitəsilə dilimizə daxil olur. Bununla yanaşı, alınma terminlər fonetik və qrammatik cəhətdən dilin qrammatik qayda-qanunlarına uyğunlaşdırılır, bəziləri (tele, avto, video) dildə beynəlmiləl termin kimi xüsusi lay təşkil edir.

Elmi-texniki tərəqqi, ictimai-siyasi həyatın inkişafı terminoloji sistemlərin fasiləsiz olaraq dəyişməsinə və inkişafına təsir göstərir. Bu dəyişiklikləri izləmək və terminologiyanın inkişafını düzgün istiqamətləndirmək zəruridir. Terminologiya elm və texnikanın yeni sahələrinin yaranması və inkişafı ilə ayaqlaşmalı, geridə qalmamalıdır. Belə ki, dünya sivilizasiyasının, ictimai həyatın əksi olan terminoloji sistem müxtəlif elm sahələrini birləşdirirdiyi kimi, ayrı-ayrı dillərin fonetik, leksik, qrammatik xüsusiyyətlərini də özündə birləşdirir. Ona görə də alınma və beynəlmiləl termin axını - dilə daxil olan terminlərin tənzimlənməsi, dilimizin tələblərinə uyğunlaşdırılması kimi aktual problemləri meydana çıxarır. Bu problemlərin həlli və terminologiyanın təkmilləşməsi yollarından ən başlıcası müxtəlif sahələr üzrə terminoloji lüğətlərin yaradılmasıdır.

Beləliklə, dildə hər yeni anlayışın daxili imkanlar hesabına yeni terminlə ifadə edilməsi mümkünsüzdür. Buna görə də terminoloji layın mühüm bir hissəsini alınma terminlər təşkil edir. Ancaq dilimizin daxili imkanlarından istifadə etməklə yeni terminlərin yara-

dılması ənənəsi hər zaman termin yaradıcılığında əsas istiqamətlərdən biri olmuşdur. Çünki, hər bir dilin lüğət tərkibinin əsas hissəsini təşkil edən terminoloji qat alınma sözlər hesabına deyil, milli terminlərin yaradılması hesabına zənginləşir.

Müstəqillik illərində aparılan uğurlu islahatlar, quruculuq işləri, yüksək iqtisadi artım, milli inkişaf konsepsiyasının davamlı həyata keçirilməsi, elmin inkişaf səviyyəsinin yüksəlməsi terminologiyanın sürətli inkişafına təkan verir. Xüsusilə, elmlər ümumi xarakter kəsb etməklə müəyyən sahələrə bölünür. Onları ayıran və elmlərin bu şəkildə bölünməsinə səbəb olan amillər, həmçinin onların hər birinə məxsus olan anlayışlar sisteminin müxtəlifliyi müəyyən terminlər sisteminin yaranmasına səbəb olur. Ayrı-ayrı bilik sahələrinə aid terminlərə xas olan xüsusiyyətlərin ümumi cəhətləri onların xüsusi olaraq, yəni müstəqil şəkildə öyrənilməsinə tələb edir. Dilin terminologiyasına bir qayda olaraq dildə işlənən terminlərin (sahə terminləri də bura daxildir) məcmusu kimi baxılır. Cəmiyyətin inkişafı, ictimai-siyasi dəyişikliklər dilin leksik sistemində terminologiyanın zənginləşməsinə zəruriləşdirir. Məhz buna görə də terminoloji leksikanın inkişaf sürəti ümumi leksikanın inkişafını qabaqlayır. Qloballaşma şəraitində elmin, texnikanın inkişafına uyğun olaraq dilimizdə müxtəlif sahələrə –iqtisadiyyat, informatika, təhsil, texnika ilə bağlı yeni terminlər yaranır. Dildə yeni yaranan anlayış və məfhumların terminlərlə adlandırılması xüsusi məntiqi və linqvistik fəaliyyət sahəsidir. Belə ki, hər hansı anlayış və məfhumlara onların mahiyyətinə görə uyğun terminlərin seçilməsi mürəkkəb bir prosesdir. Bu prosesdə terminlərlə adlandırılan, işarələnən anlayış və məfhumların sistemləşdirilməsi və qaydaya salınması zəruridir. Çünki ayrı-ayrı elmi-texniki sahələrlə bağlı anlayış və məfhumları sistemləşdirmədən onların dil işarələrinin müəyyənləşdirilməsi mümkün deyil. Buna görə də müxtəlif sahələrdə anlayışları ifadə edən terminlərin yaradılması üçün ilk növbədə elmi-texniki məfhumların mahiyyəti aydınlaşdırılmalı, onlara məxsus xüsusiyyətlər və anlayışı dəqiq ifadə edən terminoloji vahidlər müəyyənləşdirilməlidir. Bu prosesdə terminlərin məzmun və ifadə formasının qarşılıqlı əlaqəsi zəruri xarakter daşıyır. Yəni, termin-

lärin mənasında iki əsas cəhət - onun predmetlə əlaqəsi və definitivləşməsi ilə yanaşı, həmin anlayışla bağlı müəyyən əlamət və xüsusiyyəti özündə əhatə etməsi də nəzərə alınmalıdır. Termində bu xüsusiyyətlər nəzərə alınmadıqda eyni sahə terminologiyasına daxil olan müəyyən bir anlayış əksər hallarda müxtəlif sahələrdə bəzən eyni terminlərlə, bəzən də müxtəlif terminlərlə işarələnir. Bu baxımdan terminologiyanın nizama salınması müvafiq sahə anlayışlarının müəyyənləşdirilməsi və müəyyən sistemə salınmasını əhatə edir. Hər bir sahənin inkişafı onunla bağlı anlayışların yaradılması ilə birbaşa əlaqədardır. Elmin müxtəlif sahələrində eyni anlayışları bildirən müxtəlif terminlərə rast gəlinədiyi kimi, bir terminin eyni sahədə bir neçə anlayışı ifadə etməsi halları da qeydə alınır. Məsələn: Adapter – 1. Interfeys qurğusu olub, iki və ya daha çox bilavasitə qarşılıqlı əlaqəsi mümkün olmayan şəbəkələr arasında informasiya mübadiləsi üçün istifadə edilən qurğu. 2. Bir sistemdən başqa sistemə, bir formatdan başqa formata keçməyə, qeyri-standartdan standarta keçməyə imkan verən elektromaqnit və ya mexaniki qurğu, uyğunlaşdırıcı kaset, qurğu və s. Adapter kaset; 3. Hər hansı cihazı elektirik enerjisi ilə təmin etmək üçün onun şəbəkəyə qoşulmasını təmin edən qurğu. Telefon adapteri; Sillabus – kurikulumla bağlı olan *sillabus* anlayışı özündə bütün fənn və mövzuların hərtərəfli təsvirini əks etdirir. Bu mənada sillabusu bir fənnin kurikulumu adlandırmaq olar. Öyrənilən fənnin təsvirini, fənnin məqsəd və vəzifələrini, onun qısa məzmununu, mövzuları və onların öyrənilmə müddətini, müstəqil işini, tapşırıqlarını, məsləhətlərin vaxtını, öyrənənlərin biliklərinin yoxlanılması cədvəlini, müəllimin tələblərini, öyrənənlərin biliklərinin qiymətləndirilmə meyarlarını və ədəbiyyatların siyahısını özündə əks etdirən dərş programıdır; Skaner- 1. Mətnlərin, foto və ya qrafik təsvirlərin kompüterin yaddaşına ötürülməsini təmin edən optik qurğu. 2. Faksimil veriliş qurğularında, qrafik verilənlərin daxil edilməsi sistemlərində şəkil (qrafik məlumatı) skanlaşdırın qurğu. 3. Siqnal formalaşdırıcısı. 4. Kabel xətlərində zədə yerini müəyyənləşdirən qurğu.

Anlayışların ilkin adlandırılması zamanı onlara verilən adlar çox vaxt bir neçə terminlə, müxtəlif dil vahidləri ilə ifadə oluna

bilər. Çünki yeni yaranan anlayışların əsas əlamətlərini bəzən müəyyənləşdirmək çətinlik törədir, verilən ad yeni və dəqiq adlar yaradılana kimi işlək xarakter daşıyır. Yəni anlayışın müəyyən əlaməti əsasında verilən ad həmin anlayışın elmi şəkildə dərk olunmasına qədər davam edir (əvvəlki adlar yeni və dəqiq adlar yaranana kimi işlənsə də) və elmi sistemdə yeni dəqiq ad formalaşdıqda əvvəlki ad bəzən paralel işlənir, bəzən də həmin sahədə işləkliyini itirir. Belə hallar da lüğətdə öz əksini tapır. Yəni bəzi hallarda terminlərin paralel şəkildə işlənməsi olduğu kimi saxlanılmışdır. Məsələn, *jirondol* –şamdan- bra; *kvest (güzəşt)* – kompüter oyunları sinfi. Bu tip oyunların mənası; *mikrob(virus)* – kompüter virus tipi. Öz-özünə artan və bütün sistemi tutaraq onun resurslarını yeyən virus; *prezentasiya – təqdimat*. Dildə alınma və milli terminlərin paralel işlənməsi daha çox diqqəti cəlb edir. Məsələn, *dərgi - jurnal-almanax* terminləri paralel şəkildə işlənir. Alınma “jurnal” termini əvəzinə “dərgi” termini Türkiyə türkcəsindən götürülmüşdür. Mətbuatda “jurnal” sözü ilə paralel istifadə edilir. Terminologiyada belə termin müxtəlifliyi dublet və omonim terminlərin yaranmasına səbəb olur. Eyni zamanda bir sıra terminlərin anlayışa uyğun gəlməməsi onların yeni terminlə əvəz olunmasını tələb edir. Məsələn, *sərxoş maus* – kompüter mausunun kontakt şarının tutulması və ya çirklənməsi zamanı mausa verilən ad. Burada işlənən “sərxoş”termini anlayışı düzgün ifadə etmədiyinə görə “tutqun” termini ilə əvəz etmək daha münasibdir. Çünki anlayışlar adlandırılarkən terminlə anlayış arasındakı uyğunluqlar nəzərə alınmalıdır.

Müxtəlif sahələrdə yeni terminlərin yaranmasında dilin daxili imkanları hesabına yaranan terminlər də üstünlük təşkil edir. Xüsusən ümumişlək sözlər terminləşərək yeni mənalar ifadə edir. Məsələn, *verilənlər* – rəqəmlər, mətn işarələri və s. ibarət olan informasiya, yaxud da məlumat bazası. Avtomatik vasitələrlə insanın iştirakı ilə emal olunması üçün yararlı olan vəziyyətdə verilmiş informasiya; *yaddaş* – istənilən informasiyaları, verilənləri və icra olunan proqramı kompüterdə yerləşdirən qurğu. Funksional baxımdan yaddaş iki yerə bölünür: daxili və xarici; *yaddaş tutumu* – kompüterin yaddaşında saxlana bilən informasiyanın (təsvir, yazı və s.

işarələrin) maksimum miqdarının göstəricisi; *uyğunlaşma (bio-informatika)* – insanın ətraf mühitə fəal uyğunlaşmasının verilən mühit şərtlərində (məsələn: tərkibində karbon qazının yüksək olduğu zonada) normal həyat fəaliyyətinin davamlı olmasına, təminatına və qorunub saxlanılmasına istiqamətlənmiş biososial prosesdir. Uyğunlaşma zamanı orqanizm ətraf mühitin parametrlərində baş verən dəyişikliklərə əsasən öz həyat fəaliyyətini tənzimləyir, bu da ona yaşamağa və çoxalmağa imkan verir.

Milli dillərin leksik vahidlərində eyni səs cildinə malik sözlərin müxtəlif mənalar ifadə edə bilməsi ümumi leksikada təbii inkişaf prosesinin nəticəsi hesab edilsə də, terminoloji sistem üçün o qədər də xarakterik hal deyildir.

Alınmaların yazılış qaydalarının müəyyənləşdirilməsi də aktual problemlərdəndir. Bu baxımdan lüğətlərdə VEB-lə başlanan alınma terminlər defislə yazılmalıdır. *Veb-program* – vebdə işləmək üçün yazılmış kiçik program; *veb-brauzer* – internet şəbəkəsində veb-səhifələrə baxmaq vasitələri; *veb-dizayner* – internet səhifələrinin (portalların) qurucusu (yaradıcısı); *veb-kamera* – təsviri internet şəbəkəsi ilə ötürmək üçün istifadə olunan rəqəmli videokamera; *veb-naşir* – internet materiallarının təşkilat və ya fiziki şəxs tərəfindən internetdə yerləşdirilməsi; *veb-sayt* – veb-serverdə verilənlər bölməsi olub, hər hansı təşkilat və şəxsə aiddir. Bu bölmədə istifadəçi özünün informasiyalarını veb-səhifə ilə əlaqəli çoxluq şəklində yerləşdirir. Saytın titul səhifəsindən istifadə edərək göstərici ilə onun müxtəlif səhifələrinə baxmaq olar. *veb-server* – internetdə və internet şəbəkədə istifadəçinin veb-səhifəsinə giriş verən, internetdə axtarış və başqa xidmətlər təklif edən kompüter.

Hər bir sahənin inkişafı onun anlayışlarının sistemə salınması ilə əlaqədardır. Sistemə salınma zamanı anlayışlar qruplaşdırılır. Anlayışların qruplaşdırılması prosesində bütün sahə terminologiyalarında nöqsanlar aydın şəkildə özünü göstərir. Bu çox vaxt anlayış ifadə edilərkən onun əsas fərqləndirici əlamətlərinin nəzərə alınması ilə bağlıdır. Çünki termin aid olduğu anlayışı həmin anlayışın fərqləndirici əlamətləri əsasında təyin edir. Terminlərdə birmənalı-

lıq tələbi də bu baxımdan ödənilməlidir. Lakin çox vaxt bu tələblər gözlənilmir. Məsələn: *konversiya* – 1. hərbi-sənaye şirkətinin xalq tələbatına uyğun məhsullar istehsal edən şirkətə çevrilməsi (yaxud əksinə). 2. dilçilikdə - bir nitq hissəsinə aid olan sözün cümlədə başqa nitq hissəsi kimi işlənməsi. Belə terminlərin ifadə etdiyi mənaların da, onların ifadə etdiyi *definisiyaların* sayı da çoxdur. Deməli, mövcud anlayışı ifadə edən termini müəyyənləşdirən zaman onun *definitiv* əlaməti əsas götürülməlidir. Terminalma dilin terminoloji sisteminin zənginləşdirilməsi yollarından biri olsa da, termini ifadə edə bilən bu üsuldən imkan daxilində az istifadə edilməsi məqsədəuyğundur. Dilin daxili imkanları hesabına yaranan terminlərə üstünlük verilməlidir. Terminologiyanın inkişaf mənbələrindən birini təşkil edən alınmaların çoxluğu alınma terminlərin seçilməsinə, işlənməsinə xüsusi diqqət yetirməyi tələb edir. Hər gün elmi-texniki ədəbiyyatlarda, qəzet və jurnallarda, radio və televiziya da onlarla yeni terminlər işlədilir. Bunlar hesaba alınmalı, orfoqrafiyası müəyyənləşdirilməlidir. Hətta qeyd olunduğu kimi, elə alınmalar var ki, dildə onların qarşılıqları işlənir. Bununla belə imkan verilir ki, bunlar paralel işlənsin, dil özü gərəklilərini seçib saxlasın. Ona görə də bu yeni terminlər lüğəti vaxtaşırı təkrar tərtib edilməlidir. Termin yaradıcılığının spesifik cəhətlərini öyrənmək məqsədilə müxtəlif xarakterli tədqiqat işləri aparılmışdır. Belə tədqiqatların böyük bir hissəsi termin və söz yaradıcılığının müqayisəli şəkildə öyrənilməsinə həsr olunmuşdur. Terminləşmə prosesi dilin terminoloji qatında özünü göstərən mühüm semantik hadisə hesab edilir. Belə ki, cəmiyyətin sürətli inkişafı ilə bağlı olaraq çoxlu sayda yeni elmi-texniki anlayışlar meydana çıxır ki, onların hamısını xüsusi dil vahidləri ilə operativ şəkildə ifadə etmək bəzən mümkün olmur. Ona görə də çox vaxt dildə artıq hazır şəkildə mövcud olan dil vahidlərinə yeni məna verməklə yaranan anlayışların adlandırılması məqsədilə istifadə olunur. Bu proses xüsusilə bu və ya digər terminoloji sahənin yenicə formalaşdığı dövrdə daha fəal şəkildə özünü göstərir. Dünya dillərinin əksəriyyətində, o cümlədən müasir türk dillərində sözlərin yeni mənalar kəsb edərək - terminləşərək digər anlayışları da adlandırma bilmə prosesi

yeni formalaşan bir çox terminoloji sahələrdə daha aydın şəkildə müşahidə edilir. Yəni dildə mövcud olan sözlərin mənasında baş verən dəyişmələrlə bağlı terminin əsas mənasının qalması ilə yeni məna qazanaraq elm sahələrində işlənir. Məsələn, informatika, aviasiya, logistika, hərbi sahə, hərbi işi, hərbi maşın və mexanizmlər, hərbi-sənaye kompleksi müasir cəmiyyətin ən sürətli inkişaf edən sahələrindən olduğu üçün bu sahədə yaranan çox müxtəlif funksiyalı anlayışları ifadə etmək üçün dilin daxili imkanları, xüsusən semantik üsulla söz yaradıcılığı öz aktuallığı və fəallığı ilə seçilir. Müasir türk dillərində onlarla yeni yaranan anlayışları ifadə etmək üçün dilimizin tarixi boyu fəal leksik qatda işlədilən söz və ifadələrə yeni məna çalarları verməklə yeni yaranmış anlayışlar ifadə edilir. Bu, bir də onunla bağlıdır ki, çoxlu sayda yeni yaranan müxtəlif elmi-texniki anlayışları ifadə etmək üçün dilin digər terminyaratma üsulları kifayət etmir və dildə hazır şəkildə mövcud olan leksik vahidlər ifadə etdiyi mənalar əsasında bu anlayışların adlandırılması məqsədyönlü hala çevrilir. Bu zaman motivləşmə yolu ilə sözlərin ifadə etdiyi mənələrdən biri əsasında terminlər yaradılır. Məsələn, hərbi terminologiyada ayrı-ayrı hərbi anlayışları ifadə etmək üçün dildə hazır şəkildə artıq mövcud olan ağız, bölük, bölmə, açar, yuva, göz, daraq və s. sözlər terminləşir və müvafiq anlayışların adına çevrilmişdir.

Termin yaranmasının elmi ədəbiyyatlarda qeyd olunan semantik, morfoloji, sintaktik, kalka üsullarına yeni bir üsul da təsnifata daxil edilməlidir. Bu üsul transterminləşmə adlanır. Transterminləşmə bir sahə terminologiyasına məxsus termininin tam və ya qismən dəyişdirilərək başqa sahədə işlədilməsini əhatə edir. Transterminləşmə elmlərin inteqrasiya və diferensiasiya prosesindən asılı olmaqla yanaşı terminoloji, yaxud başqa cəhətdən sxemlərin uyğunluğu nəticəsi kimi təzahür edir. Terminləşmə prosesində terminin semantikasındakı dəyişmələri aşağıdakı kimi qruplaşdırmaq olar: mənanın köçürülməsi, mənanın genişlənməsi, mənanın dəqiqləşməsi. Terminologiyada özünü göstərən bu spesifik cəhət elmlərin inkişafı onların inteqrasiyası və diferensiasiyası prosesi ilə bağlıdır. Diferensiasiya zamanı bir sahəyə aid terminlərin

yeni yaranmış sahədə işlənməsi ilkin mərhələdə geniş şəkildə müşahidə olunur. Bu proses həm dilin öz sözləri ,həm də alınmalar hesabına baş verir. Məsələn, piramida riyaziyyatda – oturacağı çoxbucaqlı və ya üçbucaqlı, yanları isə üçbucaqlı olan həndəsi cisim, tarixdə- qədim Misir fironlarının iri daşlardan qurulmuş çox nəhəng məqbərəsi, incəsənətdə - sirkdə adamların bir neçə sıra bir-birinin üstündə durmasından ibarət gimnastik və ya akrobatik fiqur, idmanda-bilyard oyununda oyunun başlanğıcında üçbucaq şəklində düzülən şarlar anlayışlarını ifadə edir. Burada transterminləşmə riyaziyyat-tatix – incəsənət – idman istiqamətindədir. Göründüyü kimi mənanın köçürülməsi ilə bir termin müxtəlif sahələrdə işlənməmişdir. Terminin hansı sahəyə aid olmasını hansı anlayışlar əsasında formalaşmasını müəyyənləşdirməklə təyin etmək olar. Baza anlayışları terminin sahə mənsubiyyətinin əsas göstəricisi kimi çıxış edir. Belə konversiya bir nitq hissəsindən digərinə keçid deyil ,bir sahə terminin qismən və ya tamamilə mənasını dəyişərək başqa sahədə yeni anlayışı nominativləşdirən termin yaranır. Bu prosesdə termin həm əvvəl mənsub olduğu sahədə, həm də yeni sahələrdə işlənir. Deməli, bir sahə termininin morfoloji və fonetik tərkibini saxlamaqla tam və qismən semantik modifikasiyaya uğrayaraq bir sahədən başqa sahəyə keçərək yeni anlayışı ifadə edən termin-yaratma prosesinə transterminləşmə deyilir.

Transterminləşmədə başlıca prinsip terminyaratmada anlayışın müəyyən əlamətə görə oxşarlığına istinad olunmasıdır. Müşahidələr göstərir ki, məna köçürmələrində ən çox əşyanın zahiri və funksional oxşarlığı əsasında transterminləşmə üstünlük təşkil edir.

Transterminləşmədə ikinci proses dilin öz sözlərinin elmin müxtəlif sahələrində terminləşməsidir . Tədqiqatlar göstərir ki, terminləşən sözün dilin hansı leksik qatına aidliyini əsas götürməklə ən azı dörd növü fərqləndirmək olar: a) ümumişlək sözlərin terminləşməsi b)məişət sözlərinin terminləşməsi; d) dialekt sözlərin terminləşməsi; v) peşə-sənət sözlərinin terminləşməsi. Terminləşmə prosesində sözün semantikasının yəni mənanın xüsusişləməsi zəruri elementdir. Çünki semantik konversiya prosesində termin-anlayış münasibəti təyin edilir, terminin mütləq müəyyən sahə terminolo-

giyasında definisiya əsasında təyin edilən mənası olmalıdır. Bu prosesdə dildə işlənən söz xüsusi məna qazanaraq elmi anlayışı ifadə edən termin funksiyası qazanır. Yəni ümumişlək sözdə terminləşmə sözün mövcud mənasının müəyyən istiqamətdə dəyişdirilərək definitiv kontekstlə təyin olunan, terminoloji məna qazandıran, sözü termin edən prosesdir. Terminologiyada bu üsul transpozisiya üsulu da adlandırılır.

Göründüyü kimi, termin yaradıcılığı yalnız terminologiyada özünü göstərən spesifik xüsusiyyətləri ilə fərqlənir, yəni, termin yaradıcılığı söz yaradıcılığında olan ənənəvi üsullarla yanaşı, burada yaradıcı proseslə bağlı xüsusi səciyyə daşıyan, subyektiv amillərdən asılılığı ilə fərqlənir. Subyektiv amilin rolu isə terminlərin onların ifadə etdikləri anlayışları ilk dəfə kəşf etmiş şəxslərin anlayışı adlandırmağa yaradıcı münasibətlərdən irəli gəlir.

Bu problemlərin həlli məqsədilə terminoloji sistemlər üçün derivatoloji və derivatoqrafik tədqiqatın aparılması zəruridir. Ona görə də hər bir termin üçün ən azı aşağıdakı şərtləri müəyyənləşdirmək lazımdır: 1) anlayışın dəqiq ifadəsi, 2) rast gələn variantlar; 3) terminin işlənmə sahələri; 4) söz yaradıcılığında iştirakı; 5) müxtəlif nitq hissələrinə aid sözlərə artırılma imkanları; 6) özündən əvvəl və sonra morfem qəbul etmək xüsusiyyətləri; 7) işlənmə tezliyi; 8) mənşəyi.

Əlbəttə bu şərtlərin göstərilən qaydada öyrənilməsi prosesi termin yaradıcılığına aid bir sıra faktların aşkara çıxarılmasına imkan verir. Lakin müasir dövrdə termin yaradıcılığında geniş yayılmış üsullardan biri kimi elmi anlayışın ilk dəfə kəşf etmiş alimin adı ilə bağlı olması ilə yaranan terminlərdə bu şərtlər özünü doğrultmur. Belə terminlər ən çox texnika ilə bağlı – fizika, aviasiya, kimya, kibernetika, riyaziyyat sahələrində işlənir. Belə terminləri onomasion terminlər adlandırmaq olar. Hazırda elmi əsərlərdə yeni-yeni qanunlar, nəzəriyyələr kəşf edilir, teoremlər sübut edilir. Bununla bağlı yeni anlayışlar- xüsusi əhəmiyyət kəsb edən qanun, postulat, teorem, lemmalar müstəqil terminlərlə adlandırılır. Məsələn, iqtisadiyyatda Kenis nəzəriyyəsi, Fridmen nəzəriyyəsi, riyaziyyatda Poll teoremi, Koşi disturu, Şredinger tənliyi, fizikada Lussaq

qanunu, Kulon qanunu, Om qanunu və s. Göründüyü kimi terminologiyada hər bir elm sahəsi üçün mühüm əhəmiyyət kəsb edən teorem, qayda, postulat və lemmalar kimi spesifik terminlərlə adlandırılır. Bununla yanaşı konkret hadisə, predmet, əşya ilə bağlı anlayışların adları da onomasion terminlərlə adlandırılır: Uitson körpüsü, Rumkof sarğacı, Heyker sarğacı, Kelven şkalası və s. Vahidlərin bir hissəsi müxtəlif alimlərin adları ilə bağlıdır. Məsələn, Volt, Amper, Kulon və s. Burada müəyyən şərtlər gözlənilmir, belə ki burada terminin ifadə etdiyi anlayış haqqında məlumat verilsə də istisna haldır. Çünki belə termin yaradıcılığı subyektiv amildən asılı olduğuna görə terminyaratma üsulu kimi ümumi hal almamışdır. Belə terminlər türk dillərinin terminologiyasına başqa dillərdən keçir. Beləliklə, hazırda Azərbaycan dilində terminologiyanın zənginləşməsində transterminləşmə və onomasion yolla yaranan terminlər yeni terminlərin yaranmasında aparıcı faktor kimi nəzərə alınmalıdır.

1.3. MÜSTƏQİLLİK İLLƏRİNDƏ TERMİN YARADICILIĞININ ƏSAS MƏNBƏLƏRİ

Dilin ümumi leksik qatı kimi, onun terminoloji sistemində də daima yeniləşmə və zənginləşmə prosesi davam edir. Bu baxımdan dilin terminoloji qatında özünü göstərən dəyişiklikləri, yeniləşmə və zənginləşmə prosesini onun əsas xüsusiyyətlərinin linqvistik baxımdan təhlil edilməsi aktual problemlərdəndir. Dilin inkişafı cəmiyyətin inkişafı ilə bağlı olduğu üçün ictimai həyatda baş verən hər bir dəyişiklik bu və ya digər şəkildə dilin leksik tərkibində öz əksini tapır. O da məlumdur ki, cəmiyyətin inkişafı ilə bağlı elm və texnika da inkişaf edir, təkmilləşir. Hər bir elmi-texniki yenilik, əldə olunan nəticələr, kəşflər yeni anlayışların meydana gəlməsini şərtləndiyi kimi, dildə də onları adlandıran nominativ xarakterli adların, daha çox hallarda isə terminlərin yaranmasına səbəb olur. Bu cəhətdən ümumi və xüsusi leksikanın müqayisəli təhlili göstərir ki, müasir dövrdə terminoloji leksikanın zənginləşməsi prosesi daha

sürətlə gedir. Dil və cəmiyyət bir-biri ilə elə bağlıdır ki, cəmiyyətin inkişafının ayrı-ayrı sahələrində özünü göstərən yeniləşmə dildə öz əksini tapır. Deməli, yeni yaranan elmi-texniki anlayışların terminlərlə adlandırılması zəruri proses kimi meydana çıxır, ona görə də terminoloji qat fasiləsiz olaraq inkişaf edir, bu da dildə termin-yaratma prosesi nəticəsində reallaşır. Bu baxımdan dildə yeni terminlərin əmələ gəlməsi zəruri tələbatlardan yaranır və həm Azərbaycan, həm də digər dillərdə terminoloji leksikanın zənginləşmə prosesi (mənbə və üsulları) təxminən eyni formada özünü göstərir. Yəni, elmin inkişafı ilə əlaqədar olaraq müxtəlif sahələrə aid anlayış və məfhumları adlandırmaq üçün hər bir dilin milli bazası ilə yanaşı digər dillərdən də terminlərin alınması və onların vasitəsilə tələbatın ödənilməsi əksər dünya dilləri üçün xarakterik haldır.

Türkoloji qurultayda türk dillərinin terminoloji məsələlərinin müzakirəsi zamanı qeyd olunurdu ki, iqtisadiyyatın, texnikanın, siyasi həyatın mürəkkəbləşməsi ilə bağlı olaraq meydana gələn, insanların təfəkküründə sözlərlə işarələnən yeni anlayışların adları milli dillərdə olmadıqda digər dillərdən almaq zərurəti yaranır. Belə yeni anlayışları adlandıran terminlərin yaranması üçün türk dillərinin müraciət etdiyi üç əsas baza mövcuddur ki, bunlardan biri ümumtürk, ikincisi ərəb-fars, üçüncüsü isə Avropa dilləri bazasıdır.

A.A.Reformatski də terminlərin yaranma mənbələri haqqında qeyd edirdi ki, terminoloji leksika həm milli dil vahidləri, həm digər dillərdən alınan, həm beynəlmiləl xarakterli həm də süni yolla yaradılmış sözlərdən təşkil oluna bilər¹.

V.N.Sevçukun tədqiqatlarında da göstərilir ki, ingilis dili terminologiyasında və ümumi leksikada sözyaratma üsul və vasitələri içərisində təxminən eyni dil qanunlarından istifadə olunur.

Terminyaratma haqqında bu fikirlərə Azərbaycan dilində terminlərin, dilin leksik tərkibinin problemlərinin araşdırılması ilə bağlı müxtəlif tədqiqat əsərlərində rast gəlmək olar. Başqa dillərdə

¹ Реформатский А.А. Термин как член лексической системы языка. Проблемы структурной лингвистики. М., 1968, стр.121

olduğu kimi, Azərbaycan dilində də terminologiyanın yaradılması və zənginləşdirilməsi üçün ən əlverişli yol dilin daxili imkanları əsasında terminlərin, termin-söz birləşmələrinin yaradılmasıdır. Ona görə də, elm və texnikanın müxtəlif sahələrində meydana gələn yeni anlayışların ifadəsi üçün terminlər yaradılarkən ən əvvəl ana dilinin lüğət tərkibinə nəzər salmaq, onun daxili imkanlarından səmərəli istifadə etmək lazımdır. Əgər bu və ya digər xalqda hər hansı bir elm sahəsinin inkişaf tarixi qədimdirsə, həmin elmin inkişaf səviyyəsinə əks etdirən terminlərin çoxu o xalqın öz dilinin sözlərindən ibarət olur.

Yeni terminlərin yaradılması üçün Azərbaycan dili hər cür imkanlara malikdir. Belə ki, dilin daxili imkanları əsasında terminlər yaradılan zaman aşağıdakı istiqamətlər nəzərə alınmalıdır:

1. dilin lüğət tərkibindəki ümumişlək sözlərə əlavə mənə verməklə terminləşməsi;
2. dialekt və şivələrdə işlənən anlayışı dəqiq ifadə edən sözün seçilib terminləşməsi;
3. qədim abidələrdə peşə, sənətkarlıqla bağlı anlayışları ifadə edən sözlərin terminləşməsi;
4. Ədəbi dilin söz yaradıcılığı üsullarından istifadə etməklə sözlərin terminləşməsi;

Onu da qeyd etmək lazımdır ki, Azərbaycan dilində terminlərin yaradılmasını başqa dillərə, xüsusən rus, ingilis dillərinə məxsus ayrı-ayrı terminlər üçün qarşılıq müəyyənləşdirilməsi deyil, termin yaradıcılığı prosesidir. M.Qasimov yazır: “Belə bir yanlış təsəvvür nəticəsində indiyədək terminoloji lüğətlərdə ciddi nöqsanlara yol verilmişdir. Əslində isə terminlərin yaradılması hər bir dilin özünəməxsus olan müstəqil söz yaradıcılığı prosesidir”¹.

Azərbaycan dilinin daxili imkanları, lüğət tərkibi əsasında yüzlərlə termin yaradılmışdır. Məsələn, çəki sözündən “çəkisizlik”, sor sözündən “sorucu”, sıxmaq sözündən “sıxac”, ağır sözündən “ağırlıq”,

---

¹ Qasimov M. Azərbaycan dili terminologiyasının əsasları. Bakı, Elm, 1973, səh.115.

böl sözündən “bölən”, “bölünən”, vur sözündən “vurma”, “vurulən”, çox sözündən “çoxluq” termini və s.

Ə.Dəmirçizadə bu barədə yazır: “Dilin öz lüğət ehtiyatından alınmış terminə çevrilmiş sözlərin həmin dildə müxtəlif məqamlarda işlənilmə imkanı başqa dildən alınma terminlərə nisbətən daha çox olduğundan belə sözlərin məqsədəuyğunluq əsasında termin kimi, ya ümumişlək bir söz kimi işlədilməsinə ehtiyatla yanaşmaq və sözü işlədərkən bütün bu incəlikləri nəzərə almaq zəruridir”¹.

Son illərdə ümumişlək sözlərdən yaranan sahibkarlıq, yenedənqurma, alışqan, asılıqan, tutqac, sayğac, tıxac, nəfəslik kimi terminlərin sayı get-gedə artır. Bu isə onu göstərir ki, ümumxalq dilinin zəngin söz xəzinəsindən olan, tələffüzü asan, ahəngdar sözləri götürüb onlardan termin yaradılmasında istifadə etmək ən səmərəli yoldur. Bunun üçün Azərbaycan dilinin lüğət tərkibi əsasında terminlərin yaradılması ilə əlaqədar xalq dilinin dərinədən öyrənilməsi zərurəti qarşıya çıxır. Terminlər yaradılan zaman xalq dili həssaslıqla tədqiq edilməli, öyrənilməlidir. Ümumiyyətlə, terminologiyanın inkişafında onun əsas mənbə, tükənməz məxəz olduğu unudulmamalıdır. Dilimizdə qarşılığı olmayan terminləri yaratmaq üçün süniliyə və uydurmaçılığa yol vermədən xalq dili əsasında yeni terminlər yaradılır. Əgər elmi dili inkişaf etdirmək istəyiriksə, xalqın dilində olan zəngin lüğət ehtiyatını toplamalı, ondan termin yaradıcılığında hərtərəfli istifadə etməliyik. Vladimir Dal yazır ki, bu vaxta qədər xalq dilinə etina olunmurdu, lap son zamanlar ona nəzər salmağa başlamışlar: bu nəzər də ona qarşı mərhəmət və marağın ifadəsidir. Bu vaxta qədər bəziləri slavyan sözlərinə təqlidən əmələ gətirdikləri sözlərdən dil yaradacaqlarını güman edirdilər. Bəziləri də qətiyyənlə öz dillərini öyrənmək zəhmətini boyunlarına götürməyərək, başqa dillərdən əllərinə keçən hazır sözləri alır, bizim dildə heç bir mənası olmayan yabançı ifadələri hərfi-hərfinə tərcümə edirdilər² [4.1].

¹ Dəmirçizadə Ə.M. Azərbaycan ədəbi dilinin inkişaf yolları. Bakı, 1958, səh.80

² Дал Владимир. Тольковый словарь I т., 1935, стр.11.

Beləliklə, terminoloji sistemin yaradılmasında əsas baza olaraq dilin öz daxili imkanları götürülməlidir. Elmin inkişafı ilə əlaqədar yeni kəşflər, ixtiralar meydana gəlir, müəyyən predmetlər, hadisələr, proseslər və s. haqqında yeni anlayışlar yaranır. Anlayışlara ad verilməyə onların funksiyası, əsas əlaməti nəzərə alınır. Bu zaman dilin tərkibində həmin məfhumu dəqiq ifadə edən söz seçilməlidir. Hazırda terminologiyada ümumişlək sözlər hesabına çoxlu miqdarda terminlər yaranmışdır. Məsələn, bazar, dərəcə, hərəkət, dövr, kütlə, güc, rəqəm, lay və s. Bu ümumişlək sözlər öz əvvəlki mənalarından uzaqlaşaraq tamamilə yeni mənə-terminoloji mənə kəsb etmişdir. Demək, elm və texnikanın ən son nailiyyətlərini belə dilimizin sözləri ilə ifadə edə bilərik. Hər hansı bir məfhumun ifadəsi üçün termin təklif olunarkən imkan daxilində alınmalardan imtina etmək, onu dilimizin fonomorfoloji quruluşuna nə dərəcədə uyğun olub-olmadığına, səsdüzümünə, ahəngdarlığına fikir vermək və elə etmək lazımdır ki, ümumxalq dili əsasında yaradılan yeni terminlər dildə özünə möhkəm yer tuta bilsin.

Xalq dili termin yaradıcılığında əsas mənbəyidir. M. Şirəliyev yazır: “Canlı xalq dilində, onun lüğət tərkibində həyat və məişət, adət və ənənə, təsərrüfatçılıqla bağlı istənilən qədər sözlər yaşamaqdadır. Ədəbi dildə isə bunların əvəzinə alınma sözlər işlənir”¹.

Ə.M.Dəmirçizadə isə qeyd edir ki, ədəbi dil mərhələlərlə xalq dilindən seçmə və əvəzetmə üsulu ilə formalaşmışdır. Y.V.Çəmənəzəminliyə görə, dil axtaran gərəklər camaat arasında gəzsin, dolaşsın, öyrənə bilsin. Əsil dilimiz elimiz içində danışılmaqdadır. Bu ideyalar işığı ilə gedəndə, xalq dilinin çox-çox zəngin sözlər ümmanına baş vuranda terminlər bolluğu dünyasına düşürük. Burada termin yaradıcılığının müxtəlif formaları ilə qarşılaşırıq. Bu gün hamının işlətdiyi herik, qaysaq, dondurma, suvarma, səsudan kimi sözlər şivələrdən ədəbi dilə keçmişdir.

Bütün dövrlərdə dialekt və şivələr hesabına leksik zənginləşmə əsas mənbələrdən biridir. Xüsusən, ədəbi dildə qarşılıqlı ol-

¹ Şirəliyev M.Ş. Termin yaradıcılığı üçün əsas mənbə. Terminologiyaya məsələləri. Bakı, Elm, səh.3.

mayan bir çox söz və terminlər dialekt və şivələrdən götürülmüşdür. Dialekt leksikasında kənd təsərrüfatı, coğrafiya, peşə-sənət leksikasının müxtəlif sahələrinə aid ədəbi dildə olmayan çoxlu sayda sözlər işlənməkdədir. Məsələn, taxılçılıq üçün yararlı olan yerlərdə bu təsərrüfat sahəsi ilə bağlı bir sıra terminlərlə qarşılaşırıq: *vərə*-bir qrup biçinçinin biçmək üçün götürdükləri sahə, *çəşə*- xırmanda xəlbirdə qalan dən, *lağırsaq*- xırmanda qalan sovrulmamış taxıl, *məzrə*- taxıl sahəsinin sərhəddi və s. Bu sözlərin hər biri dilimizin öz daxili imkanları əsasında formalaşmışdır. Deməli, dialekt və şivələrimiz termin yaradıcılığı üçün zəngin mənbədir. Bu baxımdan dialekt və şivələrdəki termin səciyyəli leksik vahidlərin toplanması və qeydə alınması, ədəbi dilə gətirilməsi terminologiyanın zənginləşməsinə stimullaşdırır.

Müasir Azərbaycan dilində kənd təsərrüfatı, coğrafiya, geologiya, həmçinin başqa sahələrə aid terminologiyanın təkmilləşməsi və zənginləşməsi üçün əsas mənbələrdən biri dialekt və şivələrdir. Azərbaycanda qədim zamanlardan əkinçilik, heyvandarlıq, bağçılıq, ipəkçilik, toxuculuq, sənətkarlıq kimi sahələr geniş inkişaf etdiyindən Azərbaycan dilinin dialektlərində müxtəlif peşə və sənətlərə aid, texniki alət və vasitələrlə bağlı çoxlu sözlər işlədilmiş və indi də işlədilməkdədir. Ona görə də bu sahələrə aid anlayışların adlandırılmasında dialektlərdə işlədilən söz və ifadələrdən istifadə olunmuşdur. Məsələn, *torpaqsünaslıqla* bağlı terminoloji lüğətlərdə dialekt leksikasından alınan şırım, lağım, bozqır, çayır, kəltən; *coğrafiyaya* aid terminoloji lüğətlərdə yal, tirə, qiyov, sırsıra, giləvar, xəzri, salbuz; *botanika* lüğətlərində şax, baldırğan, nargilə, qoyungözü; *heyvandarlıqla* bağlı terminoloji lüğətlərdə ağıl, yataq, arqac, küz, bərə; *texniki* lüğətlərdə şadara, qırma, tiyə, məngənə, *tibbdə* inax, məxmərəx, döyənək, qulaqdibi kimi bir sıra sözlər terminləşmişdir. Belə dialekt sözləri, dialektizmlər terminoloji sistemlərdə termin kimi işlənərək həmin sahələrdə olan mövcud anlayışları ifadə edir. Xalq dilində, dialekt və şivələrimizdə işlənən nəfəslik, tutma, yelçəkər, lağım, qanov, suluq, ciyə, qulunc, selinti kimi sözlərin müvafiq sahələrin terminologiyasında istifadə edilməsi məqsədəuyğundur.

Son dövrlərdə terminologiyada meşəçilik, heyvandarlıq, əkinçiliklə bağlı yeni elmi anlayışların meydana gəlməsində dialekt və şivələrdən toplanmış sözlərdən daha çox istifadə edilir. Lakin dilin daxili imkanları əsasında termin yaradıcılığında dialekt və şivələrə əsaslanmaqla yeni yaranan elmi anlayışları ifadə etdikdə müəyyən prinsiplər nəzərə alınmalıdır:

1. Dialekt və şivələrdə peşə və sənətlə bağlı işlənən sözlər toplanmalı və lüğətlər tərtib edilməlidir.
2. Anlayışın ifadəsi üçün müxtəlif sözlərdən məfhumun mənasını düzgün, tam şəkildə ifadə edən seçilməlidir.
3. Terminologiyada nəzərdə tutulmuş təsərrüfat sahəsi ilə bağlı anlayışları ifadə edən zaman xarakterik olan ərazinin dialektinə üstünlük verilməlidir.
4. Dialekt və şivələrdən alınan terminlər ədəbi dilin normalarına tabe edilməlidir.
5. Termin yaradılan zaman dialekt və şivələrdə termini daha dəqiq, konkret ifadə edən sözlərə üstünlük verilməlidir.
6. Məlumdur ki, dialekt və şivələrdə sözlərin müxtəlif fonetik variantları mövcuddur. Bu fonetik variantlar ədəbi dilə uyğunlaşdırılmalı, fonetik variantlar terminologiyada əks olunmamalıdır.
7. Dialekt və şivələrdə işlənən təsadüfi söz və ifadələr termin kimi işlənməməlidir. Bu zaman dialektlərdən götürülüb terminə çevrilən sözlərin dildə müxtəlif məqamlarda işlənmə imkanı, termin yaradıcılığında rolu nəzərə alınmalıdır.

Ancaq dilin öz lüğət ehtiyatından götürülüb terminə çevrilən sözlər bu dildə müxtəlif mənalarda geniş işlənmə imkanına malik olduğu üçün onların termin, yaxud ümumişlək söz kimi işlədilməsində diqqətli olmaq lazımdır. Beləliklə, belə sözlərin məqsədə uyğunluq əsasında termin kimi, yaxud ümumişlək söz kimi işlədilməsinə ehtiyatla yanaşmaq, termin kimi işlədilərkən göstərilən prinsipləri nəzərə almaq zəruridir.

Xüsusilə, son dövrlərdə terminoloji lüğətlər tərtib edən zaman dialektlərə məxsus söz və ifadələrdən daha çox istifadə olunur.

Məsələn, heyvandarlığa, torpaqşünaslığa, coğrafiyaya aid terminoloji lüğətlərdə bir sıra dialekt sözləri termin kimi işlənmişdir. Bu lüğətlərdə dialekt və şivələrdən termini ifadə etmək üçün sözlər götürülərkən müəyyən prinsiplər gözlənilmiş, eyni məfhumun ifadəsi üçün müxtəlif dialektlərdə müxtəlif sözlər işlədilsə də, belə sözlərdən daha əlverişlisi, nəzərdə tutulan məfhumu daha dəqiq ifadə edəni seçilmişdir.

Qeyd etmək lazımdır ki, ümumişlək məişət sözləri terminlərə çevrilərək terminoloji sistemdə yeni mənə kəsb edir, yəni sözlərin əvvəlki mənasına yeni mənə əlavə olunur. Bəzən də oxşar funksiya daşıyan məfhumlar eyni səs tərkibi və mənası saxlanılmaqla elm və texnikanın müəyyən sahəsində termin kimi işlənir. Məsələn, ümumişlək söz kimi işlənən *yorğunluq* sözü texniki termin kimi “çox təkrar dəyişkən gərginliyin təsiri ilə materialın tədricən dağılması” mənasını bildirir. Bu halda sözün əvvəlki mənası ilə əlaqəsi ya tamamilə, ya da qismən itir. Ümumiyyətlə, ümumişlək sözlərin terminləşməsi prosesində iki cəhət özünü göstərir:

1. Ümumişlək söz heç bir dəyişikliyə uğramadan terminoloji leksikada termin kimi işlənir. Məsələn, bədən üzvlərinin adlarını bildirən sözlər heç bir dəyişiklik olmadan müxtəlif maşın, cihaz və s. hissələrin adlarını bildirir. Bu halda sözün əvvəlki mənə ilə əlaqəsi ya tamamilə, ya da qismən itir. Məsələn, dirsək, diş, dil, divan, qol, damar və s. Eləcə də, açar, xəlbir, döşək, qazan, tava, sancaq, oymaq, qayçı və s. ümumişlək sözlər texniki terminologiyada termin kimi işlənir.

2. Ümumişlək söz qrafik və morfoloji cəhətdən dəyişiklik edilərək, ya da ümumişlək söz başqa sözə qoşularaq yeni terminoloji anlayışı ifadə edir. Məsələn: beşik- “xilas beşiyi” (texniki termin), həyəcan – “həyəcan zonası” -(fövqəladə hallar), yumruq – “yumruqlu mufta” (texniki termin), daban – “dabanlıq” (texniki termin) və s. Elə hallar olur ki, belə ümumişlək sözlər müəyyən ixtisas sahələrində bir sıra anlayışların yaradılmasında iştirak edir. Məsələn: açar – qayka açarı, boru açarı, yağ açarı, pnevmatik açar, elektron açarı, hava açarı; qazan – buxar qazanı, elektrik qazanı, qazan qurğusu, qazan aqreqatı və s.

Ümumişlək sözlərin iştirakı ilə yaranan terminləri əmələgəlmə üsuluna görə aşağıdakı qruplara ayırmaq olar:

1. İki sadə ümumişlək sözün birləşməsi ilə əmələ gələn terminlər: neft qazları, qar su, damar süxuru və s.
2. –lı, –li, –lu, –lü şəkilçili düzəltmə və mürəkkəb sözün sadə sözlə birləşməsi yolu ilə yaranan terminlər: zəncirli açarlar, ikibəndli süzgəc, birqütblü açar və s.
3. –an, –ən şəkilçili feili sifətlə bir sadə və ya düzəltmə sözün birləşməsi ilə yaranan terminlər: çeşidləyən açar, titrəyən çəkiç, uçan boşqab və s.
4. –ma, –mə şəkilçili düzəltmə sözlə bir sadə və ya düzəltmə sözün birləşməsi yolu ilə yaranan terminlər: qoyma bıçaq, asma lampa və s.
5. –ıçı –ici, –ucu, –ücü şəkilçili düzəltmə və ya mürəkkəb sözlər bir sadə və ya düzəltmə sözlə birləşməsi yolu ilə yarananlar: yönəldici açar, paylayıcı qutu, çeşidləyici balta və s.

Tədqiqatlar göstərir ki, müasir Azərbaycan dili terminologiyasında onomastik leksika əsasında xüsusi coğrafi adlar və şəxs adları bazasında formalaşan terminlər az deyildir. Məsələn, Azərbaycan musiqişünaslığında antroponimlər əsasında formalaşan “Aşıq Hüseyni” (aşıq-vokal instrumental formalarından biri) “İbrahimi” (Azərbaycan xalq musiqisində muğam şöbələrindən biri), “Kərəmi”, (Azərbaycanın zərbli muğamı), “Mənsuriyyə” (cahargah kökündə olan zərbli muğam), “Misri” (aşıq mahnı forması), ” Mirzəhüseyn segahi” və s., kənd təsərrüfatında coğrafi adlar və şəxs adlar əsasında meydana gələn “Qorxmazi” (armud s.); “Rəcəbi” (alma s.); “Cəfəri-1”, Arzu (buğda s.); “Xatuni”, “Ağadayı”, “Şirvanşahi”, “Təbrizi” (üzüm s.); “Əmiri”, “Sevinci” (kartof s.) və s., neft geologiyası sahəsində coğrafi adlar əsasında yaranan “Abşeron regionmörtəbəsi”, “Sumqayıt dəstəsi”, “Babacan horizontu”, “Xəzər transqressiyası”, “Bakı mərtəbəsi”, “Eldar dəstəsi”, “Zuramakənd horizontu” və s. terminlər mövcuddur. Təkcə musiqişünaslıqda, kənd təsərrüfatında deyil, elm və texnikanın digər sahələrində də antroponimlər əsasında yaranan terminlər işlənir. Məsələn,

Topçubaşov üsulu (tibbdə), Xəlilov açarı (texniki termin), Salmanov təsnifatı (geologiya), Şıxlinski üçbucağı, Şıxlinski formulu (hərb) və s.

Terminoloji sistemin zənginləşmə yolları və bu zaman dildə özünü göstərən qrammatik və semantik dəyişikliklərin araşdırılması bir daha sübut edir ki, terminyaratma dünya dillərinin əksəriyyətində, o cümlədən, Azərbaycan dilində terminoloji qatın zənginləşməsində çox mühüm rol oynayan proseslərdən biri olmaqla hər bir dilin daxili sözyaratma qanunauyğunluqları və alınmalar əsasında yeni terminlərin yaranma prosesidir. Milli dilin leksik vahidlərinin, terminyaratma elementlərinin məhsuldarlığı ilə seçilən bu proses zamanı terminyaratmanın üsul və formaları ümumi leksikadakı sözyaratma ilə eyniyyət təşkil edir. Belə ki, hər iki leksik qatda milli dillərin ümumi sözyaratma qanunauyğunluqları özünü göstərdiyi kimi, eyni sözyaradıcı formalardan istifadə olunması da özünü göstərir. Yəni, yeni dil vahidlərinin yaradılması üçün həm dildə mövcud olan hazır sözyaratma üsullarına müraciət olunur, həm də ayrı-ayrı terminoloji sahələrə aid (kimya, riyaziyyat, tibb) terminyaratma yolları axtarılır. Bu zaman başqa dillərdən terminlərin alınmasının qarşısını almaq qeyri mümkündür. Çünki, termin ilk növbədə müəyyən elmi-texniki sahənin elementidir və onun məna tərəfi hər hansı bir elmi-texniki sistemdə formalaşarsa, onun ifadə tərəfi hər bir dilin özünün və ya digər dillərin vahidləri, termin elementləri ilə reallaşır. Ona görə də, texniki-elmi anlayışlar və onların adları olan terminlər bəşəriyyətin əldə etdiyi nailiyyət olmaqla bu və ya digər sahə mütəxəssislərinin istifadə etdiyi leksik vahidlərdir. Hər bir termin forma və ifadə edilmək baxımından müəyyən bir dilə aid olsa da, onun semantikasını – mənasını xüsusi bilik sahəsində formalaşır və ümumi istifadəyə xidmət edir. Terminyaratma prosesində müxtəlif mənbələr hesabına terminlərin yaranması zamanı yaranan terminoloji vahidləri iki qrupda birləşdirmək olar. Belə ki, həm ümumi leksik fond, həm də terminoloji leksika iki mənbə hesabına dilin daxili imkanları hesabına və sözalma yolu ilə zənginləşir. Bu da dilin bütövlükdə leksik sisteminin zənginləşmə qanunauyğunluqları

ilə eyniyyət təşkil edir. Təbii ki, həm ümumi leksikada, həm də terminoloji qatda bu mənbələrin hər birinin özünəməxsus rolu vardır.

1.4. MÜSTƏQİLLİK İLLƏRİNDƏ AZƏRBAYCAN ƏDƏBİ DİLİNDƏ ALINMA TERMLƏR VƏ ONLARIN YARANMA MƏNBƏLƏRİ

Dünyanın əksər dillərində lüğət tərkibinin zənginləşməsində alınmaların xüsusi rolu vardır. Sözlərin alınması dillər və mədəniyyətlər arasında qarşılıqlı əlaqələrlə şərtlənir. Çünki, cəmiyyət inkişaf etdikcə əldə edilən elmi-texniki nailiyyətlər, gündən-günə artan güclü informasiya axını, xalqlar və millətlərarası genişlənən beynəlxalq əlaqələr dil əlaqələrinin də qarşılıqlı inkişafını zəruriləşdirir. Bu əlaqələr, yaxınlıq birinci növbədə dilin lüğət tərkibində özünü göstərir. Hələ Roma imperiyasında, latın dili imperiyaya daxil olan xalqların dillərinin leksikasını yeniləşdirir, orada özünə geniş yer tutmağa başlayırdı. İslam dininin meydana gəlməsi və müsəlmanlığın yayılması ərəb dilinin təsirini genişləndirdi. Beləliklə, dinin və sakral ədəbiyyatın yayılması hərəkəti Qərbdə latın, Şərqdə ərəb dilinin hegemonluğunu təmin etdi. Ədəbi-mədəni dil kimi bu dillər yüzillər boyu milli dillərə təsir etdi, onların lüğət tərkibinin zənginləşməsində mühüm rol oynadı. Bu proses türk dillərində də müşahidə olunmaqdadır. Çoxəsrlik tarixi dövr ərzində türk dilləri, o cümlədən Azərbaycan dili də başqa xalqların dillərinə təsir etdiyi kimi, özgə dillərin təsirinə də məruz qalmışdır ki, bu da özünü dilin leksik sistemində əks etdirir. Geniş elmi mübadilələr, texniki nailiyyətlərin bəşəriyyətin ümumi inkişafına təsir etməsi, xalqların mədəni əlaqələri səviyyəsində kontaktlar dillərin qarşılıqlı zənginləşməsində öz əksini tapır. Belə qarşılıqlı təsirlər dillərin qlobal inkişafına imkan yaradır, cəmiyyətin inkişafının müxtəlif sahələrində beynəlxalq əlaqələrin formalaşmasını və inkişafını şərtləndirir. Ən qədim zamanlardan –insanlar, xalqlar arasında qarşılıqlı əlaqələrin yarandığı dövrlərdən özünü göstərən bu proses hazırkı qloballaşma əsrində daha da sürətlənmişdir. Yəni, yeni yaranan

məfhum və anlayışları ifadə etmək üçün dilin özünün müvafiq vahidləri olmadıqda başqa dilə müraciət olunur, digər dilin leksik sistemindən söz və anlayışlar alınması ehtiyacdan irəli gəlir. Tədqiqatlar göstərir ki, dillərin qarşılıqlı şəkildə bir-birinə təsiri daha güclü elmi-texniki nailiyyətlərə malik olan, cəmiyyətin inkişafının bütün sahələrində hegemon olan, yenilikləri ilə seçilən xalqların dillərinin başqa dillərə təsiri nəticəsində dillərin leksik tərkibində alınmaların yaranmasına səbəb olur. Bu proses-dillərin qarşılıqlı təsiri, ayrı-ayrı tarixi dövrlərdə fərqli xarakter daşımış, bir dilin digər dilə təsiri zaman keçdikcə müəyyən tarixi dövrlərdə dəyişib-bilməmişdir. Əgər Avropada əvvəllər bu təsir rolunu latın və yunan, sonralar fransız və alman, hazırda isə ingilis dili oynayırsa, Şərqdə isə əvvəllər ərəb və fars, bir müddət rus, indi isə ingilis dili əsas təsiredici dillərdəndir. Deməli, dilin ümumi leksik tərkibinin zənginləşməsində dilin daxili imkanları ilə yanaşı, başqa dillərdən sözlərin də mühüm rol oynayır. Sözlərin zamanı dilə qəbul edilən sözlər-alınmalar içərisində isə əsas yeri terminlər tutur. Çünki elm və onun ayrı-ayrı sahələri təkcə bir ölkədə formalaşmış həmin ölkə üçün xüsusi inkişaf yolu keçmir, bu proses qlobal xarakter daşıyır. Danilenko bu barədə yazır: “Ümumişlək leksika ilə müqayisədə terminologiyada alınmalar daha böyük faiz təşkil edir. Alınma sözlər (adlandırılanlar) elmi dildə alınma predmeti və anlayışların (adlandırılan) adı kimi daxil olur”¹.

Elmi axtarışlar dünyanın hər bir nöqtəsində aparılır və bu inkişaf yeni anlayışları, məfhumları, yəni, onları dildə əks etdirən terminoloji vahidləri yaradır, yeni yaranan elmi dil vahidləri informasiya mübadiləsi prosesində digər dillərin lüğət tərkibinə keçir. Deməli, elmi mübadilələr, axtarışlar terminoloji vahidlərin alınması üçün ilkin şərait yaradır. Bu zaman söz və ya terminlər bir dildən başqa dilə keçərək anlayışın dildə ifadəsini təmin etməklə yanaşı, həm də bir dilin lüğət tərkibini digər dilin sözləri-terminləri hesabına zənginləşdirmiş olur. Belə qarşılıqlı təsirlər dilləri milli çərçivədən çıxarır, cəmiyyətin inkişafının müxtəlif sahələrində

¹ Даниленко В.Р. Русская терминология. М., 1977, с. 118.

beynəlxalq əlaqələrin formalaşmasını və inkişafını sürətləndirir. Milli dillərin terminologiyasında terminin başqa dillərdən alınması fasiləsiz bir prosesdir. Bu onunla bağlıdır ki, elm, texnika bir ölkədə, bir milli dilin hakim olduğu regionda yaranıb inkişaf etmir. Dünyanın hər yerində elm inkişaf edib elmi axtarışlar davam etdikcə, kəşflər həyata keçirildikcə yeni anlayışlar və onları ifadə edən terminlər yaranır. İnformasiya mübadiləsi prosesində həmin terminlər milli çərçivədən çıxır və terminlərin alınması üçün ilkin əsas yaranır. Mahiyyətinə görə, dildə terminalma prosesi ilə sözlərin bir-birindən fərqlənmir. Hər iki halda dil başqa bir dildən sözü alır. Ancaq sözlərin təkcə əşya, predmet, hadisə və s. bildirən sözün alınması işlədilməsini əhatə edərsə, terminalmada qəbul edilən müəyyən məfhum, anlayışın adı və ya alınma termin müəyyən sahəyə aidliyi, elmin sahə anlayışını ifadə etməsi ilə seçilir və ancaq mütəxəssislər tərəfindən başa düşülür.

Y.Krısın sözün alınma kimi qəbul edilməsi üçün dörd meyar irəli sürür: “1. alan dilin başqa dilin sözünü qrafik-fonetik ifadə imkanı; 2. alınan sözün dilin müəyyən qrammatik kateqoriyasına şamil edilməsi; 3. alınan sözün semantik müstəqilliyi; 4. ən azı iki funksional üslubda işlənmə və müəyyən terminoloji sistemdə termin kimi istifadə olunması.”¹

Termin alınması o zaman zəruri olur ki, milli lüğətin tərkibində müvafiq məfhumu, anlayışı, ifadə edən söz olmasın. Azərbaycan dilinin daxili imkanları əsasında, bu dilin söz yaradıcılığı üsulları ilə müəyyən anlayışın ifadəsi üçün müvafiq termin yaratmaq mümkün olmadıqda başqa dildən həmin anlayışı ifadə edən termin alınması işlədilir. Məlumdur ki, termin hansı dilə keçirsə, həmin dilin fonetik, qrammatik, orfoepik normalarına uyğunlaşdırılaraq, assimilyasiyaya məruz qalaraq işlədilir. Çox vaxt isə alınma termin onun fonetik tərkibindən asılı olaraq assimilyasiya edilmədən dil tərəfindən ümumilikdə mənimsənilir. Məsələn, *blok*, *alqoritm*, *avtokod*, *elektrofaks*, *domen*, *kompleks*, *preprint* və s. Alınma terminlərdə

---

¹ Крысин Л.Р. Иноязычные слова в современном русском языке. М., 1966, стр.35.

daha çox fonetik assimilyasiya diqqəti cəlb edir. Məsələn, ingilis dilindən rus dilinə daxil olunmuş *action, decleration, assimilation, transformation, fraction* kimi alınma terminlərdəki **-tion** şəkilçisi, fonetik assimilyasiya edilərək *акция, ассимиляция, декларация, трансформация, фракция* formasında, Azərbaycan dilində *aksiya, deklorasiya, assimilyasiya, transformasiya, fraksiya* şəklində işlənərək fonetik assimilyasiyaya uğramışdır. Alınmaların bir dildən digərinə bu şəkildə keçməsi, onun mənbə dildəki səs və məna tərkibinə uyğun şəkildə işlədilməsi bir tərəfdən mənbə və reseptor dillərin qarşılıqlı əlaqəsindən, yəni areal yaxınlığı ilə bağlıdırsa, digər tərəfdən terminoloji alınmaların təbiətindən irəli gəlir. Çünki, beynəlxalq terminlərin ifadə etdiyi anlayış və məfhum bütün dillərdə bir-birinə uyğunluğu, yaxın mənalılığı ilə seçilir. Bu terminlərin mənbə və reseptor dillərdəki səs uyğunluğuna təsir edən əsas amil isə alınmanın xarakteri və dillərin fonetik xüsusiyyətləridir. Əgər termin birbaşa alınarsa, onun səs tərkibində ciddi dəyişiklik baş vermir. Çünki, bu zaman termin reseptor dilə birbaşa daxil olduğu üçün onun səs tərkibi, yalnız reseptor dilin fonetik qanunlarına uyğunlaşır, kənar təsirlərə məruz qalmır. Lakin vasitəli alınmada təsir ikiqat, həm əsas dil, həm də aralıq dil vasitəsilə olduğu üçün onun fonetik tərkibi də ciddi dəyişikliyə uğrayır. Bununla da, alınma terminlərin fonetik assimilyasiyası bir neçə formada reallaşır:

- a) Hər bir dilin daxili quruluşu;
- b) Vurğunun yerinin dəyişdirilməsi;
- c) Alınan termində uyğun gəlməyən səslər oxşar ekvivalentlə əvəzlənməsi;
- d) Termində işlənən müəyyən səs və hecaları ixtisara salmaqla onların tələffüzünün asanlaşdırılması.

Bu prinsiplər həmişə gözlənilməlidir. Alınma terminlərin milli terminlərdən fərqli bir sıra xüsusiyyətləri vardır: fonemlərin düzülüşü; ahəng qanununa tabe olmaması; ön şəkilçilərlə işlənməsi, aksentoloji modellər və s. Ona görə də, alınma terminlərin mənimsənilməsi prosesi dilin müxtəlif səviyyələrində araşdırılmalıdır. Bütün bunlar millətlərin, dillərin qarşılıqlı münasibətlərinin gücləndiyi,

ictimai-siyasi hadisələrin dəyişdiyi indiki dövrdə alınmaların tədqiqi və araşdırılmasını, bu sahədə əsas qanunauyğunluqların başqa dillərdən alınan vahidlərin müəyyənləşdirilməsini zəruriləşdirir. Ona görə də, Azərbaycan dilində alınma terminlər yaranma mənbələrinin spesifik xüsusiyyətlərinə görə diqqəti cəlb edir. Lügət tərkibində baş verən dəyişmələrin əsas hissəsini (anlayışları adlandıran) nominativlik ifadə edən terminlər təşkil edir. Dilin ümumi leksik tərkibində olduğu kimi terminoloji sistemin zənginləşməsində də dilin daxili imkanları ilə yanaşı başqa dillərdən alınmalar mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Dilin terminoloji sistemi üzərindəki müşahidələr göstərir ki, bu qatda müxtəlif mənşəli alınma terminlər işlənir. Bu baxımdan alınma terminləri mənbə dilin müxtəlifliyi baxımından aşağıdakı qruplara ayırmaq olar:

1. Ərəb və fars mənşəli alınma terminlər.

Tarixi inkişaf prosesinin ayrı-ayrı dövrlərində Azərbaycan ədəbi dilinin lügət tərkibində müxtəlif tarixi, ictimai-siyasi amillərlə bağlı olaraq xarici dil təsirləri meydana çıxmışdır. Ərəb və fars dillərindən Azərbaycan dilinə sözlərin keçməsi və dərin kök atmasının bir sıra siyasi-ictimai, mədəni səbəbləri vardır. Belə ki, tarixən Azərbaycan ərazisi farsların və ərəblərin işğalına məruz qalmışdır. VII əsrdən başlayaraq bu torpaqlarda yeni din olan islamın qəbulu azərbaycanlıların qədim mədəniyyət izlərinin, əvvəlki dinlərin, əvvəlki yazıların məhv edilməsinə yol açmış xilafətin hi-mayəsində olan ölkələrin vahid qanun-qaydaya tabe olmaları, hətta pul-sikkə vahidliyi, bütün işlərin bir dildə- ərəb dilində aparılması da zəruri olmuşdur. Xüsusən, XI əsrdən sonra ərəb dilinin dövlət, din, elm dili kimi, fars dilinin isə ədəbiyyat dili kimi yayılması və bu dillərin işlənmə arealının genişlənməsi ilə Azərbaycan dilinin lügət tərkibinə küllü miqdarda sözlər keçmişdir. Ədəbi dilimizdə, o cümlədən, terminoloji sahədə də bu proses dərin iz qoymuşdur. Azərbaycan dilində terminologiyanın təşəkkülü və inkişafının birinci dövrünün əvvəlləri üçün mənşəcə dilin öz sözlərinin müxtəlif sahələrə aid anlayışları ifadə etməsi daha səciyyəvidir. Ancaq sonrakı dövrlərdə bu proses ərəb və fars dillərinin yerli dil-Azərbaycan dilinə təsiri ilə müşahidə olundu. Buna görə də, həmin

dövrədə cəmiyyətin, elmin inkişaf səviyyəsinə uyğun olaraq dini, ictimai-siyasi həyatla və elm sahələri ilə bağlı sözlər ərəb və fars dillərindən keçmişdir

İslam dininin Azərbaycanda yayılması ərəb dilinin Azərbaycan dilinə, o cümlədən, onun leksikasına və söz yaradıcılığına təsirini gücləndirirdi. Ancaq VII əsrdən başlayan bu təsir (ərəb dili) uzun müddət davam etməmiş, təxminən XI əsrdən başlayaraq öz yerini fars dilinə vermişdir. Sonralar tarixi şəraitin dəyişməsi Azərbaycan mədəniyyətinin zənginləşməsinə, ərəb dili ilə yanaşı, fars və türk dillərində yazılmış ədəbiyyatın meydana gəlməsinə səbəb olmuşdur. Bu dövrdən fars dilinin funksional fəaliyyət dairəsi genişlənməyə və dilimizin lüğət tərkibinə və terminoloji qatına fars mənşəli sözlər daxil olmağa başlayır və terminologiyada ərəb-fars mənşəli xeyli miqdarda termin sabitləşmişdir. Elmi terminologiyada ərəb-fars sözlərinin əksəriyyət təşkil etməsinin aşağıdakı səbəbləri vardır:

1. Ərəb dili bütün Şərqdə din dili, “Quran” dili müqəddəs bir dil sayılırdı.
2. Milliyətcə azərbaycanlı olan alim və yazıçıların əksəriyyəti ərəb-fars dilində təhsil almışdı.
3. Milliyətcə azərbaycanlı olan alim və yazıçıların əksəriyyəti əsərlərini məcburiyyət qarşısında ərəb və fars dillərində yazırdılar.
4. Elmin bir sıra sahələri vaxtilə ərəblər tərəfindən yaradılmışdır.”¹

Deməli, Azərbaycan dilində ərəb və fars mənşəli terminlərin işlənməsi təbii idi. Bu birinci növbədə elm və mədəniyyət anlayışları ilə əlaqədar terminlərin bu dildə hazır mövcudluğu, ikincisi bu dillərin yeganə alınma mənbəyi olması ilə bağlı idi. Onu da qeyd etmək lazımdır ki, Azərbaycan elmi Şərq elmi məktəbi zəminində inkişaf etdiyinə görə Rusiya ilə əlaqələrin gücləndiyi dövrdə elmi anlayışları adlandırmaq üçün ərəb və fars alınmalarına üstünlük verilmişdir. X-XI əsrlərdə ərəb dilinin və sonrakı bir neçə əsrdə fars dilinin Azərbaycanda əsas elm dili kimi işlənməsi müxtəlif an-

---

¹ Sadıqova S.A. Azərbaycan dilində terminologiyasının təşəkkülü və inkişafı. Bakı, Elm, 2003, səh.108-109.

layışları bildirən sözlərin bu dillərdən alınmasına şərait yaratmışdır. Bu proses sonrakı əsrlərdə tədricən zəifləsə də davam etmişdir. Eyni zamanda Azərbaycan ədəbi dilinin formalaşma və inkişafı prosesində bu dildə yer almış ərəb-fars alınmaları uzun zaman dilimizdə işləndiyindən onların əksəriyyəti dilin səs quruluşuna və qrammatik qanunlarına uyğunlaşmışdır. Hətta bir çox ərəb mənşəli alınma terminlər (dilimizin) milli şəkilçi qəbul edərək yeni məzmunlu anlayışlar yaratmışlar. Məsələn, riyaziyyatçı, kimyaçı, istilaçı, fərarilik, zərflik və s. Bir sıra ərəb və fars mənşəli terminlər əvvəlki mənasına uyğun və ya yaxın mənalarda indi də işlənir: *xəzinə, hissə, hücum, hədəf, dairə, maliyyə, sərmayə, sərmayədar* və s. Deməli, hazırda da dilimizdə işlədilən bir çox ərəb və fars mənşəli sözlər azacıq semantik, fonetik dəyişikliyə uğrasa da, tarixən mövcud olmuş semantikasını saxlayaraq müəyyən sahə ilə bağlı bu və ya digər məfhumları bildirməklə işlənməkdədir. Məsələn, *faiz, səlam, sahibkar, əmtəə, girov, sərmayə* sözləri iqtisadi terminologiyada daha fəal işlənməkdədir. Onu da qeyd edək ki, dildə məhdud dairədə işlənmiş terminlər dilin normalarına cavab vermədiyinə görə tədricən terminoloji səviyyədə əvəzlənməyə məruz qalmışdır. Xüsusilə, ərəb-fars mənşəli izafət birləşmələri, mürəkkəb və çətin anlaşılan terminlər dildən çıxmışdır. Məsələn, qanuni-qüvvə, rüsumi-siyasət, ictimaiyyəun-amiyyəun (sosial-demokrat), idareyi-ürfiyyə, dərəcəyi-izafi, elani-ümumi və s. Qeyd edək ki, izafət tərkibi ərəb və fars dilləri üçün səciyyəvidir. Bu tip birləşmələr Azərbaycan dilinə olduğu kimi daxil olmuş və işlədilmişdir. Hazırda belə izafət-terminlər dilin lüğət tərkibindən çıxaraq arxaikləşmişdir. Çünki bu izafətlər Azərbaycan dilinin leksik-semantik və qrammatik təbiəti ilə uyğunluq təşkil etmədiyinə, dil-ifadə çətinliyi yaratdığına görə tamamilə dildən çıxmış, ya da başqa sözlərlə əvəz olunmuşdur. Dilimizin qrammatik təbiətinə uyğunlaşan izafət birləşmələri öz işləkliyini qoruyub saxlamışdır. Məsələn, *cümleyi tam-tam cümlə, cümleyi-feliyyə-feili cümlə, kürreyi-ərz-yer kürəsi* və s.

Ərəb və fars mənşəli terminlər terminoloji sahələrdə eyni səviyyədə işlənməmişdir. Tədqiqatlardan aydın olur ki, ərəb mənşəli iqtisadi, siyasi, dini, fəlsəfi terminlər bu gün də Azərbaycan dili

terminologiyasında üstünlük təşkil edir. Xüsusilə, dini terminologiya bu dilin terminoloji vahidləri ilə zəngindir. İslam dini dünyanın ictimai-siyasi həyatında mühüm rol oynayır. İslam dini və onun qayda-qanunları Azərbaycanın ideya mövqeyinə, xalqın mənəvi həyat səviyyəsinə öz təsirini göstərir. Bununla bağlı Azərbaycan dilində islam dini, onun təriqət və cərəyanları, dini ayinləri, siyasi və sosial rolu ilə bağlı dilimizdə çoxlu miqdarda termin işlənir. Məsələn, *namaz, hədis, fitrə, rükət, kafir, şəriət, məscid, azan, şeyx, qazi, xüms, üləma, aşura, surə, mömün, fiqh, imam, qiblə, canamaz* və s.

İqtisadi terminologiyada da bir qrup ərəb mənşəli terminlər var ki, hazırda daha işlək formaya keçmişdir: Məsələn, “*əmtəə*” iqtisadi termin kimi maddi nemət istehsalçılarının (qatılmaq üçün) bazara çıxarılma üçün istehsal etdikləri malı bildirir. Bu termin Azərbaycan dilinin iqtisadi terminologiyasında bir çox – bazar əmtəəsi, fond əmtəəsi, aksiz əmtəə, ekvivalent əmtəə, pul əmtəəsi və s. termin-söz birləşmələrinin komponenti kimi işlənir; “*Mülk*” həm iqtisadi, həm də hüquq termini kimi işlənir. İqtisadi termin olaraq tikilini, hüquqda isə şəxsə aid daşınmaz əmlakın müəyyən növünü bildirir. Ərəb dilində “mülk” sözünün cəmi “əmlak” terminidir. Son dövrlərdə bu termin də daha çox işləklik qazanmışdır. Onu da qeyd edək ki, ərəb və fars alınmalarının kökü Azərbaycan dilində müstəqil işlənə bilir, yeni dil əhatəsində müvafiq sözdüzəldici və sözdəyişdirici şəkilçilər qəbul edir. Etimon dildə onlardan bəziləri müstəqil leksik mənaya malik olsalar da Azərbaycan dilində belə formantlar yalnız şəkilçi funksiyasını daşıyır və hətta milli sözlərə qoşulub yeni terminlər, nominativ vahidlər yaradırlar. Müasir Azərbaycan dilində eləcə də terminologiyada sözyaradıcılığı prosesində ən çox -*at//ət, -i//vi, -kar//gər, -xana, -baz, -kar, -şünas, -dar, -keş*, ərəb və fars mənşəli şəkilçilər iştirak edir:

Eləcə də -at//ət şəkilçisi ilə ictimai-siyasi terminlər düzəlir: *mühacirat, təbliğat, təşviqat, təzminat* və s.; *-iyyat//iyyət* şəkilçisi ilə daha çox ictimai-siyasi və elmi anlayışları ifadə edən terminlər yaranır. Məsələn: *riyaziyyat, ictimaiyyət, cəmiyyət, hakimiyyət, fəaliyyət* və s.

Alınma şəkilçilərin söz yaradıcılığı funksiyası alınma terminlərin mənimsənilməsindən sonra özünü göstərir. Yuxarıda göstərilən şəkilçilər alınma sözlərlə bərabər dilimizə keçmiş, işləklik qazandıqdan sonra onlar söz yaradan formant kimi iştirak etmişdir. Çox vaxt bu şəkilçilər milli sözlərlə yanaşı, hətta rus-Avropa dillərindən alınan terminlərə də qoşularaq yeni anlayışları ifadə edir.

2. Rus dilindən alınma terminlər

Azərbaycan ədəbi dilinin terminoloji sisteminin zənginləşməsində əsas mənbələrdən biri də rus dilidir. Müasir Azərbaycan dilində rus dilindən leksik alınmalara aid bir sıra tədqiqat işləri aparılmışdır. S.Cəfərov “Müasir Azərbaycan dili” dərslində rus və Avropa dillərindən alınmış sözləri ayırmır, onları rus dili və rus dili vasitəsilə başqa dillərdən keçən sözlər kimi qruplaşdırır. T.Əfəndiyeva əsrin 20-ci illərindən sonrakı dövrlərdə sənaye və kənd təsərrüfatının, elm və mədəniyyətin hərtərəfli inkişafı ilə əlaqədar olaraq lüğət tərkibinin zənginləşməsində sırf rus mənşəli söz və terminlərin deyil, “rus və bu dil vasitəsilə başqa dillərdən alınan söz və terminlər”in rolunu qeyd edir¹.

Azərbaycan ədəbi dilinin lüğət tərkibinin Sovet dövründəki vəziyyəti və inkişafını araşdıran K.İsmayılova başlıca dəyişikliklərdən–lüğət tərkibinin daxili təmizlənmə yolu ilə təkmilləşməsindən, sözlərin yazılış qaydalarının vahidləşməsindən, dilimizin ictimai-təsir dairəsinin daha da artmasından, daxili inkişaf və xarici əlaqələrlə bağlı ədəbi dilə küllü miqdarda yeni sözlərin daxil olmasından, eləcə də rus və rus dili vasitəsilə söz və terminlərin alınması meylinin artmasından, alınma sözlərin fonetik-orfoqrafik yazılış formalarından, qrammatik qanunlarından bəhs edir, lakin rus mənşəli söz və terminlərin kəmiyyət və keyfiyyətini, spesifikasını təhlil etmir.

Tədqiqatlardan aydın olur ki, XX əsrin əvvəllərində ictimai həyatda baş verən dəyişikliklər, cəmiyyətin yeni quruluşda formalaşması ilə bağlı olaraq ictimai-siyasi proseslər fonunda yeni anlayışlar və bu anlayışları ifadə edən söz və terminlərin rus dilindən

¹ Əfəndiyev T. Azərbaycan dilinin leksik üslubiyatı. Bakı, 1986, səh.199.

alınmasına baxmayaraq, ərəb və fars dilləri Azərbaycan dili terminoloji sistemində əsas mənbə mövqeyini saxlamaqla bünövrə rolunu oynamışdır. Lakin, sonrakı dövrlərdə alınma söz və terminlərin yaranma mənbələri dəyişməyə başlamışdır. Qarşılıqlı əlaqələr dillərin bir-birinə təsirini, müxtəlif dil elementlərinin bir dildən başqa dilə keçməsinə real şərait yaradır. Rus dilindəki alınmalar da xalqlar arasındakı iqtisadi-siyasi, tarixi əlaqələrlə bağlıdır. Qarşılıqlı əlaqələrin ilk dövrlərindən başlayaraq türk dilinin rus dilinə güclü təsiri olmuşdur. N.Baskakov yazırdı ki, hələ XI əsrdən rus dilində türkiizmlər işlənməyə başlamışdır. Rus dilində türkiizmlərin əksəriyyəti monqol-tatar hücumları dövründə alınmışdır. Həmin dövrdən başlayaraq türk dillərinin rus dilinə təsiri olmuş, sonralar bu proses dəyişməyə başlamışdır.

XIX əsrin əvvəllərindən Rusiya ilə ictimai-iqtisadi, ədəbi-mədəni əlaqələrin inkişafı dilə də öz təsirini göstərmişdir. Bu dövrdə Azərbaycan ədəbi dilində terminlərin alınma mənbəyi çoxalmış, ərəb, fars dilləri ilə yanaşı, rus və Qərbi Avropa dilləri də bu mənbələr sırasına daxil olmuşdur. Terminoloji sahədə də bu tipli alınmaların XIX əsrdən başlayaraq artması, rus dilinin təsir dairəsinin genişlənməsi, eyni zamanda elmi-texniki sahələrin bu ölkədə çox sürətlə inkişaf etməsi və rus dilinin ana dili ilə yanaşı işlənməsi ilə bağlıdır. Yeni yaranan anlayışlar ilk öncə rus dilində işlədilmiş, sonralar müxtəlif sahələrə aid əşya və məfhumların adlarını ifadə edən terminlər dilimizə də daxil olmuşdur.

XX əsrdə milli dillərin terminoloji sistemlərinin inkişafında rus dilinə məxsus terminoloji vahidlərin oynadığı rol danılmazdır. Bu proses əsrin 90-cı illərinə qədər davam etmişdir. Xüsusilə, bu əsrin sovet mərhələsində yeni ictimai formasiyanın formalaşması ilə bağlı olaraq iqtisadiyyat və mədəniyyətin yeni məcrada inkişafı, xalq təsərrüfatının yeni sahələrinin yaranması, marksizm klassiklərinin əsərlərinin, eləcə də partiya və dövlət sənədlərinin tərcüməsi ilə əlaqədar Azərbaycan dilində çoxlu yeni terminlər meydana gəlmişdir. Çünki, sovet quruluşunu əks etdirən bütün anlayışlar əvvəl rus dilində öz nominasiyasını əldə etmiş, sonra bu termin (SSRİ xalqlarının dillərinə, o cümlədən Azərbaycan dilinə) müxtəlif dillərdə işlənməmişdir.

dir. Sosial amillərin inkişafı, informasiya vasitələrinin güclənməsi, elmi-texniki tərəqqi rus dilindən yeni anlayışları ifadə edən terminlərin alınmasını daha da gücləndirmişdir. Bu terminlərin çoxu Azərbaycan dilinin sahə terminologiyalarında işləkliyi ilə diqqəti cəlb edir. Bunlar göstərir ki, rus mənşəli alınmalar dilimizin tələbatına uyğun olaraq işlənmişdir. Tələbat nəticəsində bu dövrdə Azərbaycan dilinə rus dilindən ictimai-siyasi və elmi-texniki terminologiya ilə bağlı çoxlu miqdarda terminlər keçmişdir. Belə ki, kənd təsərrüfatı, hərbi, hüquq və ictimai-siyasi həyatla bağlı anlayışlar rus dilindən alınan terminlərlə ifadə olunmuşdur. Yeni terminlər yeni sosial həyatı əks etdirirdi. Bu terminlər milli dil çərçivəsindən çıxaraq, dildə işləklik qazandıqları üçün (əksəriyyəti rus mənşəli olmasalar da) sovetizm kimi başqa xalqların tarixi yaddaşına həkk olunmuşlar. Z.İ.Barannikov yazırdı ki, dilçilik elminə hətta yeni bir termin – sovetizmlər termini, yəni sovet hakimiyyəti dövründə rus dilində alınma vahid mənası daşıyan termin daxil olmuşdur. Onu da qeyd edək ki, sovetizmlər rusizmdən fərqli olaraq sovet quruluşunun varlığını əks etdirən terminlərdir. Rusizmlər isə tarixən formalaşmış rus məişətini və tarixi dünyagörüşünü ifadə edən leksik vahidlərdir. Azərbaycan dilinə bu dövrdə yüzlərlə *sovet, kollektiv, komsomol, kommunist, partiya, protokol, mandat, kolxoz, kommunizm, plenum, kombayn, bürokrat* kimi sovetizmlər daxil olmuşdur. S.Xəlilovanın qeyd etdiyi kimi, sovet quruluşunun, demək olar ki, bütün anlayışları əvvəlcə rus dilində öz nominasiyasını əldə edir, sonra rus terminləri müxtəlif dillərə təsir göstərir və onların öz areallarını işə salmasına səbəb olur¹.

Rusizm və sovetizmlər ilkin mərhələdə dilimizin lüğət tərkibinin zənginləşməsində kəmiyyət göstəriciləri ilə seçilir. Rus dilindən keçən terminləri iki qrupa ayırmaq olar:

1. İctimai-siyasi informasiya ilə bağlı anlayışları ifadə edən terminlər;

2. Sırf elmi-texniki tərəqqi ilə bağlı yaranan, yəni elmi anlayışları bildirən terminlər.

---

¹ Xəlilova S.N. İnternasional terminlər. B., Maarif, 1991, səh.38.

Onu da qeyd edək ki, rus dilinin terminologiyası da başqa dillərin leksikasından geniş miqyasda faydalanma əsasında formalaşmışdır. R.A.Budaqov yazır ki, ilk baxışda nə qədər qərribə görünsə də əcnəbi alınmalar rus dilinin inkişafına və təkmilləşməsinə nəinki maneçilik göstərmiş, bəlkə əksinə, bu prosesə təkan verib sürətləndirmişdir.

Dilimizə rus dilindən terminlərlə bərabər bir sıra şəkilçilər də keçmişdir. Söz yaradıcılığı məsələlərindən bəhs edərkən rus dilinə məxsus *-izm, -ist, -ev, -ov* habelə, ərəb-fars sözləri ilə Azərbaycan dilinə daxil olmuş *-şünas, -bi, -na, -i, -vi -kar* və s. şəkilçiləri sözdüzəldici şəkilçilər sırasında izah edilir. M.Hüseynzadə başqa dillərdə sözdüzəldicilik xüsusiyyəti daşıyan və aid olduğu sözlərlə Azərbaycan dilinə daxil olmuş şəkilçilər barədə yazır: “Biz başqa dildən alınma sözü o vaxt düzəltmə söz hesab edə bilərik ki, onun kökü Azərbaycan dilində ayrıca söz kimi mövcud olsun, işlədilsin¹ Onu da qeyd edək ki, rus dilindən dilimizə keçən və rus dilində də sözdüzəldici forma kimi işlənən *-izm, -ist, -or, -ant, -ent* şəkilçilərinin özləri də alınmadır. Rus dilindən alınan aşağıdakı şəkilçilər termin yaradıcılığında fəal iştirak edir:

-or şəkilçisi ilə bitən terminlər: *komandor, radiator, donor, indikator.*

-er şəkilçisi ilə bitən terminlər: *adsorber, milyarder, spiker, fermer, pioner, kondisioner, dispanser.*

-ant şəkilçisi ilə bitən terminlər: *dominant, determinant, immiqrant, emmiqrant, kursant, doktorant.* Bu şəkilçi ilə işlənən terminlər daha çox ictimai-siyasi anlayışları ifadə edir: *diplomant, debütant, protestant, sektant* və s.

-ent şəkilçisi ilə bitən terminlər: *respondent, referent, assistent.*

-izm şəkilçisi ilə bitən terminlər: *klassizm, atomizm, sosalizm, idealizm, rasionalizm, modernizm, ritorizm, romantizm, simvolizm, neologizm, materializm, marksizm.*

-ist şəkilçisi ilə bitən terminlər: *dualist, nihilist, kommunist, idealist, ateist. -izm* və *-ist* şəkilçiləri eyni anlayışla bağlı müxtəlif

¹ Hüseynzadə M. Müasir Azərbaycan dili (morfologiya). B., M., 1983, səh.31.

mənaları bildirdikləri üçün, demək olar ki, hər ikisi sözə artırılma potensialına görə eyni yükə malikdir. Daha doğrusu, -izm şəkilçili köklərin böyük əksəriyyəti –ist şəkilçisini də qəbul edir.

-ik şəkilçisi ilə bitənlər: *silindrik, radiotexnik, leksik, lirik, ritorik, akustik, dinamik*. Dilimizə rus dilindən keçmiş və geniş işlənmə imkanına malik olan terminlərin mühüm bir qismini **-ik** şəkilçili terminlər təşkil edir. Bu şəkilçi ilə formalaşan bir sıra terminləri kök və şəkilçiyə ayırmaq mümkün deyil. Məsələn, hidravlik, hipertomik, xronik, proqramatik və s.

Azərbaycan dilinə rus dilindən keçmiş bir sıra şəkilçilər də vardır ki, (**-av, -it, -ial, -iat**) onlar qeyri-məhsuldar olub, yalnız bir neçə sözün formalaşmasında iştirak edir.

Müasir dövrdə Azərbaycan dilinə rus dilindən keçən ictimai-siyasi terminlərin bir qismi ictimai mühitin dəyişməsi ilə bağlı arxaikləşmiş, bir qismi isə semantik diferensiasiyaya uğramışdır. Xüsusilə, sovetizmlər, yəni sosializm quruculuğu prosesində meydana gələn *sovet, sosializm, sovxoz, kolxoz* kimi terminlər hazırda öz işləkliyini itirmişdir. Belə ki, Azərbaycan dilində işlənən rus mənşəli ictimai-siyasi terminlər ictimai mühitin dəyişməsi ilə diferensiyaya uğramış, yeni ideoloji mühitə uyğun terminlər yaranmışdır. Hazırda cəmiyyətin obyektiv inkişafının nəticəsi olaraq yeni anlayışların, əşya və hadisələrin yaranması, elm və texnikanın sürətli inkişafı ilə əlaqədar rus mənşəli terminlər dilimizdə əsas mənbə rolunu itirmiş, alınmalar birbaşa Avropa dillərindən alınır, Müstəqillik illərinə qədər Avropa dillərindən alınmalar Azərbaycan dilinə keçənə qədər rus dilinin qrammatik qayda-qanunlarına uyğun olaraq formalaşmış, yəni əvvəlcə rus dilinin daxili normalarına müvafiq şəkildə işlənmişdir. Rus dilindən alınan belə terminlərin Azərbaycan dilinin fonetik, qrammatik sistemə tabe olması qanunauyğun prosesdir.

3. Avropa dillərindən alınan terminlər

Son illərdə beynəlxalq əlaqələrin genişlənməsi, ideologiyada, demokratik tərəqqidə ümumiliklərin mövcudluğu, Avropaya inteqrasiya dilin zənginləşmə mənbələrinə də təsir edir. Hazırda Avropa mənşəli terminlər Azərbaycan dilində terminlərin yaranması

üçün əsas mənbələrdəndir. Çünki, yeni texnikaya, xüsusilə də informatika, telekommunikasiya, kibernetika, kosmik texnika ilə bağlı anlayışların funksionallaşması, demək olar ki, dünyanın bütün sivil dilləri kimi dilimizdə də termin və anlayışların alınma prosesi əsasən beynəlxalq koordinasiyaya əsaslanır.

Azərbaycan dilinə tarixən rus dili vasitəsilə Avropa dillərindən terminlər alınmışdır. A.Qarayev yazır: Azərbaycan xalqının dünya xalqları ilə olan bilavasitə və bilvasitə əlaqə və münasibətlərinin qədim kökləri vardır. Bunun nəticəsidir ki, indi dilimizdə küllü miqdarda Avropa dillərindən alınma sözlər işlənir. Həmin sözlər Azərbaycan dilinin bütün yaruslarında müəyyən iz buraxmış və dilin müxtəlif üslublarında leksik-semantik çalarlıq yaratmışdır.¹

Onu da qeyd edək ki, Avropa dillərindən rus dili vasitəsilə alınan leksik vahidlər Azərbaycan dilinin elmi üslubuna mexaniki köçürülməmiş, dilimizin tələblərinə uyğunlaşdırılaraq mənimsənilməmiş, hətta bəziləri formal və semantik cəhətdən dəyişmişdir. Müstəqillik qazandığımız müasir dövrdə Avropa xalqlarına yaxınlaşma, elmi, mədəni qarşılıqlı əlaqələr Azərbaycan dilinin lüğət tərkibinə də öz təsirini göstərmiş, söz alınmasının vasitəsiz sistemi fəallaşmış, terminologiyamızda Avropa qatının dinamizmi daha da intensivləşmişdir. Bunları nəzərə alaraq, Avropa mənşəli terminlərin təsnifatı, sistemləşdirilməsi elmi-texniki terminologiyanın normalaşdırılmasında mühüm əhəmiyyətə malikdir. Məhz belə təsnifat prosesində alınma terminlərin reseptor dildə nə dərəcədə işləklik qazanması, milli dilin tələblərini ödəməsi və mənimsənilməsi amillərini aydınlaşdırmaq vacibdir. Elm və texnikanın müxtəlif sahələri dillərarası əlaqə vasitəsidir, müəyyən dərəcədə beynəlmiləl kontekstdən asılıdır. Avropa mənbəli alınma terminlərin Azərbaycan dilinin müxtəlif sahələrinə təsiri eyni deyildir. Belə ki, dəqiq elmlərə, texnikaya aid, xüsusilə kibernetika, nüvə fizikası, hesablama texnikası, kosmik texnikaya aid terminlərin alınma prosesi daha çox beynəlxalq koordinasiyaya əsaslanır.

---

¹ Qarayev A. Müasir Azərbaycan dilində Avropa mənşəli alınmalar. B., 2000, səh.3.

Müstəqillik illərində terminalma mənbələri dilin əvvəlki inkişaf dövründən xeyli dərəcədə fərqlənməyə başlanmışdır bu da bilavasitə cəmiyyətdə gedən proseslə birbaşa bağlı şəkildə üzə çıxır. Yəni, əgər sovetlər birliyi dövründə digər müttəfiq respublika xalqlarının dillərində olduğu kimi Azərbaycan dilində də alınma terminlər, əksər hallarda terminin hansı dilə mənsub olmasından asılı olmayaraq rus dilindən alınırırsa (bu, qaçılmaz, iqtisadi-siyasi fakt idi), müstəqillik illərində artıq cəmiyyətin müasir inkişaf durumuna uyğun olaraq rus dilindən uzaqlaşma meyli güclənmiş və termin mübadiləsində üstünlük daha çox müxtəlif səpkili əlaqənin qurulduğu Avropa dillərinə verilmişdir. Çünki, XX əsrin sonlarında ölkə müstəqilliyini bərpa etdikdən sonra Avropa ölkələri ilə əlaqələr genişlənməmişdir. Bu dövr həm də yeni iqtisadi siyasətə keçidlə səciyələndir. Qərb üçün keçilmiş yol olan bazar iqtisadiyyatı Azərbaycanın yeni iqtisadi siyasətinin əsasında durmuşdur. Bu tipli iqtisadi siyasətin inkişafı ilə bağlı yeni yaranan terminoloji sistemin mənbəyi ingilis dili olduğundan bu dildən terminlərin alınması böyük vüsət almış və hazırda da bu sürətlə davam etməkdədir. Bu dövrə qədər Avropa mənşəli terminlər Azərbaycan dilinə rus dili vasitəsilə daxil olmuşdur. Müstəqillik qazandıqdan sonra əvvəlki dövrlərdə terminalmada əsas mənbələrdən olan rus dili əvəzinə Avropa dillərinin əsas rol oynaması müşahidə olunur.

Onu da qeyd etmək lazımdır ki, latın alınmalarının əksəriyyəti birbaşa deyil, fransız dili vasitəsilə ingilis dilinə, rus dili vasitəsilə Azərbaycan dilinə keçmişdir. Məsələn, „*budget*“ ingilis dilinə fransız dilindən „*budget*“ sözündən eyni ilə alınmışdır. Termin ingilis dilindən rus dilinə „*бюджет*“ şəklində keçmişdir. Rus dili vasitəsilə Azərbaycan dilində alınan termin „*büdcə*“ formasındadır. ***Büdcə*** – iqtisadi subyektin müəyyən müddət ərzində planlaşdırılmış gəlir və xərclərindən ibarət pul fondu mənasında işlənir. Bu termin vasitəsilə dilimizdə bir sıra yeni terminlər – *büdcə vəsaiti*, *büdcə prosesi*, *büdcə balansı*, *federal büdcə*, *büdcə uçotu* və s. terminlər də yaranmışdır. Eləcə də „*agent*“ termini.- (lat. *agentis* – fəaliyyət göstərən, iş görəni); *агент* (rus); *agent* (ing.); ***Agent*** - digər şəxsin fəaliyyət dairəsində səlahiyyətli vasitəçi qismində onun

maraqları naminə iş tapşırığı əsasında iş görən. İqtisadiyyatda isə yeni - *vergi agentı; sığorta agentı, agent–bank* terminlərinin yaranmasında iştirak edir. Azərbaycan dilində işlənən **akt, aksiz, birja, bonus, deklorasiya, depozit, frank, indeks, inflyasiya** və s. terminlər də latın mənşəli olub, ingilis dilində yaranmış, birbaşa Azərbaycan dilinə keçmişdir. Latın və yunan dillərində işlənən bir çox sözlər dünyanın bir çox dillərində işləndiyindən beynəlxalq terminlər cərgəsində əsas yer tutur.

Elm və texnikanın inkişafı həmçinin Azərbaycanda ictimai-siyasi dəyişikliklər, Qərbdə inteqrasiya nəticəsində dilimizə Avropa dillərindən küllü miqdarda terminlər keçməkdədir. Azərbaycan dili uzun bir dövr ərzində terminlərin alınmasında bir mənbə kimi rus dili əsas götürülsə də, müasir dövrdə dilimizə keçən Avropa mənşəli terminlərin əsas hissəsi ingilis mənşəlidir. Yeni iqtisadi münasibətlərin yaranması nəticəsində sosial-iqtisadi həyatda alınma sözlərdən geniş istifadə edilir ki, həmin sözlərin əksəriyyəti ingilis dilindən alınma sözlərdir. Məsələn, menecer, fermer, broker, biznesmen, aksioner, bankir, top-menecer, makler, diler, investor və s.

Hazırda ingilis dilindən, eləcə də Avropa dillərindən Azərbaycan dilinə söz o zaman keçir ki, bu dildə həmin sözün ifadə etdiyi məfhumu bildirən başqa söz olmasın və ya onun tam ekvivalent variantını dildə ifadə etmək çətinlik törətsin. Məsələn: konqress, panoram, kater, kompyuter, biznes, Bill, sistem, aysberq, telefon, meqafon, fonoskopiya, büdcə, çarter, kross, printer, ofset, menecer, lobba, bosman, harmoniya və s. bu kimi sözlər dilimizdə qarşılığı olmayan alınmalardandır. İngilis dilindən alınan bu leksik vahidlər Azərbaycan dilində işlənərək bu dilin fonetik, qrammatik qanunlarına uyğunlaşmış, müəyyən təkamül prosesi keçdikdən sonra müxtəlif səviyyələrdə mənimsənilmiş və nəhayət, dilin lüğət tərkibinə daxil olmuşdur. İngilis dilindən alınan sözlərdə baş verən dəyişikliklər Azərbaycan dilinin səs sisteminə və qrafik-qrammatik quruluşuna uyğun səviyyədə aparılmışdır. Müasir dövrün səciyyəvi cəhətlərindən biri də qabaqcıl texnologiyanın qərbdə toplanması, ingilis dilinin millətlərarası dil rolunda çıxış etməsidir. Ona görə də yeni əşya və anlayışlar artıq daha çox adları ilə birgə alınır. Nəti-

cədə bu adlar dildə alınma söz kimi öz yerini tutur. İngilis dilindən alınma sözlərin və amerkanizmlərin dilin lüğət tərkibindəki çəkisi artır. Dilə keçən belə sözlərin böyük əksəriyyəti yeni əşya və anlayışların adlarını təşkil edir. Bu məsələni diqqət mərkəzinə çəkərəkən sözləmə ilə bağlı daha bir cəhətə nəzər salmaq lazımdır.

Avropa dillərindən birbaşa alınmalar özünü əsasən telekommunikasiya, informasiya elmlərinin sürətli inkişafı ilə əlaqədar göstərir ki, bu terminlər artıq beynəlxalq terminlər hesab oluna bilər. Məsələn, desktop – microsoft vindowsda iş masası, sahə, stol, həmçinin eyni adlı qovluq. E – mail – elektron poçt, online – real zaman rejimi, xətt rejimi, ok. – təsdiq etmə, sazolmanı təsdiq etmə signalı, link – fayla və sənədə istinad, həmçinin birləşdirmə, adapter – sistemə qoşulan qurğu, A₄ – ölçüsü 210x297 mm olan standart kağız vərəq. Bu gün bu tip bir çox terminlər vardır ki, bütün dünya dillərində eyni mənada başa düşülür. Bu cür sözlər beynəlmiləl sözlər hesab edilir. Beynəlmiləl sözlər içərisində terminlər daha çox üstünlük təşkil edir. Bu gün bir çox terminlər vardır ki, onların Azərbaycan dilində qarşılığı var və hər iki söz dildə işlənir. Onu da qeyd edək ki, Avropa dillərindən rus dili vasitəsi ilə alınan leksik vahidlər Azərbaycan dilinin elmi üslubuna mexaniki köçürülməmiş, hətta bəziləri formal və semantik cəhətdən dəyişmişdir. Müstəqillik qazandığımız müasir dövrdə Avropa xalqlarına yaxınlaşma, elmi, mədəni qarşılıqlı əlaqələr Azərbaycan dilinin lüğət tərkibinə də öz təsirini göstərmiş, söz alınmasının vasitəsiz sistemi fəallaşmış, terminologiyada Avropa qatının dinamizmi daha da intensivləşmişdir .

Bununla belə qeyd etmək lazımdır ki, ingilis mənşəli terminlərin bir qismi dilimiz üçün səciyyəvi olan fonetik və qrammatik xüsusiyyətlərə uyğunlaşdığı halda, digər qismi mənəb dildəki mövcud formasını qoruyub saxlamış, heç bir dəyişikliyə məruz qalmadan mənəb dildəki formada da işlənir və malik olduqları formanı tam mühafizə edib saxlamış olurlar.

Beləliklə, qeyd olunanlar Avropa dillərindən alınan alınmaları qrafik və fonetik xüsusiyyətlərində baş verən dəyişmələrə əsasən qruplaşdırmağa imkan yaradır. Belə terminləri qrafik və fonetik dəyişmələrin xüsusiyyətlərinə görə dörd qrupa ayırmaq olar:

- 1) Mənbə dildəki formasında heç bir dəyişiklik aparılmadan alınmış terminlər;
- 2) Yalnız qrafik dəyişməyə məruz qalmış terminlər;
- 3) Yalnız fonetik dəyişməyə məruz qalmış terminlər;
- 4) Həm qrafik, həm də fonetik dəyişməyə məruz qalmış terminlər.

Terminologiyada Avropa dillərindən həm termin, həm şəkilçilər, önlüklər, həm də termin elementlər alınır.

Elm və texnika sürətlə inkişaf edir. Bununla əlaqədar olaraq meydana gələn müxtəlif məfhumların və anlayışların ifadəsi üçün hər bir dildə müvafiq terminlərin də yaradılması ehtiyacı qarşıya çıxır. Çünki hər bir elm sahəsi mənanı dəqiq ifadə edən sistemə malik olduqda daha tez və daha dəqiq öyrənilir.

“Alınma” dedikdə bir dildən başqa dilə keçən bütün linqvistik vahidlər, hər cür dil elementləri başa düşülür, “alınma söz” dedikdə isə yalnız leksik vahidlərin mənimsənilməsi nəzərdə tutulur. Alınmalarla birlikdə dilə önsəkilçilər (prefikslər) ,önelementlər də daxil olmuşdur. Beynəlxalq aləmdə terminoloji leksikanın zənginləşdirilməsində istifadə olunan ön şəkilçilər ,önelementlər anti-, auto-, co-, counter-, de-, des-, hydro-, hygro-, hyper-, inter-, in-, meta-, macro-, milli-, mini-, mis-, mono-, multi-, non-, over-, para-, poly-, post-, pre-, pseudo-, re-, semi-, servo-, sub-, super-, tele-, thermo-, trans-, ultra-, un-, under- terminlərlə birlikdə müxtəlif elm sahələrində işlənir. Bunların əksəriyyəti yunan-latın mənşəlidir. Bu baxımdan beynəlxalq aləmdə termin yaradıcılığında prefikslərlə sözyaratma geniş yayılmışdır.

Hər şeydən öncə qeyd etməliyik ki, “prefikslər variativliyinə görə ən aşağı indeksə malikdirlər. Bu onunla xarakterizə olunur ki, onlar sözdə ifadə etdikləri mənaya görə daha stabil mövqedə dayanırlar və onların aktivliyi suffikslərlə müqayisədə az, söz kökü ilə müqayisədə isə yüksəkdir¹. Avropa dillərinə məxsus önelementli terminlərin müəyyən qismində kök və şəkilçi hissələri müstəqil

---

¹ Савченко И.Ф. Типология фонемной структуры морфем (на матер. префиксальных прилагательных украинского языка). АКД. Киев, 1990, с 17.

komponent kimi ayrıla bilər. Bəzilərində isə kök-şəkilçi komponentləri ayrıla bilmir. Kök-şəkilçi komponentlərinə ayrılmayan terminlər öz struktur xüsusiyyətlərinə görə vahid tərkibli sadə terminlər hesab edilir.

Azərbaycan dilinə alınma terminlərlə birlikdə aşağıdakı önelementlər də daxil olmuşdur:

-Avia önelementi söz tərkibini itirərək aviasiya, aviasiyaya aid olan anlayış əsasında sabitləşmişdir. -Avia Azərbaycan dilində müstəqil şəkildə işlənə bilən terminlərin tərkibində iştirak edir. Başqa sözlə desək, -avia Azərbaycan dilindəki Avropa mənşəli sözlərin tərkibində müstəqil önelement kimi çıxış edir. Lakin- avia Azərbaycan dilində bir sözyaradıcı vasitə kimi funksionallaşma bilmədiyi üçün bu dilin sözdüzəldici şəkilçilər sisteminə daxil ola bilmir. Beləliklə, -avia Azərbaycan dilində aşağıdakı kimi Avropa mənşəli sözlərin əvvəlində iştirak edir: aviohorizont, aviaturist, aviatorpeda, aviatexnika, aviatexnik, aviastansiya, aviasiqnal, avia-paket, aviaradiopokator, aviapoçt, aviapolk, aviapark. -Avia ilə yaranan terminlərə bəzən Azərbaycan dilinə məxsus şəkilçi də əlavə oluna bilər. Məsələn, aviamodelçi və aviadesantçı kimi sözlər bu qəbildəndir.

- Avia önelementi ilə yaranan terminləri tərkibinə görə ayırmaq olmur. Ona görə də Azərbaycan dilində düzəltmə yox, sadə termin səciyyəsi daşıyır. Məsələn, aviator sözündə kök və şəkilçi komponentləri diferensiaslaşmadığı üçün Azərbaycan dilinin leksik-terminoloji tərkibində sadə termin kimi işlənir.

-Avto mənşəcə yunan dilinə məxsusdur. İlk anlayış cəhətdən “öz” mənasına uyğundur. Lakin “öz” mənası bu önelementin qoşulduğu bütün terminlərin hamısında saxlanmır. Bunların bəzində öz mənası ifadə edildiyi halda, bəzilərində avtomatik anlayışı ifadə olunur. Məsələn, Azərbaycan dilində işlənən Avropa mənşəli avtobioqrafik, avtobioqrafiya, avtobioqraf, avtoturizm kimi sözlərdə avto önşəkilçisi öz, avtoqarax, avtobatalyon, avtoaqreqat, avtoelektron kimi terminlərdə avtomatik anlayışı bildirir.

-Avto Azərbaycan dilindəki Avropa mənşəli terminlərin müəyyən qisminin tərkibində differensiaslaşa bilər və müstəqil

şəkilçi kimi özünü göstərir. Bununla da həmin qrupa daxil olan vahidlər düzəltmə termin səciyyəsi daşıyır: avtovaqon, avtoqravura, avtoreyder, avtodispetçer, avtoekoport, avtoekspress, avtoekspe-disiya, avtoelektrik, avtoelektron, avtokomissiya, avtozavod.

- Aqro mənşə etibarı ilə yunan dilinə məxsusdur. Arqos müstəqil sözündən törəyən bu şəkilçi ilkin anlayışa görə çöl, sahə mənası bildirir. Söz əvvəlində onun bir tərkib hissəsi kimi iştirak etdikdə aqronomiya mənasına uyğun gəlir. Aqro- önelementli müəyyən qrup terminlər Azərbaycan dilində müstəqil vahid kimi işləyə bilər. Ona görə də həmin sözlər Azərbaycan dilinin lüğət tərkibinə düzəltmə səciyyəli vahidlər kimi daxil olur. Məsələn, aqrominimum, aqrometr, aqrometereolojiya, aqrometeoroloji, aqrometeorali, aqrometonast, aqromediatorativ, aqromelkorasiya, aqromaksimum, aqrolaboratoruya, aqrokompleks, aqrokurs, aqrogeobotanika, aqrokombinat, aqrozootexniki, aqrozootexnika, aqrozootexnik, aqroekologiya, aqrobotaniki, aqrobotanika, aqrobotanik, aqrobiologiya, aqrobioloji, aqrobakteriologiya, aqrobakterioloji, aqrobakterioloq, aqrobaza, aqrotexnik, aqrotexnika, aqrotexniki.

Tərkibində aqro - önelementi iştirak edən bəzi terminlər Azərbaycan dilində müstəqil vahid kimi işlənmir. Ona görə də həmin tipli terminlər Azərbaycan dilinin lüğət tərkibinə sadə termin kimi daxil olur. Məsələn, kök və şəkilçi hissələrinə ayırdıqda müstəqil vahid kimi işləyə bilməyən aqrosenologiya və aqrostologiya kimi terminlər də bu qəbildəndir.

Aqro – önelementi Azərbaycan dilinə məxsus olan və bu dildə işlədilən ərəb-fars mənşəli sözlərə qoşulması da müşahidə edilir. Həmin terminlər isə bir qayda olaraq aqro – önelementinə sərbəst qoşulan vahidlər yox, rus dilindən kalka edilən terminin Azərbaycan dilində mümkün olan qarşılığından ibarətdir. Məsələn, aqroşəhər, aqrotorpaq, aqrosənaye, aqrosahə, aqroməntəqə və s.

-Aero – yunan mənşəli aer sözününə olub mənaca hava anlayışını bildirir. Lakin önelement kimi aero forması bu ilkin mənanı tamamilə mühafizə etmir. Belə ki, əvvəlində aero – önelement iştirak edən terminlər daha çox aviasiya və ya aviasiyaya aid olan anlayışları ifadə edir. Aero - həm Azərbaycan dilində müstəqil

işləmə bilən, həm də müstəqil işləmə bilməyən Avropa mənşəli terminlərin tərkibində iştirak edir. Alınma kimi öz leksik müstəqilliyini mühafizə edən -aero önelementli vahidlər Azərbaycan dili lüğət tərkibində düzəltmə, leksik müstəqilliyini mühafizə edə bilməyənlər isə sadə termin kimi daxil olur.

- Bio önelementi mənşəcə yunan dilinə məxsus olub, etimoloji cəhətdən həyat mənası bildirən bios sözündən törənmişdir. Terminlərin tərkibində iştirak edərəkən həyat, həyat proseslərinə aid olan, həmçinin bioloji anlayışların canlandırılmasına xidmət edir. -Bio həm Azərbaycan, həm ərəb-fars dillərinə məxsus terminlərin, həm də Avropa mənşəli sözlərin tərkibində iştirak edir. Məsələn, biolinqvistika, bioelement, bioakustika, bioelektrik, bioelektronika, biokosmonavtika, biomexanizm, biomolekul, biostansiya, biotexnika, biofizika. Bio tərkibli terminlərin bir qismi də rus dilindən kalka variantına uyğun şəkildə Azərbaycan dilinə məxsus və həmçinin, Azərbaycan dilindəki ərəb-fars mənşəli qarşılıqlarla əvəz olunur: biocərəyan, biotəmizləyici, biomühəndis və s.

- İnter mənşəcə latın dilinə məxsusudur, mənaca ara anlayışı bildirir. İnter önelementi, həm Azərbaycan dilindəki müstəqil leksik vahid səviyyəsində, həm də müstəqil leksik vahid səviyyəli olmayan Avropa mənşəli terminlərə qoşulur. Məsələn, intervokal, interdialekt, interklub, interkosmos, interkros, interradius, interfaza.

Azərbaycan dilinə daxil olmuş Avropa mənşəli leksik-terminoloji vahidlərdə çox vaxt inter – önelementi termindən ayrılır: internat, interdikt, interpodyasiya.

-Ekzo mənşə etibarilə yunan dilinə məxsusudur, ilkin anlayış cəhətdən xaric, kənar mənası bildirir. Həmin mənə ekzo – önelementi iştirak etdiyi terminlərdə də əks olunur və həm Azərbaycan dilində müstəqil vahid kimi işləmə bilən, həm də müstəqil söz hüququ daşıya bilməyən vahidlərin əvvəlində iştirak edir. Müstəqil vahid hüquqlu sözlərin əvvəlində -ekzo özü də müstəqil element kimi ayrılı bilir. Məsələn, ekzobiologiya, ekzo-sfera, ekzoantigen, ekzobioloji, ekzolinqvistika, eksoplazma, ekzotoksin və s. Bəzən isə -ekzo – önelement kimi Azərbaycan dilində

leksik müstəqilliyə malik deyildir: ekzoderma, ekzobazidol, ekzotika.

-**Avto-** adlara avtomatik, kənar müdaxilə olmadan hərəkət edə bilən texniki qurğu anlamı verir. Rus dilində bu önelement həm,çamo, həm də avto- ilə əvəzləndiyini daha intensiv müşahidə etmək olar. Azərbaycan dilində də auto- prefiksindən rus dilində səsləndiyi kimi avto- şəklində istifadə edilir. Məsələn, avtoelektrik, avtoyuyucu, avtomaşın və s.

-**Kontr-** (*counter-*) önelementi isə nəyəsə əks, zidd olan mənasını ifadə edir. Məsələn , kontravia , *kontradmiral* ,*kontravariant* və s.

- **De** önşəkilçisi də substantiv terminlərin yaradılmasına xidmət edir və sözlərə inkarlıq məzmunlu məna gətirir. Lakin - de önelement kimi deyil, önşəkilçi kimi yeni termin yaradır. Məsələn, *desorbsiya*, *determinasiya*, *detoksikasiya*. Göründüyü kimi, Azərbaycan dilində bu önşəkilçinin yerinə bəzən “qeyri” söz-hissəciyindən istifadə edilir.

Yunan mənşəli **hidro-** (*hydro-*) önelementi isə su və su enerjisi ilə bağlı terminlərin yaradılmasında istifadə olunur. Bu, bütün dünya dillərində qəbul edilmiş beynəlmiləl terminlərin tərkibində daha çox işlənir . Digər bir yunan mənşəli **hiper-** (*hyper-*) önelementi terminlərə qoşularaq onlara sözlərə daha böyük, daha yekə anlamı verir. Məsələn, hipebola, hipermətn, hiperservis və s.

-**İnter** önelementi latın mənşəli olub aralıq mövqe kimi semantik məzmununa malikdir. Azərbaycan dilində isə **inter-** bir çox hallarda “qarşılıqlı” leksik vahidi ilə əvəz edilir. Azərbaycan dilində: *interpolyasiya*, *interpretasiya* ,*interradius*, *interfaza*, *interkosmos* və s.

-**Meta-** önelementi də yunan mənşəlidir ,substantiv terminlərə nəyisə izləmək, bir şeydən başqa birinə keçmək, hal-vəziyyətin dəyişməsi mənalardan birini verir. İngilis dilində işlədilən bu önelement Azərbaycan dilinə məhz bu dildən gəldiyi üçün heç bir dəyişikliyə uğramadan elə səsləndiyi kimi də işlənir. **Meta-** ilə işlənən terminlər dilimizə ingilis dili vasitəsilə hazır şəkildə daxil olmuş və elmi ədəbiyyatlarda bu leksik vahidlərdən alındığı kimi də

qəbul edilmiş, bir çox hallarda onların yalnız ikinci komponenti tərcümə olunmuşdur. Məsələn, Azərbaycan dilində: *metadil, metamərkəz, metasirkulyasiya*;

Eyni mənşəli olan **makro-** (*macro-*) isə terminlərə böyük ölçü mənası verir. Məsələn, Azərbaycan dilində: *makroiqtisadiyyat, makrosənaye, makroticarət, makrosistem, makromətn*; Yunan mənşəli olan **mikro-** (*micro-*) substantiv terminlərə bir neçə mənə çaları verir: Kiçik ölçü və ya kiçik ölçülü predmet anlamı bildirməyə xidmət edir. Bu önelement bütün dünya dillərində eyni cür səslənir. Yəni həm **micro-** ingilis dilində, **mikro-** Azərbaycan dilində, **микро-** rus dilində işlənir. Azərbaycan dilində müxtəlif elm sahələrində geniş şəkildə işlənir. Məsələn, *mikrossxem, mikro-mətn, mikromodul, mikro kondensator, mikrofarad, mikrovolt, mikrovat*;

-Multi latın mənşəlidir və sözlərə çoxluq anlamı verir. Məsələn, *multiadres, multiposessor, multikulturalizm, multimedia, multistruktur* və s.

Milli terminlər elm və peşə sahələrindəki milli anlayışları ifadə etmək nəticəsində yaranır. Azərbaycan dilində terminologiyanın yaranmasında və sabitləşməsində dilimizin öz lüğət tərkibi, sözyaratma qaydaları əsas mənbədir. Lakin bununla belə, cəmiyyət inkişaf etdikcə yeni yaranan anlayış və məfhumların ifadə olunmasında digər dillərdən də terminlərin alınmasına ehtiyac duyulur. Bu proses dünya dillərinin əksəriyyətində müşahidə olunur və ona görə də alınma sözlərlə bərabər hər bir dilin lüğət tərkibinə yeni elementlər, morfemlər daxil olur. Müxtəlif amillərlə əlaqədar olaraq dilimizin lüğət tərkibinə daxil olmuş bu önsəkilçilər, önelementlər həm qohum, həm də qohum olmayan ayrı-ayrı dillərdən keçmişdir. Ona görə də dilin lüğət tərkibinə daxil olan bu tipli terminlər də tez mənimsənilir və dilin daxili qanunlarına daha tez tabe olur. Çünki bir dildən başqa bir dilə şəkilçinin keçməsi ilə termin keçməsinə eyni səviyyədə qiymətləndirmək olmaz. Lakin onu da nəzərə almaq lazımdır ki, bu önelementlər dilə terminlərlə birlikdə daxil olur. Bu üsulla yaranan terminlər dünya dillərinə keçərək daxil olduğu dildə təmin yaradıcılığında bir çox hallarda

dilin öz sözlərinə də qoşularaq işlənir. Məsələn, aviasərnişin ,avtoxizək, avtonəqliyyat, avtoqoşqu, aqrosənaye ,aqrosahə və s.

Bu baxımdan müxtəlif dillərdən mənimsənilmiş önelementlər alındığı dildə müəyyən terminlərə əlavə edilərək yeni terminlər yaratsa da onları alınmalar kimi dəyərləndirmək daha doğru olar. Prefiksasiya əslində dünya dillərinin termin yaradıcılığının ən məhsuldar üsuludur. Bunlar vasitəsilə asanlıqla elmin istənilən sahəsinə aid terminlər yaratmaq mümkündür. İngilis dilində söz yaradıcılığının prefiksəl üsulu terminologiya sahəsində praktik cəhətdən yeni leksik vahidlərin yaradılması prosesində aparıcı üsullar sırasındadır və bu önsəkilçilərin əksəriyyəti yunan-latın mənşəlidir. **Beynəlmiləl terminlər:** "Beynəlmiləl termin" anlayışı altında dilçilikdə ümumi semantikaya malik, orfoqrafik cəhətdən yaxın olan, beynəlxalq əhəmiyyətli anlayışları ifadə edən, dünyanın bir çox dillərində işlənən terminlər nəzərdə tutulur.

Azərbaycan dilinin daxili imkanları əsasında, bu dilin bilavasitə özünəməxsus söz yaradıcılığı üsulları ilə müəyyən anlayışın ifadəsi üçün müvafiq termin yaratmaq mümkün olmadıqda başqa dildən həmin anlayışı ifadə edən termin hazır şəkildə alınıb işlədilir. Terminologiyanın böyük bir qismini başqa dillərdən alınmış belə terminlər təşkil edir. Terminlərin dilimizdə formalaşması, ayrı-ayrı elm sahələrində məfhum və anlayışların beynəlmiləl xarakterli dil vahidləri ilə ifadə olunması bir tərəfdən dilimizin terminologiyasının funksionallığını şərtləndirirsə, digər tərəfdən onun beynəlxalq dil ailəsinə inteqrasiyasını asanlaşdırır. Beynəlxalq terminlər bir çox dillərin, eləcə də Azərbaycan dilinin terminologiyasının ayrılmaz tərkib hissəsidir. Məsələn, fonetika, sintaksis, qrammatika, morfolojiya, fonem, sintaqm - **dilçilik**; poeziya, dram, komediya, tragediya, teatr, romantizm - **ədəbiyyatşünaslıq**; dualizm, idealizm, materializm, metafizika - **fəlsəfi**; demokratiya, despot, konstitusiya, bürokratiya - **ictimai-siyasi**; barometr, kabel, generator, energetika, monometr - **fiziki** terminoloji sistemində işləkdir və beynəlxalq termin kimi mənimsənilmişdir.

Beynəlmiləl terminlərin yaranması elmi-texniki nailiyyətlərin təsir dairəsinin genişlənməsi və dünya xalqlarının qarşılıqlı əlaqə-

sinin nəticəsi kimi özünü göstərir. Belə qarşılıqlı təsirlər dilləri məhdud milli çərçivədən çıxarır, xalqlar arasında dil əlaqələrini artırır. Dillərin qarşılıqlı şəkildə bir-birinə təsiri və daha güclü elmi-texniki nailiyyətlər əldə edən, elmi kəşfləri ilə seçilən xalqların dillərinin təsiri ilə başqa dillərdə yeni yaranan zəif anlayışı ifadə edən terminin alınması dillərdə ortaq leksik vahidlərin formalaşmasına səbəb olur. Lakin indiyədək bu terminlərin spesifik xüsusiyyətləri dilçilikdə aydınlaşdırılmamışdır. Tədqiqatçılardan bəziləri beynəlmiləl terminlərin fonetik, qrafik, semantik yaxınlıqlarına görə başqa terminlərdən fərqlənməsi, bəziləri isə bir terminin bir neçə dildə işlənməsi faktını əsas götürürlər. Bəzən isə hər hansı bir sözün beynəlmiləl termin kimi qəbul edilməsi üçün onun "dünya dillərindən" ən azı ikisində işlənməsini zəruri hesab edirlər. O.B.Şaxrayın fikrincə, bu və ya digər söz "bir sıra" dillərdə işlənirsə, onu "beynəlmiləlizm" sırasına daxil etmək olar.

Bir sıra beynəlmiləl elmi terminlər isə müxtəlif alimlərin, ixtiraçıların ad və fəmiliaları ilə bağlıdır. Məsələn, **amper**-elektrik gərginliyinin gücünü ölçmə vahidi /fransız fiziki Amperin adı ilə/; **vatt** /yaxud uatt/ - elektrik güc vahidi /Şotlandiya texniki Uattın adı ilə/, **om** - elektrik müqavimətini ölçmə vahidi /alman alimi Omun adı ilə/, **rentgen** –xüsusi gözəgörünməz rentgen şüaları ilə işığa salmaq üçün aparat /alman alimi Rentgenin adı ilə/ və s.

Deməli, beynəlmiləl terminlərin yaranmasında yalnız yunan, latın dilləri deyil, bir sıra başqa dillərin də rolu vardır. Belə bir cəhətdən ərəb dilinin rolunu xüsusilə qeyd etmək lazımdır. Çünki Yaxın Şərqdə elmi terminlər uzun müddət ərəb dilindən götürülmüşdür. Məsələn, bir sıra dünya dillərində işlənən algebra /cəbr/, alqoritm termini mənşə etibarilə ərəb dilinə mənsubdur. Beynəlmiləl terminlərin yaranmasında optimal vəziyyət o vaxt yaranır ki, terminin həm xarici forması, həm daxili mənası, definitiv-təsviri məzmunu ən müxtəlif dillərdə bir-birinə maksimum dərəcədə yaxın olur. Deməli, məfhum ilə birlikdə bu məfhumu ifadə edən sözlər, terminlər alınır və milli terminologiyaya, bütünlükdə elmi terminologiyaya təsir edir. Bu təsir nəticəsində dünyanın ayrı-ayrı alimləri arasında dil təfəkkürünün yaxınlaşması prosesi baş verir. Beynəl-

miləl terminologiya fondunda əsasən qədim yunan, latın, ərəb, ingilis dillərindən alınmış terminlər üstünlük təşkil edir. Ənənəvi xüsusiyyətləri ilə əlaqədar ərəb dilində müasir beynəlmiləl terminologiya fonduna o qədər də yer verilmir. Yeni anlayışları əks etdirən vahidlər bir çox dildə olduğu kimi alınıb işlənsə də, ərəb dili bu vahidləri kalkalaşdırmağa daha çox meyillidir. Məsələn, bir çox dillərdə işlənən *kosmos* terminini “əl-fəda-əl-kauni”-kainat fəzası, *kosmonavi* “məllah kauni-kosmik naviqator” kimi kalka edilmişdir.

Göründüyü kimi, dilə başqa dillərin təsiri əsasən leksik təsirdir. Yəni dil leksik baxımdan zənginləşir. Qrammatik və semantik aspektdə təsir olmadığından bu sahələrdə müqavimətə də o qədər ehtiyac olmur. Beləliklə, dünya dillərinə yayılan beynəlmiləl terminlərlə əlaqədar ayrı-ayrı dillərə yeni məfhumlar daxil olur ki, bu da onların terminoloji sistemini zənginləşdirir, həmin sistemi formalaşdırır. Çünki sıraya daxil olmuş vahidlər əsasında ümumi terminoloji sistem meydana gəlmiş olur. Azərbaycan dili terminologiyasının beynəlmiləl terminlər hesabına zənginləşməsi meyili həmişə güclü olmuşdur. Bu bütün elm sahələrinin terminologiyasında daha qabarıq öz əksini tapmışdır.

1.5. AZƏRBAYCAN DİLİNƏ AVROPA DİLLƏRİNDƏN ALINAN TERMINLƏRİN MƏNİMSƏNİLMƏ FORMALARI

Son illərdə beynəlxalq əlaqələrin genişlənməsi, ideologiyada, demokratik tərəqqidə ümumiliklərin mövcudluğu, Avropaya inteqrasiya dilin zənginləşmə mənbələrinə də təsir etmişdir. Hazırda Avropa mənşəli terminlər Azərbaycan dilində terminlərin yaranması üçün əsas mənbələrdəndir.

Azərbaycan dilində tarixən rus dili vasitəsilə Avropa dillərindən alınan terminlər işlənmişdir. A.Qarayev yazır: “Azərbaycan xalqının dünya xalqları ilə olan bilavasitə və bilvasitə əlaqə və münasibətlərinin qədim kökləri vardır. Bunun nəticəsidir ki, indi dilimizdə küllü miqdarda Avropa dillərindən alınma sözlər işlənir. Həmin sözlər Azərbaycan dilinin bütün yaruslarında müəyyən iz

buraxmış və dilin müxtəlif üslublarında leksik-semantik çalarlıq yaratmışdır.”¹

Onu da qeyd edək ki, Avropa dillərindən rus dili vasitəsilə alınan leksik vahidlər Azərbaycan dilinin elmi üslubuna mexaniki köçürülməmiş, dilimizin tələblərinə uyğunlaşdırılaraq mənimsənilmiş, hətta bəziləri formal və semantik cəhətdən dəyişmişdir. Müstəqillik qazandığımız müasir dövrdə Avropa xalqlarına yaxınlaşma, elmi, mədəni qarşılıqlı əlaqələr Azərbaycan dilinin lüğət tərkibinə də öz təsirini göstərmiş, söz alınmasının vasitəsiz sistemi fəallaşmış, terminologiyada Avropa qatının dinamizmi daha da intensivləşmişdir. Yəni son dövrlərdə dilimizə Avropa dillərindən birbaşa alınmaların sayı çoxalmışdır. Bunları nəzərə alaraq, Avropa mənşəli terminlərin təsnifatı, sistemləşdirilməsi elmi-texniki terminologiyanın normalaşdırılmasında mühüm əhəmiyyətə malikdir. Məhz belə təsnifat prosesində alınma terminlərin reseptor dildə nə dərəcədə işləklilik qazanması, milli dilin tələblərini ödəməsi və mənimsənilməsi amillərini aydınlaşdırmaq vacibdir. Çünki, elm və texnikanın müxtəlif sahələri dillərarası əlaqə vasitəsidir, müəyyən dərəcədə beynəlmiləl kontekstdən asılıdır. Avropa mənşəli alınma terminlərin Azərbaycan dilinin müxtəlif sahələrinə təsiri eyni deyildir. Belə ki, dəqiq elmlərə, texnikaya aid, xüsusilə kibernetika, nüvə fizikası, hesablama texnikası, kosmik texnikaya aid terminlərin alınma prosesi daha çox Avropa dilləri əsasında formalaşır.

A.Axundov yazır: “Müstəqillik illərində terminalma mənbələri dilin əvvəlki inkişaf dövründən xeyli dərəcədə fərqlənməyə başlamışdır ki, bu da bilavasitə cəmiyyətdə gedən proseslə birbaşa bağlı şəkildə üzə çıxır. Yəni, əgər sovetlər birliyi dövründə digər müttəfiq respublika xalqlarının dillərində olduğu kimi Azərbaycan dilində də alınma terminlər, əksər hallarda terminin hansı dilə mənsub olmasından asılı olmayaraq rus dilindən alınırıdısa (bu, qaçılmaz, iqtisadi-siyasi fakt idi), müstəqillik illərində artıq cəmiyyətin müasir inkişaf durumuna uyğun olaraq rus dilindən uzaqlaşma meyli

¹ Qarayev A. Müasir Azərbaycan dilində Avropa mənşəli leksik alınmalar. Bakı, 1980, səh.3.

güclənmiş və termin mübadiləsində üstünlük daha çox müxtəlif səpkili əlaqənin qurulduğu Avropa dillərinə verilmişdir”¹.

XX əsrin sonlarında ölkə müstəqilliyini bərpa etdikdən sonra Avropa ölkələri ilə əlaqələr genişlənməmişdir. Bu dövr həm də yeni iqtisadi siyasətə keçidlə səciyyələnir. Qərb üçün keçilmiş yol olan bazar iqtisadiyyatı Azərbaycanın yeni iqtisadi siyasətinin əsasında durmuşdur. Bu tipli iqtisadi siyasətin inkişafı ilə bağlı yeni yaranan terminoloji sistemin mənbəyi ingilis dili olduğundan bu dildən iqtisadi terminlərin alınması böyük vüsət almış və hazırda da bu sürətlə davam etməkdədir. Bu dövrə qədər Avropa mənşəli terminlər Azərbaycan dilinə rus dili vasitəsilə daxil olmuşdur və onun qanunlarını da dilə gətirmişdir.

Bəzi tədqiqatçılar Avropa mənşəli alınmaların əsas səbəbini sırf texniki terminlərin yaradılması çətinliyi ilə bağlayırlar. Məsələn, R.Cəfərov yazır: “Rus dili vasitəsilə Qərbi Avropa mənşəli terminlərin alınması işlədilməsi zərurətdən irəli gələn bir haldır. Bu hər şeydən əvvəl texniki alətlərə, aparat və cihazlara, texniki proseslərə Azərbaycan dilində müvafiq ad verilməsində qarşıya çıxan çətinliklərlə bağlıdır².” Əlbəttə, texniki sahələrdə terminalmanın başqa səbəblər də vardır. Lakin iqtisadi sahədə terminalma ictimai dəyişikliklə bağlıdır. Cəmiyyətdə baş verən dəyişmələr, yeniləşmələrlə bağlı olaraq həyatımıza daxil olan yeni anlayışların yalnız dilin daxili imkanlarından istifadə etməklə adlandırmaq qeyri-mümkündür. Buna görə də terminoloji layın mühüm bir hissəsini alınma terminlər təşkil edir. Müstəqillik qazandıqdan sonra əvvəlki dövrlərdə terminalmada əsas mənbələrdən olan rus dili əvəzinə Avropa dilləri əsas rol oynayır.

Avropa mənşəli terminlər, əsasən, latın, fransız, ingilis, alman, italyan, yunan dillərinə məxsusdur. Burada kəmiyyətə latın, ingilis

---

¹ Cəfərov R. Azərbaycan dilinin texniki terminologiyasında Qərbi Avropa alınmaları. Terminologiya məsələləri, Bakı, Elm, 1990, səh.23.

² Yenə orada , səh.23.

və fransız alınmaları daha çoxdur. Bunların mənimsənilməsində aşağıdakı meyarlar əsas götürülməlidir:

1) Termindəki səs birləşmələrinin dildə qəbul olunmuş səs birləşmələrinə uyğun gəlməsi;

2) Terminin morfoloji quruluşu və digər formal elementlərinin dildə qəbul olunmuş quruluşa uyğun gəlməsi, onunla harmoniya yaratması;

3) Terminin dildəki söz yaradıcılığı prosesində iştirak etməsi.

Onu da qeyd etmək lazımdır ki, latın alınmalarının əksəriyyəti birbaşa deyil, fransız dili vasitəsilə ingilis dilinə, rus dili vasitəsilə Azərbaycan dilinə keçmişdir. Məsələn, «*budget*» ingilis dilinə fransız dilindən “*budget*” formasından eyni ilə alınmışdır. Termin ingilis dilindən rus dilinə «*бюджет*» şəklində keçmişdir. Rus dili vasitəsilə Azərbaycan dilinə alınan termin “*büdcə*” formasında mənimsənilmişdir. *Büdcə* – iqtisadi subyektin müəyyən müddət ərzində planlaşdırılmış gəlir və xərclərindən ibarət pul fondu mənasında işlənir. Bu termin vasitəsilə dilimizdə bir sıra yeni terminlər – *büdcə vəsaiti*, *büdcə prosesi*, *büdcə balansı*, *federal büdcə*, *büdcə uçotu* və s. terminlər də yaranmışdır. Eləcə də “*agent*” termini.- (lat. *Agentis* – fəaliyyət göstərən, iş görən); *агент* (rus); *agent* (ing.); *Agent* – digər şəxsin fəaliyyət dairəsində səlahiyyətli vasitəçi qismində onun maraqları naminə iş tapşırığı əsasında iş görən. İqtisadiyyatda isə yeni - *vergi agent*; *sığorta agent*, *agent-bank* terminlərinin yaranmasında iştirak edir. Azərbaycan dilində işlənən *akt*, *aksiz*, *birja*, *bonus*, *deklarasiya*, *depozit*, *frank*, *indeks*, *inflyasiya* və s. terminlər də latın mənşəli olub, ingilis dilində formalaşmış, sonra rus dili vasitəsilə və ya birbaşa Azərbaycan dilinə keçmişdir. Latın və yunan dillərində işlənən bir çox sözlər dünyanın bir çox dillərində işləndiyindən beynəlxalq terminlər cərgəsində əsas yer tutur, çünki müasir elmlərin çoxunda yunan və latın mənşəli terminlərdən istifadə olunur. Bu terminlər vaxtilə ingilis, fransız, rus və b. dillərdə formalaşmış, başqa dillərə keçərək beynəlmiləl terminə çevrilmişdir.

İctimai-siyasi elmlərinin yaranması və inkişafı qərbdə getmiş, alman, fransız, ingilis alimlərinin bu elmin inkişafında müstəsna

xidmətləri olmuşdur. Ona görə də hələ sovet dövründə belə, ictimai-siyasi və elmi terminologiyada istifadə olunan terminlərin əsas hissəsini Avropa mənşəli terminlər təşkil etmişdir. Həmin terminlər rus dilinə daxil olmuş və rus dili vasitəsilə Azərbaycan dilinə keçmişdir. Avropa dillərindən alınma terminlərin əsas hissəsi ingilis mənşəlidir. Bu terminlərin digər qisminin əsasında müxtəlif Avropa dillərindən olan sözlər dursa da, onların əksəriyyəti ingilis dilinin terminologiyasında formalaşma və sabitləşmə keçmişdir.

İngilis dilindən alınma terminlərin tədqiqi onların həm yazılış, həm də tələffüzündə müəyyən dəyişmələrin baş verməsini göstərir. Müxtəlif sistemli dillər olduğundan terminin bir dildən digərinə keçməsi onun norma mənbələrinə uyğunlaşması tələbini ortaya atır. Azərbaycan dilinə daxil olan ingilis alınmaları dilin malik olduğu, tarixən formalaşmış dil qanunlarına və səciyyəvi xüsusiyyətlərinə uyğunlaşdırılaraq işlədilir. Bununla belə qeyd etmək lazımdır ki, ingilis mənşəli terminlərin bir qismi dilimiz üçün səciyyəvi olan fonetik və qrammatik xüsusiyyətlərə uyğunlaşdığı halda, digər qismi mənbə dildəki mövcud formasını qoruyub saxlamış, heç bir dəyişikliyə məruz qalmadan mənbə dildəki formada da işlədilmişdir. Beləliklə də, onlar öz malik olduqları formanı tam mühafizə edib saxlamış olurlar.

Son dövrlərdə dilimizə mənbə dildə olduğu kimi işlənən çoxlu terminlər keçmişdir. Məsələn, «*holding*» iqtisadi termini – nəzarət səhm paketinə sahib olmaqla bir neçə şirkəti bilavasitə idarə edən iri şirkət, korporasiya mənasında işlənir. Adətən, holding əhatəsində olan müəssisələrin vahid istiqamətdə iqtisadi siyasi formasını təmin edir və bura daxil olan hər bir səhmdar cəmiyyət ümumilikdə holdingin maraqlarına xidmət edir; «*debitor*» – (ingilis dilindəki *debit-borc* sözündəndir) – iqtisadi münasibətlər zamanı hüquqi və fiziki şəxslər, eləcə də digər iqtisadi subyektlər qarşısında maliyyə öhdəliyi daşıyan şəxs mənasında işlənir.

Bununla yanaşı qrafik dəyişməyə məruz qalmış Avropa mənşəli alınma terminlər də işləkliyi ilə diqqəti cəlb edir. Məsələn, informatika terminoloji sistemində ingilis dilində *display*, *diskette*, *file*, *faksimile* formasında olan terminlər Azərbaycan dilində *dis-*

pley, disket, fayl, faksimil (İnformatika, telekommunikasiya, radioelektronika terminoloji lüğəti, B., 2003) kimi formallaşıb işlənir.

Beləliklə, qeyd olunanlar Avropa dillərindən alınan alınmaları qrafik və fonetik xüsusiyyətlərində baş verən dəyişmələrə əsasən qruplaşdırmağa imkan yaradır. Belə terminləri qrafik və fonetik dəyişmələrin xüsusiyyətlərinə görə dörd qrupa ayırmaq olar:

1) Mənbə dildəki formasında heç bir dəyişiklik aparılmadan alınmış terminlər;

2) Yalnız qrafik dəyişməyə məruz qalmış terminlər;

3) Yalnız fonetik dəyişməyə məruz qalmış terminlər;

4) Həm qrafik, həm də fonetik dəyişməyə məruz qalmış terminlər.

Fonetik assimilyasiyada alınma terminlərin səs qışası əsas götürülür, səs substitusiyası baş verir; qrafik assimilyasiyada terminin qrafik obrazının verilməsi, qrammatik assimilyasiyada morfoloji sistem qanunauyğunluqlarının, orfoqrafik prinsiplərin qorunması və reseptor dildə funksionallaşması əsas götürülür.

Terminlərin bir dildən başqa dilə keçməsi prosesində terminləri təşkil edən komponentlərin də dilə keçməsi hadisəsi baş verir. K.N. Yeremina yazır: “Alınma prosesi bir dilə başqa bir dilin elementlərinin keçməsidir. Alınma elementlər yaxud alınmalar fonem, morfem, söz, söz strukturu, söz birləşməsi ola bilər.”¹

Terminologiyada Avropa dillərindən həm termin, həm şəkilçilər, önlüklər, həm də termin elementlər alınır. Sistem təsnifatına görə dilimizdə işlənən Avropa mənbəli alınma terminləri iki qrupa ayırmaq olar:

1. Vasitəli alınmalar. – Əsasən, 90-cı illərə qədər dilimizdə işlənən alınmaların əksəriyyəti rus dilindən alınan leksik alınmalardır. Məsələn, Azərbaycan dilində “**video**” komponentli alınma terminləri – *videoklub, videobar, videozal, videokamera, videomaqnitafon* və s. Terminlərin birinci komponenti olan “**video**” latın mənşəlidir. Latın dilində “**video**” “görürəm” sözü müəyyən sözlərin birinci komponenti kimi işlənərək elektronika terminlərinin yaran-

¹Еремина К.Н. К проблеме языковых контактов. М., Наука, 1980, с.80.

masında iştirak edir. Bu tip terminlər dilimizə rus dilindən keçmiş və dilimizdə, xüsusilə kütləvi informasiya vasitələrində geniş dairədə istifadə olunur.

Dilimizdə son dövrlərdə işlənən “*brifinq*” termini əsasən, “dövlət, siyasi və ictimai xadimlərin mətbuat nümayəndələri ilə görüşü” mənasında istifadə olunur. Bu termin rus dilindən alınsa da mənşəcə ingilis dilinə məxsusdur. İlk mənası “təlimatlandırmaq” olan bu söz sonra “dövlət siyasi xadimlərinin kütləvi informasiya vasitələri işçiləri ilə keçirdiyi mətbuat konfransı mənasında” işlənən termin kimi sabitləşmişdir. Həmin mənada da Azərbaycan dilinə keçmiş, beynəlxalq termdir.

Eləcə də dilimizdə “*avto*” komponentli çoxlu yeni terminlər yaranmışdır. Məsələn, *avtoservis*- “avtomobillərə texniki xidmət göstərən müəssisə”; *avtodrom*- “avtomobil sınaqları və yarışları üçün lazımi avadanlıqla təchiz edilmiş sahə” mənalarında işlənir. Hər iki termin Avropa mənşəlidir, rus dili vasitəsilə alınmışdır.

2. Avropa dillərindən birbaşa alınmalar. XXI əsr informatika, telekommunikasiya, radioelektronika ilə bağlı elmlərin sürətli inkişafı ilə xarakterizə olunur. Bu proses korporativ və lokal kompüter şəbəkələrinin, xüsusilə də qlobal informasiya şəbəkəsi – internetin yaranması ilə daha da sürətlənmişdir. Bu gün elm və texnikanın elə bir sahəsi yoxdur ki, informatika elmi qədər sürətlə inkişaf etsin. Cəmiyyətimizin bütün sahələrini əhatə edən informasiyalaşdırma prosesi dilin terminoloji sistemini zənginləşdirir. Ölkəmizin strateji inkişaf xətti olan informasiyalaşdırılmış cəmiyyətə keçid cəmiyyətin bütün üzvlərinin öz gündəlik fəaliyyətində İKT-ni getdikcə daha geniş tətbiq etməsi ilə bağlıdır. Ona görə də kütləvi təhsilin bütün səviyyələrində biliklərin verilməsi zamanı terminoloji leksikanın öyrənilməsi son dərəcə vacibdir. Bu prosesdə alınma terminlər birbaşa ingilis dilindən alınır. Məsələn, “*kompüter*” (ing. Computer < lat. Computare-hesablamaq) – müəyyən proqram əsasında işləyən və elmi-texniki, sənaye, tətbiqi məsələlərin həlli üçün nəzərdə tutulan irihəcmli informasiyaları qısa müddətdə araşdıran

avtomatik qurğu¹; Lakin bu termini birbaşa deyil, vasitəli alınma hesab edildiyinə görə ilkin dövrdə rus dilindən alınma kimi “kompyuter” şəklində yazılırdı. Ona görə də termininin yazılışındakı bu proses nəzərə alınmalıdır. Hazırda isə birbaşa alınma olduğu görə “kömpüter” kimi yazılır. **“internet”** (ing. Internet-ümumdünya hörümçək toru) – məlumat mənbəyini və onun istehlakçılarını vahid informasiya məkanında birləşdirən qlobal kompyuter şəbəkəsi; **“interfaks”** – beynəlxalq faksimel rabitə sistemi; və s. Terminlər ingilis dilindən birbaşa alınmalardır. Eləcə də ictimai-siyasi mühitdə baş verən dəyişmələrlə bağlı dilimizə ingilis dilindən birbaşa alınmalar daxil olmuşdur. Məsələn, **“biznesmen”** mənşəcə ingilis dilinə məxsus olub dildə “kapitalist ölkələrində bizneslə məşğul olan adam, işbaz, kommersant” mənalarında işlədilir; **“konsaltinq”**- ixtisaslaşmış şirkətlərin istehsalçılara, satıcılara, alıcılara iqtisadiyyatın, maliyyənin, xarici iqtisadi əlaqələrin, firmaların yaradılması və qeydiyyatının, əmtəə və xidmət bazarlarının tədqiqatı və proqnozlaşdırılmasının, innovasiyaların çoxsaylı məsələləri üzrə məsləhətlərin verilməsindən ibarət fəaliyyəti. Konsaltinq şirkətləri məsləhət fəaliyyətinin ayrı-ayrı sahələri üzrə ixtisaslaşa bilər. Konsaltinq yeni təşkilatlar yaradıldıqda təsisat sənədlərinin hazırlanmasından da ibarət ola bilər. (İzahlı iqtisadi terminlər lüğəti. I cild. Bakı-Nurlan-2005) Tədqiqat zamanı belə nəticəyə gəlirik ki, son dövrlərdə Avropa dillərindən Azərbaycan dilinə keçən sözlərin mühüm bir hissəsini beynəlxalq terminlər təşkil edir. Bu tipli terminləri funksionallıq baxımından iki qrupa ayırmaq olar. Belə ki, bu tip terminlərin bir çoxu ümumxalq səciyyəli alınma terminlər olmaqla (prodüser, printer, virtual, plüralizm, imeyl, fayl, pleyer, sayt, pult, market, marketinq, monitor) yanaşı, məhdud dairədə işlənən autsayder, treyner, akkreditiv, karqo, infaydet, imitator kimi terminlər də dilə daxil olmuşdur. Belə terminlərin çoxu beynəlxalq terminlərdir. Y.A.Belçikovun fikrincə, beynəlxalq terminologiya haqqında danışılarda Avropa dilləri üçün ümumi söz qrupu nəzərdə

¹ Məhərrəmli Q.Mediada işlənən alınma sözlər. B., 2002, səh.113.

tutulur və müəllif onları avropaizmlər adlandırır¹. Məsələn, «*marketing*» sözü ingilis mənşəlidir. Bir iqtisadi termin kimi “*marketing*” həm slavyan, həm german dillərində, həm də bir sıra türk dillərində, o cümlədən Azərbaycan dilində iri müəssisələrin idarəolunma sistemlərindən biri (marketingin əsas işi bazarı öyrənməkdən, məhsul istehsalında bazar tələbatını nəzərə almaqdan və malları istehlakçılara çatdırmaqdan ibarətdir.) mənasında işlənərək beynəlxalq terminlər sırasına daxil olmuşdur.

Azərbaycan dilində terminoloji sistemlər Avropa mənbəli alınmalar hesabına zənginləşir. Bununla da anlayış ifadə edilir, izah əvəzinə dilimizin fonomorfoloji qanunauyğunluqlarına, yəni həm xarici qişası, həm daxili mənası və definitiv-təsviri məzmunu alınan dildəkinə mümkün qədər uyğunlaşdırılmaqla alınma terminin adekvat verilməsi tendensiyası fəallaşır. Belə Avropa mənbəli terminlərin təsnifatı, sistemləşdirilməsi elmi-texniki terminologiyanın normalaşdırılmasında mühüm əhəmiyyətə malikdir. Məhz təsnifat əsasında terminlərin reseptor dildə assimilyasiyası- alınan leksik maddi formanın fonetik, qrafik, qrammatik və leksik-semantik xarakteristikasını alan dilin müvafiq normasına yaxınlaşması yolu ilə mənimsənilməsi, milli dilin tələblərini ödəməsi və konkret olaraq hansı formada dilə qəbul edilməsi amilləri müəyyənləşdirilməlidir. Mənimsəməyə görə alınan terminin alan dilin fonetik və morfoloji normalarına formal şəkildə uyğunlaşması, dilin müxtəlif funksional üslublarında işlənməsi, dilin söz yaradıcılığı qaydalarına uyğun gəlməsi, alan dilin öz sözləri ilə birləşmələr yaratması, yaxın sinonimlərdən fərqlənməsi alınma sözün mənimsənilmə dairəsini təyin etmənin əsas meyarlarıdır.

V.N.Yartseva doğru olaraq yazır ki, çox nadir müstəsna hallar nəzərə alınmazsa, heç bir dil başqa dillərlə əlaqədən kənar qala bilməz. Deməli, xalqların qarşılıqlı münasibəti genişləndikcə dillər arasında əlaqələr də genişlənir, bir dildən digərinə yeni sözlər keçərək onun lüğət tərkibini zənginləşdirir. Bu proses xalqların

---

¹ Белчиков Ю.А. Интернациональная терминология в русском языке. М.,Наука, с.51.

iqtisadi, siyasi və mədəni əlaqələrinin qanunauyğun inkişafı ilə bağlıdır. Belə ki, inkişaf əlaqədar olaraq xalqların bir-biri ilə elmi, mədəni, iqtisadi, siyasi cəhətdən yaxınlaşması sözləmə üçün zəmin yaradır. Çünki, geniş elmi mübadilələr, texniki nailiyyətlərin bəşəriyyətin ümumi inkişafına təsir etməsi, xalqların mədəni əlaqələri səviyyəsində kontaktlar dillərin qarşılıqlı zənginləşməsində öz əksini tapır. Belə qarşılıqlı təsirlər dillərin qlobal inkişafına imkan yaradır, cəmiyyətin inkişafının müxtəlif sahələrində beynəlxalq əlaqələrin formalaşmasını və inkişafını şərtləndirir.

Alınmaların müəyyənləşdirilməsi meyarları haqqında D.S.Lotte yazır ki, hər hansı sözü “özünü” (mənimlənilmiş) və yad kateqoriyalara aid etmək üçün əsas meyarlar, bizim fikrimizcə, aşağıdakılardır: 1. Həmin sözdəki səs birləşmələrinin dildə qəbul olunmuş səs birləşmələrinə hansı dərəcədə uyğun gəlməsi; 2. Sözü morfoloji quruluşu və digər formal mənsubiyyət elementlərinin dildə qəbul olunmuş quruluşa uyğun gəlməsi və onunla harmoniya yaratması; 3. Həmin sözdən əmələ gələn düzəltmə sözlərin mövcudluğu, yaxud sözü dildəki söz yaradıcılığı prosesində iştirak etməsi. Müəllif fonetik, qrafik, morfoloji, sözdüzəltmə, sintaktik, semantik vasitə və üsullara əsasən terminin mənsubluğunu təyin etməyin mümkünlüyünü göstərir.

Bu fikirlər qismən terminlərə aid edilə bilər. Ekspressivliyə meyil və ya üslubi sinonimlik, çoxmənalılıq məsələləri terminoloji sistemə xas xüsusiyyət deyildir. Terminoloji sistemdə bəzən çoxvariantlılığın, yəni eyni anlayışı bildirən müxtəlif termin variantlarının olması məsələsinin aradan qaldırılması məqsədi ilə unifikasiya aparılır. Bu zaman mövcud olan alınma variantlarından biri seçilib əsas termin kimi qəbul olunur. Ekstralingvistik amillər də sözləmə prosesinə güclü təsir edir. Dillərin qarşılıqlı əlaqələri həm dili zənginləşdirən yollardan biri kimi maraq kəsb edir, həm də, ümumiyyətlə, xalqların əlaqə və təsir dairəsini göstərir. Alınma sözlər bir xalqın başqa xalqdan nəyi öyrəndiyini bildirir.

Əgər sözləmə ehtiyac nəticəsində alınmırsa, dilin qrammatik quruluşuna uyğun gəlmir, assimilyasiyaya uğramır, işləklidən qalır və dildən çıxır. Məlumdur ki, termin hansı dilə keçirsə, həmin dilin

fonetik, qrammatik, orfoepik normalarına uyğunlaşdırılaraq, assimilyasiyaya məruz qalaraq işlədilir. Çox vaxt isə alınma termin onun fonetik tərkibindən asılı olaraq assimilyasiya edilmədən dil tərəfindən ümumilikdə mənimsənilir. Məsələn, *blok, alqoritm, avtokod, elektrofaks, domen, kompleks, preprint* və s.

Ötən əsrin 90-cı illərinin əvvəllərindən başlayaraq xarici dillərdən söz almaq və kütləvi terminlər yaratmaq sahəsində rus dilinin yerini ingilis dili və dilimizə daha yaxın olan türk dili tutmağa başladı. Hətta türklərin düzəltmələri də dilimizə gətirildi (bilqisayar-kompüter, ak yalın-internet). Xalqın dilinə keçməyə də, mətbuat və yazı dilində bu proses hələ də davam edir və istər-istəməz yaşadığımız dövrün dil mənzərəsini səciyyələndirir.

Bu gün ölkəmizdə müstəqil, azad mətbuat orqanlarının və özəl teleradio kanallarının sayı artmaqdadır. Məhz mass-medianın belə geniş şəbəkəsi xarici dillərdən alınma sözləri sürətlə dilimizə gətirməkdədir. Bu səbəbdən qəzetlərin və ekran-efirin dilində termin müxtəlifliyi, alınma sözlərin bölgüsü özünü göstərir və prinsipə buna pis baxılmaz. Ona görə ki, Azərbaycan dilində terminologiya artıq formalaşmış və indi ekran-efirdə və müstəqil qəzetlərin səhifələrindəki termin sərbəstliyini ədəbi dil üçün, müəyyən mənada, təcrübə laboratoriyası kimi qəbul etmək mümkündür.

Azərbaycan dili mövcudluğu ərzində ən müxtəlif dillərlə əlaqədə olub və bu dillərdən həm şifahi, həm də yazılı yolla gələn zəruri sözləri öz leksikasına daxil edib, hətta bu xarici sözlərin əksəriyyəti dilimizin şəkildələrini qəbul edərək öz alınma libasını itirir. Dildə bu proses təbii şəkildə gedir. Amma burada əsas problem mətbuatda alınma sözlərin və terminlərin mənalarının dürüst dərk və izah olunmaması, onların yerli-yerində işlədilməməsidir.

Alınma söz o zaman işlədilməlidir ki, fikrin dəqiq ifadəsi üçün bu sözə, həqiqətən, kəskin ehtiyac olsun. Bu qayda gözlənilməyəndə ədəbi dilin normalarının pozulmasına gətirib çıxarır. İndi qəzet səhifələrində, teleradio verilişlərində, reklam materiallarında, xüsusən çoxsaylı dublyaj filmlərində, demək olar ki, hər gün yeni termin və ifadələrə rast gəlirik. Təəssüf ki, həm qəzet müxbirlərinin

yazılarında, həm də aparıcıların, verilişə dəvət olunmuş şəxslərin çıxışlarında da özünü göstərən belə alınmaların əksəriyyətinin mənası, bəzi hallarda geniş auditoriya üçün aydın olmur. Bəzən də aparıcı və veriliş iştirakçılarının özləri bu alınma sözləri yerində işlətmirlər. Belə olduqda dolaşıqlıq yaranır və eyni söz yanlış olaraq bir neçə mənada çatdırılır.

Buna görə də son illər ölkəmizdə ensiklopedik lüğətlərlə yanaşı ayrı-ayrı sahələrə – hüquq, sosiologiya, fəlsəfə, psixologiya, ekologiya, kompüter texnologiyaları, kino, teatr, televiziya, dilçilik, informasiya cəmiyyəti və s. sahələrə dair çoxsaylı lüğətlər çap olunur. Bu lüğətlər teleradioda və qəzet redaksiyalarında çox zəruri vəsaitlər kimi saxlanılmalıdır. Jurnalistlər lüğətlərlə, sorğu-məlumat kitabları və alınma sözlərin kartotekləri ilə işləməlidir. Təbii ki, yeni texnologiya kimi internet bəzi hallarda bu ehtiyacı ödəyir, amma əgər elektron versiyaları yoxdursa, lüğət kitabları redaksiyalarda həmişə əl altında olmalıdır. Çünki geniş kütləyə təqdim olunan publisistik yazının hazırlanması məsuliyyətli işdir və bu prosesdə hər an nəyi isə dəqiqləşdirməyə, o cümlədən yeni sözlərin mənasını izah etməyə ehtiyac yaranır.

Alınma terminlərdə daha çox fonetik assimilyasiya diqqəti cəlb edir. Məsələn, ərəb tələffüzünün azərbaycanlılar üçün yad olması dilimizə vaxtilə ərəb dilindən keçmiş alınmaların fonetik cəhətdən köklü dəyişikliyinə səbəb olmuşdur. Eləcə də ingilis dilindən rus dilinə daxil olunmuş *action*, *decleration*, *assimilation*, *transformation*, *fraction* kimi alınma terminlərdəki **-tion** şəkilçisi fonetik assimilyasiya edilərək *акция*, *ассимиляция*, *декларация*, *трансформация*, *фракция* formasında, Azərbaycan dilində *aksiya*, *deklorasiya*, *assimilyasiya*, *transformasiya*, *fraksiya* şəklində işlənərək fonetik assimilyasiyaya uğramışdır. Bəzən alınma terminlərin tərkibində səsin əvəzlənməsi ilə eyni sözün orfoqrafik variantları yarana bilər. Bu zaman terminin birbaşa və ya reseptor dil vasitəsilə alınması nəzərə alınmalıdır. Məsələn, rus dili vasitəsilə «ю» ilə işlənən sözlərdə *büro*, *broşüra* kimi terminlərdə «ü» ilə əvəzləndiyi halda, yenə həmin dilin vasitəçiliyi ilə alınmış və sonu «ю» ilə bitən sözlərdə bu səsin «ü» və «yu» ilə əvəzlənməsi nəticəsində ikili yazı

forması (*интервью-intervü / intervyyu, меню-menü / menyu, компьютер-kompyüter / kompyuter*) yaranır. Belə orfoqrafik alınmalar dili ağırlaşdırır. Bunların yazılış prinsiplərində vahidlik gözlənilməlidir. Belə ki, əgər birbaşa alınmadırsa, o dildə- alınan dildəki formanın yazılışı saxlanılmalıdır. Alınmaların bir dildən digərinə bu şəkildə keçməsi və onun mənbə dildəki səs və məna tərkibinə uyğun şəkildə işlədilməsi bir tərəfdən mənbə və reseptor dillərin qarşılıqlı əlaqəsindən, yəni areal yaxınlığı ilə bağlıdır, digər tərəfdən terminoloji alınmaların təbiətindən irəli gəlir. Çünki, beynəlxalq terminlərin ifadə etdiyi anlayış və məfhum bütün dillərdə bir-birinə uyğunluğu və yaxın mənalılığı ilə seçilir. Bu terminlərin mənbə və reseptor dillərdəki səs uyğunluğuna təsir edən əsas amil isə alınmanın xarakteri və dillərin fonetik xüsusiyyətləridir. Əgər termin birbaşa alınarsa, onun səs tərkibində ciddi dəyişiklik baş vermir. Bu zaman termin reseptor dilə birbaşa daxil olduğu üçün onun səs tərkibi, yalnız reseptor dilin fonetik qanunlarına uyğunlaşır, kənar təsirlərə məruz qalmır. Lakin vasitəli alınmada təsir ikiqat, həm əsas dil, həm də aralıq dil vasitəsilə olduğu üçün onun fonetik tərkibi də ciddi dəyişikliyə uğrayır. Bununla da, alınma terminlərin fonetik assimilyasiyası bir neçə formada reallaşır:

- a) Hər bir dilin daxili quruluşu;
- b) Vurğunun yerinin dəyişdirilməsi;
- c) Alınan termində uyğun gəlməyən səslər oxşar ekvivalentlə əvəzlənməsi;

d) Termində işlənən müəyyən səs və hecaları ixtisara salmaqla onların tələffüzünün asanlaşdırılması. Bu prinsiplər həmişə gözlənilməlidir. Məsələn, hələ 20-30-cu illərdə dilimizdə yenicə işlənən *тонна, программа, гипотеза, конференция* qəbildən olan sözlərdə heç bir əhəmiyyəti olmayan son hecaların ixtisara salınması (ton, proqram, hipotez, konfrans) yolu ilə dilimizə məxsus vurğu məsələsi həll edilmişdi. Bu prinsip alınma terminləri alan dilin daxilində nizamlanmasında, dilə gətirilmiş «yad» strukturlu sözlərin heca assimilyasiyasında mühüm rol oynayır. Alınma terminlərin milli terminlərdən fərqli bir sıra xüsusiyyətləri vardır: fonemlərin düzülüşü, ahəng qanununa tabe olmaması, ön şəkilçilərlə işlənməsi,

aksentoloji modellər və s. Ona görə də, alınma terminlərin mənimsənilməsi prosesi dilin müxtəlif səviyyələrində araşdırılmalıdır. Çünki müxtəlif dillərdən daxil olan alınmaların Azərbaycan dilində mənimsənilmə dərəcəsi eyni deyildir. Onların tətbiqolunma, işlənmə dərəcəsi də müxtəlifdir. Buna görə də, müntəzəm olaraq özge dillərdən alınmış leksik vahidlərdə seçmə-tənzimləmə prosesi baş verir. Bir tərəfdən dilin lüğət tərkibi ehtiyacdən işlənən vacib alınmaları mənimsəyir, işləklilik qazanır, digər tərəfdən ictimai həyatın tələbatından asılı olaraq, əhəmiyyətini itirmiş alınmalar sıxışdırılır, arxa plana keçir. Məsələn, müstəqillik əldə etdikdən sonra ictimai tələbata uyğun gəlməyən bir sıra ictimai-siyasi terminlər- *komsomol, kollektivləşmə, pioner, manqa* və s. dildə işləkliyi itirdi.

Mənimsənilmə dərəcəsinə görə də, ərəb və fars alınmaları rus və Avropa alınmaları ilə eyni səviyyədə deyil. Belə ki, ərəb və fars dilindən alınan söz və terminlər işlənmə imkanlarına və funksiyasına görə milli sözlərə demək olar ki, eyni səviyyədədir. Onlar uzun zaman müddətində fonetik dəyişikliyə uğramış, ahəng qanununun tələbləri əsasında dəyişərək tələffüz tərzinə görə milliləşmiş, hətta, bəzən tək-cə fonetik deyil, leksik-semantik dəyişikliyə də məruz qalaraq, əvvəlki mənalarından da uzaqlaşmışlar. Məsələn, ərəb mənşəli «fəza» astronomiya terminidir. Hal-hazırda isə bu söz dilimizdə həm də mücərrədlik qazanaraq məcazi mənada - «yüksəklik», «əngillik» mənasında da işlənir. Bu kimi çoxsaylı ərəb və fars sözləri Azərbaycan dilinin daxili qayda-qanunlarına uyğunlaşdırılsa da, apostrof olan terminlər, hələ də alınma sözlər kimi diqqəti cəlb edirdi. Spesifik ərəb səslərinin yazıdakı işarəsi olan apostrof həmin sözlərin başqa dildə assimilyasiyasının qarşısını alır, onların öz dil xüsusiyyətlərinin mühafizəsini təmin edirdi. N. Məmmədli yazır ki, apostrof bir sıra alınma ərəb və fars mənşəli sözlərin morfonoloji tərkibini qoruyub saxlamaqda, indi də Azərbaycan dili orfoqrafiya qaydalarına dolaşılıq gətirməkdədir. Doğrudan da, türk xalqlarının əlifbasına diqqət etdikdə aydın olur ki, türkmənlər, tatarlar, başqırdlar, qaxaxlar, yakutlar, özbəklər apastrofu öz əlifbalarından çoxdan çıxardıblar. Akad. A.Axundov yazır ki, qaldı latın əlifbasına keçməklə bizim dünyada daha geniş oxunmağımıza onda apastrofun

bizə xeyri yox, zərəri ola bilər. Çünki dünyada heç bir latın qrafikalı əlifbada belə bir qrafik işarə olmadığından bizi oxuyanları biz öz apostrofumuzla yalnız təəccübləndirə bilərik. Bununla da, apostrofun dilimizdən çıxarılması həmin sözlərin dildə fonetik cəhətdən mənimsənilməsini şərtləndirdi. Alınma terminlər dil sisteminin müxtəlif səviyyələrində fonetik, qrafik, orfoqrafik, qrammatik, semantik cəhətdən dilimizin normalarına uyğunlaşdırılmalıdır.

Dilçilikdə alınma terminlərin mənimsənilməsi prosesi müxtəlif şəkildə izah olunmuşdur. Belə ki, bəzi dilçilər bu prosesi alınmaların Azərbaycan dili sistemində dəyişikliyə uğraması, bəziləri isə onların dilimizin leksik-qrammatik xüsusiyyətlərinə uyğunlaşması ilə əlaqələndirirlər. Göründüyü kimi, təkə alınmaların mənimsənilmə prosesi deyil, həmçinin dil sistemə təsir dərəcəsi də nəzərə alınmalıdır. Çünki bir dildən başqa bir dilə təkə terminlər deyil, həmin terminlərlə bərabər şəkilçilər, formantlar da keçir. Onlar reseptor dildə bir şərtlə möhkəmlənir ki, dilin terminoloji sistemində işləklilik qazansın. Xüsusilə, alınma terminlərdə başqa dil sisteminin elementləri (“mono”, “poli”, “hiper”, “anti”, “makro”, “meta”, “bio”, “meqa”, “kilo” və s.) və onların terminologiyanın inkişaf tendensiyasındakı rolu nəzərə alınmalıdır.

Alınma sözün mənimsənilməsində onun dildə işləkliyinin də rolu əsasdır. Bunu nəzərə alaraq iki şərt əsas götürülməlidir.

1) Sözün alınan dildə dubletinin olmaması ilə semantik müstəqilliyi;

2) Ədəbi dil sözünün ən azı iki nitq janrında və terminin müvafiq terminoloji sistemində mütəmadi işlədilməsi.

Belə ki, müşahidələr göstərir ki, dildə eyni mənəli milli söz alınma sözü müəyyən zamandan sonra sıradan çıxarır, lakin bu prosesdə iki alınma terminin də rəqabəti ola bilər. Zaman keçdikcə bəzən dilin arxaik qatındakı ifadələr aktivləşir və alınma terminləri milli dil vahidləri əvəz edir. Dilçilikdə bu hadisə utilitarizm adlandırılır və dilin bütün semantik sahələrini, o cümlədən terminoloji sahəni əhatə edir. Bu zaman daha çox işlənən termin işləklilik qazanır (terminoloji sistemdə).

Beləliklə, aydın olur ki, dilin lüğət tərkibində sabitləşən və müasir dövrdə də işlədilən alınma terminlər ya reseptor dilin daxili qanunlarına uyğunlaşmaq məcburiyyətində qalaraq müəyyən fonetik-qrammatik dəyişiklik edilərək mənimsənilmiş, ya da mənbə dildə olduğu kimi dəyişdirilmədən alınıb işlədilmişdir. Onu da qeyd edək ki, başqa dillərdən keçən terminlər daha çox keçdiyi dilin daxili inkişaf qanunlarına tabe olaraq işlədilir və bunun nəticəsində də çox zaman həmin sözlərin alınma olduğunu müəyyənləşdirmək çətin olur. Azərbaycan dilinin lüğət tərkibindəki alınmalarda müşahidə olunan bu proses bütün dünya dillərində müşahidə oluna bilən dilçilik hadisəsidir, çünki, hər bir dilin özünəməxsus fonetik sistemi və qrammatik quruluşu vardır. Ona görə də bir dil başqa dildən söz və terminlər alarkən onları özünün fonetik və qrammatik qayda-qanunlarına tabe edir. Əlbəttə, bu qarşılıqlı münasibətdə olan dillərdən hansının alınma prosesi zamanı dominant olmasından – daha mühafizəkar qrammatik quruluşa sahib olmasından asılıdır. Bu prizmadan yanaşdıqda dilimizə daxil olan terminlərin də əksər hallarda dilin daxili qanunlarına və tələffüz sisteminə uyğunlaşdırılaraq mənimsənilməsinin üstünlük təşkil etdiyini, ancaq bəzən mövcud prosesin izlənilməsində, daha doğrusu, prosesin terminoloji ifadəsində müxtəlifliyin də olduğunu qeyd etməliyik.

Ümumiyyətlə, “alınma” anlayışı fonoloji, morfoloji, sintaktik, leksik və semantik elementlərin başqa bir dildən alınmasıdır. İstər bu əlamətlərə, istərsə də Y.Krısının təklif etdiyi meyarlara əsaslanmaq alınmanın təyininə əsas götürülərək alınma terminin başqa dildən götürülmüş termin definisiyasını qəbul etmək lazım gəlir. Bu zaman söz dildə əvvəlcə alınma söz kimi mənimsənilir, sonradan isə onun terminə çevrilməsi prosesi baş verir. Buna görə də terminologiyada iki cür alınma – bir alınma sözdən düzəlmiş terminlər, bir də elə hər hansı bir sahəyə məxsus termin şəklində alınmış terminlər diqqəti cəlb edir. Bunları nəzərə alaraq alınma terminləri iki qrupa ayırmaq olar:

1) *Alınma sözlərdən yaranan terminlər*. Alınma sözlərin terminləşməsi daha çox ictimai-siyasi, iqtisadi, tibbi və anatomiya,

botanika, zoologiya, ədəbiyyat sahələrinin terminologiyasında qeydə alınır;

2) *Hazır termin kimi alınanlar*. Bu terminlərin dilə keçməsi yeni anlayışların və həmin anlayışları ifadə edən terminin yaranması ehtiyacından irəli gəlir. Məsələn, atom, proton, diffuziya, qrammatika, elektron, neytron. Belə terminlər fizika, riyaziyyat, kimya, musiqi və b. sahələrdə hazır şəkildə alınıb işlədilir.

Deməli, alınma termin həm termin kimi başqa dildən alınır, həm də başqa dildən vaxtilə alınmış alınma söz, dildə terminoloji mənə qazanıb terminoloji sistemə daxil ola bilir. Bütün bunlar millətlərin, dillərin qarşılıqlı münasibətlərinin gücləndiyi, ictimai-siyasi hadisələrin dəyişdiyi indiki dövrdə alınmaların tədqiqi və araşdırılmasını, bu sahədə başqa dillərdən alınan vahidlərin əsas qanunauyğunluqlarının müəyyənləşdirilməsini zəruriləşdirir. Ona görə də, alınma terminlərin yaranma mənbələrinin spesifik xüsusiyyətlərinin və onların dildə mənimsənilməsi prosesinin araşdırılması aktual məsələlərdəndir.

Hazırda alınmaların demək olar ki, əksəriyyəti ingilis dilindən alınır. Lakin onu da nəzərə almaq lazımdır ki, ingilis dili tarixən müxtəlif dillərdə təmaslı əlaqələrdə olmuşdur. Bu əlaqələr xarakterinə görə bəzən çox güclü qarşılıqlı təsirdə getmişdir. Qarşılıqlı təsirin güclü olduğu dövr çox siyasi-iqtisadi hadisələrdən irəli gəlmişdir. Tədqiqatçılar ingilis dilindəki alınmaları beş əsas qrupu bölürlər: 1) kelt dili alınmaları; 2) latın dili alınmaları; 3) skandinav dillərindən alınmalar; 4) fransız dilindən alınmalar; 5) yunan, italyan, holland, ispan, türk, rus, alman, ərəb, fars və başqa dillərdən alınmalar. İngilis dilindəki alınmaların beş qrupa bölünməsi və bu qruplardan dördünün konkret dil materialına aidliyi həmin dillərlə əlaqələrin güclü olduğunu sübut edir. Ümumiyyətlə ingilis dilində alınmalar həm çoxdur, həm də mənşə müxtəlifliyi ilə seçilir. Deməli, ingilis dilindən sözləmə və terminalma prosesi alınma vahidlərin mənşəyinə görə təkrar araşdırılmasını tələb edir. Bunun üçün ilk növbədə ingilis dilində söz və terminlərin mənşəcə təsnifi məsələsini nəzərdən keçirmək lazım gəlir. Çünki, ingilis dilindəki alınmalar bu dilin lüğət tərkibinin, demək olar ki, 70%-ni təşkil

edir. Təbii ki, bu alınmalar ingilis dilinə müxtəlif dövrlərdə keçmişdir. Tarixən daha qədim dövrdə terminalma deyil, sözalma prosesi baş vermişdir. Ayrı-ayrı elmlərin formalaşib inkişaf etməsi dövründə isə ingilis dilində işlənən alınma sözlər terminləşmişdir. Dil vahidlərinin qeyri-müntəzəm inkişaf etməsi, dildə işlənməsinə çox ehtiyac duyulan vahidlərin daxil olduğu sahədə kənar təsirlər daha sürətlə baş verir. Sözalma intensivliyi müxtəlif dövrlərdə fərqli şəkllə gedir. Tarixi şərait və dil daşıyıcıları arasındakı münasibətlərdən asılı olaraq sözalma ya güclənir, ya da zəifləyir. Bu baxımdan ingilis dilində kelt dilindən alınmalar çox deyildir. Bu alınmalar daha çox onomastik vahidləri əhatə edir. Qeyd edək ki, ingilis dilində onomastik vahidləri onların mənşəcə başqa dilə məxsus olmasına görə dəyişdirilməmiş, olduğu kimi saxlanılmışdır. Təbii ki, kelt dilindən alınma adı sözlərin də az bir hissəsi ingilis dilində qalmışdır. Vapposk (fətir), down, dune (təpə), dun (qəhvəyi) sözlərini buna misal gətirmək olar. Kelt dilinə məxsus sözlərin bir qismi sonralar vasitəli yolla ingilis dilinə keçmişdir. Şotland (slogan, Whisky, clan), irland (bard, fun, Tory) və fransız (beak, budget, career, gravel, harness, tunnel) dili vasitəsi ilə bir sıra keltizmlər ingilis dilinə daxil olmuşdur.

İngilis dilinin lüğət tərkibinə ən güclü təsiri latın dili olmuşdur və dildə latınizmlərin üç layı vardır: 1) Eramızdan əvvəl başlanmış bizim eramın VI əsrinə qədər bir dövrdəki alınmalar; 2) xristianlığın İngiltərədə yayıldığı dövrə aid alınmalar (VI-VII əsrlər); 3) intibah dövründəki alınmalar (XV-XVI əsrlər).

Birinci qatda yer alan castrum (qala, fort) sözü dilin ümumişlək leksik qatına keçmiş və söz yaradıcılığında da istifadə edilmişdir. Bu sözün cəm formasından (castra) qədim ingilis (ceaster), həmçinin müasir ingilis (caster) sözləri əmələ gəlmişdir. Chester sözü Britaniyada müxtəlif toponimlərin tərkibinə daxil olur: Lanhcaster, Dorchester, Manchester, Winchester və s. Birinci qata aid latınizmlər danışıq dili vasitəsilə alındığından assimilyasiyaya uğramış, latın dilindəki formalarını itirmiş, fonetik və qrammatik dəyişməyə məruz qalmışdır. Ona görə də ingilis-saksonlara məlum olmayan əşya və anlayışlara aid adlar bu mədəniyyətdən keçmişdir.

Məsələn, şərab- wine (müasir ing.)- win (qədim ing.); winum (lat.); mil (uzunluq vahidi)- mile (müasir ing.) -mil (qədim ing.)- milia (lat.); liman-port-portus (lat.).

Xristianlığın qəbul edilməsi Britaniyada latın dilindən sözlərin gücləndirmişdir. Birinci layda olduğu kimi bu laydakı sözlər də əsasən təkhecalı olub şifahi yolla dilə keçmişdir. Onların əksəriyyəti konkret anlayışları ifadə edir, və məişət sözləri daha çoxdur. Məsələn, ev əşyaları (ing. ancor, lat. Ancora; ing. box lat. buxus; ing. post lat. postis və s.), geyim (ing. cappe/cap lat. cappa; ing. socc/sock lat. soccus), çəki və uzunluq vahidləri (ing. pund// pound lat. pondo; ynce/ inch lat. inica); heyvan, quş və balıq adları (ing. assa/ass lat. asinus; ing. camel, lat. camelus), bitki (ing. palt lat. palma, pere/pear lat. pirum; ing. rose lat. rosa) adları, dini terminlər (ing. enqel/anqel lat. anqelus) və s.

Latın dilindən alınmaların üçüncü qatı intibah dövrü ilə bağlı olduğundan bu qatda elmi anlayışları ifadə edən terminlər çoxluq təşkil edir. Latın dili qədim elmi dildir və bu dil bütün dillərin terminoloji sisteminə, o cümlədən ingilis dilinin terminologiyasına ciddi təsir göstərmişdir. Müasir ingilis dilində latın mənşəli terminlər çoxdur və çağdaş terminyaratma prosesində də latın alınmaları çox istifadə olunur. İngilis dilində istifadə olunan obliqation, constitution, alibi, microscope, modern, laboratory, proqram, system, sojializm, communism, climate, raqius, tradition və s. latın mənşəli terminlərdir. Bu tipli terminlər ingilis dili vasitəsilə başqa dillərə də keçmişdir. Təsadüfi deyil ki, beynəlmiləl terminlərin böyük bir qisminə latın mənşəli vahidlər vardır.

İngilis dilindəki latın-roman mənşəli alınma sözlərin əsas əlaməti aşağıdakılardır: ab-, ad-, corn-, dis-, ex-, un-, il-, sub-npifiksli ikihecalı və çoxhecalı sözlər; bb, cc, ff, ll, mm, nn, pp, rr, ss, tt tipli geminatların iştirak etdiyi sözlər daha çox beynəlxalq termin kimi işlənir.

XI əsrdə İngiltərə Danimarka krallığına tabe edilir. Danimarkalıların hakimiyyəti dövründə ingilis dilinə xeyli söz keçmişdir. Skandinav alınmaları arasında hətta əvəzliliklər (they -onlar, same-həmin) və bağlayıcılar (till-hələ yox, though-hərçənd) da

vardır. Bu dillərdən ingiliscəyə keçmiş sifətlər də az deyildir (happy, lov, lose, ill, odd, uqly, veak və s.). Danimarka və ingilis dillərinin yaxınlığı semantik alınmaların sayının daha çox artmasına, eləcə də onların semantik dəyişməyə məruz qalmasına səbəb olmuşdur. Saitlərdən əvvəl (sk) samit birləşməsi də bu dövrə aiddir.

XI əsrdə İngiltərədə normanlar hakimiyyəti ələ alır və nəticədə ingilis dili fransız dilinin təsiri altına düşür. Bu dövrdə ictimai-siyasi sahədə fransız alınmalarının sayının artımı özünü göstərir. Dilə feodal ukladı ilə əlaqli feodal, baron, vassal, lieqe, chvalry kimi sözlər keçir. Həmin dövrün alınmalarından bir qismi sonralar ümumi mənə almışdır. Məsələn, obey, serve, noble, qlory, command, danqer və s.

İngilis dilinə məxsus kinq, queen, earl, lord, lady istisna olmaqla sosial status bildirən digər sözlərin, demək olar ki, hamısı norman-fransız mənşəlidir. İctimai-siyasi terminologiyada işlənən (people, nation, government, curt, money, property və s.) sözlərin əksəriyyəti fransız dilindən alınmalardır. Hətta qohumluq terminlərinin də az olmayan bir qismi (parnet, spouse, cousin, uncle, niece) fransız dilindən gəlmədir. Aydınır ki, fransız dili özü də başqa dillərdən xeyli söz almışdır. Bu baxımdan, fransız dilindən ingilis dilinə keçən sözlərin etimologiyasını araşdırdıqda başqa mənşəli sözlər üzə çıxır. Məsələn, blank, blanket, blue, coat, danse, qarden, gay, pocket, ticket kimi sözlər alman dilindən fransız dilinə oradan da ingiliscəyə keçmişdir.

Ümumiyyətlə, ingilis dilindəki fransız dilli alınmalar qədim fransız (XII-XY əsrlər) və yeni fransız (XVI əsrdən sonra) olmaqla iki qrupa bölünür.

XVII əsr ingilis dili üçün yeni fransız alınmaları xarakterikdir. Məsələn, restaurant, balet, banquet, police, reqime və s. XIX əsrdə fransız dilindən daha çox texniki terminlər alınmışdır: chassis, fuselaqe və s.

Fransız dilindən alınmaların böyük bir hissəsi ingilis dilinin ümumişlək leksik qatında yer almışdır (face «üz, sifət», gay «şən», hour «saat», ink «mürəkkəb», coy «sevinc», letter «məktub», money «pul», action «hərəkət», aqruable «razı», beauty «gözəllik»,

carpenter «dülğər», duke «hersoq» və s.). Fransız dili ingilis dilinin söz yaradıcılığı sistemində də təsir göstərmişdir. Alınmaların tərkibindəki sözdüzəldici vasitələr indi ingilis dilində istifadə olunmaqdadır, Acceptable «yolverilən» sözündən -able-, difference, excellence, evidence tipli sözlərdən ence- sözdüzəldici vasitəsi ingilis dilində istifadə edilir.

İntibah dövründə İngiltərədə antik mədəniyyətə diqqət artmışdır. Nəticədə ingilis dilinə latın, yunan dillərindən sözlər keçir. Bu alınmalar artıq danışiq dili ilə deyil, yazılı dillə keçir. İngilis dilində fəlsəfə, hüquq, tibb terminologiyası belə alınma terminlər əsasında zənginləşmişdir (basis, area, crisis, idea, ratio, stimulus, operate, cultivate, educate, admit, permit, affect, senior, cunior, minor, interior, exterior və s.). Məlumdur ki, yunan dilinə məxsus söz və sözdüzəltmə vasitələri dünyanın bir çox dillərinə keçmişdir. İngilis dili də, bu baxımdan istisna təşkil etmir. İngilis dili qeyd edilən dillərdən başqa, italyan, ispan, holland, alman və başqa dillərlə dil əlaqələrində olmuşdur. Bu dillərdən alınmalar daha çox mədəni və ticarət əlaqələrinin nəticəsi kimi ingilis dilinə keçmişdir.

Şotland dilindən clan, claymore (şotland dağlılarının geydiyi plaşın adı), crad «qaya», qlen «dar vadi», loch «göl», veel (rəqs adı), sloqan «şüar, çağırış», irland dilindən isə bog «bataqlıq», qalore «bolluq», shamrocl «üçyarpaq», tory «konservator» kimi sözlər ingilis dilinə keçmişdir.

İngilis dilində alman dilindən sözalma XVI əsrə aid edilir. Alman dilindən ticarətə, hərbə aid terminlər, bəzi bitkilərin adları alınmışdır: halt (dur!), lance-kniqht (landsknext), kreurer (kreysər, pul adı) və s. Alman dilindən daha çox metallurgiya, ticarət, geologiya, hərbə aid sözlərin (qroschen (qurum), drilling (məşq), staff (ştab), zinc (sink), bismut (sürmə), nicel, bunker və s.) alınması müşahidə edilir.

Musiqiyə aid terminlərin də almancadan ingilis dilinə daxil olması qeydə alınır: umlaut, ablaut, kapellmeister, claviatur və s.

İngiltərə ilə Hollandiya arasında sıx ticarət, hərbi və iqtisadi əlaqələr nəticəsində bir sıra holland sözləri ingilis dilinin lüğət

tərkibində özünə yer almışdır: ledqer (mühasibat kitabı), hose (şlanq), rover (pirat), desk (göyərtə), landscape (peyzac) və s.

İtalyan dilindən alınmalar daha çox incisənət və musiqi ilə bağlıdır: sonet, stanra, motto, model, miniature, madonna, fresko, falsetto, soprano, viola, cantata, mandolin, trio, aria, tempo, andante və s.

İngilis dili fransız dili vasitəsilə ispan dilindən sözlər almışdır. İngiltərə ilə İspaniya arasında müharibə də sözəlməyə səbəb olmuşdur (don, infanta, hidalqo, bravado, armada, carqo, quitar, toreador və s.). Şübhəsiz ki, ispan dilindən alınmalar yalnız hərbi və ticarətlə bağlı deyildir. Burada başqa sahələrə aid terminlər də az deyildir. Məsələn, cotton, renith, alliqator, banana, carqo, quitar, tanqo, rumba və s.

İngiliscəyə portuqal dilindən də bəzi sözlər keçmişdir. Belə alınmaların sayca azdır. Məsələn, marmalade, flaminqo, madeira, port, coste, mandarin və s.

İngilis-rus dil əlaqələri nəticəsində med “bal”, qədim ing. meodu, müasir ing. mead; rus moloko, qədim ing. meolk, müasir ing. milk və s. sözlər ingilis dilinə daxil olmuşdur. İki ölkə arasındakı iqtisadi və siyasi əlaqələrin güclənməsi sözəlmə prosesinə də təsir göstərmişdir. İngilis dili rus dilindən xeyli söz almışdır: beluqa, sterlet, rouble, pood, crar, kvas, shuba, vodka, samovar, troika, piroshki və s. Rus dilindən rus məişəti ilə bağlı sözlərlə yanaşı, sovetizmlər də alınmışdır. Məsələn, stepe, verst, izba, sterlet, soviet, sputnik, kolkhoz və s.

İngilis dilində ərəb və fars mənşəli alınmalar da vardır. Məsələn, azimut (əs-sümut-azimuth), cotton (quti), şərab (sirep), Əl-Xarəzmi (alqorisme), məxazen (maqasin), zərnix (arsenic), zərkun (zirkon), xşatrapavan (satrap) və s. Bir sıra ərəb ölkələri ingilis müstəmləkəsi altında olmuşdur. Eyni zamanda, erkən orta əsrlərdə Şərqdə elm inkişaf etmiş və elmi dil ərəb dili olmuşdur. Şərqdə riyaziyyat, astranomiya və təbabət sahəsində böyük elmi axtarışlar aparılmışdır. Nəticədə bir sıra sahə terminologiyalarından ingilis dilinə terminlər daxil olmuşdur: calirh, mameluke, shekh, hashish, calibre, sultan, carat və s. sözlər ərəb dilinə aiddir.

Fars dilindən ən qədim alınmalar satrap, tiard sözləridir. Onların ingilis dilinə yunan dili vasitəsi ilə keçmişdir. Müasir ingiliscədə shah, dervich, toman, divan, caravan, baraar, caravan serai, dinar sözləri işlənir. İngilis dilinin hind dillərindən aldığı sözlərin əsas hissəsi urdu və hindiyə aiddir. Bunlar daha çox realiyalardır: maharadca, bunqalov-bunqalo- eyvanlı ev, cut-cüt, cunqle-cəngəllik, cashmere-kəşmir və s. Bundan başqa ingilis dili Türk, Avstraliya xalqları dillərindən, çin dilindən və başqa dillərdən söz almışdır.

Türk dilinin də Avropa dilləri ilə tarixən kifayət qədər sıx əlaqələri olmuşdur. Bu əlaqələr türk imperiyaları və türk dövlətləri ilə bağlı meydana çıxmışdır. Nəticədə türk dili bir çox dillərdə öz izini qoymuşdur. Xeyli miqdarda türk sözü ingilis dilinə keçmişdir. Bəzi hesablamalara görə ingilis dilində dörd yüzə yaxın türkizm vardır. Onlardan 55%-i etnoqrafik realilər, 26%-i ictimai-siyasi terminologiyaya, 19%-i təbii realilərdir. Təbiətlə bağlı realilərdən ingilis dilində işlədilən badian, beech, irbis, cougar, mammoth, sable, taiga, turkey və digərlərini göstərmək olar. Qeyd edək ki, təhlil prosesində bu sözlərin müxtəlif terminoloji sistemlərə daxil olması aşkar özünü göstərir. İngilis dilində istifadə olunan 18 mineralın adı türk dilindən alınmışdır. Məslən, dashkesanite, turanite və s.

İngilis dilində türk dilindən alınmış bashi-bazouk, begum, effendi, chiaus, cossack, ganch, horde, canissary, khan, lackey, mameluke, pasha, saber, uhlan kimi terminlər geniş istifadə dairəsinə malikdir və ingilis dilinin müxtəlif sahə terminologiyalarında yer alır. Bir vaxtlar etnoqrafik reali kimi ingilis dilinə keçmiş caviar, coach, kiosk, kumiss, macrame, shabrack, shagreen, vampire kimi sözlər ingilis dilinin ümumişlək leksik qatına daxildir. Türk sözləri hələ eramızın IV əsrində Hün imperiyası dövründə keçmişdir. Bu dövrdə türklərin hərbdə, dövlətçilikdə bir sıra digər sahələrdə, xüsusən atçılığın inkişafında Avropadan irəlidə gedirdi. Bu isə həmin sahələrə aid terminlərin Avropa dillərinə, o cümlədən də ingilis dilinə keçməsinə əlverişli zəmin yaratmışdır. Bəzi tədqiqatçılar beech, body, girl, beer, book, king kimi sözləri də

türkizmlər sırasına daxil edir. İngilis dilində istifadə olunan sabot və onun törəməsi olan saboteur, sabotage sözləri qədim fransız dilindən alınmışdır. Bu sözlər qədim fransız dilinə türk dilindən keçmişdir. "Sabot" sözünün etimonu ərəb dilində olan sabbat - "ayaqqaqı" hesab olunur. Lakin tədqiqatlar göstərir ki, bu qədim türk sözü olub çabu -kəsmək sözündən əmələ gəlmişdir. Bitki mənşəli iplərdən toxunma ayaqqabı növü "çabat, çabata" qədim türklərdə ayaqqabı kimi istifadə edilmişdir. Qədim fransız dilindəki "sabot", rus dilindəki "çeboti" "botı" bu sözdən alınmadır. "Sabot"dan başqa ingilis dilində işlənən chabouk (chabuk, chawbuk) - "qamçı», chibouk - "çubuq, trubka", saber (sabre) - "sabl"; scambok - "qamçı» sözləri də türk dilindən alınmalardır. Türkizmlər ingilis dilinə başqa dillər vasitəsilə də keçmişdir. Aşağıdakı sözlər ingilis dilinə vasitəli yola keçmiş türkizmlərdir: beebie, begum, burka, cotwal, kacawah, khanum, soorme, topchee, Urdu, astrakhan, ataman, hurrah, kefir, koumiss, mammoth, irbis, shashlik, hetman, horde, uhlan, soash, haiduk, kivasz, vampire, shabrack, trabant, bocasin, lackey, canissary, sable, bergamot, kiosk, badian, caique, caviar, odalisque, sabot, turkuose və s.

German dillərinin qərb yarımqrupuna daxil olan ingilis dilində sözlər digər german dilləri ilə paralellərə malikdir. Məsələn, house (ing), haus (alm.), huis (holl.), hus (isveç), dau (ing), taq (alm), dag (holl), dag (isveç) və s. Bu cəhət dillərin qohumluğundan irəli gəlir. Digər tərəfdən, ingilis dilindəki skandinav dillərindən alınmalar qeyd olunan cəhətdən seçilir. Məsələn, ing.anger «qəzəbli» skand. anger//anqr-bədbəxtlik, bəla, qəzəb, kədər, ing. fellous «oğlan, yoldaş», skand. felaqi «yoldaş, həmkar», angry-wrooth «hirsli, qəzəbli»; skye-heaven-göy; taken-niman-«almaq, yapışmaq»; they-hi, heo, he-«onlar» və s.

Göründüyü kimi alınma vahid etimoloji təhlil prosesində müəyyənləşdirilir və bir sıra sözlərin ilkin mənşəyini təyin etmək çətinidir. Məsələn, müasir ingilis dilindəki inch (dyüm) sözü latından qədim dövrlərdə alınmışdır. Bu söz müasir ingiliscədəki foot "fut" sözü ilə eyni anlayışı, eyni ölçünü ifadə edir. Birinci terminin latın mənşəli olması məlumdur. İkincinin, yəni foot

sözünün ingilis dilinin ümumişlək leksik vahidi əsasında formalaşması şəksizdir. Ayaq mənası ölçü vahidinin yaranmasına əsas verir. Azərbaycan dilində də “addım” qeyri-standart ölçü vahidi kimi işlənir.

Beləliklə, aydın olur ki, müasir ingilis dilinin lüğət tərkibində müxtəlif dillərə aid olan çoxlu sözlər vardır və bu sözlərin az mühüm bir hissəsi terminləşmişdir. Terminoloji mənə almış alınma sözlər sahə terminologiyaları vasitəsi ilə təkrar miqrasiya prosesi keçməkdədir. Həmin terminlər bir çox dillərin terminoloji sistemlərinə keçmiş və bir qayda olaraq, alındığı dillərdə Avropa mənbəli alınmalar kimi dilin qrammatik qanunlarına uyğunlaşdırılır. Azərbaycan dilində də bu terminlərin mənimsənilməsində bu proseslər əsas götürülür. Aydındır ki, hər bir dil müəyyən sistem təşkil edir. Dilin leksikası da bu sistemin daxili yarım sistemidir. Leksikada alınma sözlər semantik cəhətdən onlara yaxın sözlərin bir və ya bir neçə mənasını öz üzərinə götürür. Aydın olur ki, sözləmə yalnız dildə boş olan semantik söz yuvalarının tutulması ilə nəticələnir, bəzən müəyyən sözün yeni variantı, bəzən isə terminoloji vahid kimi funksionallaşır və hər bir dildə bu tipli alınmalar mənimsənilən zaman onların hər birini spesifikasiyası nəzərə alınmalıdır.

1.6. TERMINOLOGİYADA LEKSİK PARALELLƏR

Elm və texnikanın inkişafı, bədii və elmi əsərlərin başqa dillərdən tərcümə edilməsi, kütləvi dövrü mətbuatda alınmaların çoxalması kimi amillər leksik paralellərin yaranmasına səbəb olur. Dilçilikdə yanaşı gələn sintaktik vahidlərin eyni və bənzər quruluşa malik olması bəzən paralelizm, bəzən də paralellik kimi izah edilir¹. Nəzəri tədqiqatlarda isə paralellər sinonim cərgələr, dubletlər, leksik paralelizmlər adı altında tədqiq edilir. Maraqlıdır ki, sistem daxili semantik paralelliyi təcəssüm etdirən dubletlərin sinonimiya hadisəsinə münasibəti bu semasioloji qrupla bağlı olan

¹ Qurbanov A. Ümumi dilçilik. B., Maarif, 1989, səh.219.

yeganə nəzəri problem deyil. Belə ki, dilçilikdə dubletlik situasiyasının neqativ və ya pozitiv planda dəyərləndirilməsi məsələsi ilə bağlı ən fərqli fikirlər səsləndirilməkdədir. Ən maraqlısı isə odur ki, hətta bu məsələdə yekdil olan, yəni, dubletliyi sinonimiyadan kənar xüsusi növ semantik korrelyasiya hadisəsi kimi nəzərdən keçirən dilçilər arasında da bu problemlə bağlı fikir müxtəlifliyi hökm sürür. Belə ki, N.Məmmədov, M.M.Kaskulova, M.Adilov, Z.Verdıyeva, F.Ağayeva, A.Qurbanov, Z.Əlizadə dubletlik situasiyasını sinonimiya hadisəsindən fərqləndirirlər və məhz bu mövqedən çıxış edərək, dubletliyin sinonimiya hadisəsinə aid olmadığını önə sürürlər. A.Qurbanov xarici dildən lazımsız olan leksik mənimsəmə sayəsində ortaya çıxmış sinonim müvazilik vəziyyətlərini (məsələn: *səksən – həştad* dubletliyinin) təhlili çərçivəsində qeyd edir ki, “*dildə müəyyən anlayışı eynilə bildirən söz ola-ola, bəzən başqa dildən həmin anlayışı eynilə bildirən başqa bir söz alınması*” və “*dillərin bu cür bir-birinə qarşılıqlı təsiri mənfi hal hesab edilməlidir*”¹. Bu məsələyə terminoloji sinonimiya çərçivəsində yanaşan M.Qasımov isə yazır: “Terminologiyada sinonimlərin olması zərərliyə. Əgər ümumi ədəbi dildə sinonimiya təbii bir hal hesab edilirsə, yaxud onun üslubi rəngarəngliyini dəyişirsə, nitqə incə fərdi kalorit verirsə, terminologiyada dubletlər belə bir xassəyə malik deyildir”². Sinonimiya və dubletlik problemini araşdıran A.Qarayev sistem daxili paralellik vəziyyətini neqativ aspektdə dəyərləndirərək yazır: “Paralel dildə ən ağır hadisə sayılır, çünki bu növ sözlər üslub ağırlığı yaradır, terminologiyada isə qarışıqlıq törədir. Alınma sözlərin semantik cəhətdən mənimsənilməsinin əsas şərtlərindən biri kimi onların dildə dubletlik münasibətdə çıxış etməsi göstərilir. Əgər alınma söz dildə dubletlik yaradırsa, həmin sözlərdən biri dildən çıxmalıdır”.

Bir sıra dilçilik tədqiqatlarında, yəni, mətn linqvistikasını əhatə edən araşdırmalarda hər iki dilçilik anlayışının işarələnməsi məqsə-

¹ Qasımov M.Ş. Azərbaycan dili terminologiyasının əsasları. B., Maarif, 1973, s.54.

² Qarayev A. Müasir Azərbaycan dilində Avropa mənşəli leksik alınmalar. B., BDU, 1989, səh.95.

dilə həm “leksik paralelizmlər”, həm də “leksik paralellər” terminlərindən müvazi şəkildə istifadə edilir. Lakin o da qeyd olunmalıdır ki, mətn dilçiliyinə dair tədqiqatlarda birmənalı şəkildə üstünlük “leksik paralelizm” termininə verilir. Məlumdur ki, sinonim münasibətində olan hər bir söz müstəqil mənə çalarlarına malik olur, leksik-semantik cəhətdən spesifik səciyyə daşıyır. Bu da sinonimləri özünəməxsus spesifik rəngarəngliyi ilə başqalarından fərqləndirən xüsusi cəhətdir. Beləliklə, hər bir sinonimik cərgəyə daxil olan sinonim söz dar semantik-konstruktiv kontekst daxilində bir-birindən seçilir, ayrılır. Sinonim cərgəyə daxil olan hər bir sinonim isə bütövlükdə nitq şəraitində - yazılı və şifahi, real və ya təsəvvür olunan situasiyalardan asılı olaraq fərdi xüsusiyyətlərlə çıxış edir, üslubi boyalarla müəyyənləşir. Alınma sözün sinonim olması üçün əlamətlər kəsb etməsi zəruridir, yəni ümumiləşdirici bir əsas mənə ilə daxil olduğu cərgədəki digər sinonim sözlərdən müəyyən əlavə mənə çalarlığı ilə fərqlənməlidir və bu xüsusiyyətinə görə üslubi məqamda və frazeoloji baxımdan əvəz edilməz yeri olmalıdır. Bu baxımdan ilk dövrlərdə dilimizə keçən Avropa mənşəli alınmalarla Azərbaycan dilinin vahidləri və ya çoxdan dilə keçib vətəndaşlıq hüququ qazanmış ərəb-fars terminləri paralellik yaradır. Əslində sözlərin bir-birinə sinonimlik münasibəti yalnız o zaman olur ki, onların bu və ya digər mənaları tam eyniyyət təşkil edir. Burada üslubi və emosional cəhətlər deyil, semantik eyniyyətlər əsas götürülməlidir. Dilçilikdə tam eyni mənə məzmunlu sözlər mütləq sinonim adlanır. Bu və ya digər sözün eyni mənada bir anlayışı ifadə etməsi bircə, sinonimlikdən daha çox dubletlik yaradır. Dildə eyni məfumu bildirən bir neçə lüğəvi vahidin mövcud olması paralellik yaradır. Paralellikdə sinonim “mənəca yaxın” “üslub və semantik çalarlığı məfhumları” mənə məzmununu etibarlı ilə eyni” məfumu ilə əvəz olunur. Paralellik terminologiyada dolaşlıq, bu növ üslub ağırlığı yaradır, yəni terminologiyada dubletlərin olması, işarələrin seçilməsi prosesininin başa çatmadığını, qaydaya düşmədiyini göstərən amillərdən biridir. Alınma sözlərin semantik cəhətdən mənimsənilməsinin əsas şərtlərindən biri kimi onların dildə dubletlik münasibətində çıxış etməsi göstərilir. Əgər alınma

söz dildə dubletlik yaradırsa, həmin sözlərdən biri dildən çıxmalıdır. Məsələn, uyğunlaşma – assimilyasiya, mübahisə – polemika, lüğətçilik- leksiqoqrafiya, münafiqə – konflikt və s. Eləcə də, tibdə yolxucu xəstəliklər – infeksiya xəstəlikləri, dilçilikdə dilxarici amillər- ekstralingvistik faktorlar, pedaqogikada pedaqoji təcrübə – pedaqoji praktika və s. işlənir. Bütün bunlar elmi dilə ağırlıq gətirir. Belə ifadələrin unifikasiyasına cəhdlər göstərilmişdir. Bu proses əsasən, kəllə zamanı daha çox özünü göstərir. Bütün bunlar dildə paralellərin yaranmasına səbəb olan dubletlərlə bağlıdır. Lakin dilçilikdə belə paralellər dublet, sinonim terminlər kimi tədqiq edilir. A.Qarayev yazır: “Avropa mənşəli sinonim sözlər termin və termin yaradıcılığında ərəb-fars və öz sözlərimizlə sinonim kimi ədəbi dildə işlənir. Belə paralelləri sinonim hesab etmək olarmı? Ə.Dəmirçizadə yazır: “Sinonim sözləri müəyyənləşdirən əlamətlərin birincisi sinonim sözlərdə ümumiləşdirici bir əsas mənanın olmasıdır”¹.

Paralelliyyə səbəb olan dubletlərdə də bu xüsusiyyət – ümumiləşdirici bir əsas mənanın olması özünü aydın şəkildə əks etdirir. Məsələn, hiperbola – mübaliğə, kardiologiya – ürək xəstəlikləri, neqologiya – qadın xəstəlikləri, ekstralingvistik – dil xarici, atribut – təyin, simptom – əlamət, ferrum – dəmir və s. Lakin paralellərdə olan bu əlamət onları sinonimlərə yaxınlaşdırsa da bunlar arasında bərabərlik işarəsi qoymaq olmaz. Belə ki, sinonimlərdə sinonim cərgəni təşkil edən sözlər həm məna çalarları, həm də üslubi boyaları ilə bir – birindən fərqlənir. Odur ki, sinonim sözlər ümumi bir məna bildirsə də, eyni anlayışın müxtəlif tərəflərini adlandırır, bu və ya digər cəhətini təyin edir. A.A. Reformatskinin qeyd etdiyi kimi onu müxtəlif məfhumlarla bağlayır və beləliklə də ayrı-ayrı xüsusiyyətlərini aydınlaşdırır. Paralelləri təşkil edən terminlərin hər biri isə məfhumun ayrı-ayrı xüsusiyyətlərini deyil, məfhumun mənasını tam şəkildə ifadə edir. Əksər hallarda isə paralelləri təşkil edən terminlər alınma və ədəbi dildə işlənən terminlərdən ibarət olur. Məsələn, kartoqrafiya – xəritəşünaslıq, absorpsiya –

¹ Dəmirçizadə Ə. Azərbaycan dilinin üslubiyatı. B., Maarif, 1962, səh.121.

udulma ,analogiya – bənzərlik, konstruksiya – tərkiib və s. Ə.Dəmirçizadə yazır ki, sinonim sözlər hər şeydən əvvəl dilin öz lüğət ehtiyatı, xüsusən lüğət fondu hesabına yaradılır və artırılır, ... ikinci amil isə ləhcə, dialekt, şivə sözləridir. Lakin müəllif bu sahədə alınan sözlər hesabına yaranan sinonim sözləri misal verərək yazır ki, sinonimlərin artım mənbələrindən bəhs edərkən və belə mənbələrə görə sinonim sözləri qruplaşdırarkən sinonimlər cərgəsində ayrıca yer tutan alınma sözləri də xüsusi qrup halında qeyd etməmək olmaz. Müəllif burada da alınma sözlərdən yaranan sinonim dedikdə, yalnız ərəb, fars sözlərini nəzərdə tutur və təhlil edir¹. Sinonim sözlərə məxsus əlamətlərdən biri də odur ki, sinonimlər tam mənada bir - birinin əvəzinə işləyə bilmir. Çünki, sinonim cərgəyə daxil olan hər bir sinonim sözün məna çaları və üslubi çalarına görə nitqdə istifadə məqamı vardır, yəni eyni anlayışı bildirən sinonimlər ona müxtəlif tərəfdən qiymət verir. Odur ki, sinonimlər birlikdə bir mətnə işlənsə də, ayrı –ayrılıqda tam mənada bir – birini əvəz edə bilən sözlər hesab etmək qeyri - mümkündür. Sinonim sözlərin əsas xüsusiyyəti eyni məfhumu müxtəlif üslubi boyalar və çalarla ifadə etməsidir. Beləliklə, çoxmənalı sözün müəyyən mənası sinonim kimi çıxış edir. Çoxmənalı hər bir leksem müstəqil şəkildə müxtəlif sözlərlə sinonim ola bilər və odur ki, bir çoxmənalı söz müştərək şəkildə leksemə münasib bir necə sözə sinonim ola bilər. Lakin bəzən leksik paralellər elmi-texniki anlayışları ifadə etdiklərinə görə üslubi çalarlardan, emosionallıqdan, çoxmənalılıqdan uzaqdır. Sinonim leksik münasibətlərdə də çox işləkdir. Bu da həmin sözlərin leksik semantik cəhətdən tam mənimsənilməsi üçün əsas amillərdən biri kimi özünü göstərir. Ümumiyyətlə, alınma sözlər vasitəsilə zənginləşən sinonim cərgələr dilimizdə az deyildir. Hər bir sinonimdə iki cəhət var; birinci cəhət sinonimin ümumi xarakterli olmasıdır ki, bu da onu başqa sözlərlə paralel sırada qoyur. Bu paralel sırada dayanan sözlərdən biri də Avropa mənşəli alınmalardır. Göstərilən xüsusiyyətlər terminologiyada sinonimlərin deyil, leksik paralelliyi yara-

¹ Yenə orada. səh.3.

dan dubletlərin mövcudluğunu əks etdirir. Bununla yanaşı dildə bildiriş – elan, məzuniyyət- dincəliş, stabil – sabit, tənəffüs – antrakt, məsafə - distansiya kimi paralellər də işlənir. Alınma sözün işarələdiyi məfhumun nominasiyasına xidmət edən leksik vahidin mövcudluğu şəraitində yaranan semantik paralellik halları birincinin (alınma sözün) iki məqamında mümkün olur. a) alınma sözün aid olduğu dilin intensiv leksik interferensiya cəhdləri qarşısında loyallığın nəticəsi kimi; b) interleksem kimi aktiv işləkliyi müvazi işləkliyin məqsədmüvafiqliyinin nəticəsi kimi. Alınma sözün aid olduğu dilin intensiv leksik interferensiya cəhdləri qarşısında loyallığın nəticəsi kimi meydana çıxan semantik paralellik situasiyası əsasən uzunmüddətli aktiv – proksimal bilinqvizm situasiyasında mümkün olur. Bilinqvizmi növlərinə görə qruplaşdırmış T.A.Bertaqayevin bölgüsünə əsasən məlumdur ki, aktiv bilinqvizm hər hansı bir cəmiyyətin daşıyıcısı olduğu dildən başqa, ikinci bir dillə ünsiyyət qura biləcək səviyyədə normal şəkildə bələd olması ilə səciyyələnir. Proksimal bilinqvizm situasiyası isə onun qarşılığı olan distal bilinqvizmdən fərqli olaraq, ikinci dilin əsas ünsiyyət vasitəsi olan dilə daha dərin təsiri ilə səciyyələnir¹. Onu da xüsusi olaraq qeyd edək ki, digər növ bilinqvistik situasiya (yəni, proksimal bilinqvizm) dilin qrammatik sisteminə daha dərin nüfuz etməsi ilə səciyyələnir ki, bu da daha çox yüksək intensivliyi ilə seçilən ikidillilik şəraiti üçün xarakterikdir. Azərbaycan dilində isə aktiv – distal bilinqvistik ortam təşkil etdiyi ikidillik şəraitinin “iştirakçısı” olan ikinci dillər tam fərqli tipoloji quruluşa malik olduğu üçün dilin qrammatik quruluşuna təsir edə bilmir. Bundan fərqli olaraq, dilin leksik sistemi ərəb, fars və rus dilindən alınmalarla və eləcə də həmin dillərin vasitəsilə digər dillərdən alınmalarla zənginləşmişdir. Məsələn, *assosiativlik* – *birləşdirmə*, *kommunikativlik* – *yerdəyişmə*, *distributivlik* – *paylama*, xarakter – xasiyyət; xasiyyət namə - xarakteristika, dəftərxana – kanselyariya; generativ – törədici, deskriptiv – təsviri, balans – etidal, xəbər – predikat, müb-

¹ Бертагаев Т.А. Билингвизм и его разновидности в системе употребления. Сб., науч. тр. с.82-88.

təda – subyekt və s. Beləliklə, semantik paralellik hadisəsini formalaşma mərhələsinə görə, təxminən iki qrup daxilində fərqləndirmək olar. 1. Alınma terminin işarələdiyi məfhumun nominasiyasına xidmət edən leksik vahidin mövcudluğu şəraitində yaranan semantik paralellik; 2. Alınma terminin işarələdiyi məfhumun nominasiyasına xidmət edən leksik vahidin qeyri – mövcudluğu şəraitində mənimsənilən və zamanla qarşılığının meydana gəlməsi sayəsində yaranan semantik paralellik. Bu paralellər terminologiyada dubletlər adı altında tədqiq edilməlidir. D.E.Rozantal və M.A.Telenkovanın linqvistik terminlər lüğətində qeyd edildiyi kimi, dublet (fransızca *doublet* sözü *double*, yəni “ikili” sözündən törəyib) “dil vahidinin ikinövlülüyünü bildirir. V.V.Vinoqradov sözlərin bir-birini əvəz edə bilməsi fikrini qəti sürətdə rədd edərək göstərirdi ki, poetik əsərdə əsərin ümumi məzmununun tələbindən asılı olaraq hər bir söz elə işlənməlidir ki, dildə onu əvəz edə biləcək başqa bir söz tapılmasın. Əgər belə bir söz tapılırsa, şübhəsiz ki, belə bir dublet vəziyyəti dil üçün xoşa gəlməz hadisədir. Belə dubletlər də dilçilikdə mütləq sinonim adı altında tədqiq edilir. A.Qarayev yazır : Məlumdur ki, dilçilikdə ən yaxın və tam oxşar semantik mənaya malik olan sözlər mütləq sinonimlər adlanır. Avropa sözləri Azərbaycan dilinin öz sözləri və dildə vətəndaşlıq hüququ qazanmış ərəb-fars sözləri ilə məhz belə bir sinonim tipinin yaranması haqqında dilçilik ədəbiyyatına ətraflı bəhs olunur, bizcə bunlar sinonimdən daha çox dublet xarakterlidir ¹”. Müşahidələr göstərir ki, alınma ilə dilin öz sözləri müəyyən dövr paralel işlənir. Məsələn , qanuni - qüvvə - konstitutsiya ,ahənrüba – maqnit , *məsafə- distansiya, süzgəç -filter , sürücü- şofer, kofta- bluzka, zərf -paket* və s. Verilən misallarda eyni bir anlayış müxtəlif sözlərlə ifadə olunaraq bir-birinin işləkliyinə təsir edir. Belə ki, misallarda verilən paralellərdən qanuni - qüvvə, ahənrüba artıq arxaik sözlərdir, konstitutsiya ,maqnit terminləri isə dildə işləklik qazanmışdır. Onu da qeyd edək ki, semantik və ya leksik paralellizmlər termini dub-

¹ Qarayev A. Müasir Azərbaycan dilində Avropa mənşəli leksik alınmalar. B., BDU, 1989, səh.114.

letlərdən daha geniş spektrli dil faktlarını əhatə edir. Belə ki, sinonimiya hadisəsi ilə eyni müstəvidə nəzərdən keçirilən dubletlik hadisəsi məfhumun fərqli nominasiyalarda təcəssüm tapması kimi nəzərdən keçirilir. Məsələn: *faktor – amil, məlumat – informasiya, element-ünsür, banknot-əskinaz* və s. Göründüyü kimi, bu misallarda fərqli nominativ vahidlər eyni anlayışın ifadəsini, işarələnməsini əhatə edir.

N.N. Amosova “ümummillilik dildə təsadüf edilən dialektal dubletləri, yəni, eyni bir sözün *fonetik variantlarını (hansılar ki, çox vaxt semantik şaxələnməyə məruz qalır)*” fərqləndirmiş və müvafiq nümunələri qeyd etmişdir: kent.dial. *dent* “əzik”, mərkəzi-Şərq dial. *dint* “zərbə”; Şimal.dial. *raid* “hücum”; mərkəzi – Şərq. Road “*yol*” və s. Belə ki, variantlılıq situasiyasına N.N.Amosovanın yanaşmasında, demək olar ki, dubletlik hadisəsi ilə (və ya sistem daxili paralellizm faktları) eyniləşdirilməsi bir qədər qeyri – adekvat təhlil yanaşması hesab edilə bilər. Bu növ dubletlik N.N.Amosovanın bildirdiyi kimi, çox vaxt semantik şaxələnmə ilə nəticələnən variantlılığı təcəssüm etdirmir. Dubletlik özlüyündə tələffüz fərqliliyinin sərhədlərini aşan bir hadisə olub mütləq şəkildə variantlılıq çərçivəsindən kənarlaşan müstəqil söz yaradıcılığını ehtiva edir. Yəni, “bəzən dubletlərin inkişafı linqvistik və ekstra-linqvistik səbəblərin kombinasiyasına görə olmuşdur”¹.

Halbuki, müxtəlif sistemlər arasındakı paralelliklər özlüyündə dublet yaratma potensialını əks etdirən interleksemlərlə bərabər, dillərarası müvazilik situasiyasını da ehtiva edir. Yəni, sonuncuda maraqlı olan cəhətlər həmin müvazilik hallarındakı daxili və xarici forma fərqliliyi, eləcə də semantik interpretasiya spesifikliyini əks etdirir. Nümunələrdən də göründüyü kimi, bu kimi hallarda həm sistem daxili, həm də sistemlərarası leksik paralellizm situasiyalarını təsbit edilməsi mümkündür. Həmin situasiyalarda konkret bir dil sistemi çərçivəsində gerçəkləşən və dilin daxili inkişaf qanunauyğunluqları ilə şərtlənən müvazilik situasiyaları

¹ Амосова Н.Н. Этимологические основы словарного состава английского языка. М., 1956, с.260.

özünü əks etdirirsə, paralelliyin yaranmasında iki situasiya - milli dilin imkanları əsasında və alınma variantlar hesabına yaranır və istənilən məqamda tam mənada bir – birinin əvəzinə işlənir. Terminologiyada paralel şəkildə işlənən terminlərin olması işarələrin seçilməsi prosesinin axıra çatdırılmadığını, terminoloji sistemin hələ qaydaya düşmədiyini göstərən amillərdən bir kimi çıxış edir. Yəni, terminologiyada paralellik qüsurlu hal sayılsa da, onun mövcudluq faktını inkar etmək qeyri – mümkündür. Bu paralellik, əslində, terminoloji sistemin formalaşması dövrünün tələbi ilə meydana çıxır və nəticədə müəyyən dövrdə müsbət hadisə kimi qiymətləndirilməlidir. Demək, əsas problem *dil və mətn səviyyələrindəki* leksik paralel situasiyasının yaranması nəticəsində yaranan dil faktlarının adlandırılmasındakı ortaq terminoloji inventar qarışıqlığında əks olunmasıdır. Belə ki, paralellik hər hansı əşyanın paralel, yəni, eyni istiqamətli və oxşar trayektoriyalı statik vəziyyətini və ya hərəkətini ehtiva edən anlayışdır. “Paralel” anlayışı yunan dilindəki *parallelos* “yanaşı gedən” sözündən əmələ gəlib (daha dəqiq desək, mənimsənilib) “müvazilik” anlamını əks etdirir və bu halda termin seçiminin təsadüfi olmadığı ortaya çıxır. “Leksik paralelizm”lər, bu termin altında təqdim edilən iki fərqli dil hadisəsi leksik müvazilik vəziyyətinə istinad edir. Lakin həmin müvaziliyin hansı mahiyyət kəsb etməsi, hansı şəraitdə meydana çıxması və ən əsası hansı dil materiallarına istinad etməsi bu hadisələrin spesifikliyini ortaya qoyan faktorlar kimi meydana çıxır. Bu baxımdan onu qeyd edə bilərik ki, “leksik paralellər” və “leksik paralelizmlər” terminlərinin hər ikisinin fərqli dil hadisələrinin paralel şəkildə tətbiq edilməsi terminologiyada düzgün olmayan vəziyyəti əks etdirir. Burada müəyyən oxşar proseslərin işarələnməsi hadisəsi müxtəlif terminlərdə əks olunur. Məsələn, müqavilə - kontrakt, münaqişə - konflikt, neqativ – mənfi, nəzarət – kontrol, özəl – privatus, valyuta resursları – vəsait mənbələri, vauçer – qəbz – özəlləşdirmə cekı və s. Belə ortaq olan müvazilik situasiyasının tam fərqli müvazilik şəraitində reallaşması tam mənə differensiallaşmasının gerçəkləşdiyini düşünməyə əsas verir.

“Leksik paralelizm” və ya “leksik paralellər” terminləri mətn dilçiliyi sahəsində interpretasiyasından fərqli olaraq, leksikologiyada fərqli şəkildə nəzərdən keçirilməlidir. Belə ki, bu müstəvidə həm sistem daxili semantik paralellər, həm də sistemlər arası müvazilik halları nəzərə alınmalıdır. Birincilər (semantik paralellər) bir çox halda dublet anlayışı ilə eyniyyət şəklində təqdim edilir. Lakin dillərarası leksik paralelizm faktları dubletlərdən daha geniş və daha fərqli hadisəni bildirir. Dubletləri ehtiva etsə də, dubletlərlə leksik paralelizm hadisəsi arasında bərabərlik işarəsi qoymaq olmaz, mahiyyət etibarilə, leksik səviyyədə cərəyan edən bu proseslərin əlaqəliliyi semantik paralelliklərdə də (yəni, sistem daxili paralellikləri ehtiva edən dubletlərdə də) özünü əyani şəkildə büruzə verir. Belə ki, interleksemlər bir çox hallarda, sistem daxili semantik paralelizm situasiyalarını formalaşdırmış olur. Paralellər eyni məfhumun müxtəlif sözlərlə ifadəsinin xüsusi növləridir. Bunlar əsasən milli dilin sözləri və alınma sözlərdən ibarət olur. Bir məqam isə, buradakı paralelizmin eyni sistem daxilində formalaşan, lakin digər tərəfdən sistemlərarası paralellik faktlarının (yəni, interleksemlərin) təsiri ilə formalaşan dil faktlarının əhatə etməsi ilə bağlıdır. Burada istər daxili, istərsə də dillərarası müvazilik faktlarının əlaqəli mövcudluğu ola bilər və Azərbaycan dilinin eləcə də digər türk dillərinin leksik sistemində yer alan paralelliklərin müəyyənləşdirilməsi üçün tətbiq edilən təhlil standartları üçün müəyyən qruplaşdırmanın aparılması zərurəti yaranır. Bu baxımdan, terminologiyada *sistem daxili və sistemlərarası leksik paralellizmlər* fərqləndirilir və onlar da öz növbəsində altqruplara ayrılır. Dil və nitq səviyyəsindəki spesifikasişmədən fərqli olaraq, dil səviyyəsi daxilində müxtəlif dil faktlarına nəzərən işlədilən “leksik paralelizm”, “leksik paralellər” terminləri haqqında eyni fikri söyləmək olmaz. Yəni, burada artıq terminoloji omonimiyadan deyil, çoxmənalılıqdan, terminoloji eynilikdən söhbət gedə bilər. Belə ki, bu müstəvidə nəzərdən keçirilən leksik paralellər semantik paralelizmləri ehtiva edir. Yəni, onlar eyni və ya oxşar fonetik cildə malik olmasalar da, eyni və ya maksimal səviyyədə yaxın semantik məna tutumuna malik olurlar. Tədqiqatçılar isə, sadəcə olaraq, onun (həmin “əsl

sinonimiyanın”) adekvat təyinləndirilməsinə bu və ya digər səviyyədə yaxınlaşmağa müvəffəq olurlar. Əslində isə, *dildə müxtəlif semantik yaxınlaşma növləri* mövcuddur və onlar sinonimlərin fərqli şəkildə qruplaşdırılıb təyinləndirilməsində öz əksini tapırlar. Semantik yaxınlaşma növləri sırasında dubletliyi qeyd etməliyik. Əslində, burada semantik yaxınlıqdan deyil, tam semantik eyniyyətdən söhbət gedir ki, bu da onları fərqli semasioloji söz qrupları kimi səciyyələndirməyə imkan verir. Belə ki, terminologiyada müşahidə edilən və mənaların tam şəkildə üst – üstə düşməsi ilə səciyyələnən mütləq (absolyut) sinonimiya” hadisəsi çərçivəsində nəzərdən keçirilən paralellər, terminologiyada alınmaların leksik – funksional paralelliyi dubletlik situasiyası kimi nəzərdən keçirilməlidir. Terminin elmi mətnə, işgüzar sənədə və s. bu kimi mətn nümunələrinin ümumi mətninə heç bir xələl gətirilmədən, əlavə yozuma, məna interpretasiyasına təsir etmədən tam şəkildə əvəzlənə bilməsi hadisəsini semantik paralellər adlandırmaq olar. Yəni ,sinonimlər yaxın və eyni mənanı bildirən sözlədirsə, *paralelliyi yaradan dubletlər isə eyni məfhumun müxtəlif sözlərlə ifadəsinin xüsusi növləridir*. Bununla yanaşı, leksik məna eynidirsə sinonimlərdən fərqli olaraq, dubletlər dominantlıqdan məhrumdur, formaca müxtəlif olsalar da, semantik və üslubi cəhətdən fərqlənmirlər, üslubi çalarlığa və ya emosional – ekspressivliyə malik deyildir. Deməli , təqdim edilən yanaşma dubletliyin bir sistemdəxili semantik paralellik hadisəsi kimi mahiyyətini tam dolğun şəkildə açıqlamış olur və onun sinonimiya hadisəsindən fərqli təbiətə malik olması fikrini birmənalı şəkildə əsaslandırır. Xüsusilə, sinonimlikdən fərqli olaraq terminoloji sistemdəki dubletlik faktları “eyni məfhumun müxtəlif sözlərlə ifadəsinin xüsusi növü olan paralelliyi” təcəssüm etdirir. Belə ki, həmməna terminlər əsas əlamətlərini özündə əks etdirir, mənaca bir – birinin eyni olan və formaca müxtəlif olan belə terminlər paralel terminlərdir. Belə terminlər elmin müxtəlif sahələrində öz əksini göstərir. Məsələn, dilçilikdə - linqvistika - dilçilik, semantika - məna, analiz-təhlil; riyaziyyatda – kommutativlik - yerdəyişmə, kommutator - çevirgəç -paylaşdırıcı və s. Bu mənada, əslində belə müxtəliflik bəlkə də ilk baxışdan

müsbət səciyyəlandırılə bilməz. Eləcə də jüre –münsüf, *kino - sinema* sözləri sistem daxili semantik paralellik vəziyyətini yaradır. Bu leksik vahidlər eyni bir sözün variantlarının fərqli mərhələlərdə və fərqli mənbələrdən dilimiz tərəfindən mənimsənilmişdir. *Kino və münsif* sözü Azərbaycan ədəbi dilində həm müstəqil şəkildə, həm də digər mürəkkəb sözlərin komponenti kimi istifadə olunmaqdadır (məsələn: kinodramaturq, kinoatelye, kinoaktyor və s.) Sinema sözü nisbətən yeni dövr alınmalarından hesab edilir və bu səbəbdən də onun standart izahlı lüğətlərə daxil olduğunu söyləmək olmaz. Buna baxmayaraq, KİV-in dilində sinema sözünün və törəmələrinin geniş şəkildə işləklik nümayiş etdirməsi “təkrar alınma”nın baş verdiyini qeyd etməyə əsas verir. Məsələn: kino – sinema variantlarından törəmiş olan bu dubletlərdən biri ingilis dili ilə tam dublet paralellizmini, digəri isə qismən dəyişkənlik nümayiş etdirən natamam paralelizmi əks etdirir. Deməli, terminologiyada sinonimlər deyil, dubletlər işlənir. Zaman keçdikcə bu dubletlərdən biri o birisini sıxışdıraraq işləklikdən çıxarır. Ona görə də ədəbi dildə sinonimlərin nitqə incə fərdi kalorit verərək, onun üslubi rəngarəngliyini dəyişərək işlənirsə, terminologiyada sinonimlərin deyil, dubletlərin işlənməsi təbii bir hal hesab edilə bilər.

Elm-texniki sahə hüdudunda terminin eynimənalılığından bəhs edərkən nəzərə almaq lazımdır ki, eyni bir sözün eyni bir sahə hüdudunda həm prosesi, həm də bu prosesin nəticəsini bildirməsi zamanı bir çox hallarda terminlərin müəyyən polisemiyasını da müşahidə edirik. Məsələn, loading - yükləmə həm fəaliyyət növü və həm də bu fəaliyyətin nəticəsidir, generation - generasiya həm proses və həm də bu prosesin nəticəsidir, thermoisolation - termoizolyasiya proses və materialdır və s. Belə hallarda ayrı-ayrı elmi-texniki terminoloji sistemdə spesifik özünəməxsusluq, müxtəlif terminlərə xas olan müəyyən xüsusiyyətlər də özünü göstərə bilər. Bu xüsusiyyətləri nəzərə alaraq aid olduğu dildən asılı olmayaraq istənilən terminin ümumi xüsusiyyətlərini aşağıdakı kimi qruplaşdırmaq olar: bir semantik sahə hüdudlarında eynimənalıq; kontekstdən asılı olmayaraq terminin dəqiqliyi, yəni onun sırf

nominativ funksiyası; terminin üslubi neytrallığı; terminin anlayışdan və ya denotatdan asılılığı; terminlərin sistemliliyi . Bu xüsusiyyətlərdən ən əsası odur ki, Azərbaycan dilinin terminoloji sisteminin formalaşma və sabitləşmə prosesi davam etdiyindən burada müxtəlif mənbəli alınma terminlər çoxluq təşkil edir. Elmi-texniki terminologiyaya xas olan xüsusiyyətlərdən biri də onun üslubi neytrallığıdır. Terminlərin bu xüsusiyyəti onunla izah olunur ki, terminlərin yeganə funksiyası - anlayışın adıdır, bu zaman hər hansı emosional - ekspressiv anlar tamamilə aradan qalxır və onlar sırf termin funksiyasını yerinə yetirirlər. Məhz buna görə də terminoloji sistemdə ekspressiv-üslubi sinonimlər deyil , ancaq paralellər yaranır.

Elmi-texniki terminologiyanın orijinal dildə qısaldılmış frazaları özündə əks etdirməsi terminlərə xas olan xüsusiyyətlərdən biridir. Adətən belə terminlər çoxfunksiyalı, yəni hər birində bir ümumi komponent olan gerçəkliyin bir neçə (adətən iki) obyektini əhatə edən məna kəsb edir. Belə söz birləşməsinin birinci hissəsindəki bu ümumi komponent ikinci hissəyə defislə və ya bağlayıcıların köməyi ilə birləşir. Birinci hissədə bütün söz birləşməsinin müəyyənedici elementi bəzən düşür. Lakin belə tipli birləşmələrin nəzərdə tutulan tərcümə dilinə, yəni Azərbaycan dilinə tərcüməsi zamanı onun məna variantını yazmaq daha məqsəduyğun olardı. Məsələn, *declared distances-heliports* – heliportlarda helikopterlərin uçub-qalxması üçün elan edilmiş məsafə; *duty-free-articles* – daşınma zamanı gömrüsk rüsumu ödənilməyən yüklər; *quick-attach-detach* - aksesuarların mühərrikin ötürücü qutusuna birləşməsi üçün tez sökülə bilən birləşmə; *fatigue or fatigue failure* - əyilmə, tərpənmə və ya müxtəlif titrəyişlər nəticəsində materialın üzülməsi, yaxud sıradan çıxması və s. Deməli, tərcümə prosesində də paralellər yaranır.

Artıq qeyd edildiyi kimi, termin adətən elmin hər hansı xüsusi sahəsindən gerçəkliyin konkret obyektini bildirir. Təbii ki, həm bu obyekt, həm də anlayış dildən asılı deyil. Bu və ya digər terminlə adlandırılan obyekt və anlayış dil ilə deyil, elmin özü və ya texnika sahəsi ilə müəyyənləşdirilir. Məhz bu vəziyyət ekvivalent terminlərin tapılmasına imkan verir və belə yanaşma funksional yanaşma

adlanır. Müəyyən obyekt və anlayışın yerinə yetirdiyi funksiyaya görə müvafiq termin müəyyən olunur. Bəzən terminin funksional müvafıqlılığının təyin edilməsi çox çətin olur, yəni orijinalda terminin əsas yox, hər hansı əlavə konnotativ mənasından, yəni əsas məna ilə hər hansı assosiasiya üzrə əlaqəli olan mənasından istifadə edilir. Onun spesifik mənasını başa düşmək üçün, terminin bildirdiyi mənanın dərinliklərinə nüfuz etmək lazımdır ki, həmin söz işləndiyi bütün variantlarda olsun. Tədqiqatçılar tərəfindən terminin bu ümumi mənası invariant məna adlandırılır. Bu məna söz birləşmələrinin bütün variantlarında məna ümumiləşməsi olub, verilmiş sözün bütün konkret müvafiq variantlarında izlənə bilər. Terminin invariant mənasının axtarılmasında rəşional yol ikidilli, yaxud üçdilli lüğətə müraciət etməkdən ibarətdir. Hər bir terminoloji lüğətdə texnikanın müxtəlif sahələrinə aid ola bilən bir neçə ekvivalent uyğunluqlar verilə bilər. Əgər hər hansı lüğətdə verilən bütün uyğunluq variantlarına diqqətlə yanaşsaq, onda bütün bu variantları birləşdirən hər hansı ümumi bir cəhət aşkar etmək olar. Məhz bu ümumilik verilən terminin invariant mənasını təşkil edir. Hər şeydən əvvəl bu invariant mənanı hər hansı termin şəklinə izah etmək olmaz, yalnız izahat şəklinə təsvir etmək olar. İvariant mənanı aşkarlayaraq translyata keçmək, termini, yaxud da tərcümə dilində uyğun təsviri seçmək olar. Beləliklə, invariant məna terminlərin özünəməxsus bir neçə spesifik xüsusiyyətlərinin olduğunu qeyd etməyə imkan verir və terminlər müəyyən sahəyə aid olaraq, elmi-texniki anlayışları ifadə edir, nominativ və definitiv funksiya daşıyır, üslubu cəhətdən neytraldır, emosionallıqdan uzaqdır.

Elmi-texniki terminlər həmşə konkret fəaliyyət obyektlərini adlandırdıqlarından bu terminlərin arxasında gizlənən anlayışların həcmələri bir-birində fərqlənir. Anlayışların həcmələrinin üst-üstə düşməyəsi həm terminlərin müxtəlif dillərdə müxtəlif mənşəli olması, həm də bu və ya digər texniki terminlər yaradılarkən fərqlənən təsnifat əlamətlərinin seçilməsi ilə şərtlənir. Verilmiş anlayışın əsasındakı müxtəlif təsnifat əlamətləri bu anlayışların həcmənin ayrı-ayrı dillərdə çox güclü ayrılıq təşkil etməsi ilə nəticələnir.

Bəzi hallarda isə çoxsözlü terminlərdən qaçmaq üçün mənəbə dildəki bu və ya digər anlayışı bildirən termin olduğu kimi qəbul edilir bu da dildə alınma terminlərin kəmiyyətə çoxalmasına səbəb olur. İlk vaxtlar alınma terminlərin mənasının anlaşılması müəyyən çətinliklər törətsə də, zaman keçdikcə reseptor (termini alan dil) dilin daşıyıcıları alınma termini çox işlətdikcə onun mənası önə çıxır və dilin terminoloji qatında işləklilik keyfiyyəti qazanır. Məsələn; yaw - hərəkət istiqamətindən kənara çıxma, kursdan kənara çıxma, yana qaçma (çixma) mənalərini verən termin kimi işlətmək olar. Ancaq bu terminin ekvivalenti olaraq mülki aviasiya terminologiyası üçün kənaraçixma termini daha münasib hesab edilir. Hazırda radar termini - radioaşkarlama qurğusu və radiolokator kimi tərcümə olunur, lakin qısa və rahatlıq üçün radar kimi istifadə olunur. Bu terminin digər sözlərlə birləşməsi nəticəsində yaranan termin-söz birləşmələrinin tərcüməsi zamanı tərkibə daxil olan digər sözlər tərcümə edilsə də, radar sözü olduğu kimi saxlanılır; radar approach - radarla enməyə giriş, radar blip - radar qeydi, radar blip identification - radar qeydinin (nişanın) tanınması, radar clutter - radar əngəlləri, radar contact - radar təması, radar control - radarla idarəetmə və s. Dildən asılı olmayaraq istənilən terminin ümumi xüsusiyyətləri bir semantik sahə hədudlarında eyni məna ifadə etməsi, kontekstdən asılı olmayaraq terminin dəqiqliyi, yəni onun sırf nominativ funksiyası, terminin anlayışdan və yaxud denotatdan asılılığı və onların sistemliliyi ilə xarakterizə olunur.

Bu şərtlərin pozulması terminologiyada paralellərin yaranmasına səbəb olur. Belə paralellərin unifikasiyası dilin inkişafı istiqamətində ən mühüm problemlərdəndir. Standartlaşdırma prosesində bu dəyişikliklər müəyyən qanunauyğunluqlar əsasında tənzimlənməlidir. Bu proses öz növbəsində bütünlükdə həm terminlərin, həm də terminologiyanın milli dilin xüsusiyyətlərinə əsaslanması ilə reallaşır.

Bu prosesi həyata keçirmək, standartlaşma üçün tələb olunan normaları müəyyənləşdirmək vacibdir. Bu zaman terminin dildə mənimsənilməsi dərəcəsi əsas götürülməlidir. Standart terminin müəyyənləşməsi anlayışın kafi və zəruri əlamətlərinin təyin edil-

məsi və texnoloji prosesin düzgün ifadə edilməsi ilə bağlı olmalıdır. Anlayışın zəruri və kafi əlamətləri isə elə seçilməlidir ki, anlayış təyin olunandan sonra yaranan terminlər də həmin əlamətlərə görə sistemə daxil ola bilsin. Yaranan terminlər dilin qrammatik qayda-qanunlarına uyğun olmaqla bərabər anlayışı da məntiqi cəhətdən düzgün təyin etməlidir. Bu məsələnin həlli vahid beynəlxalq terminologiyanın yaradılmasına şərait yaradır, həm də elmlərin inkişafına təkan verir.

Lüğətlər tərtib edən zaman nəzərə almaq lazımdır ki, ingilis dili dünya miqyasında geniş yayılmış beynəlxalq ünsiyyət vasitəsidir. Eyni zamanda respublikamızda indiyə qədər elm və texnikanın müxtəlif sahələrində rus dilinin aparıcı rolunu nəzərə alaraq terminoloji lüğətlərin ən azı üç dildə (Azərbaycan-İngiliscə-rus) olması vacibdir. Son illərdə Azərbaycanın Türkiyə ilə işgüzar əlaqələrinin genişləndirilməsi, türk mütəxəssislərinin Azərbaycanda və Azərbaycan mütəxəssislərinin Türkiyədə fəaliyyətləri elm və texnika sahələrində terminoloji lüğətlərin tərtibini zəruri edir. Bu baxımdan terminoloji lüğətlər tərtib edən zaman türk dilinin də cəlb olunması mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Deməli, Azərbaycanca, İngiliscə, Rusca, Türkcə terminoloji lüğətlərin tərtibi günün tələbidir. Bu günlərdə bunu nəzərə alan müəlliflər AMEA-nın akademiki C.E.Allahverdiyev, AMEA-nın müxbir üzvü V.H.Hacıyev, f.r.e.n. H.Əhmədova tərəfindən tərtib olunan “Ehtimal nəzəriyyəsi və riyazi statistikaya aid dörd dildə çoxdillə terminoloji lüğət” terminologiyamızda həqiqətən böyük hadisə olmuşdur. Dörd hissədən ibarət olan lüğətdə dörd dildə- azərbaycanca, türkcə, rusca, İngiliscə 2500-ə yaxın termin toplanmış və sistemləşdirilmişdir. Birinci hissədə terminlərin qarşılığı azərbaycanca-türkcə-rusca-İngiliscə, ikinci hissədə türkcə-azərbaycanca-İngiliscə-rusca, üçüncü hissədə rusca- azərbaycanca-türkcə-İngiliscə, dördüncü hissədə İngiliscə-azərbaycanca-türkcə-rusca verilmişdir.

Ehtimal nəzəriyyəsi və riyazi statistikaya aid terminlər, termin söz birləşmələrinin dəqiqləşdirilmiş meyar və prinsiplər əsasında hazırlanmış lüğət terminoloji lüğətlərin tərtibi sahəsində ilk təcrübədir. Belə ki, indiyə qədər dörd dildə və eyni zamanda

izahı verilən belə irihəcmlı lüğət nəşr olunmamışdır. Sistemləşdirmə, tərtib etmə, sözlük baxımından dəyərli olan bu lüğət gələcəkdə yaranan çoxdillı terminoloji lüğətlər üçün örnək olmalıdır.

Yeni terminlərin yaranmasında dilin lüğət tərkibi əsas götürülməlidir.

Elmi-texniki tərəqqi ilə bağlı terminlərin yaradılmasında beynəlxalq miqyasda işlədilən terminlərə üstünlük verilməlidir. Məsələn, informatikada beynəlxalq miqyasda işlədilən sistemlərin, tətbiqi proqram paketlərinin adları ingilis dilində olduğu kimi saxlamaq lazımdır. Məsələn, Word, Excel, RoxPro və s.

Terminlər kalka edilərkən onun hərfi mənası deyil, daşdığı məna nəzərə alınmalıdır.

Texnikanın müxtəlif sahələrində eyni məna bildirən paralel terminlər sahə xüsusiyyətlərinə (fizika, riyaziyyat və s) görə təyin edilməlidir. Deməli, bir anlayış dildə bir neçə terminlə ifadə olunursa anlayış ifadədən seçilməlidir.

İzahlı lüğətdə terminlərin Azərbaycan dilində qısa izahı verilməlidir. İzahda terminin əsas əlamətləri qeyd olunmalıdır. Ümumişlək terminlərin ifadə etdiyi məna izah edilməlidir.

Terminoloji lüğətlərin tərtibində nəzərdə tutulan sahə ilə bilavasitə əlaqəsi olmayan terminlər verilməməlidir.

Lüğətlərin tərtibində əlifba sırası əsas götürülməlidir. Birləşmə şəklində olan terminlərin birinci komponenti eyni olduqda, onlar ikinci sözün əlifbası nəzərə alınmaqla yerləşdirilməlidir.

Terminoloji lüğətlərin hazırlanmasında kompüter texnologiyasından istifadə edilməsi böyük səmərə verə bilər.

Terminologiya bir yerdə donub qalmır. Elmi-texniki tərəqqi, ictimai-siyasi həyatın inkişafı, terminoloji sistemlərin fasiləsiz olaraq dəyişməsinə və inkişafına təsir göstərir və bu zaman yaranan terminlər anlayışı dəqiq ifadə etməlidir. Ona görə də terminologiyada baş verən dəyişiklikləri diqqətlə izləmək və terminologiyanın inkişafını həmişə düzgün istiqamətləndirmək zəruridir.

II FƏSİL MÜSTƏQİLLİK İLLƏRİNDƏ TERMİNOLOGİYANIN İNKİŞAF İSTİQAMƏTLƏRİ

2.1. AZƏRBAYCAN DİLİNDƏ TERMİNOLOGİYANIN AKTUAL PROBLEMLƏRİ

Terminologiya elmin, texnikanın, istehsalatın, sənaye və kənd təsərrüfatının, ədəbiyyat və incəsənətin, iqtisadiyyatın, ictimai-siyasi həyatın müxtəlif sahələrinə məxsus anlayışları dəqiq ifadə edən xüsusi funksiyalı leksikanı əhatə edir. Terminologiya leksikologiyasının ən fəal, dəyişkən, təkmilləşən, yeniləşən hissəsi olmaqla yanaşı sosial-iqtisadi inkişaf, elmi texniki tərəqqi, mədəni inqilab, istehsalın intensivləşməsi nəticəsində yaranan çoxlu sayda elmi səciyyəli sözlərin toplum sistemidir. Yəni, dilin leksik qatının xüsusi funksiyalı hissəsini təşkil edən vahidlər terminoloji sistem yarıdır. Bu sistemə daxil olan sözlər fərqli xüsusiyyətləri, spesifik əlamətləri ilə digər sözlərdən seçilir və onlar dilin elmi üslubunun formalaşmasında başlıca rol oynayır. Terminlər, eləcə də gələcəkdə terminoloji səciyyə alacaq bir çox ümumişlək sözlər dilin inkişafının müxtəlif dövrlərində yaranmışdır. Elm sahələrinin diferensiasiya prosesi gücləndikcə sahə terminologiyalarının inkişafı da sürətlənmişdir. Terminin təyini, hər şeydən əvvəl, sahə anlayışları ilə bağlıdır. Buna görə də sahə terminlərinin yaranmasında aşağıdakı xüsusiyyətlər nəzərə alınmalıdır: 1. sahədən kənarında həmin sahəyə aid termin yarana bilməz; 2. sahə terminləri onun baza anlayışlarının təyini prosesində yaranmağa başlayır və sahənin sonrakı inkişafı ilə artır; 3. sahənin bir anlayışı digərlərinə əsasən təyin edildiyinə görə sahəyə aid terminin müəyyənləşdirdiyi kontekstdə həmin terminoloji sahənin başqa vahidləri iştirak edir; 4. sahəyə aid anlayışların dəqiqləşdirilməsi prosesində terminin dəyişməsi və terminin yeni variantlarının yaranması hadisəsi baş verə bilər.

Hər bir dildə, o cümlədən də Azərbaycan dilində terminlərin yaranması, inkişafı əsasən iki istiqamətdə gedir. Bunlardan biri dilin lüğət tərkibindən istifadə etmək, ikincisi isə elmi terminlərin

alınmasıdır. Onu da qeyd etmək lazımdır ki, terminlər dilin xüsusi funksiya daşıyan sözlərdir. Dilin leksik sistemi bütövlükdə götürüldükdə ierarxik ardıcılıqla düzölmüş spesifik səviyyəyə malik müxtəlif sistemlərin toplusudur. Yəni, bu sistemdə dilin ümumi leksikası, onun müəyyən bir hissəsini təşkil edən xüsusi leksika və bu leksik qatın müəyyən bir qismini özündə birləşdirən terminoloji leksika bir-birini tamamlayır.

Xüsusi leksikanın, terminlərin təşəkkül tarixi qədimdir. Bu qədimlik tarixən ümumişlək söz kimi istifadə olunan vahidlərin sonradan terminləşməsi səviyyəsində özünü göstərir. Belə sözləri prototerminlər də adlandırmaq olar. Bu, müasir dövrdə terminoloji sistemi olan dillərə xas xüsusiyyətdir. Tədqiqatçılar göstərir ki, dünyada 2000-dən artıq dil olsa da, inkişaf etmiş elmi terminologiya yalnız 300 dildə mövcuddur və 60-a qədər elm sahəsini əhatə edir. Bununla yanaşı hər bir dildə terminoloji cəhətdən işlənmiş sahələr o qədər də çox deyildir. Hər bir sahədə terminoloji fəallıq yeni anlayış və terminlərin yaradıldığı sahənin məhsuldarlığından, bu prosesdə iştirak edən amillərdən və beynəlxalq əməkdaşlıqda qazanılan uğurlardan asılıdır¹.

Qloballaşma dövründə terminologiya sürətli inkişaf dövrünü yaşayır. Bu, hər şeydən əvvəl, onunla bağlıdır ki, indi elmi-texniki tərəqqi müasir cəmiyyətin hərəkətverici qüvvələrindən biridir. Bir vaxtlar elmlərin diferensiasiyası nəticəsində yeni sahələr yaranmışdırsa, hazırda elmlərin inteqrasiyası müasir elmi istiqamətlərin açılmasına və həmin istiqamətlərin sonradan müstəqil elm kimi inkişafına daha çox təkan verir. Məsələn, aviasiya hazırda yeni inkişaf etmiş sahədir. Eyni zamanda onun özünün də yeni-yeni sahələri yaranır. Belə sahələrdən biri də logistikanın müstəqil bir sahə kimi formalaşmasıdır. Qeyd olunan cəhət, təbii ki, bir sahə

¹ Суперенская А.В., Подолская Н.В., Васильева Н.В. Общая терминология. Вопросы теории. – Москва, Наука, 1989.

² Sadıqova S. Termini ümumişlək sözlərdən fərqləndirən cəhətlər// Terminologiya məsələləri - Bakı: Elm, 2010- s.5-6

terminlərinin digərinə keçməsinə səbəb olur. Məsələn, müasir dövrdə sürətlə inkişaf edən informatika və fəvqəladə hallarla bağlı terminologiyada bir çox sahələrin - fizika, riyaziyyat, geologiya terminləri də işlənir. Əlbəttə, belə sahələrin sayının artması elmi-texniki tərəqqi ilə bağlıdır. Çünki dil cəmiyyətlə bağlı olan ictimai hadisədir. Cəmiyyətdə, ictimai həyatda, elmi-texniki tərəqqidə baş verən hər bir hadisə, elmi yeniliklər dildə öz əksini tapır. Beləliklə, cəmiyyət üzvləri arasında ünsiyyətin həyata keçirilməsində əsas vasitə kimi çıxış edən dil, bu cəmiyyətin müxtəlif sosial sferalarına məxsus kollektivlərin təsiri altında inkişaf edir. Bununla da dilin lüğət tərkibinin ən çevik hissəsi olan terminologiya inkişaf edib zənginləşir. Belə ki, hər bir elm sahəsi isə üç əsas anlayışlar sistemindən təşkil olunur: məzmunu təşkil edən, özündə əks etdirən bir çox faktların toplusundan, onun nəticəsindən meydana çıxan təsəvvürlərdən və bu təsəvvürləri əks etdirən anlayışların ifadə olunduğu terminlərdən. Hər bir elmi biliklər sahəsini bu üç atribut olmadan təsəvvür etmək mümkün deyil. Bu baxımdan elmi biliklərin, ayrı-ayrı elm sahələrinin inkişafında dil təsadüfi funksiya daşımır, dil hər bir elmin struktur elementlərindən biri kimi meydana çıxır, elmi dil vahidləri məhz terminologiya vasitəsilə elmə daxil olur.

Sosial quruluşun dillə əlaqəsi sosial təbəqələr və onları birləşdirən bütün elementlərlə vəhdət yaradır. Lakin bu amillər eyni dilin daşıyıcıları arasındakı ünsiyyət imkanlarını pozmur, onların bir-birini anlamasına əsaslı şəkildə mane olmur. Bütün bunlar terminologiyanın inkişafının daim nəzarət altında olmasını tələb edir.

Dildə diferensiasiya həm cəmiyyətdə təbəqələşmənin nəticəsi, həm də dil əlaqələrinin inkişaf xüsusiyyətləri ilə bağlıdır. Dil daşıyıcıları müxtəlif təbəqələri təmsil etsələr də, müasir dövrdə onlar müxtəlif sahələrə aid biliklərə malikdirlər. Eyni zamanda dövrün tələbi kimi meydana çıxan cəhətlərdən biri də odur ki, bir çox işlərdə ayrı-ayrı sahələrlə bağlı bilikləri mənimsəmək zəruridir. Məsələn, kompüterlə iş, internetdən istifadə, hüquq, iqtisadiyyat, mühasibat, ictimai-siyasi hadisələr üzrə məlumatlara yiyələnmək əhəmiyyətli məsələlərdən biridir. Ötən əsrin 20-ci illərindən başla-

yaraq elmlərin terminoloji sistemlərində zənginləşmə və inkişaf daha intensiv şəkil almışdır. Sahə elmlərinin inkişafı və müxtəlif elmlərin qovşağından yaranan yeni sahələrin tədqiqatçıları bir-birinin işlərini başa düşməsi üçün terminoloji səviyyədə heç bir çətinlik üzə çıxmır. Lakin hər bir elmi araşdırmada terminoloji bazaya müəllif mövqeyi özünü aydın göstərir. Bu da elm sahələrinin terminologiyası ilə bağlı problemlər yaratmaqdadır. Bu problemlərin ümumi dairəsinə aşağıdakıları daxil etmək olar: 1) terminlərin nizama salınması və sistemləşdirilməsinin zəif aparılması; 2) terminlərdə çoxmənalılıq və onların şərhində fərqlilik; 3) fərdi tədqiqatlarda termin yaradıcılığı meylinin güclənməsi; 4) son dövrlərdə terminlərdən istifadə zamanı dəqiqliyin, eləcə də normativliyin zəifləməsi; 5) elm sahələrinin integrativliyinin artması; 6) terminalma proseslərinə nəzarətin sistemli olmaması.

Terminlərin dəqiqləşdirilməsi və qəbul edilməsi prosesi müasir dövrdə terminlərdən istifadə olunması və yeni termin yaradıcılığı prosesini qabaqlaya bilmir. Hazırkı informasiya mübadiləsi prosesinin ifrat sürətliliyi buna mane olur. Buna görə də, terminologiyada baş verən proseslərdən ən əsası yeni terminlərin yaranması və onların dünya dillərində yer almasıdır. Müasir dövrdə terminologiyanın inkişafında termin yaradıcılığının daha çox beynəlxalq dil zəminində getməsi ilə səciyyəlidir. Yeni terminlərin yaradılmasında ingilis dili aparıcı mövqeyə keçmişdir. Dilin dominantlığını şərtləndirən cəhət elmi məqalələrin, məlumatların beynəlxalq dildə yazılması və yayılmasıdır. İnternet xidmətindən istifadə yeni anlayış adlarını bildiren terminlərin internet vasitəsi ilə ingilis dilindən götürülməsinə şərait yaradır. Müxtəlif dil daşıyıcıları yeni terminlərdən istifadəyə fərqli şəkildə yanaşırlar. Tədqiqatçıların bəziləri terminlərin öz dillərində qarşılığını axtarıb tapmağa səy edir, dilin öz vasitələrindən istifadə etməklə yeni termin yaratmağa çalışırlar. Digər qismi isə alınma terminlərə , başqa qismi kalka yolu ilə termin yaradıcılığına üstünlük verir. Bu problemlər ayrı-ayrı elm sahələri ilə bağlı terminoloji mərkəzlərin yaranmasını zəruri edir.

Hər dil daşıyıcısı üçün biliyin dil vasitəsi ilə təzahürü vacibdir. Bu təzahür dil daşıyıcısının ictimai, elmi biliklərin mənimsənilmə

göstəricisidir. Belə mənimsəmənin mühüm vasitələrindən biri termdir. Termin predmet və dilin ifadə vasitəsi olub elmi mətndə dayaq, baza rolunu oynayır. Termin elmi biliklər çərçivəsində bütün informasiya məkanını təşkil edən və formalaşdıran predmet-məntiqi, eləcə də assosiativ-mədəni əlaqələrin budaqlanmış sistemini yaradır. Terminə funksional yanaşma, onun xüsusi adlandırma və definitiv təbiətini üzə çıxarır. Terminləri digər söz qruplarından fərqləndirən əsas xüsusiyyətlərdən biri də onların elmi konsepsiya ilə bağlı olmasıdır. Bu, daha çox müxtəlif ekstralinqvistik amillərlə bağlı olur. Həmin ekstralinqvistik faktorların əsas və aparıcı xüsusiyyətləri terminin dildəki statusuna da təsir göstərir. Belə ki, terminlərdə tədqiqatçıların müşahidə etdikləri əsas cəhət elmi-texniki faktların nəzəri dərkinin öz əksini tapmasıdır. Bunun nəticəsində terminoloji adlandırma ilə bu və ya digər biliklər sisteminin terminləşən anlayışları arasında sıx əlaqənin yaranması meydana çıxır.

Məhdud istifadə dairəsinə malik olan terminlər milli dilin ümumişlək leksikası ilə qarşı-qarşıya qoyulmamalıdır. Belə ki, milli dilin lüğət tərkibini nəzərdən keçirsək, aydın olur ki, ümumişlək sözlər lüğət tərkibinin əsas nüvəsini təşkil edirsə, terminoloji leksika bu nüvənin ayrı-ayrı hissələridir, bu hissələrin hər biri – kimya, riyaziyyat, fizika, tibb və s. spesifik cəhətlər əsasında inkişaf edir. Təbii ki, bu zaman dilin daxili qanunauyğunluqları və normaları qorunur. Göründüyü kimi, ümumişlək sözlərlə terminləri iki tam fərqli qrup kimi qarşı-qarşıya qoymaq olmaz. Çünki dilin lüğət tərkibinin ayrılmaz hissələri arasındakı əlaqələr mövcuddur. Bu daha çox dildə reterminləşmə və determinləşmə proseslərinin daimi baş verməsində özünü göstərir.

Müasir dövrdə terminologiya ilə bağlı tədqiqatların müxtəlif aspektlərdən aparılması təsadüfi deyil. Çünki terminologiya ilə ayrı-ayrı elmlər arasında qarşılıqlı əlaqələrin və qarşılıqlı təsirlərin güclənməsi tendensiyası güclənir. Maşın tərcüməsi, avtomatik axtarış sistemləri, ekspert sistemlərinin hazırlanması ilə bağlı tədqiq edilən məsələlər terminlər sisteminə yanaşmada yeni münasibətlərin formalaşdırılması tələbini ortaya atır. Belə ki, avtomatik lüğətlərin hazırlanması məsələsində iki tip lüğətin maşında ayrıca yerləşdiril-

məsi əsas götürülür. Lüğətin iki tipi kimi dilin əsas lüğəti və terminoloji lüğətlər nəzərdə tutulur. Onların fərqləndirilməsi avtomatik lüğətlərin optimal strukturunun təyin olunması məsələsinə terminoloji aspektdən yanaşmanı tələb edir.

Dilin daşıyıcıları arasında qarşılıqlı təsirlə səciyyələnən nitq aktı kommunikasiya aktı adlanır. Kommunikativ aktın gedişində iştirak edən tərəflər qarşılıqlı duran kommunikativ vəzifələri həll edirlər. Nitq təsiri həmişə informasiyanın ya ötürülməsinə, ya da qəbuluna köklənir. İnformasiyanın ötürülməsi zamanı onun müəyyən dilin vahidləri və vasitələri ilə kodlaşdırılması baş verir. Kodlaşdırılan vahidlər arasında terminlər, təbii ki, müəyyən çoxluq təşkil edir. Deməli, informasiyanın ötürülməsində terminlər fəal iştirak edir. Bu terminlərin hansı sahəyə aidliyi, ötürülən informasiyanın sahə mənsubluğu kontekstin məzmunu ilə bağlıdır. Diskurs nəzəriyyəsi terminlərin şifahi nitqdə, danışq dilində, mətndə və ümumiyyətlə, kommunikativ aktda istifadə olunması xüsusiyyətlərini dəqiqləşdirmək zərurətini ortaya atır. Ayrı-ayrı diskurslarda diskurs vahidlərinin bir-biri ilə kogeziyası, diskursdaxili və mətndaxili əlaqələrin yaranması prosesində terminlərin rolu hələ ki, müəyyənləşdirilməmişdir.

Terminologiyada mübahisə obyektı olan məsələlərdən biri elmi dillə ədəbi dil arasındakı münasibətdir. Bəzi tədqiqatçılar elmi dili müstəqil obyekt kimi ayırır. Tədqiqatçıların çoxu isə elmi dilə ədəbi dilin alt sistemi kimi baxırlar və bu zaman aşağıdakı əlamətlərə istinad edirlər: 1) elmi dilin nizamlılığı və işlənməsi; 2) normativlik və kodlaşdırma; 3) sabitlik; 4) peşə kollektivinin hamısı üçün məcburilik; 5) xüsusi kommunikasiyanı təmin edən universallıq¹. Elmi dildə əsas fərqləndirici cəhət bu dildə terminlərin çox istifadə

---

¹ Паршина О.Д. Терминологическая лексика в аспекте семантики, структуры и функционирования (Дидактика): Дис...канд.филол.Самара, 2006// <http://www.lib.ua-ru. Net /diss /cont /175729.html>

olunmasıdır. Eyni zamanda elmi dildə verbal vasitələrlə yanaşı, averbal vasitələrdən (sxem, çertyoj, formul, diaqram, qrafik, işarələr və s.) də istifadə edilir. Bu cəhətlər elmi dildə fərqləndirilir. Ədəbi dildə terminlərin işlənməsində müəyyən sərbəstlik vardır. Bəzən bu sərbəstlik terminin çoxmənalılığına, onların müəyyən qədər başqa cür işlədilməsinə də imkan yaradır. Bütün bunlar terminoloji tədqiqatlara elmi prizmadan yanaşmanı tələb edir.

Müasir dövrdə dildə internetlə, informatika ilə bağlı terminlər daha çox işlənir. Şübhəsiz ki, terminlərin işlədilməsində müşahidə olunan xüsusiyyətləri dəqiqləşdirmək, reterminləşmə və determinləşmənin hansı sahələrdə daha çox baş verməsini aydınlaşdırmaq lazım gəlir. Elmlərin differensiasiyası və inteqrasiyası, informasiya mübadiləsinin sürətlənməsi, yeni elmi istiqamətlərdə terminlərin işlənmə xüsusiyyətlərinin dərinədən öyrənilməsinə tələbatın artması terminologiya sahəsində işlərə xüsusi diqqət verilməsi zərurətini yaradır. Eləcə də yeni terminlərin yaradılması prosesində dilin lüğət tərkibindən geniş istifadə, alınma terminlərin ədəbi dilə və danışq dilinə sürətlə nüfuz etməsi və bu prosesin xüsusiyyətlərini aydınlaşdırmağı tələb edir.

2.2. ELMİ-TEXNİKİ TƏRƏQQİ VƏ TERMINOLOGİYA

Azərbaycan dilində elm və texnikanın, iqtisadiyyat və mədəniyyətin müxtəlif sahələrinə aid terminologiya yaranmışdır. Bu da dilin zəngin funksional imkanlarından irəli gəlir. Müstəqil Azərbaycanın demokratik inkişaf yoluna qədəm qoyması, ölkə iqtisadiyyatında bazar münasibətlərinin bərqərar olması, sahibkarlıq fəaliyyətinin genişləndirilməsi ilə bağlı terminologiya gündən-günə inkişaf edir. Cəmiyyətin inkişafı ilə bağlı elm və texnika dəyişir, təkmilləşir. Müəyyən tədqiqat və elmi axtarışlardan əldə edilən nəticələr, çıxarılan qanunlar, cəmiyyətdə gedən proseslər anlayışlarda, terminlərdə öz əksini tapır. Elmi fikirlərin bir-birindən

ayrılması, fərqləndirilməsi nə qədər əhəmiyyətlidirsə, onların ifadə formasından ibarət olan terminlər də elmi dildə bir o qədər mühümdür. Deməli, elmlərin inkişafında anlayışların təyin olunması vacibdir. Anlayışın formalaşması prosesində onun dəqiq təyin olunması əsas cəhətlərdən biridir. Çünki termin anlayışın daşıyıcısıdır. Ona görə də elmi-texniki tərəqqi dövründə terminoloji iş həyata keçirilərkən bu və ya digər terminin hansı mənə kəsb etdiyini müəyyən etməyə ciddi diqqət yetirilməlidir. Terminin mənə kəsb baxımından düzgün seçilməsi bu terminə uyğun anlayışın ən əsas əlamətlərinin müəyyən olunmasında mühüm rol oynayır. Elm və texnikanın inkişafı ilə əlaqədar müvafiq terminlər yaranır, lakin həmin terminlərin mənası dəqiq, dürüst müəyyənləşdikcə onları yaradan elm və texnika sahəsinin özü də irəliləyir. Elm inkişaf etdikcə hər hansı bir proseslə bağlı təsəvvür yaranır. Təsəvvürün inkişafı məfhumu əmələ gətirir. Məfhum isə anlayışın əmələ gəlməsinə təkan verir.

Məsələn, “elektrik cərəyanı” termini indi hər bir adama tanışdır. Qədim yunan alimləri müəyyən etmişdilər ki, kəhrəbanı yuna sürtdükdə müxtəlif cisimləri özünə cəzb edir. Kəhrəba yunanca elektron deməkdir. “Elektrik” termini də buradan əmələ gəlmişdir. Sonralar isə Amper Andri Mari elektrik və maqnit hadisələri arasındakı əlaqəni ifadə edən ilk nəzəriyyəni yaratdı. “Elektrik cərəyanı” anlayışını da fizikaya o daxil etdi. Göründüyü kimi, yeni terminlər ən çox tədqiqat işi aparılan zaman, ictimai-siyasi həyatda baş verən dəyişikliklərdə, həmçinin elmi-texniki, ictimai-siyasi ədəbiyyatların tərcüməsi prosesində yaranır. Beləliklə, terminlər elmi-texniki tərəqqi prosesində elmi laboratoriyalarda, istehsalat idarələrində, konstruktor bürolarında yaranır. Elm və texnikanın inkişafı ilə əlaqədar dilin lüğət tərkibindəki terminlərin sayı getdikcə artır. Demək, elmlərin inkişafında məfhumların müəyyənləşdirilməsi məsələnin mahiyyətini təşkil edir.

Elmi-texniki tərəqqi dedikdə, onun global hadisə olduğunu xüsusi qeyd etmək lazımdır, təkcə respublika deyil, ümumən dünya miqyasında belə bir proses gedir və dilin lüğət tərkibinin yeni anlayışlarla zənginləşməsində bu prosesin ciddi rolu müşahidə

edilir. Belə ki, əgər bir elmi kəşf (məsələn, avtomatik idarəetmə sistemi) hər hansı bir ölkədə, tutaq ki, İngiltərədə, Yaponiyada mövcud ola bilər, lakin onun adı prinsip etibarilə Azərbaycan dilində də mövcud olmalıdır. Bu proses də Azərbaycan dilinin terminologiyasını inkişaf etdirir.

Terminologiya elmin, texnikanın, incəsənətin, istehsalatın, ictimai fəaliyyətin müəyyən bir sahəsinin anlayışlar sistemini tədqiq edən dilçilik sahəsidir. Müasir dövrdə yalnız elm və texnikanın ayrı-ayrı sahələrinə aid adlar və sözlər deyil, eyni zamanda daha geniş mənada ictimai quruluşla bağlı meydana gələn məfhumların ifadəsi üçün dildə yaradılan yeni sözlər nəzərdə tutulur. Ölkəmizdə müstəqilliyin yaranması ilə bağlı ictimai siyasi həyatda dəyişikliklər baş verir. Bütün bunlar son dövrlərdə yaranan “idarəetmə sistemi”, “iqtisadi islahatlar”, “bazar iqtisadiyyatı”, “kommersiya bankı”, “sahibkarlıq fəaliyyəti”, “birja”, “əsrin müqaviləsi”, “audit”, “səhmdar”, “səhmdar cəmiyyəti”, “auditorlar palatası”, “bələdiyyə” və s. anlayışlarda öz əksini tapmışdır. Göründüyü kimi, elmi-texniki tərəqqi, ictimai-siyasi dəyişikliklər və mədəniyyətin misli görünməmiş inkişafı dildə anlayışlar, terminlər vasitəsilə öz əksini tapmaqdadır. Bunun hesabına onun ən fəal və ən mütəhərrik bir qolunu təşkil edən terminoloji leksika daim zənginləşir.

Elmi-texniki terminologiya dəqiq və kəskin sistemliliyi ilə fərqləndiyi halda, ictimai-siyasi terminologiya yayılma sərhədinə görə diqqəti cəlb edir. Bu ondan irəli gəlir ki, elmi-texniki terminlər mütəxəssislər arasında elmi ünsiyyət vasitəsidir, ictimai-siyasi terminlər isə həm mütəxəssislər həm də geniş xalq kütlələri tərəfindən işlənir.

Cəmiyyətdə gedən dəyişikliklər xalqın bütün zümrələrini əhatə edir. Hazırda “kommersiya”, “dollar”, “makler”, “tender”, “büdcə”, “kömrük”, “biznes”, “biznesmen” kimi terminlər cəmiyyətin hər bir üzvü tərəfindən başa düşülür, dərk edilir. Deməli, elmi-texniki terminləri mənimsəmək hər bir fərdin deyil, sahənin mütəxəssislərinin subyektiv işidir. İctimai-siyasi terminlərdən isə ayrı-ayrı partiyalar, siyasi liderlər öz marağını xalqa çatdırmaq

üçün daha çox istifadə edirlər, ona görə də elmi-texniki terminlərdən fərqli olaraq ictimai-siyasi terminlər getdikcə ümumişlək leksikaya keçir. Eyni zamanda burada dilin öz sözləri daha asanlıqla terminləşə bilər, yəni adi sözlər sırf terminoloji mənada işlənir. Bu gün ictimai-siyasi dəyişikliklərlə bağlı “büdcə”, “hərəkət”, “təşkilat”, “iqtidar”, “müxalifət”, “məclis”, “bazar” və s. sözlər sırf termin kimi işlənməkdədir. Göründüyü kimi, terminologiya elm və texnikanın müasir inkişaf səviyyəsinə uyğun olmalıdır. Eyni zamanda ictimai-siyasi həyatda baş verən dəyişikliklər də öz əksini dildə tapmalıdır. Odur ki, terminologiyanın təkmilləşdirilməsi (bura terminlərin standartlaşdırılması və unifikasiya edilməsi, köhnə terminlərin dildə yer tutub-tutmaması və yeni terminlərin qəbul edilməsi) müntəzəm surətdə aparılmalıdır.

Son dövrlərdə Azərbaycanda neft kimyası xeyli inkişaf etmişdir. Buna görə də Azərbaycan dilində neft kimyası və texnologiyası ilə bağlı terminologiya xeyli təkmilləşmişdir. Bu təkmilləşmə “Neft və qaz üzrə rusca-azərbaycanca-İngiliscə terminoloji lüğət”də öz əksini tapmışdır. Lüğətdə işlənən plastik kütlə, sintetik qatran, yağlı oleflər, dizel aşqarları, dönməyən proseslər, istismar quyusu, neftçıxarma, neft emalı sənayesi, əmtəə işarəsi və s. terminlər Azərbaycan dilinin daxili imkanları əsasında yaranmışdır. Eləcə də energetikanın və elektrotexnikanın inkişafı nəticəsində Azərbaycan dilində yeni terminoloji sistemlər formalaşmağa başlamışdır. Mütəxəssislər elektrotexnikaya, rabitə texnikasına, elektrik intiqalı və sənaye qurğularının avtomatlaşdırılmasına, avtomatik idarəetməyə aid müvafiq ikidilli və çoxdilli terminoloji lüğətlər də hazırlamışdır. Məlumdur ki, kosmik tədqiqatlar insan fəaliyyətinin bütün sahələrinə təsir göstərir. Aviasiyanın inkişafı ayrı-ayrı elmlər üzrə tədqiqatların daha da genişlənməsi üçün elmdə yeni istiqamətlərin formalaşması üçün təkan vermişdir. Mexikanın, fizikanın, kimyanın, riyaziyyatın, radioelektronikanın nailiyyətləri əsasında “kosmik texnika” adı altında birləşən yeni texniki vasitələr yaradılmışdır. Bu sahə ilə bağlı yaranan terminlər Azərbaycan dilinin terminoloji leksikasının daha da zənginləşdirmişdir. Müsbət bir haldır ki, aviasiya terminlərinin müəyyən qismini dilimizin öz

vasitələri ilə yaradılmış terminlər təşkil edir. Məsələn, idarəetmə mərkəzi, endirmə pilləsi, nəfəsgah, uçuş əməliyyatı, səsləndirmə cihazı, süni ağırlıq, verici cihaz kimi terminlər mənanı dəqiq ifadə etməklə bərabər, dilimizin qrammatik qaydalarına uyğun yaradılmışdır. Dilimizdə aviasiya üzrə terminologiyanın formalaşması prosesində fizika, kimya, təbabət və astronomiyaya aid bir çox terminlərin işlənmə dairəsi genişlənmişdir. Son onilliklərdə elmi-texniki tərəqqi ilə bağlı olan kibernetika, elektrotexnika, telemexanika, elektronika, informatika, avtomatik idarəetmə, robot texnikası terminləri terminoloji sistemin formalaşmasına təkan vermişdir.

Termin yalnız elmi leksik vahid deyil, həm də cəmiyyətin sosial ictimai fəaliyyətinin dilinin leksik vahididir. Bütün sahələrdə terminoloji anlayışlar denotativ elmi qavranışı və izahı, onu adlandıran sözün elmi refleksiya yolu ilə qəbul edilir.

Elm və texnikanın tarixən formalaşmış bir çox sahələrinin (fizika, riyaziyyat, mexanika və s.) Azərbaycan dilində terminologiyası kifayət qədər formalaşmışdır. Lakin texnikanın yeni yaranan informatika, elektron texnikası, avtomatlaşdırma və s. sahələrdə terminlər formalaşma mərhələsindədir. XX əsrin əvvəlləri informatika və informasiya texnologiyasının sürətli və intensiv inkişafı ilə səciyyələnir. Cəmiyyətin bütün sahələrini getdikcə daha çox əhatə edən informasiyalaşdırma prosesi nəticəsində kommunikasiya texnologiyalarına maraq daha da artmış və onun ifadə dairəsi xeyli genişlənmişdir.

İnformatika elmi – informasiyaların toplanması və istifadə olunmasının qanun və metodlarını öyrənir. İnformatika bir elm kimi XX yüzilliyin ikinci yarısında formalaşma prosesi keçmişdir. Onun inkişafı informasiyaların saxlanması və istifadə olunması üçün güclü universal qurğular olan EHM-in yaradılması ilə bilavasitə bağlıdır. Məlumdur ki, termin elmin, texnikanın, incəsənətin, ictimai-siyasi həyatın müəyyən obyektlərinin dəqiq anlayış – mənalarını ifadə edən söz və ya sözlər kombinasiyasıdır.

Bu kombinasiya sistemi informatika terminologiyasını da formalaşdırır. İnformatika texnologiyasının tədqiqinə xarici ölkələrdə

keçən əsrin sonlarından başlanmışdır. Digər elm sahələri ilə müqayisədə informatika texnologiyasının formalaşma tarixi kimi, tədqiqi tarixi də cavandır. İlk günlər informatika texnologiyası elmi-texniki terminologiyanın daxilində – onun tərkib hissəsi kimi öyrənilirdi. Nəşr edilmiş lüğətlərdə, sözlüklərdə informatika terminoloji sisteminin yaranma prinsiplərinin müəyyənləşdirilməsinə cəhd edilir, terminoloji proseslərin müxtəlif aspektlərinə nəzər yetirilir və bu aspektlər arasında informatika terminologiyasının məntiqi, semantik və linqvistik istiqamətlərdə tədqiqi daha vacib, önəmli sayılır. Həmin əsərlərdə söz və anlayış uyğunluğu məsələsi, anlayışların tədqiqi, dildə ifadəsi ən çox müzakirə obyektinə çevrilirdi. Terminoloji sistemin qurulması, informatika terminlərinin ümumnəzəri, prinsipal məsələləri və onların leksikoqrafik tərtibi, standartlaşdırması və unifikasiyası, informatika və ona yaxın sahələrin (kitabşünaslıq, biblioqrafiya, patenşünaslıq, arxivşünaslıq, linqvistika, sempotika və s.) müştərək – ortaqlıq terminologiyası və s. xarici ölkələrdə (ən çox da Rusiyada) informatika terminologiyasından bəhs edən əsərlərdə təsvir olunmuş və şərhini tapmışdır.

İKT-nin yüksək sürətlə inkişaf etməsi bu sahədə işlənən və yeni meydana çıxan terminlərin sayının da çox sürətlə artmasına səbəb olmuşdur. Belə bir şəraitdə nəinki bu sahədə terminoloji lüğətlərin yaradılmasına, həm də onlardan səmərəli istifadə etməyin öyrədilməsinə böyük zərurət yaranmışdır. Ölkəmizin strateji inkişaf xətti olan informasiyalaşdırılmış vətəndaş cəmiyyətinə keçid cəmiyyətin bütün üzvlərinin öz gündəlik fəaliyyətlərində İKT-ni getdikcə daha geniş tətbiq etməsi ilə bağlıdır. Ona görə də informatika terminlərinin formalaşma prosesi informasiya sistemlərinin və texnologiyalarının inkişaf tempi ilə əlaqədardır. Belə ki, yeni ixtira və kəşflərin meydana gəlməsi, yeni sahələrin yaranması həmin sahədə terminoloji vahidlərin yaranmasına da təsir edir, terminoloji fondu zənginləşdirir, buna görə də terminoloji sistemi özündə əks etdirən informatika lüğətlərinin tərtibi zərurəti yaranır. Bu lüğətlər hazırlanarkən sahə ilə bağlı anlayışlar və məfhumlar toplanmalı, onların qarşılıqlı düzgün müəyyənləşdirilməlidir. Lüğətlərdə proqramlaş-

dırmanın əsas anlayışlarını əhatə edən terminoloji vahidlər- proqram, proqram bloku, proqram elementi, proqramlaşdırmanın dili, sistemi, alqoritmlər nəzəriyyəsinin elementləri və onunla bağlı anlayışlar, ilkin verilənlər anlayışı ilə bağlı terminoloji vahidlər və s. öz əksini tapmalıdır. Aydın ki, əsas məsələ informatika terminlərinin dillərdə ekvivalentlərinin (qarşılıqların) təyin edilməsidir. Eləcə də elmin-texnikanın başqa sahələrində də bu proses davam edir. Ona görə də həmin problemin həllində bir sıra prinsiplər əsas götürülməlidir.

1. Yeni terminlərin ekvivalentlərinin seçilməsində beynəlxalq miqyasda işlədilən ingilis dilindəki terminlərə üstünlük verilir. Məsələn, informatika, kompüter, printer, piksel, servis, dialoq, skaner, intoperabellik, repozitar və s. İngilis dilinin digər dillərdəki terminologiyaya bu və ya digər dərəcədə təsiri təbiidir, çünki bu, hazırda dünya üzrə baş verən qloballaşma prosesinin tərkib hissəsidir.

2. Termin yaradılarkən onun hərfi mənası deyil, daşdığı məna nəzərə alınmalıdır.

3. Texnikanın müxtəlif sahələrində müxtəlif məna kəsb edən omonim terminlər mövzu sahəsinin xüsusiyyətlərinə görə təyin olunur. Məsələn, latınca *productio* sözündən yaranmış qısa “продукция” sözü dilimizdə “məhsul” (məsələn, proqram məhsulu), bəzən isə “продукция” kimi (ekspert sistemlərində) işlədilir.

4. Azərbaycan dilində bir neçə variantda istifadə oluna bilən alınma terminlərin daha lakonik və mənaca uyğun gələn ekvivalent kimi seçilir (məsələn, струйный принтер – şırnaqlı printer, прокрутка изображения – təsvirin burulması).

5. Beynəlxalq miqyasda işlədilən alqoritm sistemlərinin tədqiqi, proqram paketlərinin, redaktorların və s. adları ingilis dilində olduğu kimi saxlanılır (məsələn, MS-DOS, Windos, Word, Excel, FoxPro).

Terminoloji lüğətlərin tərtibində bu prinsiplərin əsas götürülməsi terminoloji prosesdə ortaq məxrəcə gəlməyə şərait yaradır, elm və texnikaya aid anlayışların düzgün təyin olunması terminoloji işi nizama salır, standartlaşma prosesində müvazi-parallel termin-

lərin işlənməsinin qarşısı alınır və müxtəlif sahə anlayışlarının vahid sistemə salınması yolları müəyyənləşdirilir.

Aydındır ki, əsas məsələ terminlərin daxili imkanlar əsasında yaradılması və dillərdə ekvivalentlərinin (qarşılıqların) təyin edilməsidir. Bu zaman problemin həllində bir sıra prinsiplər əsas götürülməlidir. Hazırda ictimai-siyasi həyatla elm və texnikanın inkişafı ilə bağlı fayl, internet tvitter, lobbi, tender, menecer, menecmet, birja, kompensasiya; mediya, diaspor, sammit kimi alınma terminlər də dilimizə daxil olmuşdur. Bu isə dil əlaqələrinin təsiri ilə bağlıdır. Buna görə də dilimizdəki elmi-texniki anlayışlarının vahid sistem və prinsiplər əsasında qurulması vacibdir. Bəzən Azərbaycan dilində elmi terminlərin yaranmasını başqa dillərə, xüsusən rus, ingilis dilinə məxsus ayrı-ayrı terminlər üçün qarşılıq müəyyənləşdirilməsi kimi dərk edilir. Əslində isə terminlərin yaradılması hər bir dilin özünəməxsus olan söz yaradıcılığı prosesidir. Beynəlxalq terminlərin isə alınıb işlədilməsi tələbatı ödəmək üçün vacibdir. S.Xəlilova yazır: "Dillərin qarşılıqlı zənginləşməsi məsələsi millətlərin və xalqların onların mədəniyyətlərinin qarşılıqlı əlaqəsi və qarşılıqlı zənginləşməsinin qanunauyğunluqlarından doğur"¹.

Bu proses ictimai-siyasi terminologiyada özünü qabarıq şəkildə əks etdirir. Terminoloji sistemdə özünəməxsus yer tutan ictimai-siyasi terminologiya cəmiyyətdə baş verən proseslərlə bağlı inkişaf edən dilin ən fəal leksik qatıdır. Dilin lüğət tərkibinin həmişə yeniləşən, zənginləşən bu terminoloji layının təyin olunmasında, onun tərkib hissələrinin aydınlaşdırılmasına münasibətdə fərqli fikirlər vardır. İctimai-siyasi münasibətlərin verballaşdırılmasında istifadə olunan terminoloji qatın tərkibinə bir sıra konkret sahə terminologiyaları daxil edilir. Belə bir cəhət ayrı-ayrı sahə terminlərinin bir terminologiyaya daxilində birləşdirilməsinə səbəb olduğundan hər bir dilin terminologiyasının sahələr üzrə təsnif edilməsi şərtləri ilə ziddiyyət yaradır. Məlumdur ki, terminologiya bir tam kimi, ayrı-ayrı sahələrdəki terminlərin toplusudur. Bu toplu

¹ Xəlilov S. İnternasional terminlər. Bakı, Maarif, 1991, səh.4

bütün terminləri özündə birləşdirir. Hər bir termin ümumi terminlər sistemində bir dəfə qeyd alınır. Bununla bərabər, dilin terminoloji sistemində terminin səs cildi və definisiyasından asılı olaraq müxtəlif sahələrdə işlənməsi də müşahidə edilir. Eyni səs cildinə malik olan termin müxtəlif sahə terminologiyalarına daxil ola bilər. Belə hallarda terminin sahə mənsubluğunda dəqiqləşdirmə aparmaq üçün onun definisiyası və termin kimi formalaşma tarixi əsasında araşdırma aparmaq lazım gəlir. İctimai-siyasi terminologiyada müxəli sahələrin terminləri işlənir. Məsələn, “Ağac” riyaziyyatda (qraflar həzəriyyəsi), botanikada, ekologiyada istifadə olunan termdir. Verilmiş termin ayrı-ayrı sahələrdə fərqli definisiyaya malikdir. Bu termin botanika və ekologiya terminologiyalarında eyni, riyaziyyatda isə fərqli definisiyaya malikdir. Ekologiya elm kimi botanikadan çox-çox sonra formalaşmışdır. Ekologiyada ona yaxın və onunla bağlı olan bir sıra sahələrdən terminlər alınmışdır. Nəticədə botanikaya aid termin eyni mənada yeni sahənin terminologiyasına keçmişdir. Belə hallarda termin ilkin sahənin termini kimi qəbul edilir. Riyaziyyatda istifadə olunan “ağac” termini isə şəkil oxşarlığına görə nominasiya ilə əlaqədar yaranmışdır. Eləcə də “konfigurasiya” – 1. zahiri görünüş, kontur, surət; cisimlərin qarşılıqlı yerləşməsi. 2. astr. Günəş sistemindəki cisimlərin xarakterik qarşılıqlı vəziyyəti. 3. funksional elementlərin kəmiyyəti, qarşılıqlı əlaqələri və əsas xarakteristikaları nəzərə alınması ilə sistemin quraşdırılması. Xarakteri, miqdarı, qarşılıqlı əlaqələri, funksional elementlərin əsas xarakteristikaları dəqiq təyin olunmaqla sistemin tərtibi; aparat vasitələri və onlar arasındakı qoşulmalar toplusu verilmiş kompleksə (sistemə) daxil edilmiş vasitələr siyahısı. 4. rabitə terminalları şəbəkələri və ya sistemlərin iş rejimləri və verilən şərtə uyğun istismarı üçün nəzərdə tutulan aparat və proqram vasitələrin (bu vasitələr arasında əlaqə daxil) toplusu; İnfrastruktur – 1. rabitə sistemləri və ya şəbəkənin arxitekturasını (nüvəsini) təşkil edən avadanlıq və qurğular. 2. iqtisadiyyat, səhiyyə, elm, təhsil və s-nin mükəmməl işləməsinə xidmət edən kompleks. İstehsal və qeyri istehsal (sosial) infrastrukturunu fərqli olurlar. İstehsal bölmələrinin tərkibinə daxil olmayan, təşkilati

formada olanlardan ayrı olan və həqiqətdə isə istehsala xidmət edən sahələr və ya təsərrüfat bölmələri istehsal infrastrukturuna, əhaliyə xidmət edənlər isə qeyri-istehsal (sosial) infrastrukturuna daxil edilir; İdentifikator – 1. dilin elementlərini adlandırmaq məqsədilə istifadə olunan leksik vahiddir. Verilənə mənimsədilmiş və latın hərfi ilə başlayan hərflər və rəqəmlər ardıcılığı ilə təsvir edilən addır. 2. proqramın bəzi elementlərinin identifikasiyası (eyniləşdirilməsi) üçün istifadə olunan simvollar şərtidir. Adlandırılan elementin növü proqramlaşdırma dilindən asılıdır, dəyişənlər məlumatların strukturu, yüksək səviyyəli konstruksiya və proqramın özü ola bilər. Məlumatların işlənməsində yaddaş sahələrinin, yaddaş məkanının, cildlərin genişliyinin və s. identifikatoruna baxılır. İdentifikator proqram obyektlərinin qeyd edilməsi sisteminin yaradılması zamanı proqramçı tərəfindən təyin edilir. Göründüyü kimi, bu misallarda bir termin bəzən müxtəlif sahələrdə, bəzən də eyni sahədə müxtəlif anlayışları ifadə edir. Müxtəlif sahələrə aid olub fərqli definisiya ilə təyin olunan terminlər sahələrarası omonim terminlər sayılır. Sahələrarası omonim terminlərin mövcudluğu terminlərin ümumi toplusunda eyni hərf və səs cildinə malik terminlərin say çoxluğuna imkan verir. Bu onu göstərir ki, terminologiyada fərqli sahələrin terminləri qruplaşdırılır.

Məlumdur ki, cəmiyyət həyatındakı dəyişmələrlə bağlı meydana çıxan yeni anlayış və terminlər az deyildir. İctimai-siyasi terminologiya-dəqiq, texniki elmlərə aid terminlər istisna olmaqla digər terminoloji qatları özündə əks etdirən sahə kimi səciyyələndirilə bilər. Belə olan halda bir çox sahə terminologiyaları da ictimai-siyasi terminlər sisteminə daxil olur. Məsələn, hüquq iqtisadiyyatı, politologiya və s. Ədəbiyyat, dil, coğrafiya, idman, biologiya kimi elmlər texniki sahələr sırasında yer almır. Bu baxımdan ictimai-siyasi terminologiyanın dəqiq elmlər istisna olmaqla digər sahə terminologiyası kimi götürülməsi özünü doğrultmur.

İctimai-siyasi terminologiya “cəmiyyət”, “dövlət”, “həkimiyət”, “xalq”, “millət” konseptlərinin əhatə etdiyi terminlər kimi qəbul edilməlidir. Tədqiqatlarda ictimai-siyasi leksika ilə ictimai-siyasi terminologiya eyniləşdirilir, bəzən isə onlar arasında fərq

qoyulur. N.R.Qeyko ictimai-siyasi leksikanın tədqiqi zamanı “ictimai-siyasi” terminologiya anlayışları arasında sərhəd qoymağın vacibliyini qeyd edir.¹

Elmi-texniki, ictimai – siyasi ,diplomatik əlaqələrin sürətlə inkişaf etdiyi müasir dövrdə milli dillərin daxili imkanları əsasında başqa dillərə məxsus söz və terminlərin mənimsənilməsinə tələbat daha da artmışdır. Cəmiyyət inkişaf edib dəyişdikcə, ictimai-siyasi sahədə baş verən yeniliklər yeni leksik təbəqənin inkişafına tələbatı artırmışdır. Tədqiqatçıların müəyyən qismi ictimai-siyasi terminologiyayı ictimai-siyasi leksikanın bir hissəsi sayır. Elmi ədəbiyyatda “ictimai-siyasi leksika” və “ictimai-siyasi terminologiya” anlayışlarından istifadə olunur. İctimai-siyasi leksikanın mahiyyəti, onun nəyi ifadə etməsi haqqında elmi ədəbiyyatda kifayət qədər müxtəlif fikirlərə rast gəlinir. Qeyd edək ki, hər iki anlayışa verilən tərif və izahlarda da fərqlər müşahidə edilir. Bu baxımdan “ictimai-siyasi leksika” və “ictimai-siyasi terminologiya” anlayışları müxtəlif şəkildə tədqiq edilir.

T.S.Koqotkovaya görə ictimai-siyasi leksikanı təyin edərkən, adətən onun ya məzmun, ya da mövzu səciyyəsinə əsas götürərək yazır: “İctimai şüurun çoxsaylı və rəngarəng formalarını, insan və cəmiyyətin ortaya çıxan müxtəlif hadisələrini adlandırmaq üçün istifadə olunan terminlər tematik qruplara bölünərək öyrənilir. Bu zaman anlayış-məzmun meyarları dərkətmənin əsasında durur”.² Göründüyü kimi, müəllif ictimai-siyasi leksikanı ictimai şüur formaları, mənəviyyat dünyagörüşü, həmçinin hüquq və dövlət idarəetməsi ilə bağlı sözlərin tematik qrupu kimi ayırır. O, leksik-tematik qrupa müvafiq sahə terminlərinin də müəyyən hissəsini daxil edir. Tədqiqatçı tematik qrupun sərhədlərini dəqiq təyin etmir. Ona görə də onun təklif etdiyi təyinetmə, ictimai-siyasi leksikanın

¹ Гейко Н.Р. Общественно-политическая лексика в публицистическом дискурсе//Вестник Челябинского государственного университета. Вып. 73. Челябинск, 2013 № 1 (292). С. 194-197.

² Коготкова Т.С. Из истории формирования общественно-политической терминологии// Исследования по русской терминологии. Москва, Наука, 1971, с.117-118

mahiyyətini tam açmır, ictimai-siyasi leksika qrupuna daxil olan sözləri müəyyənləşdirmək yolu, üsulu aşkarlanmır.

S.A.Manik ictimai-siyasi leksika haqqındakı elmi tədqiqatlarında bu leksikanın dar və geniş mənada təyin edilməsini qeyd edərək yazır: “İctimai-siyasi leksika ictimai-siyasi həyat sahəsindəki anlayışları ifadə edən, mənə strukturunda ictimai, siyasi, dövlət, sosial məzmun olan sözlərdir. Bir qayda olaraq, bu sözlər siyasətin mərkəzi anlayışlarını bildirir.”¹ S.A.Manikin fikrinə görə, dar mənada ictimai-siyasi leksika belə təyin olunur. Zənnimizcə, semantik strukturda “ictimai”, “siyasi”, “dövlət”, “sosial” semlərin olmasını müəyyənləşdirmək mürəkkəb məsələdir. Ümumiyyətlə, “sosial” və ya “ictimai” sem anlayışının definisiyası yoxdur.

Y.V.Rozen “beynəlxalq münasibətlər və dünya iqtisadiyyatına aid bütün terminləri, ölkənin daxili siyasət və iqtisadiyyatının realiyalarını, başqa ölkələrin siyasi quruluşu və ictimai-siyasi həyatı ilə bağlı olan bütün sözləri ictimai-siyasi leksikaya aid edir.”² Y.V.Rozenin məsələyə münasibəti daha böyük tematik qrupun müəyyənləşdirilməsi ilə diqqəti cəlb edir. Burada konkret olaraq iki sahənin terminologiyası da öz yerini almışdır. Beynəlxalq münasibətlər və iqtisadiyyat terminlərinin bütünlüklə ictimai-siyasi leksikaya aid edilməsi, şübhəsiz özünü doğrultmur. Belə olduqda ictimai-siyasi leksikanı araşdırmaq, beynəlxalq münasibətlər və iqtisadiyyat terminologiyalarını tədqiq etməkdən daha böyük bir məsələni əhatə etmiş olur.

Tədqiqatlarda semantikasına ideoloji komponent daxil olan termin və sözlər ictimai-siyasi leksika hesab edilir.

“İctimai-siyasi leksika mənə strukturunda “sosial” və ya “siyasi” semantikalı komponenti olan söz və söz birləşmələri, eləcə də siyasi və sosial sahə anlayışlarını sahədən kənarında ifadə edən

---

¹ Маник С.А. Общее описание терминологии общественно-политической жизни//Современные исследования социальных проблем (электронный журнал), № 1 (21), 2003//www.сисп.нкрас.ру, s.c.28

² Розен Е.В. Новые слова и устойчивые словосочетания в немецком языке. Москва, Просвещение, 1991, с.95

sözlərdir”.¹ Bu tərifdə əvvəlkilərdən fərqli olaraq, iki – “sosial” və “siyasi” semantika məsələsi qoyulur. Eyni zamanda müəllif sahədən kənarıda işlənmə şərtini də ortaya atır. Aydın ki, sosial və siyasi semantikanın təyini tələb olunur. T.B.Kryuçkova belə hesab edir ki, ictimai-siyasi leksika ictimai-siyasi terminologiyanın ən çox istifadə olunan hissəsidir. Bura müxtəlif dövlətlərin, partiyaların, ictimai təşkilatların, idarələrin, müxtəlif ölkələrin həyatının sosial realiyalarının və hadisələrinin adları, eləcə də kütləvi-informasiya vasitələrinin dilindəki siyasi idiomlar daxildir.² Siyasi idiomlara dair nümunələr arasında “dəmir ledi”, “ərəb baharı”, “narıncı inqilab”, “beyrut qışı” kimi söz birləşmələrinə rast gəlinir. Bu birləşmələrin termin olması üçün onların definisiyası olmalıdır. Lakin onlardan heç birini konkretləşdirmək mümkün deyildir. “Ərəb baharı”, “Beyrut qışı” tipli söz birləşmələri siyasi mahiyyət kəsb etməsi onların müxtəlif ölkələrdə baş verən ictimai-siyasi hadisələrlə bağlı meydana çıxmasındadır. “Dəmir ledi” ifadəsi isə Böyük Britaniyanın baş naziri işləmiş Marqaret Tetçerə verilmiş ləqəbdir. Baş naziri ilk dəfə kimin belə adlandırması məlum deyildir. Lakin bu dövlət xadiminə mətbuatda verilmiş ad tədricən geniş yayılmış, onun ifadə etdiyi məna siyasətlə maraqlananlara aydın olmuşdur. Onun ictimai-siyasi leksikada idiomatik səciyyə daşıyan vahid olmasının səbəbi də buradan irəli gəlir. Məhz bu tipli sözlər ictimai-siyasi leksika ilə ictimai-siyasi terminologiya arasında fərqi olmasını təsdiq edir. Çünki bu tipli sözlər terminə qoyulan tələblərə cavab vermir. Onların definitiv təyini mümkün deyildir. Belə söz birləşmələrini ictimai-siyasi frazeologizmlər də adlandırmaq mümkündür. Məsələyə bu istiqamətdə yanaşdıqda ictimai-siyasi leksikanın tərkibində “siyasi idiomların”da olması ilə bağlı T.B.Kryuçkovanın fikrini qəbul etmək olur.

---

¹ Мурадова Л.А. Семантико-функциональная характеристика общественно-политической лексики современного французского языка. Москва. Просвещение, 1986, 145 с. с.54

² Крючкова Т.Б. Особенности формирования и развития общественно-политической лексики и терминологии. Москва, 1989, 152 с. с.16

I.F.Protçenkoya görə “ictimai-siyasi leksika ictimai-siyasi həyata, başqa sözlə desək, siyasi, sosial-iqtisadi, fəlsəfi sahələrə aid hadisə və anlayışların adlarından ibarətdir. Bu cür sözlər aşkar sezilən sərhədə malik olsalar da, ictimai-siyasi leksika insan fəaliyyətinin bir çox başqa sahələri, o cümlədən sosial elmlər -tarix, ictimaiyyət, hüquq, fəlsəfə, siyasi iqtisad, həmçinin ədəbiyyat, incəsənət, diplomatiya, hərbi-müdafiə və mədəni-maarif sahələri ilə də sıx əlaqəlidir”.¹ Bu tərifdə ictimai-siyasi leksikanın təyini üçün sahələrin və tematik qrupların sadalanması əsas götürülmüşdür.

İctimai-siyasi leksikanın hansı sahələrə aidlik əsasında təyin olunmasına tədqiqatçıların münasibətləri fərqlidir. Y.D.Deşeriyev ictimai-siyasi leksikanın elmi mətnlərdən kənarında fəaliyyət göstərdiyini vurğulayır. Onun fikrinə görə elmi mətndə ictimai-siyasi mənalı söz artıq ictimai-siyasi termin statusu alır.²

Belə dəqiqləşdirmənin səbəbi aydındır. Leksik vahid və termin, eləcə də termin və söz linqvistik termin kimi fərqli anlayışlardır. Terminlə ümumişlək sözlər arasındakı münasibətlər təhlil edilmiş, ümumişlək sözlə termin arasındakı əsas fərqlər dəqiqləşdirilmiş, hər iki anlayışın definisiyası müəyyənləşdirmişdir.³

Tədqiqatlarda ictimai-siyasi leksika və ictimai-siyasi terminologiya terminlərinin müqayisəsi zamanı tərkib hissələrində bir komponentin fərqlənməsi aşkar görünür. Termin-söz birləşməsinin ümumi mənası komponentlərin mənalarının cəmlənməsi olmasa da, bir çox birləşmələrdə əsas mənanın təyində fərqlənən komponent həlledici rol oynayır. Belə ki, dilçilik terminlərinin izahlı lüğətində leksika termininin dörd və ya beş mənası verilir. O.S Axmanovanın lüğətində dörd, Azərbaycan dilində olan izahlı lüğətdə isə beş məna qeyd edilmişdir. Hər iki lüğətdə bu mənalardan yalnız birincisi terminoloji baxımdan düzgün təyin edilmişdir. Yəni “leksika” termininin tərifi düzgün verilmişdir. Leksika dilin lüğət tərkibinə

¹ Протченко И.Ф. Русский язык. Проблемы изучения и развития. Москва, 1980. С.58

² Дешериев Ю.Д. Блияние социальных факторов на функционирование и развитие языка//<http://is.muni.cz/th.108957/ff-r>.

³ Садыгова С. Azərbaycan dilinin terminologiyası, B.Elm, 2011, səh...

daxil olan bütün sözlərin məcmüsüdür. Digər izahlarda leksika anlayışının özü deyil, onun müəyyən hissəsi təyin olunur. Məsələn, “müəyyən sahə ilə əlaqədar olub, o sahədə işlənən sözlər və sabit söz birləşmələrinin leksika adlandırılması düzgün definisiya deyildir. Bu cür definisiyadan sonra, bir qayda olaraq, danışıq dili leksikası, dialekt leksikası, xüsusi leksika, alınma leksika və s. kimi termin-söz birləşmələri də qeyd edilir”.¹ Qeyd olunan terminlərin hər birinin öz tərif, definisiyası vardır. İctimai-siyasi leksika da belə termin-söz birləşmələrindən biridir.

Leksika terminologiyadan geniş anlayışdır. Terminlər ümumi leksik fondun tərkib hissəsidir. Termin təyin olunmuşdur, onun definisiyası, tərif, tərif vardır. Eyni sözləri “leksika” və “terminologiya” haqqında da deyə bilərik. Leksika terminləri və termin olmayan sözləri əhatə etdiyindən, “ictimai-siyasi leksika” ilə “ictimai-siyasi terminologiya” anlayışlarında da həmin proses özünü göstərir.

İctimai-siyasi leksikaya verilmiş təriflər əsasında aparılmış təhlil göstərir ki, bu anlayış daha geniş mənada işlənir və ictimai-siyasi leksikanın insan fəaliyyətinin başqa sahələri ilə qırılmaz bağlılığı, həmin fəaliyyət sahələrini sosial elmlərdən tarix, ictimaiyyət, hüquq, fəlsəfə, siyasi iqtisad, həmçinin diplomatiya, hərbi-müddafə, mədəni-maariflə bağlı anlayışlar buna daxil edilir.

Y.Deşeriyevin fikrinə görə ictimai-siyasi leksika elmi mətndə və ya sahə mütəxəssislərinin tədqiqatlarında istifadə olunursa termdir, başqa funksional üslublarda işlənirsə ictimai-siyasi leksikadır. Dilin leksik sistemindəki vahidlər iki əsas qrupa bölünür: 1) termin olmayan sözlər; 2) terminlər. Burada termin olmayan sözlər geniş mənada götürülür. Bir zamanlar ümumişlək olub hazırda passiv lüğət fondunda olan sözlər də, ekzotizm, neologizm və s. də bura daxildir. Y.Deşeriyev terminin elmi mətndə termin olmasını qeyd edir. Terminologiyaya dair tədqiqatlarda terminin

---

¹ Ахманова О.С. Словарь лингвистических терминов. Москва, Советская энциклопедия, 1966. -606 с.215; Адиллов, Verdiyeva, Ağayeva, İzahlı dilçilik terminləri. Bakı. Maarif 1989.-364s.

kontestdən asılı olmaması dönə-dönə qeyd və təsdiq olunmuşdur.¹ I.V.Tokaryeva ictimai-siyasi leksika ilə bağlı yazır: “İctimai-siyasi leksika dedikdə, “ictimai-siyasi formasiyanın tipindən asılı olan istehsal münasibətlərinin doğurduğu siyasət və iqtisadiyyatla tanış olmaq üçün istifadə olunan xüsusi leksika başa düşülür”.² N.Qeyko belə hesab edir ki, onun tərifı ictimai-siyasi leksikanın əsas əlamətlərini, funksionallığı, müəyyən fəaliyyət sahəsi ilə əlaqəni, publisistik üslubda işlənməsini əhatə edir. N.R.Qeykoya görə daha çox kütləvi informasiya vasitələrində işlənen, ictimai, siyasi və sosial anlayışları bildirən, lüğətin ideolojiləşdirilmiş hissəsi ictimai-siyasi leksikadır.³

Göründüyü kimi, ictimai-siyasi leksika bir çox sahələri özündə birləşdirir. Bu sözlər ictimai-siyasi quruluşla, ideologiya və cəmiyyətlə bağlıdır. Müasir dövrdə ictimai-siyasi leksikadan istifadə edənlərin sayı sürətlə artdığından yeni siyasi dil formalaşmaqdadır. İctimai, iqtisadi və siyasi həyatda baş verən ciddi dəyişiklikləri ifadə edən terminoloji anlayışlar ictimai –siyasi leksika əsasını təşkil edir. Bütün bunlar artıq yeni bir üslubun formalaşmasını özündə əks etdirir.

A.P.Çudinov sovet dövründə siyasi nitqlə bağlı hər cür araşdırmanın əvvəlcədən müəyyən təzyiqlə altında olmasını qeyd etmişdir.⁴

Dilin lüğət tərkibində siyasətlə, sosial vəziyyətlə, hakimiyyət və dövlətlə bağlı sözlər ictimai-siyasi leksika kimi qeydə alınır. Fikrimizcə, burada bir məsələni də diqqət mərkəsinə çəkməyə ehtiyac duyulur. Siyasət, sosial vəziyyət bilavasitə dövlətlə bağlıdır.

---

¹ Дешериев Ю.Д. Закономерности развития и взаимодействия языков в советском обществе. М., Наука, 1966.

² Токарева И.В. Аспекты терминологизации немецких лексических заимствований (сущность дефиниции терминопонятия общественно-политическая лексика)// Актуальные вопросы филологических наук: материалы международного заочного научного конференции (Чита, ноябрь, 2011), Чита, 2011, с.134-137, с.135

³ Yənə orada c.196

⁴ Чудинов А.П. Политическая лингвистика. Москва, 2006, с.14

Əgər elədirsə, onda onları ayırmaq üçün əsas yoxdur. Yəni dövlətlə bağlı leksika həm sosial vəziyyəti, həm də siyasəti əhatə edir. Əslində siyasət geniş məfhumdur. Dövlətin xarici və daxili siyasəti vardır. Daxili siyasətin isə bir qolu sosial siyasətdir. Bu da daha çox diplomatiyada öz əksini tapmışdır.

İctimai-siyasi leksikanı, eləcə də ictimai-siyasi terminologiyayı müxtəlif tematik qruplara ayırmaq olar. Aparılmış tədqiqat və araşdırma bizə bir qədər fərqli mövqə tutmağa əsas verir. Belə ki, ictimai-siyasi leksika daha geniş məfhumdur və onun əsasını ictimai-siyasi terminologiya təşkil edir. Terminoloji baxımdan “ictimai-siyasi terminologiya” terminini qəbul etmək daha düzgündür. İctimai-siyasi terminologiya sahə nəzəriyyəsi əsasında fərqləndirilən leksik-semantik qrupdur. İctimai-siyasi terminologiya ümumi terminoloji sistemdən müəyyən semantika əsasında seçilmiş terminləri birləşdirir. Bu semantik terminoloji qrup texniki terminlər qrupu ilə oppozisiya təşkil etməsə də, terminoloji sistemin ikinci əsas semantik qrupu kimi onunla yanaşı durur. Müstəqillik illərində diplomatiya terminləri spesifik xüsusiyyətlərinə görə fərqlənir. Diplomatiya terminlərini işlədilməsi baxımından iki qrupa bölmək olar:

1. Xüsusi diplomatiya terminləri;
2. Ümumi diplomatiya terminləri.

Xüsusi diplomatiya terminlərini yalnız diplomatiya sahəsinin mütəxəssisləri, diplomatlar və bu sahədə araşdırma aparan tədqiqatçılar üçün daha çox aydın olur və bu terminlər yalnız termin olaraq qalır, ümumişləklidən uzaqdır. Məsələn: attaşe (kiçik vəzifələrdən biri), emissar (dövlətin, yaxud hər hansı bir təşkilatın müəyyən tapşırıqları yerinə yetirmək üçün başqa dövlətə göndərdiyi nümayəndə), demarş (xarici dövlətə münasibət bildirilməsi), retorsiya (bir dövlətin digər dövlətə ədalətsiz mövqeyinə etirazını bildirməsi) və s.

Həm ümumişlək söz, həm də termin səciyyəsi daşıyan sözlərə isə şam (saat 21-də və daha gec başlanan qəbul forması), elçi (diplomatik missiyaya başçılıq edən diplomatik nümayəndə), qaçqınlar (daimi yaşayış yerlərini təqib olunmalarına görə, hərbi əməliyyatlar və digər fəvqəladə hallarda tərk etmiş şəxslər),

başsağlığı (diplomatiyada dövlət başçısının vəfatına münasibət bildirməsi) və s. misal ola bilər.

Diplomatiyada işlənən konfederasiya, federasiya, adyudikasiya (ərazi münaqişəsinin dinc həlli təqdirində, ərazinin beynəlxalq arbitraj məhkəməsi vasitəsilə əldə etmə üsulu və ya ərazini qanuni yolla əldə etmək), aneksiya (bir dövlət tərəfindən digər dövlətin ərazisinin zorla birləşdirilməsi), dövlətin siyasəti (dövlət orqanlarında hüquqi mübahisələri həll etmək, sanksiyalar tətbiq etmək, faktlara hüquqi qiymət vermək hüququ), ratifikasiya (ali dövlət orqanı tərəfindən dövlətin səlahiyyətli nümayəndəsinin razılığa gələn tərəflə imzaladığı beynəlxalq müqavilənin təsdiqlənməsi), opsiyon (beynəlxalq hüquqda beynəlxalq müqavilələr nəzərdə tutulmuş ərazi dəyişiklikləri zamanı, yeni dövlətlər yarandıqda ikili vətəndaşlığın aradan qaldırılması məqsədi ilə vətəndaşlığın seçilməsi) və s. Bu termin eyni zamanda iqtisadiyyat termini olan “opsion” termini ilə omonimlik təşkil edir.

“Lobbi” termini həm diplomatiya terminologiyasında, həm də siyasi terminologiyada özünə yer tapmışdır. Diplomatik lüğətlərdə bu termin “dünyanın bir sıra ölkələrində ayrı-ayrı qrupların dövlətin qəbul etdiyi qərarlara təsir göstərmək fəaliyyəti” ni əks etdirir. Siyasi terminologiyada isə belə ifadə olunur: “Lobbi” – ingilis parlamentinin dəhlizi belə adlanır, buraya insanlar deputatlara qeyri-rəsmi təsir göstərmək üçün gəlirdilər. İctimai şüurda birmənalı qarşılanmır, həm pozitiv, həm neqativ mənə daşıyır. Lobbiçiliyin ifrat neqativ ifadəsi müəyyən qrup və şəxslərin maraqlarının təmin olunması üçün hakimiyyət nümayəndələrinə qeyri-qanuni təzyiq edilməsi, rüşvət və korrupsiyadır (az. wikipedia. org/ wiki/ İctimai-siyasi terminlər).

Diplomatiya leksikasının zənginləşməsində dilimizin daxili imkanları mühüm əhəmiyyət kəsb etsə də, beynəlxalq əlaqələrin və digər dövlətlərlə qurulan münasibətlərin genişlənməsi, diplomatik münasibətlərin inkişafı digər dillərə inteqrasiyanı zəruriləşdirir. Diplomatiya ilə bağlı yeni yaranan anlayışlar ayrı-ayrı dillərdə ifadə olunaraq beynəlmiləl və alınma terminlər şəklində dilimizə daxil olur və diplomatik leksikada geniş yer tutur. Azərbaycan dilinin

lüğət tərkibində alınma diplomatiya terminləri milli terminlərə nisbətən üstünlük təşkil edir. Diplomatik leksikada həm dilimizin lüğət tərkibi fonunda yaranan terminlərin, həm də alınmaların özünəməxsus yeri var. Təhlillərdən görüldüyü kimi, müstəqillik illərində elmi – texniki tərəqqi, ictimai-siyasi həyatda baş verən dəyişikliklər, diplomatik əlaqələrin inkişafı terminologiyanın zənginləşməsinə təkan verir.

2.3. MƏTBUATIN TERMINOLOGİYANIN İNKİŞAFINDA ROLU

Ədəbi dilin inkişafında xüsusən də lüğət tərkibinin zənginləşməsində mətbuatın rolu olduqca mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Belə ki, funksional üslublarla müqayisədə son dərəcə dinamik fəaliyyət göstərən publisistik dil öz inkişafı ilə ədəbi dilin ayrıca üslubuna çevrilir. Bu baxımdan kütləvi informasiya vasitələri, mətbuat ədəbi dilin inkişafına, yeni sözlərin yaranmasına çox böyük təsir göstərir. Çünki, mətbuat gündəlik zəruri hadisələri əks etdirdiyindən burada sosial-siyasi həyatın bütün sahələri, ictimai-mədəni inkişaf, elmi-texniki tərəqqi ilə bağlı mühüm yeniliklər öz əksini tapır. Yeni dövrün hadisələrini əks etdirən dil vahidləri kütləvi informasiya vasitələrinin köməyi ilə daha tez ümumişlək xarakter alır. Məsələn, müstəqilliyin ilk illərində müsavat, azadlıq, iqtidar, müxalifət, demokratiya tipli sözlər mətbuat vasitəsilə ümumişlək sözlərə çevrildi. Deməli, mətbuat ədəbi dilin formalaşması və inkişafı uğrunda mübarizənin önündə gedir. Xalq dili xəzinəsinin zənginliyi milli-mədəni inkişaf mətbuatda daha aydın öz əksini tapır. Eləcə də keçmiş ictimai quruluşla bağlı bir sıra dil vahidlərinin işləklidən qalması (sovet, kommunist, pioner, manqa və s.) yeni ictimai quruluşla bağlı dil vahidlərinin yaranması birinci növbədə qəzetlərdə öz əksini tapır. Ümumiyyətlə, kütləvi təbliğat vasitələrindən olan mətbuat ədəbi dilin üslublarının diferensiasiyasında, qrammatik normalaşmada, lüğət tərkibinin zənginləş-

məsində, alınmaların mənimsənilməsi prosesində mühüm rol oynayır.

Qəzetlərin sayının getdikcə artması mətbuat dilinin inkişafına böyük təkan vermiş oldu. Yəni ictimai həyatda baş verən dəyişikliklər, hadisələr jurnalistikada həm çeviklik, həm də milliliyə söykənməyi tələb edir. Əlifbanın dəyişməsinə, rus, Avropa, türk mənşəli sözlərin paralel işlənməsinə nəzərə alsaq, bu illərin mətbuatının dili ən ziddiyyətli dövr kimi qiymətləndirilməlidir. Bununla razılaşmamaq olmur. Belə ki, mətbuat dilində alınmaların çoxluğu, dialekt sözlərinin paralelliyi, imla texnikasındakı qüsurlar, üslublarda fərqli formalar özünü göstərir. Azadlıq uğrunda başlanmış mübarizə Azərbaycanda mətbuatın da xarakterini dəyişməyə başladı. Uzun illər sovet cəmiyyəti və onun ideologiyasına xidmət göstərən mediada artıq müstəqillik, demokratik prinsipləri əks etdirən yazıların dərc olunması zərurəti yaratdı. Bu illər ərzində Azərbaycanda “Ədalət”, “Olaylar”, “İki sahil”, “Şərq”, “Səs”, “Palitra”, “Kredo”, “Yeni zaman”, “Üç nöqtə” ümumiyyətlə, 700-ə yaxın qəzet, “Xatun”, “Xəzər”, “Kaspi”, “İşıq”, “Xəzər”, “El”, “Kəlam” kimi jurnallar “Turan”, “Frend”, “APA” kimi informasiya agentlikləri, “ANS”, “Xəzər”, “Lider”, “Speys”, “ATV”, “AzTV” kimi müstəqil televiziya fəaliyyətə başladı. Təbii ki, kütləvi informasiya vasitələrinin çoxluğu dilə təsir göstərməyə bilməzdi. Bu təsirlər birinci növbədə dilin lüğət tərkibində, xüsusilə onun terminologiyasında öz əksini tapır. Bununla yanaşı mətbuatda baş verən hər hansı dəyişikliklər və inkişaf təbii ki, dil normalarına da təsir edir. Əslində inkişafın özü ədəbi dilin qayda-qanunlarından yan keçmir. Mili mətbuatın banisi Həsən bəy Zərdabi yazırdı: “Dil bir şeydir ki, onu öz halında saxlamaq mümkün deyildi. Elə ki, qaranlıq otağın qapısı açıldı qeyri tayfalar ilə gediş-gəliş artdı, artıq şeylər ələ gəldi və adətlər dəyişdi, təzə sözlərin qədəri günü-gündən artacaqdır, belə sözlərin artmasının dilə zərəri yoxdur, xeyri var. Çünki o sözlər tərəqqi etməyə səbəb olurlar”¹.

¹ Zərdabi H. Seçilmiş əsərləri. B., 1966, s.148.

Bununla belə mətbuat dilində baş verən müstəqillik meyili ənənəvi qaydaları arxa plana keçirdi. Yeni nəşrə başlamış qəzetlər materialların təqdimatı zamanı mümkün qədər sadələşdirilmiş yeni dil-üslub elementləri tətbiq etməyə başladı. Bu işə yazılan materialların daha çox gündəlik həyat, məişət ilə bağlı olması ilə əlaqədardır. Bu zaman daha çox mətbuat dilini xeyli dərəcədə inkişaf etdirərək xalq dilinə yaxınlaşdıran, yenilənmiş qəzet üslubunu formalaşdıran bu proses özlüyündə irəliyə doğru bir inkişafdır. Lakin bununla yanaşı forma və janr xüsusiyyətlərinə gəldikdə, bu gün əksər mətbuat orqanlarında, bir sıra janrlardan imtina edilməsi dilin inkişafına da təsir edir (feleyton, oçerk, elmi məqalələr). Eyni zamanda, mətbuat dilində özünü göstərən bir sıra proseslər mövcuddur: 1) Müasir mətbuatın dilində dialektlərdən istifadə; Ədəbi dilin lüğət tərkibinin ana dili hesabına zənginləşməsində dialekt və şivələrdən istifadədə mühüm cəhətlərdən biri xalq danışığı dilinə maksimum yaxınlaşmaqdır. XX əsrin əvvəllərində də mətbuatda özünü büruzə verən bu yaxınlaşma hər şeydən əvvəl müəyyən dialekt və şivələrdə işlənən sözlərin dilə axını və tədricən kütləviləşməsi ilə müşahidə olunur. Dialekt və şivələrdən müəyyən sözlərin publisistik üslub vasitəsilə ədəbi dilə keçməsi özlüyündə müsbət hadisədir. Lakin bütün hallarda olduğu kimi, bu məqamlarda da ifrata varmaq düzgün deyil. Daha çox qarşılığı olmayan dialekt sözlərdən istifadə etmək lazımdır ki, bu da dilimizin bütün sferaları üzrə artan termin yaradıcılığında xalq dilinə əsaslanmağa şərait yaradır. Bu barədə M.Adilov yazır ki, qəzet dilində danışığı dili ünsürlərinin rolu bir başqadır, dialektizmlərin rolu bir başqa. Ümumi ədəbi dilimizdə olmayan geniş oxucu kütləsinə qaranlıq qalan dialekt sözlərinə və ya ədəbi dil sözlərinin dialekt (məhəlli) variantlarına qəzetdə yer vermək, zənnimizcə, ümumiyyətlə, lazım deyil. Əlbəttə, qəzet dilində dialektlərin hamısına bir ölçü ilə yanaşmaq və qəzetdə hər hansı dialektizmin şölələnməsi əleyhinə çıxış etmək düzgün deyil.

Bəzən isə tədqiqatçılar alınmaların funksiyasını azaltmaq üçün dialektlərdən istifadəni yeganə çıxış yolu hesab edirlər. Bildiyimiz kimi müəllif sözlərdən istifadə edərkən sərbəstdir. Lakin müəlliflərin dilin qayda-qanunları, ədəbi dil normalarını unudaraq dialektlərdən mənası olmayan kor-koranə istifadə etməsi qüsurlu kimi qiymətləndirilməlidir.

Məsələn: Dərhal bir siyasi gənəşik məclisi düzəldir. (Azadlıq, dekabr 1997). Yaltaqlıq sözü ucuzlaşdırır, onu urvatsız edir. (Yeni müsavət, 15 oktyabr 1996) Verilən misallarda işlədilən “urvat”, “gənəşik” sözləri yalnız müəyyən dialektlərdə işlədilir, ona görə də onun mənası geniş oxucu kütləsinə məlum deyil. Belə sözlərin mənasını elə cümlə daxilində aydınlaşdırılması daha yaxşı olardı. Çünki dialekt sözləri çox vaxt işləklilik qazanıb ədəbi dildə işlənir.

Xüsusilə, termin yaradıcılığında dialektlərdən istifadə olunur və son dövrlərdə mətbuatda işlənən bir çox dialekt sözləri müxtəlif sahələrdə termin kimi işlənir. Məsələn, “yəcəkər”, “çiyə”, “tutma”, “nəfəslik”, “yel”, “selbasar” kimi dialekt sözlərinin müvafiq sahələrin terminologiyasında istifadə edilməsi məqsədəuyğundur. M.Cəfər bu barədə yazır: “Dünyanın bütün söz ustaları məhz ləhcə və dialektlərdən münasib sözlər alıb işlətməklə ədəbi-bədii dilin zənginləşməsinə kömək etmişlər. Belə bir axtarış seçmə, əvəzetmə, sözlərə yeni məna vermə Azərbaycan yazıçısı, alimi üçün xüsusilə vacibdir. Ona görə ki, məlum olduğu üzrə ötən əsrlərdə dilimizə daxil olan bir çox lüzumsuz, əcnəbi söz, ifadə, tərkiblər dilimizin öz doğma sözlərini sıxışdırıb unudurmuş üstü örtülmüş xəzinə halına salmışdır. Bu nöqteyi-nəzərdən Azərbaycan yazıçısının, aliminin lazım olduğu yerdə ləhcə, şivə dialektlərə müraciət etməsi vacibdir”¹.

Bu gün də bu fikirlər dövrlə səsləşir. T.Hacıyev yazır: “Bir yazıçı, bir şair bütün ömrü boyu üç-beş münasib söz hazırlaya bilsə, xalq dilinin boynuna böyük minnət qoymuş olar – bu, əvəzsiz xidmətdir, dəyəri heç nə ilə ölçülməyən böyük işdi”².

¹ Cəfər M. Həmişə bizimlə. B., Yazıçı, 1980, səh.36

² Hacıyev T. Şerimiz, nəşrimiz, ədəbi dilimiz. B., Yazıçı, 1990, səh.14

Dialekt sözlərinin də mətbuatda işlənməsini müəyyən mənada təbii hesab etmək olar. Bu sözlər işləndiyi mənada geniş şəkildə işlənsə heç şübhəsiz ki, ədəbi dildə işlənə bilər. Lakin lazım olmayan dialekt sözlərinin (mənası dərk edilməyən) mətbuatda işlənməsi ədəbi dil normalarına təsir edir. Ona görə də dialektdən götürülmüş söz daha geniş ərazidə işlənən, anlaşılan söz olarsa, ədəbi dili də zənginləşdirər. Mətbuatda diqqəti cəlb edən ikinci cəhət alınmaların daha çox işlənməsidir. Alınma sözlərin mətbuatda işlənməsi haqqında müxtəlif fikirlər diqqəti cəlb edir. Bu fikirlərdə iki meyil- alınma sözlərin işlənməsinin vacibliyi və belə söz-terminlərdən imtina daha qabarıq şəkildə özünü göstərir. Onu da nəzərə almaq lazımdır ki, hazırkı elmi-texniki tərəqqi dövründə alınmalardan qaçmaq qeyri-mümkündür. Çünki ötən əsrin axırlarından ölkəmizdə baş verən ictimai-siyasi və mədəni proseslər mətbuat dilində alınma sözlərin mövqeyini daha da genişləndirmişdir. Aydınlıq qəzetində yazıldığı kimi “Nə deyirlər desinlər, varam aşkarlığa. Bu ömrü uzun olmuş, el-obaya qədəm qoyandan qulaqlarımızın pası açılıb – kim nə istəyir, danışır, kim nəyi neçə istəyir yazır. Hələ löyün-löyün sözlər də düşüb ağızlara: konsolidasiya, alternativ, konsensus nə bilim partokratiya, demblok, komblok... Çoxunu da adam qannamır ki, nə deməkdir” (15.04.1991).

Göründüyü kimi, ictimai-siyasi hadisələrlə əlaqədar mətbuatda işlənən terminlərin daha çox hissəsini alınma terminlər təşkil edir. 90-cı illərdən başlayaraq mətbuatda işlənən alınmaları iki mənbəyə ayırmaq olar. 1) türk dilindən; 2) Avropa dillərindən. Birinci mənbəyə meyil sürətlə başlamış və bu dövrdə özək, nəşnə, ulus, yaşaq, suclu, orman, məmləkət, cümhuriyyət, qayğı, bilgisayar, dönəm, ün, toplum, durum, önəmli, toplu türk sözlərinin bir çoxu geniş şəkildə işlənərək işləklilik qazanmağa başladı. Onu da qeyd edək ki, türk dilindən alınan bəzi sözlərin dilimizdə variantları da mövcuddur. Məsələn, gərəkli (lazımlı), öndər (lider), öncül (başçı, öndə gedən), önəmli (əhəmiyyətli), özəl (xüsusi), öncə (əvvəlcə), yetərsay (kvorum), elçi (səfir), elçilik (səvrlük), dəstək

(müdafə), acıqlama (izah etmə, şərh etmə), anlaşıma (müqavilə), amac (məqsəd), anayasa (konstitutsiya), basqı (təzyiq), baxım (nöqeyi-nəzər), yasa (qanun), yasaq (veto, qadağa), sonuc (nəticə), sorun (problem). Kütləvi informasiya vasitələrində işlənən bu dil vasitələrinin 90%-i demək olar ki, kütləvilik qazanmış və Azərbaycan dilinin lüğət tərkibinə daxil olmuşdur. Ona görə ki, işləklik qazanan bu terminlərin böyük əksəriyyəti ekvivalent variantından daha anlaşılıqdır. Hər hansı ictimai-siyasi hadisələrin təbliğində belə ifadələrin rolu əvəzsizdir. Bu prosesdə diqqəti cəlb edən odur ki, mətbuat dilində ərəb və fars, o cümlədən rus və Avropa mənşəli terminlərlə türk mənşəli terminlər paralel şəkildə uzun müddət işləndikdən sonra işləklik qazanır. Yəni, türk dilindən alınan terminlər dilimizdə vaxtilə işlənmiş terminlərlə uzun müddət dublet (ikili) şəkildə işlənsə də işləklik qazanır, digər terminlər dilin passiv fonduna daxil olur. Onu da qeyd edək ki, türk dilindən alınan alınmalarla Avropa dillərindən alınan alınmaları eyniləşdirmək olmaz.

İ.Mirtalıblı yazır: “Cəmiyyətdə gedən dəyişikliklər, sosial-iqtisadi vəziyyət, siyasi proseslər cəmiyyət üzvlərini ətrafda gedən prosesləri qavramağa məcbur edir. İctimai-siyasi terminlərlə kütləvi əlaqə də bu səbəbdən baş verir. Digər sahə terminlərindən fərqli olaraq ictimai-siyasi terminlər daha çox kütləvilikə meyillidir. Burada obyektiv və subyektiv amillər sosioloqistik amillərlə birgə çıxış edir”¹.

Məhz buna görə də milli mənşəli ictimai-siyasi terminlərin yaranmasında cəmiyyətdə gedən prosesləri təhlil edən, kütləyə çatdıran informasiya vasitələrinin - qəzet, jurnal, televiziya və radio-nun rolu böyükdür. Bununla yanaşı belə terminlərin kütləvilik qazanmasında obyektiv və subyektiv amillər də ona təsir edir. Çünki yeni anlayışların ifadəsində xüsusilə neologizmlərin meydana gəlməsi fərdi yaradıcılıqla bağlıdır. Bu zaman yeni yaranan terminlərin cəmiyyətə, kütlələrə çıxış yolu informasiya vasitələridir.

¹ Mirtalıblı İ. Azərbaycan dilinin ictimai-siyasi terminologiyası. B., 2003, səh.24

Burada yeni terminlərə münasibət həmin dil vahidlərinin işləklik qazanması üçün başlıca amildir.

Bu baxımdan ədəbi dili inkişaf etdirmək, onun normalarını qorumaq mətbuatın əsas vəzifələrindəndir. Çünki mətbuat cəmiyyətdə baş verən bütün yenilikləri – yeni ictimai-siyasi mühiti, iqtisadi şəraiti hərtərəfli işıqlandıрмаğa çalışır. Mətbuatda sosial-iqtisadi həyatın bütün sahələr canlandırılır. Bu zaman mətbuatın dilində işlənən sözlər-terminlər ictimai-siyasi durumu, cəmiyyətin hazırkı inkişaf səviyyəsini, ideologiyasını əks etdirir. Son zamanlar ictimai həyatımızda baş verən mürəkkəb proseslər mətbuatın da inkişafına təsir etmişdir. Əvvəlki dövrlərdən fərqli olaraq mətbuatda söz, termin yaradıcılığı meyili və təşəbbüsü daha da artmışdır ki, bu da dilimizin lüğət tərkibinin zənginləşməsinə təkan verir. 90-cı illərdən mətbuatda söz yaradıcılığı prosesində üç istiqamət müşahidə olunur. Birinci türk dillərindən, onların ortaq abidələrindən bir mənbə kimi geniş istifadə olunur. Məsələn, yasaq, orman, uşaq, ondər, suclu, şəcərə və s. Xüsusilə son dövrlərdə dilimizdə işlək olan bir çox sözlərin qarşılığı olaraq yeni sözlər işlədilir: sayğı (hörmət), açıqlamaq (izah etmək), öncə (əvvəl), öncəgörmə (proqnoz), dönəm (mərhlə), gündəm (gündəlik), dəstək (müdafiə), imic (nüfuz), ulu (qədim), örnək (nümunə), ulus (xalq), qaynaq (mənbə). Mətbuatda bu mənbə hesabına özləşmə prosesi intensivliyi ilə seçilir. Daha çox ərəb-fars alınmaları dilin söz yaradıcılığı modellərinə uyğun dilin öz sözləri ilə əvəz edilir. Məsələn, toplu (məcmuə), yığıcı (mürəttib), çağdaş (müasir), yaşar (ədəbi), bilgi (məlumat), dincəliş (məzunyyə), borc (mükələfiyyət) və s. Beləliklə, mətbuatda cəmiyyətdə gedən prosesləri xalqa yığcam, dəqiq çatdırmaq üçün milli mənşəli, milli köklərə söykənən terminlərə üstünlük verilməyə başlandı. Ölkəmizdə gedən milli azadlıq hərəkatı yeni leksik vahidlərin yaranmasına, dilin lüğət tərkibində bu proseslə bağlı anlayışların kütləvilik qazanmasına təkan verdi. Mətbuatda vaxtilə arxaizm və tarixizm adlandırdığımız küllü miqdarda termin-sözlər yenidən dilə qayıtmış, dilin lüğət tərkibində möhkəmlənmişdir. Məsələn, çavuş, alay, yüzbaşı, gizir, taqım,

fərari, cihad, öndər, şəcərə, icarə, icarədar, soyqırım, ulus, müxalifət, ödənc və s.

Söz yaradıcılığı prosesi dilin lüğət tərkibinin zənginləşməsi ilə bağlıdır. Bu zaman yeni yaranan hər bir söz həmin dövrü səciyyələndirən ictimai-siyasi hadisələri, elmi-texniki tərəqqini əks etdirir. Mətbuatda işlənən yeni sözlər cəmiyyətin ictimai-siyasi reallıqlarını əks etdirir. Yeni yaranan yeni anlayışları ifadə edən sözlər işləklilik qazandıqdan sonra dilin lüğət tərkibinə daxil olur. Mətbuat terminləri yaratmaqla kifayətlənmir, oxucu ilə tam ünsiyyətə çatmaq üçün onların şərhini də verir. Məsələn, son dövrdə təhsillə bağlı məqalələrdə “kürrikulum” termini daha çox işlənir. Mətbuatda onun izahı da (yeni qiymətləndirmə sistemi) də verilmişdir. Beləliklə, mətbuat sinkretik iş görür: həm terminin lüğəvi mənasını aydınlaşdırır, həm də işlənmə tezliyindən asılı olaraq işlək leksik vahid kimi gerçəkləşdirir. Bununla da müasir dövrdə yeni məfhumları ifadə etmək üçün terminlərin yaranması dilin leksikasında yeni söz-termin qatını yaradır. Cəmiyyətin həyatında baş verən ictimai-siyasi hadisələrlə, mədəniyyət və iqtisadiyyatın inkişafı və elmi-texniki tərəqqi ilə bağlı yaranan yeni sözlər mətbuatda öz əksini tapır. Yeni anlayışların adlandırılması zəruri tələbatdır. Bu tələbat daha çox dilin öz daxili imkanları əsasında ödənilir. Mətbuatda söz yaradıcılığında diqqəti cəlb edən ikinci meyl dilimizin daxili imkanları hesabına yeni sözlərin yaradılması prosesidir. Bu baxımdan son illərdə mətbuatda tarixən məhsuldar olmuş şəkilçilərdən istifadə edilməsi daha çox diqqəti cəlb edir: -cı⁴ -sənətçi, təsisçi, icraçı, bəstəçi, coğrafiyaçı, payçı və s.; -çılıq- bu şəkilçi vasitəsi ilə yaranan sözlər milli hərəkətin və milli münasibətlərlə əlaqədar yenidən fəallaşmışdır. Məsələn, azərbaycançılıq, türkcülük, xeyriyyəçilik. Eləcə də -lı⁴, -lıq⁴, -ım⁴, -am⁴ şəkilçiləri ilə yaranan – önəmli, ilgili, amirlik, suverenlik, məşğulluq, duyum, qurum, durum, endirim, yozum tipli sözlər mətbuatda daha çox işlənir. Xüsusilə, -laş² şəkilçisi həm dilin öz sözlərinə, həm də alınma sözlərə qoşularaq yeni anlayışları ifadə edən terminlər yaradır.

Mətbuatda belə bir prinsip tətbiq edilməli, ana dilinin həlledici rolu nəzərə alınmalıdır. Ana dilinin lüğət tərkibi daxilində sözseçmə

prinsipi ilə yeni anlayışların ifadəsi üçün alınma sözlərdən çox, ya onların qarşılığı tapılmalı, ya da morfoloji yolla yaradılan terminlər işlədilməlidir. Deməli, dilimizin yad təsirlərin qalıqlarından təmizlənməsi birinci növbədə xalq dilinin zəngin xəzinəsi hesabına, yəni dilimizin öz imkanları hesabına olmalıdır. Məsələn, vaxt vardı ki, soyuducu, dondurma, tikinti, vergi, ölçü sözləri dilimizdə qəribə səslənirdi. İşləndikcə dilimizə uyğunlaşdı və dilin lüğət tərkibində özünə yer tapdı. Son dövrlərdə yaranan bir sıra terminlər: biznesmen-iş adamı, deputat-millət vəkili, kompromis-razılığa gəlmək, transfer-köçürülmə, veksəl-ödəmə uğurla dilimizin öz sözləri ilə əvəz olunmuşdur. Elə terminlər var ki, illərin sınağından çıxaraq dilin lüğət tərkibində özünə yer tapır, eləsi də var tapmır. Məsələn, uzun müddətdir ki, mətbuatda səfir-elçi, konstitusiya-anayasa, olay-hadisə sözləri paralel işlənirdi. Dildə gedən bugünkü proseslər ümumilikdə mətbuatda öz əksini tapır. Demək olar ki, bu son on ildə yüzlərlə söz dilimizdən kənarlaşmış, əvəzində isə onların yerini dilimizin qrammatik qanunlarına uyğun gələn terminlər tutmuşdur. Məsələn, genosid-soyqırım, familiya-soyad, müvəqqəti sülh-atəşkəs, biznesmen-iş adamı və s.

Bununla yanaşı eyni anlayışı bildirmək üçün alınma sözlər, dilin öz sözləri və digər türk dillərindən alınmış terminlər mətbuatda paralel şəkildə işlənir. Belə ki, bəzən eyni məqalədə avanqard -öncül, sülh-barış, rüsum-vergi, öndər-başçı, ittifaq-birlik, xarici-yadelli, konstitusiya-anayasa, səfir-elçi, müasir-çağdaş, xüsusi-özel, veto-qadağa terminləri eyni anlayış bildirmək üçün yanaşı işlənir. Bunların bir çoxu ümumişlək sözlərə çevrilmiş, bir müddət paralel işlənən bu terminlərdən işləklilik qazanmayanlar dildən sıxışdırılıb çıxarılır.

Mətbuatda diqqəti cəlb edən üçüncü meyil alınma sözlərin işlənməsidir. Son illərdə beynəlxalq əlaqənin genişlənməsi, ideologiyada, demokratik tərəqqidə ümumiliklərin mövcudluğu, Avropaya inteqrasiya mətbuatda alınma terminlərin işlənməsini zəruriləşdirir. Eləcə də elmi-texniki tərəqqi ilə bağlı dildə alınmaların işlənməsi beynəlxalq koordinasiya əsaslanır. Buna görə də son dövrlərdə mətbuatda Avropa dillərindən birbaşa alınmaların sayı çoxalmaq-

dadır. Bunu nəzərə alaraq mətbuatda işlənən alınmaları iki qrupa ayırmaq olar: 1. Son illərdə Avropa dillərindən dilimizə keçərək mətbuatda işlənən yeni alınmalar: *konsepsus, tender, vauçer, ipoteka, menecment, legitim, intervü* və s. 2. Müəyyən dövrdə başqa dildən alınmış (müəyyən dövrdə passiv qalmış) lakin indiki ictimai-siyasi şəraitdə işləkliyini artırmış sözlər: *genosid, mafiya, amnistiya, aborigen, monopoliya, muxtariyyət* və s.

Mətbuatda terminlərin bir çoxu Avropa dillərində olduğu kimi işlənir, bir qismi isə dilimizə tərcümə edilir. Azərbaycan dilinin lüğət tərkibinə nəzər salmaq, bu və ya digər termin üçün qarşılıq olub-olmadığını müəyyənləşdirmək lazımdır. Dilimizdə müvafiq qarşılığın yaradılması mümkün olan əcnəbi terminlərin olduğu kimi saxlanması məqsədəuyğun deyil. Mətbuatda bu cəhətlərə xüsusi diqqət yetirilməlidir. Əslində, termin yalnız bir mənada işlədilməlidir. Çünki terminlərin müxtəlif mənaları ifadə etməsi oxucuları çaşdırır. Bəzən bir qəzətdə “düstur”, “naqil”, “əmsal” digərində isə “koefisiyent”, “formul”, “keçirici” kimi terminlərə rast gəldikdə oxucular bunları müxtəlif anlayışlar zənn edirlər. Əslində isə bu terminlər eyni anlayışı ifadə edir. İllərdən bəri mətbuatda kök salmış belə nöqsanların aradan qaldırılması olduqca zəruridir. Azərbaycan dilinin daxili imkanları əsasında yaradılan terminlərin özlərini də ölçüb-biçmək lazımdır, hər cür sözü və ya söz birləşməsini mətbuatda vermək düzgün deyildir. Bəzən bu və ya digər sözün termin kimi qəbul edilib işlədilməsinə fərdi yanaşma meyilləri özünü göstərir. Məsələn, analiz-çözmək, alternativ-seçə-nək, linqvist-dilbilimçi, novator-canaşıl, kompomis-anlaşıt, hadisə-olay, disput-tartışma, qaçqın-köçmən kimi də işlədilir. Lakin mətbuatda mütəxəssislər tərəfindən qəbul edilib işlədilən termini təhrif etmək, başqası ilə əvəz etmək fikrin anlaşılmasını çətinləşdirir. Buna görə də mütəxəssislər tərəfindən qəbul olunmuş terminləri dəyişdirmədən dəqiq işlətmək zəruridir.

Azərbaycan dövlətinin əldə etdiyi müstəqillik dünyaya inteqrasiyanı sürətləndirdiyi üçün son illərdə dilimizə çoxlu alınma terminlər keçmişdir. Mesaj, menecer, makler, diaspor, lobbi, aksesuar, servis, investisiya, internet, audit, auditor, kompensasiya, bir-

ja, sindrom və s. tipli terminlərin də bəzilərinin dilimizin öz mənbələri hesabına əvəzlənməsi mümkündür.

Müstəqilliyimiz dilimizin saflaşmasına, ümumən tarixi keçmişimizə qayıdışımıza geniş imkan vermişdir, lakin bəzən keçmişimizə qayıdış düzgün başa düşülmədiyinə görə mətbuatda işlənən terminlərin bir qismi dəqiq verilmir. Dilimizdə hamının başa düşdüyü, dilin qrammatik qaydalarına uyğun gələn sözlər əvəzinə “sekretar”, “seyrçi”, “ilişki”, “lokanta”, “gelenek” yazılması uğurlu deyil. Əgər dilimizdə asan qavranılan, anlayışı dəqiq ifadə edən termin-söz varsa, başqa dubletləri işlətmək dildə süniliyə gətirib çıxarır. Digər tərəfdən, Qərbə meyilli siyasət bəziləri tərəfindən düzgün anlaşılmadığından avropalaşmanı milli mentalitədən uzaqlaşma, dilimizdə yerli-yersiz Avropa sözləri işlətmək kimi dərk edilir. Buna görə də dilimizə yad olan əcnəbi sözlər məişətimizə daxil olur. Bunların əvəzinə hamının başa düşdüyü sözləri işlətmək daha düzgün olardı. Yaxud dilimizdə “üz çıxaran”, “surət çıxaran” terminləri ola-ola “kseroks”, “kserokopiya”, “cib telefonu”, əvəzinə “mobilni”, “düzənləmə” əvəzinə “aranjeman” işlətmək dilimizi alınma terminlər hesabına ağırlaşdırır. Deməli, elmi-texniki tərəqqi, ictimai-siyasi həyatın dəyişməsi ilə yaranan terminoloji leksikanın fasiləsiz olaraq inkişafı, dilin zənginləşməsinə təsir göstərən amillər birbaşa mətbuatda öz əksini tapır. Ona görə də mətbuat vasitəsilə dilin lüğət tərkibinə daxil olan bu dil vahidlərinin kütləvilik qazanması, ictimai fikrin sferasının dinamik inkişafı ilə bağlılığı publisistik üslubun formalaşmasına təsir göstərən meyillər terminologiyanın zənginləşməsinə təkan verir.

2.4. AZƏRBAYCAN DİLİNİN TERMINOLOGİYASININ ZƏNGİNLƏŞMƏSİNDƏ TƏRCÜMƏNİN ROLU

Azərbaycan ədəbi dilinin lüğət tərkibinin inkişafında ictimai-siyasi hadisələrin təsiri böyükdür. Belə ki, cəmiyyətin iqtisadi, siyasi, ictimai-mədəni həyatındakı inkişafı ilə əlaqədar olaraq dilin leksik-terminoloji potensialının zənginləşməsinə real zəmin yaranır. Dilin

yeni sözlərlə zənginləşməsi və mövcud mənalarının dəyişilməsi ictimai həyatda və ictimai fikirdə yaranan yeni inkişafı əlaqədardır. Yəni dilin lüğət tərkibi tələbatla bağlı müxtəlif dəyişikliklərə məruz qalır. Odur ki, ədəbi dilin lüğət tərkibinin tərcümə hesabına zənginləşməsi milli dil əlaqələri zəminində mühüm istiqamətlərdən biri hesab olunur. Zənginləşmə elə bir prosesdir ki, burada lüğət tərkibinin diaxron mənzərəsi açılır, tarixi-mədəni inkişafın dildə fəlaklaşma üsulları meydana çıxır. Ona görə də dilin lüğət tərkibinin zənginləşməsində əsas mənbə dilin daxili imkanlarıdır. K.M.Musayev yazır: “Türk dillərinin leksik tərkibinin zənginləşməsi məsələləri haqqında nəzəri tədqiqatlar lazımdır. Məlumdur ki, türk dilləri leksikasının zənginləşməsi həm daxili imkanlardan, materiallardan, vasitələrdən və yollarından istifadə yolu ilə sözdüzəltmə hesabına, həm də dünyanın başqa dillərindən sözləmə hesabına olur. Sözdüzəltmə və onun müxtəlif yollarının (sintetik, analitik, fonetik, leksik) mahiyyətini aydınlaşdırma və alınmalara nəzəri və praktiki qiymət – onları daha da dərinləndirən öyrənmək üçün geniş imkanlar açır”.¹

Qloballaşma və elmlərin qlobal dil müstəvisində inkişafı yeni terminlərin yaranmasında qlobal dilin rolunu artırmışdır. Elmi – texniki tərəqqi yeni terminlərin dünya dillərinin terminoloji bazası əsasında yaradılmasını və həmin terminlərin digər dillərə tərcüməsini zəruriləşdirir. Dünya elmində ön mövqedə gedən ölkələr elmi əməkdaşlıq və əlaqələr sayəsində milli dilin terminoloji bazalarını daima zənginləşdirir. Bu cəhət milli dillərdə terminologiyanın tərcüməsi məsələlərinin yalnız ingilis dili materialı üzrə deyil, həm də elmi üslubun inkişaf etdiyi bir sıra başqa dillərin, xüsusən rus, alman, fransız, ispan dillərinin materialları əsasında öyrənməsinə səbəb olur. Bəzi dillərə terminlərin tərcüməsi yaxın və təmaslı dil əlaqələrinin nəzərə alınması şəraitində gedir. Bu baxımdan

---

¹ К.Мусаев. Формирование, развитие и современные проблемы терминологии на языках союзных республик СССР // Развитие терминологии на языках союзных республик СССР. Москва: Наука, 1986, стр.170

terminlərin Azərbaycan dilinə tərcüməsi hazırda həm ingilis, həm də rus dilindən aparılması terminlərin tərcümə məsələlərinin bu iki dildən tərcümə əsasında tədqiq etməyə önəm verməyi şərtləndirir. Tərcümə -dillər və mədəniyyətlərarası kommunikasiyanın iki istiqamətli və ikitətəfli prosesidir. Bu proses zamanı məqsədyönlü şəkildə təhlil aparmaqla müəyyənləşmiş termin əsasında başqa dil və mədəniyyət mühitində onu əvəz edəcək termin yaradılır. Müasir dövrdə elmi-texniki tərəqqi ilə bağlı dillərin leksik tərkibi intensiv təkamül prosesini yaşayır. Dilin həm terminoloji, həm də ümumi-elmi leksikasında artım müşahidə olunur. Elmi mətnlərin tərcüməsində başlıca tərcümə vahidi terminlərdir. Ona görə də, ilk növbədə terminin spesifik xüsusiyyətləri nəzərə alınmalıdır. Tərcüməşünaslıqda elmi-texniki tərcümənin öz yeri vardır. Burada spesifik cəhətlər elmi dil, elmi üslub və terminologiya ilə bağlı meydana çıxır. Terminlərin tərcüməsi bu üç istiqamətin hər biri üzrə araşdırmalar aparmağı tələb edir. Hazırda elmdə həm realiya, həm də termin anlayışlarından istifadə olunur. Bu iki anlayışı fərqləndirmək üçün dəqiq meyarlar tapmaq çətindir. Tədqiqatçılar realiyaların təyini məsələsində konkret millətin, etnosun maddi mədəniyyətinə, adət-ənənələrinə məişətinə istinad edirlər. Sənət və peşələr də bu və ya digər dərəcədə maddi mədəniyyətlə bağlılığa malikdir. Xüsusilə, zərgərlik, xalçaçılıq, dekorativ-tətbiqi sənət, kulinariya terminlərini, mərasim terminlərini və s. tədqiqata cəlb edirlər. Bu sahələrə aid məhsullar, alətlər, fəaliyyət və s. adlar həm termin, həm də realilər kimi öyrənilir. Bütün bunlar realiyaların və terminlərin çox halda üst-üstə düşdüyünü təsdiqləyir. Onu da qeyd etmək lazımdır ki, realiyalar linqvistik tədqiqatların və ya leksikanın öyrənilməsinin daha əvvəlki dövrlərinə aid olmuşdur. Terminologiya formalaşdıqdan sonra bu problem, demək olar ki, tədricən terminologiyanın obyektinə çevrilmişdir. Ona görə də terminologiyada realiyaların tərcüməsi ilə bağlı aparılmış tədqiqatların hazırda terminlərin tərcüməsini də əhatə etdiyini görürük. Çünki milli dillərdə onun maddi-mənəvi mədəniyyətinin əksi olan realiyalar da termin səciyyəli vahidlərdir. Ona görə də dil əlaqələrinin qarşılıqlı inkişafı tərcümə prosesində də spesifikliyi nəzərə almaq zərurəti vardır. Əgər dildə

belə qarşılıq yoxdursa, yeni söz termin yaradıcılığının məhsulu olur. Hər bir dildə başqa dildə olan termini əvəz edə biləcək yeni söz tapmaq mümkündür. Lakin realini yeni sözlə əvəz etmək olmur. Çünki bu zaman başqa bir mədəniyyətə aid olan əşyanın və ya predmetin adı müəyyənləşdirilir. Predmetin özü dildə yoxdursa, onun adını bildirəcək qarşılığın yaradılması həmin predmetin adlandırılmasındakı motivləşməni, həmçinin sözdəki etnokulturoloji səciyyəni ortadan götürür. L.K.Latışev realiyaların başqa dildə verilməsinin 5 üsulunu qeyd edir¹: 1) transliterasiya və transkripsiya; 2) kalka; 3) təsviri və ya izahlı tərcümə; 4) yaxın və ya təxmini tərcümə; 5) transformasiya və ya kontekstual tərcümə.

Realiyaların verilməsi üsulları maddi mədəniyyət leksikasını müxtəlif şəkildə qruplaşdırdıqdan sonra araşdırmaq mümkündür. Bu cür tədqiqat müxtəlif sahələr əsasında aparılır. Məsələn, xalçaçılıq, sənətkarlıq, zərgərlik sahələri Azərbaycan dilində spesifik realiyaların mövcudluğunu şərtləndirir. Eləcə də başqa dillərdə həmin millətin milli mədəniyyətini əks etdirən realiyalar mövcuddur. Bunun üçün Azərbaycan dilinə tərcümə edilmiş müxtəlif əsərlərdə orijinalda işlənmiş realiyalar axtarılıb seçilir və qeydə alınır. Sonrakı mərhələdə həmin realiyaların tərcümədə necə verilməsi müəyyənləşdirilir. Əgər ingilis dilindən Azərbaycan dilinə müxtəlif müəlliflər tərəfindən tərcümə edilmişdirsə, onda bu müəlliflərin hər birinin tərcüməsi nəzərə alınır. Tərcümə əsərlərinin tədqiqi prosesində realiyaların obyekt dildə verilməsinin aşağıdakı üsulları diqqəti cəlb edir: 1) realiyaların qrafik tərkibinin demək olar ki, tam saxlanması şərti ilə obyekt dildə verilməsi; bu hal transliterasiyaya uyğun gəlir; 2) realiyaların fonetik tərkibinin tam saxlanması şərti ilə obyekt dildə verilməsi; bu hal transkripsiyaya uyğun gəlir; 3) realiyaların qrafik tərkibinin saxlanması ilə yanaşı bəzi fonemlərin uyğunluğundan istifadə edilməsi: bu, transliterasiya və transkripsiyanın eyni zamanda tətbiqi halına uyğun gəlir; 4) realiyaları təşkil edən söz və ya sözlər ayrılıqda hərfi tərcümə edilir;

---

¹ Latışev L.K. Texnoloqiya perevoda. M.: NVI-TEZAURUS, 2000 ,səh. 271.

5) realiyaların mətndə eynilə saxlanması ilə yanaşı, onlara aid izahın verilməsi; 6) realiyalar mətndə eynilə saxlanması 7) realiya obyekt dildə mövcud olan yaxın mənalı sözlə əvəz olunması.

Realiyaların müəyyən fonetik dəyişikliklə mənbə dildən obyekt dilə keçirilməsi əslində bir qrafik sistemdən digərinə keçilməsi ilə bağlıdır. Lakin dildə qrafem-fonem uyğunluğu mövcud olduğuna görə, eyni zamanda həm transkripsiya, həm də transliterasiya məsələsi ilə üzləşmiş oluruq. Bir vaxtlar rus və Azərbaycan əlifbalarının eyni qrafik əsaslı olmasına baxmayaraq, onların hər ikisi müstəqil əlifbalar idi. İndi Azərbaycan əlifbası latın əsasıdır. Bu əlifba ingilis, alman, fransız və hətta türk əlifbasından fərqlidir. Çünki qeyd olunan əlifbalar arasında qrafem fərqləri, eləcə də fonem fərqləri kifayət qədərdir. Bu isə transkripsiya və transliterasiya prosesində müəyyən çətinliklər meydana çıxarır. Eynilə saxlama yenə də transkripsiya və transliterasiyanı, yaxud onların ikisinin vəhdətdə tətbiqini tələb edir. Deməli, tərcümə prosesində realiyalar olduğu kimi saxlanmalıdır.

Tərcüməşünaslıq tədqiqatlarında tərcümənin tipləri və növləri məsələsi, demək olar ki, həmişə diqqət mərkəzində olmuşdur. Tərcümə nəzəriyyəsində daha bir təsnifat forması mövcuddur və bu verbal işarənin interpretasiya üsulu ilə bağlıdır. B.H. Komissarov bu məsələ ilə bağlı yazır ki, verbal işarələr eyni bir dilin başqa işarələri ilə tərcümə oluna bildiyi kimi, başqa bir dilin verbal işarələri ilə də əksini tapa bilər və tərcümənin aşağıdakı üç növünü qeyd edir¹:

- 1) dildaxili tərcümə, yaxud yenidən adlandırma;
- 2) dillərarası tərcümə, yaxud əsl mənada tərcümə;
- 3) semiotikalarası tərcümə, yaxud transliterasiya

Terminologiyada tərcümə növlərini təyin edərkən mətnlərin tipologiyasını da diqqət mərkəzinə çəkmək olar. Məsələn, mətnləri aşağıdakı kimi təsnif etmək olar: 1) texniki mətnlər; 2) ictimai – siyasi mətnlər. 3) hümanitar sahələri əhatə edən mətnlər; Eyni zamanda, rəsmi və işgüzar üsluba aid olan mətnlər, hüquqa aid

¹ Комиссаров В.Н. Современное переводоведение. М.: ЭТС. - 1999, с.192.

mətnlər bu bölgədə nəzərə alınmalıdır. Məlumdur ki, qanunvericiliklə bağlı mətnlərin tərcüməsinin öz spesifikliyi vardır. Qanun maddələrinin, hüquq terminlərinin qeyri-düzgün tərcüməsi qanunun başqa şərhinə imkan verir. Bu isə yol verilməzdir. Belə bölgünün qüsurlu cəhəti yenə də həm funksional üslublarla, həm də mətnlərin tipologiyası ilə bağlı ortaya çıxır. Texniki mətnlər daha çox elmi mətnlərdir. Çox zaman bu mətnlərin elmi-populyarlığını nəzərə alaraq “elmi-texniki mətnlər” terminindən istifadə edirlər. Texniki mətnlərdə texniki terminlər üstünlük təşkil edir. Texniki sənət sahələri isə texniki mətnlər cərgəsinə girir. Tərcümə növlərini mətnlər əsasında təsnif etdikdə onun aşağıdakı növlərini qeyd etmək olar: 1) bədii tərcümə 2) ictimai-siyasi tərcümə: publisistika, siyasi materiallar, informativ materiallar; 3) elmi-texniki tərcümə 4) rəsmi-işgüzar tərcümə: sənədlər, təlimatlar, qanunlar, işgüzar və xidməti məktublar.

Elmi-texniki terminologiyanın tərcüməsi bu bölgünün üçüncü bəndində yer alır. Elmi və texniki mətnlər bir qrupa daxil edildiyindən elmi-texniki tərcümə yalnız texniki elmləri əhatə etmir, çünki “elmi-texniki” anlayışı geniş mənada müxtəlif elm sahələrini əhatə edir. Bura ictimai-siyasi və hümanitar elmlər, ümumiyyətlə bütün elmlər daxil olur. Texniki terminologiya isə əsasən sənət sahələrini əhatə edir. Müasir dövrdə bütün sənət sahələrində müəyyən dəzgahlardan, texniki ləvazimatlardan istifadə olunur. Bununla belə, xalçaçılıq, toxuculuq, incəsənət, tətbiqi sənət növlərinə aid terminlər (məsələn, naxış adları) də vardır ki, onları nə elmi, nə də texniki terminlər hesab olunmur. Elmi-texniki terminlərin tərcüməsindən bəhs etdikdə yalnız bu cür terminlər kənar qalmış olur. Ümumiyyətlə, elmi-texniki, texniki, ictimai-siyasi terminlərin tərcüməsini bir-birindən ayırmaq xeyli dərəcədə şərti səciyyə daşıyır. Fikrimizcə, terminologiyada terminlərin tərcüməsini əsas götürmək lazım gəlir və burada sistemlilik mühüm xüsusiyyətidir və ikili əsasa malikdir. Çünki bu, elmin anlayışlar sisteminin elementləri arasında məntiqi sistemlilik olmaqla yanaşı, anlayışı ifadə edən vahidlər arasında linqvistik sistemlilik də mövcuddur.

Termin və ya leksik vahid və mətn münasibətlərinin ortaya atılması bir daha təsdiq edir ki, terminlərin tərcümə xüsusiyyətlərini iki aspektdən öyrənmək olar: 1) sahə terminlərinin tərcüməsi; 2) maddi- mədəniyyət leksikasının tərcüməsi. Terminlər müxtəlif strukturlara malik olur. Komponentlərin sayına görə terminlər bir sözdən ibarət ola bilər. Bu halda da terminin daxili komponent sayında fərqlilik müşahidə olunur. Terminin tərkibinə kök, şəkilçi, terminelement daxil ola bilər. Termin iki və daha artıq sözün birləşməsi nəticəsində (mürəkkəb söz konstruksiyası) də yaranır. Bundan başqa, termin-söz birləşməsi, tərkibi terminlərə, eləcə də çoxkomponentli terminlərə bölgülər aparılır. Qeyd edilən formalar terminin struktur modelləridir. Modellərin müxtəlifliyi terminlərin ekvivalentliyinin iki dildə eyni və ya fərqli model üzrə araşdırılmasının mümkünlüyünü də öyrənməyi zəruriləşdirir.

Tərcümə edilən vahidin dildə qarşılığının olub-olmaması “analoq” və “ekvivalent” anlayışlarını daxil etməyə zəmin yaradır. Ekvivalent obyekt mənbə dildəki obyektə tam uyğun dil vahididir. Analoq isə müəyyən şərtlər daxilində uyğun gələ bilən vahiddir. Bu fikrə istinadla terminin tərcüməsinin üç tipini ayırmaq mümkündür: 1) ekvivalentlə tərcümə; 2) analoqla tərcümə; 3) təsviri tərcümə.

Təbii ki, hər bir terminə obyekt dildə ekvivalent tapmaq mümkün deyildir. Bəzən ekvivalent söz deyil, söz birləşməsi olur. Təsviri üsulla tərcümə zamanı çoxsözlü terminoloji birləşmələr yaranır. Bəzi hallarda isə tərcüməçi termini deyil, onun izahını verir. Terminin tərcüməsi prosesində əsas komponentin kateqoriyanı ifadə etməsi nəzərə alınmalıdır. Bu, obyektin aid olduğu kateqoriyadır və cins anlayışını ifadə edir. Təyinedici komponent səciyyələndirici əlaməti və ya əlamətləri əks etdirməlidir. Çünki bu əlamət eyni cinsdən olan başqa predmet və ya hadisələrdən fərqləndirmək funksiyasını yerinə yetirir.

Terminoloji birləşmələrin tərcüməsi ilə bağlı bəzi tədqiqatçılar müəyyən üsullar təklif edirlər. Belə üsullardan biri dörd mərhələni əhatə edir. Birinci mərhələdə terminin komponentlərinin mənbə dildə hansı nitq hissələrinə aid olması müəyyənləşdirilir. İkinci mərhələdə komponentlərin hansı lüğətdən axtarılması təyin

edilir və əsas , təyinedici komponent müəyyənləşdirilir. Dördüncü mərhələdə çoxkomponentli terminin tipi təyin edilir. Bundan sonra termin tərcümə olunur.

Bu halda terminlərin tərcüməsinin ümumi məsələləri tam şəkildə nəzərə alınmış olur. Texniki terminlərinin tərcüməsində müəyyən spesifik cəhətlər nəzərə alınmalıdır. Demək, bu cür terminlərin ekvivalentlərinin tapılması və ya müəyyənləşdirilməsi zamanı obyekt dildə olan birləşmədə də terminin terminlə tərcüməsi vacibdir. Ekvivalentlik çoxkomponentli terminoloji birləşmələrdə strukturla bağlı bəzi cəhətlərin nəzərə alınmasını tələb edir. Ümumiyyətlə, elmi-texniki tərcümədə ekvivalentlik mühüm şərtlərdən biridir. Tərcüməçi obyekt dildəki terminin mənbə dildəki terminə ekvivalent olmasına xüsusi diqqət yetirməlidir. Xüsusilə, terminlərin tərcüməsində məna əsas götürülməlidir. Bu prosedə - mənənin differensasiyası , mənənin konkretləşdirilməsi , mənənin ümumiləşdirilməsi, mənənin inkişaf etdirilməsi halları da istisna deyildir. Qeyd etdiyimiz kimi, terminlərin tərcüməsi məsələsinə iki aspektdən yanaşmaq lazım gəlir. Bir halda bu, elmi dildə yazılmış mətnin tərcüməsi prosesində terminin tərcüməsidir. Digər halda isə terminin leksik vahid kimi tərcüməsidir.

Tərcümə prosesində mənbə dildə elə vahidlər, xüsusi halda elə terminlər qeydə alınır ki, bu terminlərin obyekt dildə qarşılığı olmur. Terminlərin hansı üsullarla tərcüməsindən asılı olmayaraq həm mənbə, həm də obyekt dilin normaları nəzərə alınmalıdır. Bütün hallar üçün leksik və terminoloji normalara əməl olunmalıdır. Beləliklə, tərcüməşünaslığın tədqiqat tarixini bu sahənin əsas məsələləri fəvqündə nəzərdən keçirdikdə aydın olur ki, tərcümənin ümumi və xüsusi nəzəriyyəsinə, həmçinin tərcümə vahidlərini ayırmaq mütləqdir. Tərcümənin əsas vahidi termdir. Leksik səviyyədə söz, realiya və termini bir-birindən ayırmaq lazım gəlir. Termin və realiya söz birləşməsi şəklində ola bilər və bu cür söz birləşmələri bir leksik vahidə uyğun gəlir. Bədii tərcümədə söz səviyyəsində frazeoloji vahidlərin tərcüməsi problemi də meydana çıxır. Tərcümə nəzəriyyəsi prizmasından yanaşdıqda yalnız terminlərin tərcüməsi məsələsini ayrıca qoymaq düzgün deyildir. Terminin birləşmədə,

tərkibdə, cümlədə, nəhayət mətndə tərcüməsi də nəzərə alınmalıdır. Tərcümə edilmiş vahidin mənasının dəqiqləşdirilməsi tərcümə prosesinin son məhsulunun orijinala uyğunluq dərəcəsinin artırmaq məqsədini daşıyır. Bu prosesdə dilin lüğət tərkibi zənginləşir. Dilin lüğət tərkibinin zənginləşməsinin əsasında dildə olan sözlərin semantik mənasının genişlənməsi, söz yaradıcılığı üsulları, başqa dillərdən tərcümə prosesi və alınmalar durur. Ümumiyyətlə, söz yaradıcılığında əsas yeri leksik-semantik və qrammatik üsullar, həmçinin başqa dillərdən kalkalar tutur. Kalka üsulu ilə söz yaradıcılığı müasir Azərbaycan dilinin leksik-qrammatik sisteminin inkişafının əsas yollarından biri olaraq leksika və söz yaradıcılığını, semantika və tərcüməşünaslıq məsələlərini özündə əks etdirir. Tərcümə dilin lüğət tərkibinin leksik-semantik potensialını zənginləşdirən mühüm mənbələrdən biridir. Tərcümə dilində işlədilən bir çox leksik vahidlər lüğət tərkibinin bir elementi olsa da, çox zaman ümumişlək səciyyə daşımır, müəyyən sahələrdə, bu və ya digər situativ şəraitdə işlədilir. Xüsusilə, müasir dövrdə ingilis və rus dilindəki elmi-kütləvi ədəbiyyatın təsiri altında müxtəlif materialların Azərbaycan dilinə tərcüməsi ilə əlaqədar dilimizə bir çox söz və terminlər keçmiş və bunların quruluşu kimi formalaşan yeni söz və ifadələr yaranmağa başlamışdır. Belə ki, ictimai-iqtisadi, siyasi, texniki inkişaf dilin söz yaradıcılığı sistemində də özünü göstərir, dildə yeni növlü leksik-qrammatik vahidlərin yaranmasına səbəb olur. Buna görə də elmi-texniki tərəqqi ilə bağlı olan anlayışları ifadə etmək üçün yeni məzmun Azərbaycan dilinin özündə mövcud olan modellərlə verilir.

Tərcümə prosesində yeni anlayış ifadə edən söz və ifadələr müqabilində ikinci dildə semantik motivasiya mövcud olduğu halda bunlar kalka edilir. Deməli, yeni anlayış və mənanın başqa dildə ifadəsi üçün onun özünün daxili struktur modelləri müəyyən edilmiş olur. Hazırda Azərbaycan dilinə ingilis və rus dillərindən elmi-texniki, ictimai, siyasi mətnlərin tərcüməsi ilə bağlı leksik vahidlər daxil olur və onlar aid olduğu sahələrdə işlənir. Məsələn, skip zone-зона мольчания - sükut zonası, gravitation – тяготина-cazibə, data loading-заргрузка-yüklənmə və s. Bu zaman əmələ gələn vahidlərin

hər biri dilin öz daxili materialı əsasında yarandığına görə dilin daxili inkişaf qanunları həlledici rol oynayır. Tərcümə prosesində leksik vahidlərin yaradılmasında ən geniş istifadə edilən üsullardan biri də kalka yoludur. Kalka sözün hissələr üzrə tərcümə edilməsi, sonra həmin hissələrin mexaniki surətdə birləşdirilməsidir. Bu yolla yeni termin yaradılarkən tərcümə olunan bu və ya digər söz, termin həmin dilə (tərcümə edilən dildə) eyni mənanı verən sözlərlə, sözdüzəldici şəkilçilərlə ifadə olunmalıdır. Buna görə də tərcümə olunan terminin, termin-söz birləşmələrinin tam qarşılığı göstərilməlidir. Məsələn, передача данных -verilənlərin ötürülməsi, высокая плотность -yüksək sıxlıq, случайное число - təsadüfi ədəd və s. Əks halda onu kalka adlandırmaq olmaz. Təbiidir ki, hərfi tərcümə (kalka üsulu bəzən hərfi tərcümə də adlandırılmışdır) prosesində qarşılıqlı təsirdə olan dillərin quruluşunun yaxınlıq dərəcəsi, dilin lüğət tərkibinin, kalka edilən dildəki söz yaradıcılığı yollarının inkişaf dərəcəsi, kalkaetmənin baş verdiyi tarixi şərait və s. amillər mühüm rol oynayır. Yeni yaranan hər bir kalka əlaqədar olduğu dilin uyğun sözləri ilə müqayisədə öz funksiyasını düzgün yerinə yetirməli və dildə işləklilik qazanmalıdır. Buna görə də tərcümə dəqiq olmalı, nəzərdə tutulan anlayışın əsas mahiyyətini ifadə etməlidir. Məsələn, “грузоподъемник” sözünün “yükqaldıran” kalkasındakı birinci komponent “груз-yük” sözləri ikinci komponent “qaldıran” qarşılığına qismən uyğun gələrək yeni anlayış bildirmişdir. Eləcə də, закономерный-qanunauyğun, “землемер-yerölçən”; надстройка-üstqurum; водочиститель-sutəmizləyən və s. terminlər dilin daxili imkanları əsasında, yəni dilin sözyaradıcı və sözdüzəldici qanunları əsasında yaranmışdır. Göründüyü kimi, bu prosesdə dilin daxili materialı həlledici rol oynayır, sözlər dilin daxili imkanları əsasında yaranır və başqa dilə məxsus sözlərin quruluşu kimi formalaşması nəticəsində yeni söz və yeni söz modeli yaranır. Lakin dilçilikdə mübahisəli məsələlərdən biri də kalka yolu ilə yaranan termin sözlərin alınma hesab olunmasıdır. Y.B. Şerba yazır: “Yeni sözün başqa dildə mövcud olan sözün təsiri altında

yanması faktı kalkaetməni alınmanın xüsusi növü kimi qiymətləndirməyə imkan verən əlamətlərdən biridir.”¹ D.S.Lotte isə yazır: “Əcnəbi sözün leksik cəhətdən mənimsənilməsinin daha tam formasını tərcümə üsulu ilə alınmalar (kalkalar) təşkil edir. Tərcümə üsulu ilə söz alınan zaman ana dili materiallarının köməyi ilə əcnəbi sözün mənası sözyaratma prinsipləri, semantik quruluşu (“daxili forması”) mənimsənilir”² ³.

N.Xudiyev yazır: “Kalkalar dilin öz daxili imkanları hesabına (həm söz və şəkilçilər, həm də struktur milli olur) yaransa da, onların meydana çıxması üçün bilavasitə etimon dilin təsiri olur belə ki, etimon dilin təsiri ilə əvvəla sözün və ya ifadənin bütün komponentləri müvafiq kalka olunur. Digər tərəfdən isə bəzi istisnalar nəzərə alınmazsa, struktur eyniliyi saxlanır, daha doğrusu, söz birləşməsi söz birləşməsinə, söz sözə kalka edilir”⁴.

N.K.Dmitriyev də alınmaları və kalkaları bir-birindən fərqləndirərək göstərirdi ki, onlar müxtəlif tətbiq üsullarına malikdir. Belə ki, tək-tək leksik vahidlər alınır, iki və daha artıq sözün birləşməsi ilə kalka edilir. Kalkalar söz yaradıcılığının bir forması olub, dilin daxili imkanları hesabına kənar dil elementlərinin təsiri ilə yaranan dil vahidləridir.

Göründüyü kimi, bu fikirlərin ümumi cəhəti ondan ibarətdir ki, kalkalar başqa bir dilə məxsus sözlərin, yaxud söz birləşmələrinin ana dilinin müvafiq sözləri və söz birləşmələri ilə dəqiq tərcümə etmək üçün həmin sözlərin modelləri əsasında qurulmuş sözlər, yaxud ifadələrdir. Son dövrlərdə Azərbaycan dilində çoxlu miqdarda kalkaların yaranması ingilis və rus dilindən Azərbaycan dilinə elmi, texniki, ictimai-siyasi, bədii ədəbiyyatın tərcüməsi ilə əlaqədardır. Belə tərcümələr zamanı yeni anlayışları, fikirləri, prosesləri ifadə etmək üçün yeni terminlər, sözlər dilə daxil olur. Bu

---

¹ Щерба Л. В. О понятии смешения языков. В кн. : Л. В.Щерба. Избранные работы по языкознанию и фонетике. Л. 1958. Ещъ Ж. 182 стр (стр. 40-53).

³ Лотте Д.С.. Основы построения научно-технической терминологии. М.,АН СССР, М., 1961, с.5.

⁴ Xudiyev N. Azərbaycan ədəbi dilinin sovet dövrü, Bakı. Maarif, 1989, səh. 232.

zaman qarşılıqlı təsirdə olan dillərin lüğət tərkibinin zənginliyi dildəki söz yaradıcılığı üsullarının inkişaf dərəcəsi və ya amillər mühüm rol oynayır. Çünki yeni-yeni elm və texnika sahələrinin yaranması onunla bağlı yaranan anlayışların adlandırılmasını zəruri edir. Belə ki, elmin inkişafı ilə bağlı müvafiq söz və terminlər, ifadələr yarandıqca, Azərbaycan dilində, eləcə də müxtəlif dillərdə onların kalkaları formalaşır. Xüsusən ön şəkilçili sözlərin Azərbaycan dilinə kalka edilməsində bir sıra xüsusiyyətlər özünü göstərir: a) söz bütünlüklə kalka edilir və bu zaman ön şəkilçi və sözün kökü Azərbaycan dilindəki müvafiq sözlərlə əvəz edilir. Məsələn, подводный-sualtı, передвыборный-seçkiqabağı, подножества-altçoxluq; b) ön şəkilçi olduğu kimi qalır, amma söz dilimizə məxsus uyğun sözlə əvəz edilir; ультразвук-ultrasəs; ультракороткая волна - ultraqısa dalğa və s. q) elə terminlər də vardır ki, onların tərcüməsində rus dilindəki model, yəni komponentlərin sırası eynilə qalır. Məsələn, подгруппа-altqrup, подколню-alt-halqa, надкрыля-üstqanadlar, надстройка-üstqurum və s.

Elmi-texniki inkişafı ilə bağlı əsərlərin Azərbaycan dilinə tərcüməsi prosesində elə terminlər, termin birləşmələr vardır ki, rus və ingilis dilində olduğu kimi işlədilir. Çünki tərcümədə həmin terminləri dəqiq ifadə edən qarşılıq müəyyənləşdirmək mümkün olmur. Məsələn, radioçerk, radioqraf, kilovat, monorels, monoplan, fotoelektrod, kinokaset, kinoseans, elektroterm və s. Göründüyü kimi, kalkalardan fərqli olaraq alınmalar başqa dildə olduğu kimi alınır, mənimsəyən dilin fonetik quruluşuna uyğunlaşdırılaraq işlədilir. Deməli, tərcümə prosesində alınma o zaman dilə daxil olur ki, dilin daxili imkanları əsasında, özünəməxsus söz yaradıcılığı üsulları ilə müəyyən anlayışın ifadəsi üçün müvafiq termin, söz yaratmaq mümkün olmur. Bu zaman başqa dildən anlayışı ifadə edən söz hazır alınıb işlədilir. Hazırda kompüter texnikasının inkişafı ilə bağlı tərcümə prosesində dilimizdə displey, prosessor, monitor, interfeys, terminal, konvektor, kompilyator, dreyver və s. yüzlərlə yeni sözlər daxil olmuşdur. Məsələn, displey- verilənləri klaviatüradan daxil etmək və onlarla ekranla idarə etmək üçün qurğu; interfeys- iki təhlilədiçi komponentlər arasındakı əlaqə;

interpretator verilənləri təhlil etmək üçün qurğudur. Son dövrlərdə proqramlaşdırma ilə bağlı tərcümə prosesində dilimizə yeni söz və terminlər daxil olmuşdur: Alqams, Alqol, Ambient, Amtron, Beysik, Bliss, Qat, Formağ, Setl, Rapira və s. Bu adlar Avropa dillərindən dilimizə keçmiş və hər birisinin öz mənası, mahiyyəti vardır. İnformasiyaların toplanılması, saxlanması, təhlil edilməsi, ötürülməsi və onların proqram təminatı ilə bağlı vasitələr yeni terminlərin yaranmasına səbəb olur. Ona görə də yeni terminlər elmlərin inkişafı ilə bağlıdır və texnikanın inkişafı dilləri zənginləşdirir.

Tərcümə ədəbiyyatında işlənən və ədəbi dilin lüğət tərkibinin leksik-semantik potensialını zənginləşdirən terminlər üç cəhətdən-elmi, tərcümə nəzəriyyəsi, bədii dil baxımından əhəmiyyətlidir. Tərcümə edilən terminlər də elmin bu və ya digər sahəsinə aid olub konkret məna, məzmun ifadə edir. Lakin terminlər üslubi cəhətdən neytral olduğuna görə istər bədii, istərsə də elmi üslubda elmi mənanı ifadə edir. Odur ki, tərcümə prosesində terminlər çox vaxt olduğu kimi saxlanılır. Lakin bədii dildə terminlərin verilməsi, işlədilməsi və onların bədii dilin digər elementləri ilə qrammatik-semantik əlaqəsi müəyyənləşir. Deməli, tərcümə prosesində terminlərin tərcümə olunub-olunmaması prinsipləri müəyyənləşdirilməlidir.

Tərcümə zamanı dillərin qarşılıqlı zənginləşməsi millətlərin mədəniyyətlərinin qarşılıqlı əlaqəsinin qanunauyğunluqlarından doğur. Məsələn, marksizm-leninizm klassiklərinin əsərlərinin Azərbaycan dilinə tərcüməsində işlədilən beynəlmiləl mahiyyətli – proqram, kapital, demokrat, kompaniya, statistika, taktika, renta kimi terminoloji vahidlər dildə ümumişləklilik qazanmışdır. Bu terminlər Azərbaycan dilinə tərcümə prosesində bilavasitə rus dilində olduğu kimi işlədilmişdir. Elmi əsərlərin tərcüməsindən fərqli olaraq bədii tərcümədə bir xalqın adət və ənənəsinə, həyat tərzinə, sosial və regional xüsusiyyətlərinə, məişətinə aid olan bir sıra sözlərin ifadə etdiyi məna başqa xalqların milli təfəkkürü üçün yad olduğuna görə onların ifadə etdiyi semantik xüsusiyyətlər ekzotik xarakterlidir. Buna görə də tərcümə dili hesabına həmin anlayışları ifadə edən sözlər dili leksik-semantik cəhətdən zənginləşdirir və lüğətlərdə öz

əksini tapır. Lakin bunlar ədəbi dil faktı olmayıb, xüsusi anlayış bildirdiyinə görə, ancaq başqa dillərdə onların motivasiya xüsusiyyətləri mövcud olmadığına görə tərcümə edilə bilmirlər. Məsələn, bədii tərcümə prosesində işlədilən viqvam (hindu), lira (ital), aul (qafqaz), reyxstaq(alm), şampan, frank (fr.) və s. sözlər ekzotik leksikaya daxildir. Bunların olduğu kimi işlədilməsi milli koloriti qorumaq məqsədi daşıyır. Tərcümə əsərlərinin dilinin leksik tərkibinin müəyyən bir hissəsini ekzotik leksika təşkil edir. Buraya xalqların həyat və məişət tərzinə aid terminlər daxildir. Bu zaman onlara aid əşya və hadisələrin adlarının orijinal forması saxlanılır, bununla yanaşı daxil olduğu dilin fonetik-qrammatik qayda-qanunlarına uyğunlaşır. Ekzotizm və ekzotik leksikada başqa xalqların həyatına, məişətinə, mədəniyyətinə məxsus anlayışları bildirən sözlər nəzərdə tutulur. Məsələn, dövlət müəssisələri adı bildirən bundestaq (alm.), rixstaq (isveç), kortesn (İspan), konqres (ABŞ), lordlar palatası (İngiltərə) müstəşarlıq (Türkiyə); pul vahidi adları - frank, dollar, lirə, marka, funt sterlinq, peso, yuan və s. sözlər tərcümədə olduğu kimi saxlanılır. Belə ki, reyxstaq, bundestaq, reyxsver, ober-leytenant, vermaxt kimi terminlərin mətndə işlədilməsi Almaniya, frank, termidor, brümer, vandeymer, marselyoza, gilyotin kimi sözlər Fransa; kışlak, ilçe, belde, tarhana, paşa, koldu, müstəşar, külah işkembe kimi sözlər isə Türkiyə haqqında təsəvvür yaradır. Bu leksik vahidlərin başqa dildə paralelini tapmaq mümkün olmadığından tərcümə olunmur. Çünki belə sözlər başqa xalqa məxsus spesifik anlayışları bildirən söz qrupları olan realiyalardır. Realiyalar bir tərəfdən tərcümə olunduğu dili zənginləşdirir, digər tərəfdən aid olduğu xalqın milli koloritini, milli təfəkkürünü, tarixini yaşadır. Dilçilikdə tərcümə bir dildə olan anlayışın digər dilin leksik-qrammatik, fonoloji-semantik, fonetik və s. vasitələri ilə müəyyən məfhumları ifadə edən söz yaratmaq məqsədilə aparılan dillərarası əməliyyat kimi başa düşülür. Tərcümə obyektı olan dilin kommunikativ vahidlərinin strukturunda əslində heç bir redundant element olmadığı halda, tərcümə edən dildə tərcümə zamanı müəyyən qədər izahedici elementlərin işlənməsinə yol verilir.

Tədqiqatlardan məlum olur ki, tərcümə prosesi hər şeydən əvvəl, iki başlıca ünsür kimi qiymətləndirilir: a) tərcümə olunacaq məlumatın başa düşülməsi, b) başa düşülənin adekvat şəkildə tərcümə dilində ifadə olunması. Bu iki ünsürün vəhdətindən ibarət olan tərcümə prosesində orijinal dildə müəyyən anlayış semantik cəhətdən başqa dilə tərcümə edilir. Yəni elmi-texniki terminlərin dilimizə tərcüməsi prosesində dünya elmində qəbul olunmuş konsepsiya, nəzəri fikir və müddəalarla tanış olmaqla bərabər, həm də dilimizin zənginləşməsi üçün yeni söz və ifadələrin yaranmasına nail olunur. Lakin müasir dövrdə beynəlxalq aləmə inteqrasiya nəticəsində alınma terminlərin dilimizə tərcüməsi zamanı müəyyən problemlər yaranır, bəzən də onların mənası düzgün müəyyənləşdirilmir. Belə səbəblərin yaranması terminlərin əvvəllər yalnız rus ekvivalentlərindən istifadə edildiyindən onların Azərbaycan dilinə dəqiq tərcüməsinin olmamasından irəli gəlir. Çünki hər bir dildə olan sözlərin müəyyən qismi çoxmənalı olur və bu da terminin dəqiq başa düşülməsini çətinləşdirir. Doğrudur, tərcümə sahəsində “tərcümə dəqiq olmalıdır” kimi mübahisə doğurmayan fikirlər mövcuddur. Lakin ilk baxışdan dəqiqlik problemi mübahisəsiz görünərsə də, tərcümə praktikasında bu sahədə xeyli fərqli fikir ayrılıqları və anlaşılmazlıqlar meydana çıxır. Bu məsələyə yaxından nəzər saldıqda və onu dərinləndirəndə məlum olur ki, “dəqiqlik” anlayışı altında texniki terminlərin tərcüməsi zamanı müxtəlif səpgili anlaşılmazlıqlar, çətinliklər yaranır. Məsələn, tərcüməyə sırf dəqiqlik nöqtəyi-nəzərdən yanaşma, orijinalı olduğu kimi təqdim etmə ayrı-ayrı təfsilatlarla vararaq orijinaldan uzaqlaşır və nəticədə orijinala tərcümə dili arasında uyğunsuzluq yaranır.

Məlum həqiqətdir ki, quruluş və söz dəqiqliyi heç də həmişə təfsilatı ilə tərcümə dəqiqliyinə gətirib çıxartmır. Orijinaldakı bütün sözləri mütləq şəkildə tərcümə dilinə gətirmək əslində sintaktik əlaqəni pozmaq, leksik vahidi öz yerində işlətməmək kimi qiymətləndirilir. Məsələn, blind transmission - kor ötürülmə kimi tərcümə edilsə, əslində belə halda terminin tərcüməsi adətən dəqiq olmur, ifadəsiz bir variant alınır. Kontekstə görə isə blind transmission cavabı eşitmədən birtərəfli ötürülmə yaxud ikitərəfli rabitə qurul

madığı hallarda bir stansiyadan digərinə ötürülmə mənasını ifadə edir. Eləcə də blind sector - kor sektor (kommersiya hüququ olmayan uçuş sahəsi yaxud planlaşdırılmış uçuşlara icazə verilməyən sahə) mənasını ifadə edir. Bu ifadələrin heç birində qeyri-dil ünsürləri yoxdur. Tərcümə zamanı həmin termin-söz birləşmələri öz məzmun mahiyyətini tam açıqlamadığı üçün son halda adekvat dəyişmədən istifadə etmək zərurəti yaranır və burada problemin həllinin optimal yolu kimi həmin terminlərin Azərbaycan dilinin söz və ifadələri ilə əvəz edilməsi deyil, onların ifadə etdikləri mənalara terminlərlə birlikdə verilməsidir.

Alınma terminlərin tərcüməsində terminlərdə nəzərdə tutulan anlayışların məna tutumları heç də həmişə tam şəkildə üst-üstə düşür. Bu da tərcümə işində əlavə çətinliklər yaradır. Anlayışların məna tutumlarının üst-üstə düşməməsi həm terminlərin müxtəlif mənşəli olması ilə, həm də bu və ya digər texniki terminlər yaradılarkən fərqlənən təsnifat əlamətlərinin seçilməsi ilə şərtlənir. Məsələn, 1. coupler - a) mufta, b) birləşdirici, c) elektrorabitə bloku (avtopilotla radiostansiya arasında), d)siqnal çeviricisi; 2. deflection - a) qanad konsolunun ox meyilliyi, b) istiqamət dəyişməsi, c) əks-olunma (hava axınının), d) ara (sükan); 3.renewal - a) köhnə avadanlığı dəyişdirmə, b) müddəti/ vaxtı uzatma, c) bərpa etmə; 4.clearance - a) dispetçer icazəsi, b) gömrük rüsumundan təmizləmə, c) aviadaşımaların qeydiyyatı, d) hündürlük ehtiyatı (klirens), e) maneələri uçub keçmə, f) ara məsafəyə keçid; 5. feeder - a) yükləmə qurğusu; b) yerli (köməkçi) aviaxətt və s. Bu anlayışların müxtəlif semantik çalarları ona gətirib çıxarır ki, onların semantik tutumu müxtəlif dillərdə bir –birindən fərqlənir.

Müstəqilliyimizin ilk dövrlərində öz forma və ifadə etdikləri məzmunu görə terminlər sisteminə daxil olan yeni terminlərin (dreyf, qlissada, interliver, kabrirolmə, simpleks, spin, şatlı, ştopor, şpanqout, taymout və s.) qəbul edilməsi ilə bağlı tərcümə zamanı və eləcə də sahə mütəxəssisləri arasında müəyyən fikir ayrılıqları yaranmışdır. Lakin tədricən həmin ifadələr terminlər sisteminə daxil oldu, müxtəlif sahələr üzrə işlədilməklə bir müddətdən sonra onlar öz real məzmunlarına yiyələnərək mütəxəssislər tərəfindən eyni

məzmununda dərk olundu. Alınma terminlərin Azərbaycan dilində orijinalda olduğu kimi işlədilməsinin müsbət cəhəti ümumi anlayışlar sisteminin formalaşması, beynəlxalq səviyyədə qəbul edilmiş terminlərin elmi-texniki terminologiyaya daxil edilməsi ilə bağlıdır. Qeyd etmək lazımdır ki, terminlərin olduğu kimi qəbul edilməsi ilk dövrlərdə onların ifadə etdikləri mənaların adekvat dərk olunmasında çətinliklərlə müşayiət olunur. Məsələn, distribütor, monitor, modulator, freym, kabotaj, flatter, kollimator, ornitopter, pivot, sintilyasiya, modem, paradiqm, şatlı və s. kimi terminlərin müvafiq şərh olmadan verilməsi onların başa düşülməsi və istifadə edilməsində problemlər yaradır. Hətta bu terminlərin tərcüməsi zamanı ifadə etdikləri mənənin başa düşülməsi üçün ana dilində kontekstə tamamilə mənaca yaxın söz müəyyənləşdirə bilmədikdə çətinliklər meydana çıxır. Məsələn, monitoring, mute, net, normalization, search və s. kimi terminləri informatika sahəsində nəzarət, söndürmək, şəbəkə, normallaşdırma, axtarış və s. kimi tətbiq edilir və real elmi mahiyyət kəsb edir. Lakin elə terminlər var ki, onların qarşılığı mouse - həm siçan, həm də maus; substitute- əvəzetmə, dəyişdirmə; sweep-variyaasiya, dəyişmə; switch – çevirgəc, kommutator kimi tərcümə edilir. Bu kimi terminlərin təhlilindən məlum olur ki, tərcümə zamanı ana dilində qarşılığı düzgün verilməyən və məzmununa görə yerli-yerində işlənməyən terminlər, xüsusilə anlayışlar arasında bağlılıq, əlaqə pozulur və məzmunun başa düşülməsinə əngəl yaradır. Son halda adekvat əvəzetməyə üstünlük verməklə tərcümə dilində fikrin dəqiq ötürülməsi üçün orijinalın hərfi tərcüməsindən, lüğət və fraza uyğunluqlarından uzaqlaşb məsələnin həllinin bütövdə - məzmununda və orijinalın ifadə etdiyi mənada axtarılmalıdır. Bu cür dəyişməyə tərcümə üsullarından birinin, yəni a) orijinalın qeyri-diferensial və mücərrəd anlayışlarının tərcüməsinin aparılması prosesində konkretləşdirmə; b) anlayışların məntiqi inkişafı; c) antonimik tərcümə; d) kompensasiya vasitəsilə nail olunur¹. Adekvat dəyişməyə anlayışın

¹ Бодуен де Куртене И. А. О смешанном характере языков.-Избранные труды по общему языкознанию. Изд-во АН СССР. М. 1963. Том I. - стр.34

məntiqi inkişafı (izahedici tərcümə) və ya şərh, forma cəhətdən əks olan ifadənin köməyi ilə antonimik tərcümə və nəhayət, kompensasiya və ya həmin fikrin orijinaldan fərqli vasitələrlə ifadəsi haqqında fikirləri də söylənmişdir¹. Bu terminlərin təhlili əsasında aydın şəkildə qeyri- dəqiqlik müşahidə edilir. Məsələn, a) breakaway - ayrılma (sərhəd qatından); b) cutoff - pozma (radio əlaqəni); c) flareout – tarazlaşmada xəta (enmədən qabaq); d) heading – istiqamət (hava gəmisinin gövdəsinin vəziyyəti); e) marshaller - dispetçer (perronda hava gəmilərini istiqamətləndirən) və s. Belə ki, uyğun ifadələri hərfi tərcümə etməyə heç bir ehtiyac yoxdur. Yalnız antonimik tərcümə istifadəçiyə fikri anlamaq imkanı verir.

Bir sıra terminlər tərcümə edilsə də həm ingilis, həm də Azərbaycan variantları ilə yanaşı işlədilir. Məsələn, a) stopover (aralıq dayanacaq); b) squitter (qeyri-müntəzəm ötürülmə); c) deklarasiya (bəyannamə); d) interliver (laylaşdırıcı); e) məlumatlar freymi (məlumatlar dəsti); f) skanirləyən şüa (izləyən şüa); g) monoton artım (yeknəsək artım); h) pelenq (istiqamət); j) qlissada (enmə maili); k) dreyf (yana yerdəyişmə), fedinqli kanal (zəifləmələri olan kanal); Aloha üsulu (intervalların Aloha üsulu ilə bölüşdürülməsi) və s. Nəhayət, bir qisim terminlərin yazılışı ilə bağlı problemlər vardır. Belə ki, ingilis dilindən tərcümə zamanı dilimizə keçən bəzi terminlər öz yazı qaydaları ilə birlikdə dilimizə keçməməli, Azərbaycan dilinin orfoqrafik qaydalarına uyğunlaşdırılmalıdır. Bu cəhətdən dissipation, şattl, skvitter, transmissometr, kollimator, flutter və s. kimi sözlər iki deyil bir samitlə yazılmalıdır.

Bununla belə, tərcümə zamanı əsas qarşılaşdığımız problemlərdən biri də orijinala tərcümə dili arasında yaranan məzmun münasibətlərinin hərtərəfli təsviri və tərcümənin ekvivalentliyi anlayışının açılmasından ibarətdir. Birinci növbədə tərcümə dilində orijinalın məzmunu düzgün ifadə edilməlidir. Lakin dil məzmununun ekvivalentliyinin bu və yaxud digər səviyyəsində tərcümənin

¹ Yenə orada. cnp.172

qəbuledicisinin orijinalın konkret mənasını bərpa etmək qabiliyyətinin hansı dərəcədə olması haqqında məsələ açıq olaraq qalır. Məlumdur ki, istənilən orijinalda olan termin və ya termin-söz birləşmələrinin özünəməxsusluğu, yəni onun məzmununun yalnız özünə xas olan “fon” bilikləri və texniki xüsusiyyətlərinə malik müəyyən dil kollektivinə yönəlməsi mütləq tamlığı ilə digər dildə yaradıla bilməz. Buna görə də tərcümə prosesi tam uyğun termin və ya termin-söz birləşmələrin yaradılmasını nəzərdə tutmur və tam uyğunluğun olmaması da tərcümənin mümkün olmamasının sübutu ola bilməz. Qeyd etmək olar ki, tərcümə prosesində orijinala və tərcümə dilində olan termin və ya termin-söz birləşmələrinin mütləq eyniliyinin qeyri-mümkün olmasıdır. Təbii ki, tərcümə prosesində qoyulmuş məqsədin həyata keçirilməsi üçün mütləq eynilik əsas götürülmür. Çünki hər hansı bir dildə bu sahə üzrə yaranmış termin və ya termin-söz birləşmələri məhz həmin dilin qrammatik-semantik xüsusiyyətlərini özündə əks etdirdiyindən, onun tam şəkildə başqa dildə verilməsi mümkün deyildir. Burada termin və ya termin-söz birləşmələrinin mənasından asılı olaraq tərcümə prosesinin mahiyyəti də dəyişir. Məsələn, *obstacle clearance*- maneələrin üzərindən uçub-keçmə hündürlüyü; *Q - feel system* - sürət təzyiqi üzrə yükləmə avtomatı; *traffic advisory* -hava vəziyyəti haqqında konsultativ məlumat; *grazing incidence* –mikrofon membranının sürüşən düşmə bucağı; *margin* -təshih etmə qabiliyyəti; *mean annoyance level* - küy təsirindən orta qıcıqlanma səviyyəsi.

Təhlildən məlum olur ki, dəqiq tərcümə ciddi nəzəri bilik tələb edir. Buna görə də tərcümə prosesində anlayışı dəqiq ifadə edən terminlər düzgün seçilməli və məxsusi sinonim frazalar yerində dəqiq işlədilməlidir.

Elmin müxtəlif sahələri üzrə yeni formalaşan ayrı-ayrı anlayış adlarının Azərbaycan dilinə tərcüməsi zamanı bəzi problemlər yaranır, çünki elə terminlər vardır ki, ingilis-Azərbaycan-rus dillərinin məna variantları onların hər birinin imkan və qrammatik xüsusiyyətlərini nəzərə almadan heç vaxt dərk edilib düzgün başa düşülə bilməz. Tərcümə prosesində terminlərin müxtəlif məna variantlarının işlənilməsi zamanı ekvivalentlik səviyyəsindən istifadə

edərək bir qism spesifik terminlərin məna variantları müəyyən-ləşdirilməlidir. Bu zaman, bəzən terminin tərcüməsini yox, mənasını daha dəqiq əks etdirmək üçün həmin dildə verilməsi və yaxud terminin dəqiq tərcüməsi də olmasa onun mənasını daha dəqiq əks etdirən sözlə əvəz etmək daha məqsədəuyğun olur. Məsələn, feeder-fider; transmissometer- transmissometr; spoiler - interseptor; gyroplane - ciroplan; intermodulation–intermodulya-sion; frame - freym; de-interleaver -deinterlever (təbəqəşizləşdirici); spin –ştopor (vintvari başı aşağı uçuş); downlink - hava-yerəlaqəkanalı; flange-flans (lonçeronun kənar hissəsi) və s. Elm, texnika inkişaf etdikcə belə sözlərin dilimizə daxil olması və işlədilməsi daha da artır. Elmi-texniki terminologiyanın göstərilən xüsusiyyətlərini bilmək ingilis dili terminləri üçün Azərbaycan dilində vacib ekvivalent uyğunluqlarının axtarışını asanlaşdırır. Bu zaman bəzi terminlərin tərcüməsində onların türk dili təcrübəsindən də istifadə etmək olar. Məsələn, glidepath - enmə zamanı hava gəmisinin uçuş traektoriyasını ifadə edən termdir. Bu termini həm qlissada, həm də enmə mailliyi kimi ifadə etmək olar. Lakin “enmə mailliyi” terminin daha münasib ekvivalenti ola bilər.

Elmi-texniki tərcümənin əsasında müxtəlif elm sahələrinə aid dil vahidlərinə müvafiq variantın tapılması və digər dildə orijinalı adekvat şəkildə əvəz edən termin, termin-söz birləşməsinin yaradılması durur. Tərcümə zamanı orijinaldakı dil vahidləri tərcümə dil vahidləri ilə əvəzlənir və bu prosesdə tərcümə dilində orijinaldakı elementlər həm məna, həm də struktur baxımından tam əvəz edə biləcək vahidlərin tapılması yönündə axtarışlar aparılır. Yəni, iki dil arasında məna və üslub baxımından ümumi sayılan vahidlərin seçilməsi tərcümə prosesinin əsasını təşkil edən amildir və bu prosesin nəticəsi bilavasitə bundan asılıdır.

Məlum həqiqətdir ki, dil sistemlərindəki mövcud fərqlər və dillərin hər birində termin yaradılmasının spesifik xüsusiyyətləri elm və texnikanın müəyyən sahəsinə aid termin və termin-söz birləşmələrinin orijinaldakı məzmununun tərcümədə tam saxlanması imkanını müxtəlif dərəcədə məhdudlaşdırır. Buna görə də tərcümə ekvivalentliyi orijinalda olan mənanın müxtəlif elementlə-

rinin saxlanılmasına (və uyğun olaraq itirilməsinə) əsaslanıla bilər. Ekvivalentliyin təmin olunması üçün tərcümədə məzmunun hansı hissəsinin verilməsindən asılı olaraq ekvivalentliyin müxtəlif səviyyələri fərqləndirilir. Tərcümədə ekvivalentliyin adekvat və uyğun şəkildə müəyyənləşdirilməsi dilin istənilən səviyyəsində dillərarası kommunikasiyanı təmin edə bilər.

Tədqiqatçılar tərcümə prosesində terminin ifadə etdiyi anlayışın əsas əlamətlərinin maksimal dərəcədə saxlanılmasını, bununla belə məna yaxınlığı baxımından müxtəlif norma və üsullarla son həddə yaxınlaşma dərəcəsini müəyyənləşdirməyə dair fikir və mülahizələr irəli sürürlər. Buradan belə qənaətə gəlmək olar ki, iki müxtəlif dilli ifadələrin tərkibindəki termin və ya termin-söz birləşmələrinin məzmunları bu ifadələrin yaradıldığı dillərdə fərqlərin imkan verdiyi maksimal ümumiliyi başa düşülən və mümkün olan ekvivalentliyi - orijinal və tərcümə dillərinin tərcümə prosesində çatdırılmalı olan real məna yaxınlığını fərqləndirmək lazımdır.

Tərcümə zamanı ekvivalentliyə nail olma tərcümə nəzəriyyəsinin ən mühüm mərhələlərindən biridir. Ekvivalentlik dedikdə, orijinal ilə tərcümə olunan termin arasında ən böyük mümkün olan oxşarlıq nəzərdə tutulur. Ekvivalentlik anlayışı tərcümənin tədqiqində ən müəmmal anlayışlardan biridir və müxtəlif yollarla izah olunur. Birinci halda ekvivalentlik prinsipinin əsasını həmin vahidin tərkib elementlərinin arxitektonik (say, quruluş və s.) adekvatlığı, münasibliyi təşkil edirsə, ikinci halda bu əsas material yox, semantik münasibətlər təşkil edir.

Ümumi tərcümə nəzəriyyəsi tərcümə ekvivalentliyinin yalnız mahiyyətini açıqlayaraq orijinalda və tərcümədə tam və qismən üst-üstə düşən linqvistik, yəni dil və yaxud ekstralingvistik, qeyri-dil amillərinə işarə edir. Tərcümə ekvivalentliyinin mahiyyətinin izahı tərcümə prosesinin həyata keçməsinin müxtəlif şəraitlərində ekvivalentlik növlərinin təfsilatı ilə öyrənilməsi, orijinalda və tərcümədə müxtəlif vahidlər qrupu arasında mövcud real məna münasibətlərinin tədqiqi ilə tamamlanmalıdır. Ekvivalentlik münasibətlərinin konkret növlərinin tədqiqi tərcümənin ümumi nəzəri modelinin sınaqdan keçməsinə, onun real mövcud olan tərcümə

faktlarının daha düzgün əks etdirilməsi üçün əlavə dəqiqləşdirmə və dəyişikliklərin daxil edilməsinə imkan verir.

Ekvivalentlik münasibətlərinin təhlili ekvivalentliklər səviyyəsinin yuxarıda göstərilmiş nəzəriyyəsi əsasında aparılır. Bu nəzəriyyəyə əsasən tərcümə ekvivalentliyi terminin bütün əlamətlərinin tərcümə edilən dildə bütün səviyyələrinin maksimal eyniliyində öz əksini tapır. Bu ümumi müddəanın termin-söz birləşmələrinin komponentlərinin və onların hər bir səviyyədə ifadə vasitələrinin orijinalda və tərcümədə bu cür komponentlərinin üst-üstə düşməsinin imkan və səviyyəsinin aydınlaşdırılmasını nəzərdə tutur. Orijinal və tərcümənin ekvivalentliyinin təsviri məzmunu beş müxtəlif səviyyəyə əsaslanır: 1) dil işarələr səviyyəsi; 2) sözlər səviyyəsi; 3) xəttər səviyyəsi; 4) situasiyanın təsviri səviyyəsi; 5) ünsiyyətin məqsəd səviyyəsi. Tərcümə prosesində orijinal və tərcümənin müvafiq səviyyələri arasında ekvivalentlik münasibətləri qurulur. Orijinal və tərcümə vahidləri bütün səviyyədə biri-birinə ekvivalent ola bilərlər.

Qeyd etdiyimiz kimi, terminlərin tərcüməsindən danışarkən iki termin arasındakı fərq nəzərdə tutulur ki, bunlardan biri orijinaldakı, digəri isə tərcümə dilindəki termindir. Yuxarıda göstəriləyi kimi, tərcümənin məğzi orijinaldakı mənanı tərcümə dili vasitəsilə yenidən ifadə etməkdir. Bu zaman müxtəlif elm sahələrinə aid terminlərin tərcüməsi zamanı bu iki sistem arasındakı fərqlərin minimuma endirilməsi və orijinaldakı mənaya daha yaxın ifadə olunması əsas şərtlərdən hesab edilməlidir.

Termin ekvivalentliyi bütövlükdə və tamamilə orijinalın termin və ya termin-söz birləşmələrinin ifadə etdiyi semantika ilə üst-üstə düşür. Məsələn, ingilis dilində - channel configuration; charter carrier sözlərinə Azərbaycan dilindəki - kanalın konfigurasiyası; çarter daşıyıcı sözlərini ekvivalent kimi vermək olar və bu da onların mənalarını tam şəkildə açıqlayır. Lakin bu zaman qeyri-ixtisasçı üçün, həmçinin konfigurasiya, çarter sözlərinin də tərcümə edilməsinə, onların ekvivalentlərinin müəyyənləşdirilməsinə zərurət yarana bilər. Ekvivalentliliyin köməyi ilə tərcümənin heç bir çətinliyi yoxdur. Analoq isə bir neçə mümkün sinonimlərdən birinin

seçilməsi ilə analoji tərcümənin nəticəsidir. Ekvivalent bir, analoqlar isə bir neçə ifadə vasitəsindən ibarət ola bilər. Bunlar təhlil yolu ilə təyin edilir, bunun nəticəsində də kontekstdə ən çox uyğun olan sözdə dayanılır. Sinonim fraza cərgəsi dedikdə, onların ifadə etdikləri keyfiyyət çalarlarından asılı olaraq yerləşdirilmiş çox və ya az miqdarda eyni mənalı sözlərin sıraları nəzərdə tutulur.

Hər bir dildə ilkin strukturdan çıxarılması mümkün olan və yaxud əksinə, müəyyən dəyişmələrin (sintaktik transformasiya) köməkliyi ilə onlarda əks olunan sinonim strukturlar mövcuddur. Belə strukturlar əsas məntiqi-sintaktik əlaqələrin ümumiliyinə malikdir. Bununla belə, onların hər biri belə transformasiya (sinonim) sırasının başqa struktur mənalardan fərqləndirən öz sintaktik mənasına da malikdir. Belə ki, “icraçı-hərəkət” əsas mənalı ilkin strukturdan bu əsas mənanı saxlayan və yalnız əlavə sintaktik mənalara fərqləndirilən struktur sırası müəyyənləşdirilə bilər. Məsələn, daşıyıcı yük tarifini rəsmiləşdirir - yük tarifinin rəsmiləşdirilməsi – rəsmiləşdirilən yük tarifi - daşıyıcı tərəfindən rəsmiləşdirilmiş yük tarifi və s. Bu sıralardan ” rəsmiləşdirilən yük tarifi” anlayışı daha dəqiq ifadə edən termdir.

Müxtəlif dillərin terminlərinin semantik həcmindən asılı olaraq müxtəlif elm sahələrində terminlərin ingilis, Azərbaycan və yaxud fransız dillərinin arasında bütöv və ya qismən ekvivalentlik münasibətlərinin olması ilə yanaşı, qeyri-ekvivalent münasibətlər də ola bilər. Tam ekvivalentlik müxtəlif dilli leksikanın elə münasibətləridir ki, bir dilin termini o biri dilin terminində dəqiq məna uyğunluğu yarada bilsin. Məsələn: radar approach - approach radar - radar üzrə enməyə yaxınlaşma; radar clutter - brouillage radar - radar maneələri; omnidirectional radiobeacon - radiophare omnidirectionnel - hər tərəfə istiqamətlənməmiş (istiqamətlənmiş) radiomayak -sözü bu zaman mənacə radarın ümumiyyətlə istiqamətlənmədiyini deyil, konkret bir səmtə görə istiqamətlənmədiyini bildirir; extended squitter - squitter long - genişləndirilmiş özünəməxsus signal; drift error of altimeter - erreur de derive altimétrique - hündürlükölçənin ləngimə xətası; indicated slant course line - alignement oblique indique - cihaz üzrə maili kurs xətti

və s. kimi terminlərin tərcüməsi ingilis, Azərbaycan və yaxud fransız dilində tərcüməçilər və mütəxəssislər üçün aydındır.

Semantik münasibətlərin başqa növünə qismən ekvivalentlik aiddir: termin və ya onun mənası digər dildə terminə çevrilmiş sözün bir və yaxud bir neçə mənasının ekvivalentidir. Belə münasibətlər çoxmənalı terminlərə aiddir. Məsələn, müxtəlif kontekstlərdə bearing termininin pelenq; azimut; istiqamət; efflux - reaktiv qaz şırnağı və qaz axını; beam - sözünün Azərbaycan dilində bir sıra qismən ekvivalentləri var: beam - şüa; antenna beam - antena diaqramının ləçəkləri; lifting beam - yükqaldırıcı kranın hərəkətli hissəsi; supporting beam - dayaq tiri: carrier-aviaşirkət; air carrier-aviadaşıyıcı; frequency carrier - tezlik daşıyıcısı; charge - yığım (rüsüm) və s.

Qeyri-ekvivalent leksikanın tərcüməsi bizim üçün həm müvafiq materiallarla iş vaxtı, həm də çoxdilli lüğətlərin tərtibində böyük çətinliklər yaratmışdır. Məsələn, flans, dissipation, emulyasiyalı, kollimotor və s. Bir tərəfdən bu qeyri-ekvivalent terminlərin orijinalın dilindəki məna məzmununun başa düşülməsi çətinliyi, digər tərəfdən isə onların mahiyyətinin tərcümə dilindəki leksik vasitələrlə ifadəsinin çətinliyi ilə izah olunur. Faktiki olaraq, belə terminlərin tərcümə imkanlarına daha çox diqqət yetirilir. Birinci növbədə bu çox və ya az mənada semantika baxımından ingilis dili ilə üst-üstə düşən Azərbaycan dilindəki terminlərin istifadəsinə imkan verməklə Azərbaycan dili terminoloji vahidlərinin fəallaşdırılmasına şərait yaradır.

Terminlərin rus dilinə tərcümə olunması təcrübəsindən yararlanaraq tərcümə prosesində nəzərə çarpan müəyyən aspektlərə nəzər salmaqla həmin terminlərin Azərbaycan dilinə tərcüməsi işini asanlaşdırmaq mümkündür. Belə ki, “bounced landing” termininin Azərbaycan və rus dillərindəki tərcüməsinin məna variantlarına diqqət yetirməklə aşağıdakıları müəyyənləşdirmək olur. Bu termin rus dilinə “козлить” kimi tərcümə edilir və aviasiyada istifadə edilən “slenq” sözdür, yəni bu sahədə çalışanlar üçün mənası aydın olan termdir. Azərbaycan dilinə birbaşa tərcümə edildikdə “keçi kimi atılıb-düşmək” mənasını verir. Burada görünür ki, həmin variantda

rus dilindən edilə biləcək birbaşa tərcümə mənanı izah etmir və onun tam dolğunluğu ilə başa düşülməsini qeyri-mümkün edir. Buna görə terminin təyininə müraciət edərək onun tam mənasını ancaq təyinin məzmununa görə verilə bilər. Burada iki variant, yəni, “sıçrayışlarla enmə” və ya “enmə zamanı yer səthində kəskin şaquli yerdəyişmə” kimi tərcümə daha düzgündür və məqsədəuyğun hesab edilə bilər. Belə tərcümə terminin həm tam tərcüməsini, həm də mənasını açıqlayır.

Eləcə də “blindsector” termini rus dilinə tərcümədə “слепой сектор” kimi tərcümə edilir. Azərbaycan dilində bu söz birləşməsini “kor sektor” kimi tərcümə etmək mümkündür, lakin bu zaman sözün məna cəhətdən izah olunması çətinləşir. Bu səbəbdən terminin açıqlamasına müraciət edərək onu “planlaşdırılmış uçuşlara icazə verilməyən sahə” kimi tərcümə etmək daha düzgün olardı. “Blindsector” termininin başqa bir variantı olan “blindvelocity” (rus dilinə tərcümədə “слепая скорость”) terminini götürək. Bu termin radarın ekranında görünməyən sürəti açıqlayır və onu mənaca ekvivalentlik səviyyəsi nöqtəyi-nəzərdən “görünməyən sürət” kimi tərcümə etmək daha münasibdir. Yaxud : Burn – 1. tilişkə, çıxıntı (metalda) 2. üçbucaqlı iskənə: balta 3. dəyirman daşı, oxvar daşı 4. tikan.

Cam – 1. qulaqcıq, qulaqcıqlı şayba, eksentrik 2. lekal, şablon, kəpik. 3. əyrixətli paz 4. dağ. filiz.

Camper – 1. qabarıqlıq 2. əyrilik; əyinti 3. avto. qabaq təkərin maililik səviyyəsini ölçən qurğu (razval maşını, qurğusu).

Camera – 1. fotoaparət 2. kinokamera 3. telekamera 4. arx. tağtavan, qübbə.

Crop – 1. məhsul, biçin 2. kənd təsərrüfatı bitkisi, taxıl, dənli bitki 3. geol. üstünü açma, çılpaqlama 4. dağ. çıxarma (filizi) 5. met.kəsik.

Monomial – riyaz. bir həddli, bir üzvlü, tək həddli (ədəd).

Pinch [pint] – 1. daralma, yığılma, sıxılma. 2. lom, ağırlıq, yük. 3. qapan (böyük tərəzi) 4. fiz. plazma şnur, pins effekt.

Azərbaycan dilinə tərcümə ediləndə bu terminlər bir neçə variantda verilmişdir. Bu halda həmin variantlardan anlayışı düzgün və dəqiq ifadə edə bilən termindən istifadə etmək zəruridir.

“Flight crew” termininin tərcüməsi zamanı bu termini “uçuş heyəti” kimi vermək olardı. Lakin fransız dilinə müraciət etsək, görürük ki, bu terminin mənasını ümumi şəkildə ifadə etmək üçün “ekipaj” sözündən istifadə edilir. Bu söz etimologiyasına görə fransız sözüdür və dilimizə rus dili vasitəsilə daxil olmuşdur.

“Procedure”- termini ümumi termin kimi bəzi mənalarda əməliyyatların icra etmə qaydalarını, bəzi mənalarda isə hər hansı bir əməliyyatı ifadə edir. Ona görə də həmin termini yenə də rus dili vasitəsilə dilimizə daxil olmuş “prosedur” kimi ümumi məna daşıyan termin olaraq vermək olar.

“Drift”- yana yerdəyişmə mənasını ifadə edir. Bu zaman əksinə olaraq, onun mənacə ifadəsini deyil, bu terminin dreyf kimi qəbul edilməsi onun digər terminlərlə qarışdırılmaması üçün daha məqsəduyğun olardı.

Yuxarıda göstərilən terminlərin Azərbaycan dilindəki qarşılıqlarının müəyyənləşdirilməsi və onların dilin vahidləri ilə ifadə olunması zamanı əksər hallarda kalka üsulu ilə tərcüməyə üstünlük verilir. Çünki bu yolla tərcümə zamanı orijinaldakı bu və ya digər aviasiya anlayışlarını ifadə edən terminlərin Azərbaycan dilində qarşılıqlarının müəyyənləşdirilməsi ciddi çətinliklər yaratmır. Burada qarşıya çıxan çətinlik uyğun söz və ifadələrin tapılıb işlədilməsi zamanı özünü göstərir. Kalka zamanı isə onun adlandırdığı anlayışın məzmununa uyğun və bununla onun düzgün başa düşülməsinə kömək etdiyi halda müvəffəqiyyətlə istifadə oluna bilər. Əks halda kalka yanlış assosiasiyalara görə lazımı effekti vermir. Qeyri-ekvivalent terminlərin tərcüməsinin ikinci üsulu Azərbaycan dilində olmayan yeni terminlərin yaradılmasıdır. Bununla da Azərbaycan dilinin leksik elementlərinin səs və semantik istifadə üsulları fəallaşır, təsviri tərcümə üsulundan istifadə etməklə termin yaradılmasından istifadə oluna bilər. Məsələn, Воздушная заслонка – hava qapağı , Воздушная защита – hava müdafiəsi , Воздушная подушка – hava yastığı. Вояж – səyahət, səfər . Нарботка –

yürüş, işləmə, müddət . Работка до отказ – imtina yürüşü (müddəti) və s.

Buradan belə çıxır ki, mükəmməl tərcümə nəzəriyyəsi iki əsas tərkib hissəsinə bölünür: a) dilin kommunikasiya nəzəriyyəsi mövqeyindən ümumi nəzəriyyə; b) dillər arasında mövcud olan konkret ekvivalent uyğunluqları nəzərdən keçirən xüsusi nəzəriyyə. Bununla yanaşı terminlərin məna müxtəlifliklərini ayırd etmək zəruridir. Tərcümənin analoqun köməkliyi ilə verilməsi, hər şeydən əvvəl, sinonimlərlə tanışlığı tələb edir . Bundan başqa, tərcüməçi üçün terminin mənasını anlamaq və bunu öz ana dilinin vasitələri ilə ifadə etmək bacarığı çox böyük əhəmiyyət kəsb edir.

Bununla belə, qeyd etmək lazımdır ki, bu xüsusi məsələlərə də tutuşdurma metodu vasitəsilə deyil, məhz kommunikasiya nəzəriyyəsi mövqeyindən baxılır. Belə olan halda prosesin özünü onun bütün xüsusiyyətləri ilə dərk edilir, ancaq bu üsul yalnız onların təsnifatını, həmçinin bu və ya digər konkret ekvivalent uyğunluğunun seçilməsi üçün təminat verməyə və yaxşı halda tutuşdurma metodu ilə öyrənməyə qadirdir. Lakin bu halda da tutuşdurma halı mövcuddur. Belə ki, ancaq o, tərcümənin dəqiqlik meyarlarının, yəni orijinal və onun tərcüməsinin ekvivalentlik meyarlarının aşkar edilməsinə gətirib çıxarır. Tərcümə zamanı funksional leksik vahidlərin ingilis, rus, Azərbaycan dillərində hər növ variantlarından, onların ifadə vasitələri və imkanlarından geniş istifadə etməklə elm-texnika, iqtisadiyyat, mədəniyyət, ictimai – siyasi həyatla bağlı yeni yaranan anlayışları ifadə edən terminlər yaradılır.

Azərbaycan dilinin semantik sisteminin tədqiqindən aydındır ki, dildə işlənən hər bir dil vahidi müəyyən məna daşıyır. Ayrı-ayrı sahələrə aid termin və ya termin-söz birləşmələrinin Azərbaycan dilinə tərcüməsi zamanı da dilimiz semantik cəhətdən zəngin və ifadə imkanları genişdir. Bu baxımdan Azərbaycan ədəbi dilinin lüğət tərkibinin zənginləşməsi mürəkkəb bir proses olaraq davam edir. Çünki elmi terminologiya müxtəlif dillərin, müxtəlif təfəkkür formalarının dünya sivilizasiyasına qovuşmasıdır

Buradan aydın olur ki, tərcümənin son məqsədi hər bir səviyyədə ekvivalentliyin maksimal səviyyəsinin qurulmasından

ibarətdir. Məzmunun hər bir səviyyəsində dil kodlarının köməyi ilə fikir ifadə edilir. Müəyyən bir səviyyədə ekvivalentlik münasibətlərinin qurulması imkanı həmin səviyyədə ifadə edilən fikrin xüsusiyyətlərindən və bu növ məlumatın orijinal tərcümədə öz əksini tapması üçün ifadə vasitələrinin nisbətindən asılıdır. Müşahidələr zamanı o da məlum olur ki, Azərbaycan dilinin ifadə imkanlarını nəzərə almaqla bu dildə istənilən elmi-texniki fikirləri ifadə etmək olar. Beləliklə, Azərbaycan ədəbi dili lüğət tərkibinin zənginləşməsi mürəkkəb bir proses olaraq davam edir. Çünki, elmi terminologiya müxtəlif dillərin, müxtəlif təfəkkür formalarının dünya sivilizasiyasına qovuşmasıdır.

III FƏSİL

MÜSTƏQİLLİK İLLƏRİNDƏ TERMINOLOGİYANIN STANDARTLAŞDIRILMASI VƏ ONUN LÜĞƏTLƏRDƏ ƏKSI

3.1.AZƏRBAYCAN DİLİNDƏ TERMINOLOGİYANIN NİZAMASALINMA PROSESİ

Terminologiyada ayrı-ayrı sahə terminologiyalarının sistemləşdirilməsi və nizama salınması dilçilikdə ən aktual problemlərdəndir. Nizama salınmış terminologiya deyildikdə, xüsusi metodika ilə müəyyənləşdirilmiş anlayışlar sistemi ilə işarələr sisteminin vəhdəti nəzərdə tutulur. Sahə terminologiyaları inkişaf etdikcə onun nizama salınmasına ehtiyac da artır. Ona görə də nizamasalma hər bir sahə terminologiyası üçün vacib bir məsələ kimi ortaya çıxır. Təhlil göstərir ki, terminologiyanın nizama salınması, unifikasiyası və standartlaşdırması problemləri daim bir müstəviyə qaldırılır və bu məsələlər bir yerdə və ya paralel araşdırılır. Terminologiyadakı mövcud nöqsanları aradan qaldırmaqla müvafiq sahəyə aid anlayışlarının dəqiq terminlər sistemini yaratmaq terminologiyanın nizama salınması hesab edilir. Terminologiyanın nizama salınması üçün bazis rolunu dildə işlənən terminlər təşkil edir. Terminologiyada nizamasalma termini müxtəlif aspektdən izah edilir. M.Qasımov yazır: “Nizama salınmış terminologiya deyildikdə, xüsusi metodika ilə müəyyənləşdirilmiş anlayışlar sistemi ilə işarələr sisteminin vəhdəti nəzərdə tutulur”¹. Müəllifin irəli sürdüyü definisiya bir çox cəhətdən nizamasalma anlayışını təyin etməyə imkan verir. Deməli, terminlərin nizama salınması təyin olunmuş anlayışlar sistemi ilə işarələr sisteminin qarşılıqlı vəhdətini yaratmaqdır. Bu isə anlayışın dəqiqləşdirilməsini, əsas əlamətləri nəzərə alaraq onun adının bir terminlə ifadə olunması nəzərdə

---

¹ Qasımov M. Azərbaycan dilinin terminologiyasının əsasları. Bakı, Elm, 1973, səh.110

tutulur. Lakin sahə terminologiyalarında hər bir anlayışın yalnız bir terminlə ifadə edilməsi prosesi uzunmüddətli səciyyə daşıyır və terminlərin standartlaşdırılması zamanı həllini tapır. Bu zaman anlayışın nizamasalma prosesində terminin bütün mümkün variantlarını təhlil etmək, dəqiq olanı seçmək, onu düzgün təyin etməyən dublet termini aradan qaldırmaq, birmənalı şəkildə dəqiq müəyyən olmuş termin yaratmaqdır. Bunun üçün birinci mərhələdə terminlər inventarlaşdırılır, ikinci mərhələdə terminlərin sözlüyü qurulur və əlifba sırası ilə düzülür. Bundan sonra terminologiyanın nizama salınması işi həyata keçirilir. Terminologiyanın nizama salınması müvafiq sahə anlayışlarının müəyyənləşdirilməsi və müəyyən sistemə gətirilməsini əhatə edir.

D.S.Lotte yazır ki, terminologiyanın nizama salınması onun ümumi məsələlərinin ardıcıl həllini nəzərdə tutur. Anlayışın təyini, anlayışlar sisteminin və onun əsasında da terminlər sisteminin yaradılması lazım gəlir. Bu prosesdə terminə qoyulan tələblərin tam dairəsi üzrə təhlil aparmaq lazım gəlir¹.

Şübhəsiz ki, standartlaşdırma prosesi sonuncu mərhələdir. Yəni termin standart kimi qəbul edilirsə, onunla bağlı nə unifikasiya, nə də nizama salmaq məsələsini qoymağa ehtiyac qalmır. V.P.Danilenko və L.I.Skvortsov nizamasalmanı sözün semantikasi səviyyəsində izah edirlər və bu zaman izahlı lüğətə istinad edirlər. “Nizamasalma, bu söz şəffaf semantikaya malikdir və “nizama salmaq” feilindən düzəlmişdir. İzahlı lüğətdə söz “nədənsə qaydaqanun yaratmaq, nəyəsə məlum ardıcılığı, qaydanı vermək” mənasında izah edilir”². Üç proses - nizamasalma, unifikasiya və standartlaşdırma vahid bir məqsədə xidmət edir. Məqsəd sahə terminologiyasını həm sahənin, həm də terminologiyanın tələblərinə, demək olar ki, tam cavab verə biləcək formaya salmaqdır. Dilin metadil funksiyasının reallaşdırılması zamanı bu fikrin ifadəsi üçün

¹Лотте Д.С. Основы построения научно-технической терминологии. Москва, Изд-во АН СССР, 1961, стр.46.

² Даниленко В, Скворцов Л. Лингвистические проблемы упорядочения научно-технической терминологии/ Вопросы языкознания. Москва, 1981, стр.8.

müxtəlif sinonim vahidlərdən istifadə etmək mümkündür. Məsələn, terminologiyanın qaydaya salınması, terminologiyanın nizama salınması, terminologiyanın təkmilləşdirilməsi, terminoloji sistemin normalaşdırılması və s. Bu ifadələrdəki qaydaya salmaq, nizama salmaq, sahmana salmaq, normalaşdırmaq, təkmilləşdirmək kimi feillər dilin ümumişlək leksik qatından götürülmüş və terminologiya sahəsinə aid faktı dilin metadil funksiyasının köməyi ilə izah etməyə xidmət edir. K.M.Musayev yazmışdır: “Hazırda terminologiyanın özünə aid terminlərin adlandırılmasında vahid fikir yoxdur. Məsələn, normalaşdırma, nizamasalma, sistemləşdirmə, unifikasiya, standartlaşdırma, reqlamentləşdirmə, universallaşdırma, harmonikləşdirmə, dəqiqləşdirmə, təkmilləşdirmə və bu kimi terminlərin məna dairəsi müəyyənləşdirilməmişdir. Onlardan bir çoxu terminoloji ədəbiyyatda dublet kimi, çox zaman isə bir-biri ilə birləşmə daxilində işlədilir: terminologiyanın normalaşdırılması və sistemləşdirilməsi, terminologiyanın normalaşdırılması və unifikasiyası, terminologiyanın unifikasiyası və sistemləşdirilməsi, terminologiyanın təkmilləşdirilməsi və nizama salınması və i. a. anlayışlar M.Oumilyovun tədqiqatlarında verilmişdir ¹. Bundan sonra K.Musayev terminologiyanın təkmilləşdirilməsi, nizama salınması və unifikasiya adının verilməsini də qeyd etmiş, belə bir vəziyyətin yaranmasını terminologiyanın öz terminlərinin nizama salınmasında görmüşdür. Belə aydın olur ki, K.Musayev “terminologiyanın təkmilləşdirməsi”, “terminologiyanın nizama salınması” və “terminologiyanın unifikasiyası” terminlərinə üstünlük vermişdir. Bunlardan birincisi - terminologiyanın təkmilləşdirməsi müasir terminologiyada anlayış və onu bildirən termin kimi qəbul edilməmişdir. “Terminoloji fəaliyyətin zəruriliyi yeni elmi tədqiqat işlərində, yeni tapılan, yaxud yenicə dərk edilən anlayışların adlandırılmasında özünü kəskin şəkildə göstərir. Müəyyən müddət keçdikdən sonra bu kəskin ehtiyac aradan çıxır. Çünki anlayış adını alır, termin dildə özünə yer tutur²”. Bu fikirlər terminologiyanın

¹ Мусаев К. Лексикология тюркских языков. Москва, 1984, стр.24.

² Yəni orada. səh.82.

daim təkmilləşmə prosesində olduğunu təsdiqləyir. Buradan belə nəticə çıxarmaq olar ki, terminologiyanın təkmilləşdirilməsi müəyyən zaman çərçivəsində həyata keçirilən proses deyildir. Bu proses yeni terminlər yarandıqca öz axarı ilə baş verir.

Terminologiyanın nizama salınması, unifikasiyası və standartlaşdırılmasının müxtəlif cəhətləri ayrı-ayrı tədqiqatçılar tərəfindən də tədqiq edilmişdir¹. Terminologiyanın nizama salınması problemi ümumi şəkildə araşdırılmış, zəruri işlərin dairəsi və yerinə yetirilməsi ardıcılığı işıqlandırılmışdır. Azərbaycan dilinin terminologiyasının nizama salınmasına aid elmi-tədqiqat işləri çox deyildir. Məsələnin qoyuluşu və əsas nəzəri cəhətlər ilk dəfə M.Ş.Qasimov tərəfindən qısaca şərh olunmuşdur. Sonralar həmin məsələyə S.Xəlilova öz tədqiqat işlərində toxunmuşdur². H.Həsənov terminlərin standartlaşmasına aid məqalədə bu məsələnin bəzi spesifik cəhətlərini işıqlandırmışdır³.

Ümumiyyətlə, terminologiyanın nizama salınması məsələsi dilçilikdə həmişə diqqət mərkəzində olsa da nəzəri aspektdə araşdırılmamışdır. Azərbaycanda dilinin terminologiyasına dair tədqiqatlarda bu məsələ qeyd edilsə də, öz həllini tapmamışdır. Aparılan təhlil və araşdırmalar təsdiq edir ki, hazırda mübahisə doğuran bir neçə məsələ vardır. Bunlardan birincisi “terminologiyanın nizama salınması” və “terminologiyanın unifikasiyası” anlayışlarını dəqiq təyin etmək, ikincisi, bu iki prosesin hər birinin əhatə dairəsi, sərhədləri və bu iki prosesin aparılma ardıcılığını təyin etməkdir. Tədqiqatçılar arasında məhz bu məsələlərə münasibətlə bağlı yekdil fikir formalaşmamışdır.

M.İsmayılovanın fikrinə görə, terminologiyanın nizamasalma prosesində orada olan bütün nöqsanları aradan qaldırmaq lazım gəlir. “Hər hansı sahə terminologiyasının nizama salınması həmin sahə terminlərində özünü göstərən qüsurlu cəhətləri aradan qaldırmaq, eyni prinsiplərə əsaslanan terminlər sistemini yaratmaqdır.

¹ Qasimov M, Azərbaycan dilinin terminologiyasının əsasları. Bakı, Elm, 1973.,

² Xəlilova S. İnternasional terminlər. Bakı, Maarif, 1991, səh.43.

³ Həsənov H. Müasir Azərbaycan dilinin leksikası. Bakı, Maarif, 1988, səh.36

Sahə terminologiyasının nizama salınmasının ümumi ardıcılığı aşağıdakı kimi təklif olunur: 1) sahənin quruluşunun öyrənilməsi; 2) anlayışların seçilməsi; 3) anlayışların sistemləşdirilməsi və qruplaşdırılması; 4) anlayışların təsnifatı; 5) təriflərin təyini; 6) terminlərin seçilməsi”¹. Buradakı üçüncü və dördüncü bəndlər bir-birini təkrar edir. Təsnifat özü sistemləşdirmə və qruplaşdırmanı nəzərdə tutur. Yəni üçüncü bənd yerinə yetirildikdə təsnifat verilmiş olur. Başqa bir qüsurlu cəhət, fikrimizcə, anlayışların seçilməsi ilə terminlərin seçilməsi məsələlərinin bir-birindən təcrid edilməsidir. Baxmayaraq ki, termin anlayışın adını bildirir, onu termindən əvvəl ayırmaq, fərqləndirmək çətindir. Belə olan halda tədqiqatçı terminlə deyil, müxtəlif kontekstlərlə işləməlidir. Əgər anlayış seçilə bilirsə, deməli, ya tərif, ya da definisiya ortada olmalıdır. Tərif və definisiyaları sistemləşdirmək, qruplaşdırmaq onların adları olmadan mümkün deyildir.

Nizamasalma terminologiyanın mühüm işlərindən sayılır. Bu işin müəyyən mərhələlərdən ibarət olması həmişə qeyd olunur. Həmin mərhələləri belə ümumiləşdirmək olar: 1. verilmiş bilik sahəsinin anlayışlarının toplanması və anlayışların təsnifat sxeminin qurulması; 2. definisiyaların dəqiqləşdirilməsi 3. definisiya prosesində terminologiyanın verilmiş sahələrində terminlərin yaradılmasının effektiv üsul və modellərinin müəyyənləşdirilməsi 4. dublet və anlayışı düzgün ifadə etməyən terminlərin seçilməsi; 5. mənanı dəqiq ifadə edən terminlərin yaranma üsullarının təyini;² Birinci istiqamət terminin mənasının nizamasalınmasını nəzərdə tutan unifikasiyadır. İkinci istiqamət terminlərin optimal formalarını seçməyi nəzərdə tutan optimallaşdırmaadır. Bir sıra tədqiqatçılar terminologiyanın nizama salınması adı altında üç prosesi birləşdirirlər və bu proseslərdən biri və birincisi nizamasalmanın özü olur. Təbii ki məsələyə bu şəkildə yanaşma düzgün deyildir. Daha

¹ İsmayılova M. Azərbaycan dili terminologiyasının linqvistik təhlili. Bakı, Ozan, 1997, səh.136.

² Sadıqova S. Azərbaycan dilində terminologiyanın standartlaşma formaları. Bakı, 2015. səh.257.

düzgün nöqteyi-nəzər bu üç prosesi bir-birindən ayırmaqdır. Onların bir ad altında birləşdirilməsi mümkündür. Bu halda nizamasalma deyil, standartlaşdırma ümumiləşdirici ad kimi çıxış edə bilər. Çünki üç prosesin axırncısı qarşıya qoyulan məqsədin həyata keçirilməsi ilə bağlı nəticələrin alınmasını gerçəkləşdirir. Son nəticədə terminlərin standartları təyin edilir. Nizamasalmanda isə tam proses başa çatmır, onun yalnız birinci mərhələsi reallaşır.

Terminologiyanın nizama salınması üçün müvafiq sahə terminlərinin toplanması və seçilməsi lazım gəlir. Elmlərin təşəkkülü və formalaşması dövründə sahəyə aid terminlərin toplanmasında əsas çətinlik bu sahə ilə bağlı işlərin əldə edilməsində özünü göstərmişdir. Terminologiyanın nizama salınması üçün bazis rolunu dildə işlənən terminlər təşkil edir. Xüsusilə, sahə terminləri ilkin məqamda səpələnmiş olurlar. Çünki ayrı-ayrı elmi məqalələr, tədqiqat işləri müxtəlif müəlliflər tərəfindən yerinə yetirildiyinə görə subyektiv münasibət özünü göstərir. Buna görə də eyni mətnə eyni anlayışları bildirən müxtəlif terminlərə rast gəlinəyi kimi, bir terminin bir neçə anlayışı ifadə etməsi halları da qeydə alınır. Terminlər müxtəlif mənbələrdə - dərsləklərdə, monoqrafiyalarda, mətbuatda işlənir. Təbii ki, onları toplamaq və inventarlaşdırmaq lazım gəlir. Onu da qeyd etmək ki, əksər elm sahələrinin terminlərinin ümumi şəkildə nizama salınması daima diqqət mərkəzindədir. Müasir dövrdə nizamasalma yalnız yeni elmi istiqamətlər və sahə daxilində yaranan yeni terminlər əsasında aparılır. Təbii ki, bu istiqamətlər üzrə yeni terminlərin toplanıb inventarlaşdırılmasına ehtiyac vardır. Beləliklə, bu qənaətə gəlmək olar ki, terminologiyanın nizama salınmasının ilkin mərhələsi müvafiq sahə terminlərinin toplanıb qeydə alınmasıdır. Nizamasalmanın ikinci mərhələsi toplanmış terminlərin müəyyən prinsip üzrə siyahıya alınmasıdır. Deməli, nizamasalma - sahəyə aid terminlərin və terminvariantların toplanması, onların öyrənilməsi, qruplaşdırılması, terminoloji sistemdəki çatışmazlıqların aradan qaldırılması, anlayışlar sistemi ilə onların adları arasındakı uyğunluğun müəyyənləşdirilməsidir.

Inventarlaşdırma sahə terminologiyasının toplanıb müəyyən bir siyahı halına salınması prosesidir. Bu prosesdə müəyyən-ləşdirilmiş termin variantların siyahıda bir sətirdə qeydə alınması zamanı da müəyyən ardıcılıq seçilməlidir. Qeyd olunduğu kimi, terminlər sahəyə aid yazılmış əsərlərdən toplanır. Hər bir sahə müəyyən meyarlar üzrə təsnif edilir, onun bölmələri, yarım bölmələri müəyyənləşir, sahə ilə bağlılığı olan digər sahələr təyin edilir. Sahə terminologiyasının nizama salınmasının ikinci mərhələsi olan terminlərin inventarlaşdırılması bu sahə üzrə terminoloji siyahının tərtib olunması ilə başa çatır. Terminoloji siyahı, bir qayda olaraq, seçilmiş terminlərin əlifba sırası ilə düzülmesidir. Bu zaman eyni anlayışı bildirən fərqli terminlər əlifba siyahısında müxtəlif yerləri tutmuş olur. Nəticədə, terminoloji sistem formalaşmır. Siyahı terminləri səpələnmiş vəziyyətdə göstərir. Bu problemin aradan qaldırılması üçün eyni anlayışı bildirən terminlər siyahıdan seçilərək qruplaşdırılmalı bir cərgə kimi qeyd olunmalıdır.

Terminoloji sistemin unifikasiyası zamanı tədqiqatçıların alınma terminlərə münasibəti də nəzərə alınır. Bir çox dilçilər terminoloji sistemi mənəşəcə dilin öz sözlərindən düzəlmiş terminlər hesabına formalaşdırılmasının vacibliyinə diqqətli cəlb edirlər. Bu, məsələyə düzgün münasibətdir. Lakin sahə terminologiyasını bütün hallarda alınmalardan tam təmizləmək mümkün deyildir. Sahə terminologiyasında kifayət qədər çox alınma termin özünə yer alır.

Hər hansı bir sahənin terminoloji sisteminin qurulmasının əsasında bu sahəyə aid terminoloji lüğətin hazırlanmasının durduğunu tədqiqatçılar qeyd edirlər. Lakin bu məsələyə yanaşma zamanı bir-birindən fərqlənən fikirlər də ortaya atılır. Bəzi tədqiqatçılar ikidilli və ya tərcümə lüğətinin hazırlanmasını, başqaları izahlı lüğətin tərtibini əsas götürürlər. Məsələn, S.Kərimova görə, “terminologiya probleminin həlli hər bir sahənin səviyyəsini nəzərə almaqla hazırlanan izahlı terminoloji lüğətlərin yaradılması deməkdir”¹.

¹ Kərimova S. Texniki elmlər üzrə Azərbaycan dilində terminologiyanın indiki vəziyyəti və təkmilləşdirilməsi yolları. Terminologiya məsələləri, Bakı, Elm, 2013, səh.17.

Müəllifin fikri ilə əsasən razılaşımaq lazım gəlir. Çünki o, sahə terminologiyasının probleminin həllini nəzərdə tutur. Bu problem isə istər terminlərin siyahısının, istərsə də onların tərcümə lüğətlərinin tərtibi ilə həllini tapmır. Terminologiyada sahəyə aid anlayışların dəqiqləşdirilməsi və onların definisiyasının verilməsi mühüm şərtidir. Bu iş sahə mütəxəssislərinə aiddir. Yəni sahəyə aid hər bir anlayışa tərif və ya definisiya bu sahəni bilənlər tərəfindən verilir. Terminşünaslar terminlərin qeyd olunma sahəsi ilə işləyir və sahə mütəxəssislərinin artıq lüğətlərə daxil etdikləri vahidləri tədqiq edirlər. Əlbəttə, belə bir iş vacib və maraqlıdır. Lakin tamamilə aydındır ki, bu kifayət deyildir. Ən azı terminologiyanın unifikasiyası və standartlaşdırılması ilə bağlı olan, dövlət əhəmiyyəti kəsb edən işlər mövcud lüğətlər əsasında deyil, real elmi-texniki lüğətlərə görə aparılmalıdır.

İzahlı lüğətdən fərq onunla bağlı olur ki, bəzi terminlərin izahı və ya definisiyası, bəzi anlayışların bir deyil, bir neçə tərfi qeydə alınır. Tərcümə lüğətinin hazırlanması zamanı isə belə bir vəziyyətlə üzləşirik. Terminologiyanın unifikasiyasının bu mərhələsindən sonra izahlı terminoloji lüğətin tərtibinə başlamaq mümkündür. Deməli, nizamasalma sahə terminlərinin siyahısının və ya sözlüyünün tərtib olunması, bu sözlükdə hər bir terminin qarşısında ona verilmiş mövcud tərif və definisiyaların qeyd olunması ilə başa çatır. Unifikasiya prosesində isə terminologiyayı sistemləşdirmək, terminlərin dilin normalarına cavab verməsini təmin etmək, həmçinin terminə qoyulan tələblər (qısalıq, sistemətiklik, dubletliyin aradan qaldırılması, monosemantiklik və s.) nəzərə alınmalıdır. Deməli, nizamasalmada qeyd olunmuş definisiyaların dəqiqliyi, onların anlayışa uyğunluğunun sahə mütəxəssisləri tərəfindən qiymətləndirilməsi, eyni zamanda, nizama salınmış terminoloji sistem, yəni sahəyə aid terminoloji vahidlərin inventarı, seçilib müəyyən ardıcılıqla düzülmiş mümkün definisiyalar, terminlərin variantları qeyd olunmuş siyahının dəqiqləşdirilməsi prosesi unifikasiyası adlanır.

Terminologiyanın nizama salınmasında müəyyən sahə anlayışlarının seçilməsi və sistemə gətirilməsi nəzərdə tutulur. Hər bir

sahənin inkişafı onun anlayışlarının sistemə salınması ilə birbaşa əlaqədardır. Nəzərə alsaq ki, sahənin terminologiyasının formalaşmasının mühüm bir hissəsini alınmalar təşkil edir. Ona görə də alınmaların nizama salınması dilçiliyin qarşısında duran ən aktual problemlərdən biridir. Ümumiyyətlə, alınma terminlərin nizamasalma məsələsinə də fərqli şəkildə yanaşmalar vardır və bu cəhət alınmaların müxtəlif prizmalardan araşdırılması zərurətini ortaya atır.

D.S.Lotte elmi-texniki terminologiyanın nizama salınmasını terminologiyanın ümumi məsələlərinin ardıcıl şəkildə nəzərdən keçirilməsi və öyrənilməsi, termin anlayışının dəqiq təyini, anlayışlar sisteminin qurulması, terminlər sisteminin yaradılması, terminə qoyulan tələblərin dəqiqləşdirilməsi, termin yaradıcılığının tədqiqi ilə sıx əlaqədə olmasını göstərmişdir¹. (197,48). Deməli, alınmaların nizama salınması üçün bazis rolunu dilə daxil olunan alınmalar təşkil edir. İlk növbədə alınmalar müxtəlif elm sahələrində səpələnmiş şəkildə olur. Bəzən mətbuatda, elm sahələrində bir terminin bir neçə anlayışı ifadə etməsi qeyd olunur. Məsələn, multimedia – bir yüksək sürətli verilənlər seli daxilində çoxlu sayda müxtəlif növ informasiya qiymətlərindən ibarət verilənlərin sintaktik strukturu. 2. multimedia vasitələri – audio, video və mətn sellərinin inteqrasiyası ilə generasiya və yaxud veriliş təşkil edən proqram və aparat vasitələri. 3. informasiya texnologiyalarında məlumatların işlənməsi, saxlanması və müxtəlif kanallarla yayılması. Göründüyü kimi, bir termin bir neçə mənəni ifadə etmişdir. Alınma terminlərin dilə daxil olması milli terminlərlə dublet və omonimlərin yaranmasına səbəb olur. Məsələn, leksikoqrafiya-lüğətçilik, konativ-intensiv, kvantitativ-kəmiyyət, kakafenizmin-disfenizmi, kalliqrafiya-xəttatlıq, metateza-yerdəyişmə, paraxronik-diaxronik, sematologiya-semasiologiya, semantika-semosiologiya, artikulyasiyasəsin məxrəci kimi dubletlər dilçilik terminologiyasında paralel şəkildə işlənir. Ona görə də anlayışların qruplaşdırılması, terminin

---

¹Лотте Д.С. Основы построения научно-технической терминологии. Москва, Изд-во АН СССР, 1961, стр.48.

müəyyənləşdirilməsi nəticəsində bu nöqşanlar qeydə alınır və sistemə salınma zamanı anlayışlar qruplaşdırılır. Bir terminin eyni sahədə və müxtəlif sahələrdə, müxtəlif şəkildə ifadə olunması terminlərdə mənə dolaşıqlarının yaranmasına səbəb olur. Nizaməsalma prosesində bu cəhətlərlə yanaşı onların mənimsənilmə formaları da nəzərə alınmalıdır. Beləliklə, qeyd edildiyi kimi nizama salınmada aşağıdakı ardıcılıqlar nəzərə alınmalıdır. 1. sahəni əhatə edən elmi ədəbiyyatların öyrənilməsi; 2. anlayışların seçilməsi; 3. anlayışların toplanması və qruplaşdırılması; 4. anlayışların təriflərinin təyini; 5. dublet terminlərin toplanması.

Alınma terminlərin nizama salınmasında da bu qanunauyğunluqlar əsas götürülməlidir. Nizaməsalmanın əsas tərkib hissələrindən biri də alınma terminlərin mənimsənilməsidir.

Sahə terminologiyasında alınma terminlərin unifikasiyası eyni anlayışı bildirən termin müxtəlifliyini və terminlərin sinonimliyini, variantlılığını aradan qaldırmaq, omonimlik və polisemantik məsələlərin aydınlaşdırılması nəzərdə tutulur. Sahə terminologiyalarının unifikasiya prosesində alınmaların verilmə üsulları bir proses kimi nəzərdən keçirilir. Bu prosesdə termin-anlayış uyğunluğu birmənalı olmalıdır.

Terminoloji lüğətlərin tərtibi terminlərin həm nizama salınması, həm unifikasiyası üçün aparıcı mərhələlərdir. Terminoloji lüğətlərdə verilən terminlər normativ vahidlər kimi qəbul olunur. Ona görə də terminoloji lüğətlərin tərtibinə xüsusi diqqətlə yanaşılmalıdır.

Sahə terminlərində alınmaların müəyyənləşdirilməsinin əsas yollarından biri başqa dildə qeydə alınmış terminlərin qarşılıqlarını tapmaqdır. Bu məqsədlə, mənbə dildəki terminlərin sözlüyü tərtib edilir. Həmin sözlük əsasında ikidilli lüğət hazırlanır. Məsələyə bu şəkildə yanaşmaq çox zaman ikidilli lüğətin birinci növünün tərtibi ilə nəticələnir. İkidilli terminoloji lüğətlərin ikinci növündə obyekt dildəki termindən sonra anlayışın qısa izahının verilməsi, terminlərin nisbətən daha dəqiq variantlarının seçilməsi, qeyri-dəqiq terminlərin siyahıya daxil edilməməsi baxımından müsbət əhəmiyyət daşıyır.

Terminoloji lüğətlər hazırlananda sinonim cərgələr, köhnəlmiş terminlər, dubletlər, variantlar və s. lüğətə daxil edilmir. Bu baxımdan lüğət unifikasiya edilmiş, müəyyən mənada dəqiqləşmiş sözlüyü əhatə edir. Terminologiyanın nizama salınması prosesində hazırlanmalı olan terminoloji lüğətin quruluşunu və tərtib prinsiplərini müəyyənləşdirmək zəruridir. Bütün terminoloji sistem miqyasında nizamasalma aparmazdan əvvəl və bu mürəkkəb vəzifənin yerinə yetirilməsinin mümkünlüyü üçün həmin terminoloji sistemin tarixən formalaşmasından başlayaraq hazırkı vəziyyətinə qədər ətraflı və ciddi leksikoqrafik təsviri ilə bağlı böyük tədqiqat işi həyata keçirilməlidir. Azərbaycan dilində terminoloji sistemlərin nizama salınmasında, bu dildə sahə terminologiyaları lüğətlərinin tərtibində böyük irəliləyiş özünü göstərir. Azərbaycan dilində əksər sahələrin terminoloji lüğətləri tərtib olunmuşdur. Son dövrlərdə çapdan çıxan çoxdillli terminoloji lüğətlərin sayı da xeyli artmışdır. Bu lüğətlərdə terminlər müxtəlif şəkildə verilir. Əksər hallarda isə aşağıdakı formalarda özünü göstərir: 1) yalnız ikidillli lüğətlər; 2) obyekt dildə terminin özü ilə yanaşı, onun qısa izahı da verilir; 3) obyekt dildə terminin tam izahı verilir; 4) milli terminlərin birinci, rus , ya da ingilis və ya başqa dildə işlənən terminlərin isə ikinci yerdə verildiyi izahlı lüğətlər.

Unifikasiya terminoloji sistemi vahid sistemə gətirməyi nəzərdə tutur. Məlumdur ki, terminlər üçün zəruri hesab edilən tələblərdən biri onun vahidliyidir. Terminlərdə vahidlik onun anlayış cəhətdən mənimsənilməsinin əsasını təşkil edir. Terminoloji vahidlik, yəni hər hansı bir anlayışın iki və daha artıq terminlə ifadə olunması məqbul sayılır. Təbii ki, terminoloji sistemdə variantlar olur. Lakin onların çoxluğu qüsurlu cəhətdir. Terminoloji sistemdə normadan kənara çıxma hesab edilən belə halların özünəməxsus səbəbləri vardır.

Lüğətin sözlüyünə daxil ediləcək terminlərin seçilməsi zamanı sahə terminologiyasını nizama salınmasının birinci mərhələsində terminlər qeydə alınır. Terminlərin qeydə alınması nəticəsində ya terminoloji siyahı, ya da ilkin terminoloji lüğət hazırlanır.

3.2. TERMINOLOGİYANIN STANDARTLAŞDIRILMA FORMALARI

Terminologiyanın əsas nəzəri və praktik problemlərinin kompleks şəkildə tədqiqi prosesində bir çox problemlərə münasibətdə vahid elmi fikrin tam formalaşmadığına görə tədqiqatçılar arasında fikir ayrılıqlarının mövcud olması faktı aşkara çıxır. Belə problemlərdən biri də sahə terminlərinin standartlaşması məsələləridir. Sahə terminologiyasının unifikasiyası prosesində terminlərin eyni sistem və prinsiplər əsasında yaradılması, terminoloji sistemdə qəbul olunmuş normalara əməl olunması, etimoloji və linqvistik araşdırmaların aparılması, alınmaların qarşılıqlarının təyini, dubletlərin aradan qaldırılması və s. problemlər öz həllini tapır. Terminologiyanın standartlaşdırılması təkmilləşdirmənin sonuncu mərhələsini təşkil edir. Elmi-texniki terminologiyanın standartlaşdırılmasının əsas məqsədi bütün ədəbiyyatlarda və hüquqi sənədlərdə terminlərin birmənalı başa düşülməsi və qeyd olunması, terminlər arasında ziddiyyətlərin aradan qaldırılmasıdır. Elə terminlər var ki, müəyyən sahəyə aid olmaqla yanaşı, onlar başqa sahələrdə də istifadə olunur. Müasir dövrdə ayrı-ayrı elmlərin inteqrasiyası, eləcə də differensasiyası bir sahəyə aid terminin yaxın və fərqli sahələrdə işlədilməsinə imkan yaradır. Bu cəhət sahə terminologiyalarında terminlərin mənalılarının düzgün təyin edilməsini, onların yazılış və tətbiqində vahid normaların gözlənilməsinə tələb edir. Eyni zamanda, terminlərin standartlaşdırılması üzrə işlərdə tədqiqatlardan, və ya bu sahə ilə bağlı araşdırmaların nəticələrindən də istifadə olunur. Belə terminlər standartların yaradılmasında xüsusi əhəmiyyət daşıyır. Çünki standartlara aid sənədlərdə ifadəsini tapmış termin standarta qoyulan tələblərə cavab verməlidir.

Beynəlxalq səviyyədə elmi-texniki terminologiyanın standartlaşdırılmasının əsas vəzifələrinə aşağıdakılar aid edilir: 1) termin və onun tərifinin standartında müasir elmi bilik və texniki inkişaf səviyyəsinin qeydə alınması; 2) milli dilin və beynəlxalq elmi-texniki terminologiyanın uyğunlaşdırılması, onların uyğunluğunun və müvafiqliyinin təmin olunması; 3) informasiya sistemlərində

leksik vasitələrin əlaqələndirilmiş və razılaşdırılmış inkişafının təmin olunması; 4) sahə terminologiyalarına aid ədəbiyyatlarda istifadə edilən terminlərdəki qüsurlu cəhətlərin, çatışmazlıqların aşkara çıxarılması və aradan qaldırılması.

Elmi-texniki terminologiyanın standartlaşdırılması beynəlxalq, regional, respublika və sahə səviyyələrində aparılır. Terminologiyanın standartlaşdırılması zamanı beynəlxalq təşkilatların terminoloji standartlarından və lüğətlərindən istifadə olunur.

Standartlaşdırma üzrə müxtəlif beynəlxalq təşkilatlar fəaliyyət göstərir və bu təşkilatlar sahə terminologiyalarının standartlarını yaradır, standartlaşdırma üzrə ümumi təkliflər hazırlayır. Standartlaşdırma hər bir dövlətdə müəyyən qurum və ya təşkilat, komitə və ya nazirlik tərəfindən həyata keçirilir. Standartlar sahə mütəxəssisləri tərəfindən yaradıla bilər. Bu zaman həmin standartlar müvafiq qurum tərəfindən təsdiq olunur.

Terminoloji sistemin müəyyən sahəsinin standartlaşdırılmasının terminoloji təminatının optimal şəraitini yaratmaq üçün terminologiyanın standartlaşdırılmasının aşağıdakı növləri tətbiq olunur: 1) terminologiyanın uzunmüddətli standartlaşdırılması; 2) terminologiyanın operativ standartlaşdırılması; 3) leksikoqrafik metodla standartlaşdırma.

Terminologiyanın uzunmüddətli standartlaşdırılması beynəlxalq və milli (dövlət, respublika, sahə) standartlaşdırma obyektinin müasir elmi-texniki səviyyəsini nəzərə almaqla daha geniş sahələrə aid standartların hazırlanmasını əhatə edir. Uzunmüddətli standartlaşdırma zamanı həm beynəlxalq, həm də milli standartın hazırlanması işi aparılır.

Operativ standartlaşdırma müstəqil terminoloji bölmələr üzrə standartların hazırlanmasını nəzərdə tutur. Belə standartlar mövcud normativ sənədlərlə ziddiyyətləri, həmçinin standartlarla bağlı çatışmazlıqları aradan qaldırmaq məqsədi daşıyır.

Terminologiyanın müxtəlif sahələrində (və ya onun hansısa bölmələrində) anlayışlar sisteminin, termin və təriflərin dövlət standartlarının işlənilməsi və ya bir neçə sahənin normativ sənədlərində istifadə olunan terminlər, eləcə də təriflərlə bağlı

aparılır. Standartların işlənilib hazırlanması, təsdiqi bu sahələrin normativ sənədlərində istifadə edilən terminlərin dubletliliyi - ikili şərhini aradan qaldırır, mübahisəli məsələlər həllini tapır . Bu zaman leksikoqrafik metodla standartlaşdırma qismən standartlaşdırmanı əhatə edir. Bu standartlaşdırma ilə bağlı aparılan işin müəyyən mərhələ və hissələrini nəzərdə tutur. Leksikoqrafik metodla standartlaşdırma zamanı lüğətdə standart və qeyri-standard terminlər qeyd edilir. Belə ki, termin və təriflərin standartlaşdırılması zamanı müvafiq sahə üzrə terminoloji lüğətlərdən, terminlərin izahlı lüğətlərindən, beynəlxalq, dövlət, respublika və sahə standartlarından, elmi-normativ terminologiya üzrə sənədlərdən, Terminologiya Komitəsinin təlimatlarından, sənəd və nəşrlərindən, beynəlxalq terminoloji lüğətlərdən istifadə olunur.

Terminografiyanın əsas vəzifələrindən biri xüsusi elmi terminləri müasir dövrün tələblərinə uyğun qaydaya və vahid formaya salmaq, sistemləşdirməkdir. Terminlərin standartlaşdırılması işi də bilavasitə terminologiya sahəsinə dair biliklərə əsaslanır. Qeyd etmək lazımdır ki, terminologiyanın standartlaşdırılması məsələsi yeni deyildir. Yəni sovet dövründə terminlərin standartlaşdırılması ittifaq səviyyəsində həyata keçirilirdi. Bu dövrdə terminlərin respublika standartlarının yaradılması məsələsi vahid mərkəzdən idarə edilirdi.

Hazırda da terminologiyaya aid tədqiqatlarda nizamasalma, unifikasiya və standartlaşdırma qarşılıqlı əlaqədə həll olunan məsələlər kimi qeyd edilir. Bu da təbiiidir. Terminlərin standartlaşdırılmasına qədər onların toplanması, dilin normalarına uyğunlaşdırılması, təriflərinin dəqiqləşdirilməsi və s. işlər həllini tapmalıdır. Tədqiqatçıların, demək olar ki, əksəriyyəti standartlaşdırmanı son mərhələ kimi ayırırlar.

Terminologiyanın standartlaşdırılması üçün sahə terminlərinin formalaşması, təbii ki, vacibdir. Lakin sahə terminlərinin formalaşması, anlayışlar və bu anlayışları ifadə edən terminlərin müəyyənləşməsi onların dərhal nizama salınmasını deyil, inventarlaşdırılmasını tələb edir. Bu zaman terminologiyanın nizama salınması üçün bazis rolunu dildə işlənən terminlər təşkil edir. Xüsusilə, sahə

terminləri ilkin məqamda səpələnmiş olurlar. Çünki ayrı-ayrı elmi məqalələr, tədqiqat işləri müxtəlif müəlliflər tərəfindən yerinə yetirildiyinə görə subyektiv münasibət özünü göstərir. Buna görə də eyni mətnə eyni anlayışları bildirən müxtəlif terminlərə rast gəldiyi kimi, bir terminin bir neçə anlayışı ifadə etməsi halları da qeydə alınır. Doğrudan da, sahə terminləri sahə mütəxəssislərinin tədqiqat işlərində müəyyənləşdirilir. Bütün bu yazılar isə müxtəlif müəlliflər tərəfindən qələmə alındığından onların işlətdikləri terminlərin də bir-birindən fərqlənməsinə imkan yaradır. Bəzən bir müəllif, başqa bir müəllifin işlətdiyi terminlə razılaşmış, anlayışı başqa cür adlandırır. Bir müəllif alınma terminə üstünlük verir, başqa biri isə yeni termin düzəldir. Bütün bu terminlər isə səpələnmiş şəkildə olur və onların toplanıb inventarlaşdırılması zəruri bir prosesə çevrilir. Deməli, terminologiyanın standartlaşdırılmasının ilkin mərhələsi terminlərin inventarlaşdırılmasından başlanır. Bu prosesdə sahəyə aid bütün terminlər toplanır və təsvir edilir. Terminlərin seçilməsi, leksikoqrafik təşkili, qeydə alınması son nəticədə terminoloji lüğətlərin hazırlanması ilə nəticələnir.

Müasir dövrdə terminologiya sahəsində mühüm elmi-nəzəri və praktik əhəmiyyəti olan məsələlərdən biri terminoloji lüğətlərin işlənilib hazırlanması və nəşr etdirilməsidir.

Unifikasiya və nizamasalma məsələlərinin qarşılıqlı əlaqədə olması, onların ardıcıl bir-birini əvəz etməsinə imkan yaradır. Həm unifikasiyanın, həm də nizamasalmanın linqvistik məsələləri bir sıra cəhətlərə görə bir-biri ilə üst-üstə düşür.

A.A.Reformatski unifikasiyadan bəhs edərkən terminlərin yaradılması məsələsini ön plana çəkmiş və unifikasiyanın iki formasını - xarici dillər hesabına və dilin öz imkanları hesabına olan formalarını qeyd etmişdir. O qeyd edir ki, terminlərin xarici unifikasiyası zamanı onların normalarına uyğun, daha uğurlu paralel istifadə olunanların içindən anlayışın məzmununa cavab verən terminlər seçilir¹. Unifikasiya prosesində terminin bütün variantları nəzərdən keçirilir. Şübhəsiz ki, bütün terminoloji sahələrdə bir çox

¹ Реформатский А.А. Введение в языкознание. М., 1967, с.67.

terminlərin həm alınma, həm də dilin öz imkanları hesabına yaranmış formaları olur. Unifikasiya və nizamasalma prosesində bu variantlılığın tam və ya qismən aradın qaldırılması həll olunur. Belə ki, standartlaşdırılmanın metodoloji əsası terminologiyanın sistem prinsipidir. Bu prinsip terminoloji sistemin hər bir elementinin – terminin, eləcə də bir-biri ilə qarşılıqlı əlaqədə olan terminoloji sistemlərin hər birinin təhlil və qiymətləndirilməsini tələb edir. Terminologiyanın standartlaşdırılması bu sistemə dair bütün biliklərin və fərqli baxışların maksimal səviyyədə nəzərə alınmasını tələb edir. Anlayışın fərqli təyini hallarında onun tərifinin və onu ifadə edən terminin standartlaşdırılması xüsusi diqqət tələb edir. Bu halda terminin iki variantının saxlanması mümkündür. Bundan fərqli olaraq, leksik sistemi ərəb, fars və rus dilindən alınmalarla və eləcə də həmin dillərin vasitəsilə digər dillərdən alınmalarla zənginləşməsidir. Lakin belə alınmaların çoxu milli dildəki sözlərlə paralel işlənir. Məsələn, *assosiativlik – birləşdirmə, kommunikativlik – yerdəyişmə, distributivlik – paylama*, dəftərxana – kanselyariya; generativ – törədici, deskriptiv – təsviri, balans – etidal, xəbər – predikat, mübtəda – subyekt və s. Bu sadalanan terminoloji paralellilik faktlarından bir çoxu ingilis dili ilə leksik paralellik situasiyasına yol açır.

Qeyd etmək lazımdır ki, milli dilə məxsus termin yaradıcılığı meyili əsasında yaradılan müəyyən qrup vahidlər əvəzolunan sözə anlayış cəhətdən tam uyğun olduqda, habelə, struktura görə ümumil normalarından kənara çıxmadıqda tezliklə mənimsənilir. Lakin semantik və struktur normalar pozulduğu halda əvəzolunma məqsədi ilə yaradılan terminlər mənimsənilmir, varianta, sinonimə, paralelə və ya dubletə çevrilir. Məsələn, Azərbaycan dilində *investisiya – sərmayə, investor – sərmayədar* eləcə də *müxəmməs* terminini əvəz edən *beşlik* və s. kimi terminlər struktur və semantik normalara uyğun gəldiyinə görə mənimsənilmişdir.

Termin yaradıcılığında xüsusi üsulların və modellərin olması ilə yanaşı, qeyri-standart, qruplaşdırma və ümumiləşdirməyə gəlməyən növlərin (məsələn, *farad<daraf*) mövcudluğu aydınlaşır. Terminoloji leksikanın belə müxtəlifliyi və rəngarəngliyinin nəticəsində

variant və sinonimlərin çoxluğu, yanlış quruluşa malik terminlərin meydana çıxması hadisəsi baş verir. Sahə terminologiyasının linqvistik unifikasiyası məhz bu müxtəlifliyi aradan qaldırmağa, xüsusi anlayışın birmənalı ifadəsini tapmağı, termin yaradıcılığı üsullarının və modellərinin “rasional minimumunu” müəyyənləşdirməyi nəzərdə tutur.

Sahə terminologiyasının unifikasiyası prosesində aşağıdakı məsələlər əhatə edilir: 1) anlayış və anlayışlar sistemi; 2) anlayışların təsviri və definisiyası; 3) terminlərin zahiri forması, yaxud yazılış prinsipləri; 4) terminlərin daxili forması, yaxud mənası; 5) terminlərin yazılış sistemi. Bunlardan sonra standartlaşdırma mərhələsi həyata keçirilir.

Terminlərin standartlaşdırılması əsasən, iki mərhələdə həyata keçirilir: 1. Bütün adlar tam sistemləşdirilir. 2. Termin sistemin dəqiq məntiqi-əşyavi modeli hazırlanır. Bu mərhələlər qiymətləndirmə və vahid formaya salınma ölçüsünə əsaslanır.

Standartlaşdırma standartların hazırlanmasını, təyin edilməsini və təsdiqini nəzərdə tutan prosesdir. Bu prosesi həyata keçirmək məqsədilə standart üçün tələb olunan normaları müəyyənləşdirmək, standartlaşdırılan obyekt və elementlərin nümunələrini, etalonlarını hazırlamaq lazım gəlir. Terminologiyanın standartlaşdırılması prosesinin nəticəsi sahə terminologiyası sistemi üçün dövlət standartlarının təsdiqini əhatə edir. Bir qayda olaraq, sahə, sahələr-arası və buna oxşar tam və unifikasiya olunmuş terminologiyalar standartlaşdırılır.

Terminin linqvistik düzgünlüyü üçün aşağıdakı kriteriyalar təklif olunur: 1) mənanı tam ifadə edilməsi; 2) anlaşılqlıq; 3) xüsusi-ləşmə; 4) dəqiqlik; 5) birmənalılıq; 6) vahidlik; 7) sistemdaxili rabitəlilik; 8) yuva təşkilətmə xüsusiyyəti; 9) lakoniklik; 10) proqressivlik; 11) substantivlik.

Standart termin uzunluq baxımından da optimallaşdırılır. Standart terminin çox uzun olması qüsurlu cəhətdir. Lakin bir çox sahələrdə söz sayı çox olan termin-söz birləşmələri də vardır. Belə terminlərin standartlaşdırılması zamanı onların daha qısa variantla, terminlə əvəz edilməsinə üstünlük verilir.

Terminlərin standartlaşdırılması zamanı anlaşılıqlıq kriteriyasına diqqət yetirilməlidir. Eyni terminin müxtəlif variantlarından terminoloji mənani daha aydın ifadə edən söz standart kimi qəbul edilməlidir.

Standart terminlərin siyahısının tərtibi zamanı anlayışların ierarxik düzülüşü nəzərə alınmalıdır. İerarxik düzülüş təyin olunmamış anlayışların tərifə daxil edilməsinin qarşısını alır. Çünki bu halda anlayışlar ardıcıl olaraq təyin edilir. Qeyd etmək lazımdır ki, standartlaşdırma hissə-hissə aparıldığına görə və elm sahəsi inkişaf etdikcə yeni yaranmış anlayışları ifadə edən terminlərin standartlaşdırılma zərurətinin meydana çıxması nəticəsində yeni siyahılar tərtib olunur. Bu hər dəfə ilkin anlayışları yenidən nəzərdən keçirməyi tələb etmir. Belə hallarda əvvəllər qəbul olunmuş standart terminlərdən istifadəyə məhdudiyət qoyulmur.

Standartlaşmanı əks etdirən sənəddə terminin definisiyası, tərifi də öz əksini tapmalıdır. Bu izah, şərh mütləq lazımdır. Definitiv terminlərin standartlaşması üçün bir sıra halların nəzərə alınması vacibdir: 1) dil mənası anlayışın mənası ilə üst-üstə düşür. Bu o deməkdir ki, qeyri-dil obyektinin zəruri və kafi əlamətləri terminin semantik quruluşunda bilavasitə əks edilir. Standartlaşdırma terminoloji sistemin optimallaşması formasını alır, yəni anlayışın kafi və zəruri əlamətlərinin terminin semantik quruluşunda formalaşdırılmasını təmin edir. Bu halda terminə tərif vermək tələb edilmir; 2) dil mənası yoxdur. Anlayışın tərifdə ifadə olunan zəruri və kafi əlamətləri var. Belələrinə simvol rolunu oynayan alınma terminlər daxildir; 3) anlayış mənası yoxdur; 4) anlayış mənası dil mənası ilə üst-üstə düşür .

Standartlaşdırmanın normativ - texniki sənədi iki kateqoriyaya bölünür: a) dövlət standartı - DST; b) sahə standartı - SST. Hər bir standart sənədinin xüsusi nömrəsi olmalıdır. Məsələn, DST 2134-95, SST 1412-94 və s. Bu nömrələrdə istifadə olunan rəqəmlərin birinci hissəsi standartın aid olduğu sahəni və onun tematikasını təyin edir. İkinci hissədə verilən rəqəmlər standartın hazırlandığı ilin sonuncu iki rəqəmini göstərir. Bununla yanaşı, standart sənədində onun qəbul olunduğu il və qüvvədə qalacağı müddət

qeyd edilməlidir. Terminlərin standartlaşdırılması zamanı yeni hazırlanan standart sənədinə standart kimi təsdiq edilmiş termin daxil edildikdə cədvəlin tərif sütununda əvvəlki standart sənədinin nömrəsi yazılmalıdır.

Əgər standart cədvəlində qeyd sütunu olarsa, göstərilən məlumat tərif qrafasında deyil, qeyd sütununda yazılmalıdır.

Terminin əvvəl qəbul edilmiş standartında dəyişiklik olunarsa, tərif yaxud qeyd qrafasında onlar əksini tapmalıdır. Qəbul edilmiş standart terminlər həmin terminlərin sinonim variantlarının istifadəsini qadağan etmiş olur

Standart sənədinin texniki şərtlərində istifadə edilən ixtisarlar əvvəlcədən izah olunmalıdır. Məsələn, terminin ingilis və rus dillərindəki qarşılıqları göstərilirsə və İ (ingilis), R (rus) ixtisarlari qəbul olunursa, bu barədə qeyd verilməlidir.

Terminlərin standartlaşdırılması nəticəsində xüsusi sənəd hazırlanır. Bu sənəd titul vərəqi ilə başlanır. Titul vərəqində standartın adı göstərilir. Bundan sonra standartın tipi qeyd olunur. Məsələn, Dövlət standartı, Respublika standartı, Beynəlxalq standart.

Standart sənədində standartlaşdırılan termin sətirin əvvəlində yazılır. Bundan əvvəl isə standartın nömrəsi qeyd olunur. Standartlaşdırılan termin kursivlə verilir. Kursiv kimi sənəddə standartın adının baş hərflərlə qara şriftlə verilməsi qəbul edilmişdir. Qeyri-standart terminlər standart termindən sonra verilir və onların qeyri-standart olması göstərilir. İstifadə olunması qadağan edilən terminlər də qeyri-standart terminlərdən sonra verilir və onların işlədilməsinin düzgün olmaması qeyd edilir. Belə qeydlər üçün xüsusi işarələmələr qəbul olunur. Məsələn, QST – qeyri-standart termin; QT – qadağan olunmuş termin və s.

Dublet terminlər bir-birindən nöqtə vergüllə ayrılır. Axırncı termindən sonra iki nöqtə qoyulur və bundan sonra anlayışın tərifini verilir. Standart sənədində terminin qəbul edilmiş beynəlxalq standartı, beynəlxalq dillərdəki adı verilir.

Termin standart sənədinin əlavələri ola bilər. Əlavədə standartlaşdırılmış terminlərin əlifba siyahısı yazılır. Əgər standart

sənəndə müəyyən işarələmələr qəbul olunmuşdursa, bu işarələmələrin izahı verilir. Bu cəhət ixtisarlara da aiddir.

Terminlərin standartlaşdırma sənədinin əlavəsində aşağıdakılar verilir: 1) standartda qəbul edilmiş təsnifat sxemi; 2) standartın mətnini başa düşmək üçün ümumtexniki anlayışların termin və tərifləri; 3) terminlərin əcnəbi ekvivalentlərinin seçilməsi, istifadə edilmiş mənbələr; 4) illüstrativ material; 5) verilmiş standartla təyin olunan terminlərin izahı və onların işlədilməsinə dair nümunələr; 6) istifadə edilmiş fiziki vahidlər; 7) terminlərin əmələgəlmə qaydaları və modelləri. Beləliklə, standartlaşdırma prosesində terminologiyada vahidlik prinsipi qorunmalı, terminə qoyulan tələblər yerinə yetirilməlidir.

3.3. AZƏRBAYCAN DİLİNDƏ TERMINOLOJİ LÜĞƏTLƏRİN TƏRTİBİ PRİNSİPLƏRİ

Elmi-texniki terminologiya ilə bağlı hər cür qüsurun aşkar edilməsi və həmin çatışmazlıqların aradan qaldırılması, həmçinin terminologiyanın sistemə salınması, unifikasiyası və standartlaşdırılması müasir dövrdə son dərəcə aktualıq kəsb edən məsələlərdəndir. Dilin lüğət tərkibindəki terminlərə ümumi şəkildə yanaşmaq və terminlərin hamısını tədqiq etmək çox vaxt gözlənilən effekti vermir, buna görə də sahə terminologiyalarının nizama salınması daha optimal hesab edilməlidir. Digər tərəfdən, bir sahənin nizama salınması digər sahələrin də eyni qaydada nizamlanması üçün zəmin yaradır. Nizamasalmadan sonra unifikasiya aparılır. Unifikasiya isə mövcud element və vahidlərin birmənalılığa gətirilməsi, artıqlıq və çoxanamlılığın aradan qaldırılmasına xidmət edən metoddur. Unifikasiya sistemləşdirmənin bir növüdür və onun əsas məqsədi istifadəsi asan ola biləcək dəqiq sistem formalaşdıraraq bu sistemə daxil olan elementlərin müəyyən ardıcılıqda yerini və mövqeyini müəyyən edir. Əslində dilin terminologiyası öz-özlüyündə terminlərin unifikasiyasına əsaslanır.

Ayrı-ayrı sahə terminologiyasının unifikasiyası məntiqi olaraq ümumi terminologiyanın nizamlanmasına və unifikasiyasına gətirib çıxarır və nəticədə ümumi terminologiyanın vahid prinsiplər əsasında qurulması üçün zəmin formalaşır. Müstəqillik illərində alınma terminlər rus dili və rus dili vasitəsilə deyil, birbaşa mənbə dildən alınır və unifikasiya prinsiplərində bunlar nəzərə alınmalıdır. Bu zaman isə istənilən halda alınma termin dilimizin fonetik qaydalarına tabe edilməli və unifikasiyadan sonra lüğətlərdə öz əksini tapmalıdır. Müstəqillik illərində terminalma mənbələri dilin əvvəlki inkişaf dövründən xeyli dərəcədə fərqlənməyə başlamışdır, bu da bilavasitə cəmiyyətdə gedən proseslərlə birbaşa bağlı şəkildə üzə çıxır. Yəni əgər sovetlər birliyi dövründə digər müttəfiq respublika xalqlarının dillərində olduğu kimi, Azərbaycan dilində də alınma terminlər rus dilindən alınırıdysa, müstəqillik illərində terminlər Avropa dillərindən alınır. Belə alınmaların termin sisteminə daxil edilməsi üçün onlar nizamasalınmalıdır. Xüsusi sahələrdə ünsiyyətə xidmət edən elmi və texniki anlayışları ifadə edən söz və ifadələrin özünəməxsusluğu” nəzərdə tutulursa, terminosistemə bir-biri ilə sıx əlaqədə olan terminlərin nizamasalınması aid edilir. Deməli, terminosistemə unifikasiyalaşmış və kodlaşdırılmış terminlər daxildir. Unifikasiyanın ən son mərhələsi terminosistemin kodlaşdırılması, yəni onun normativ lüğətinin tərtibidir. Lüğətlərin tərtibində birinci növbədə orfoqrafik prinsiplər nəzərə alınmalıdır. Azərbaycan dilinin son orfoqrafiya lüğətində 2004-cü ildən fərqli olaraq, bir sıra dəyişikliklər edilmiş, “fel “termini “feil” kimi, “kompyuter” termini “kompüter” şəklində əvəzlənmiş,” metafora” termini isə “metafor” kimi verilmiş və bu sözlərdən yaranan terminlər də bu prinsiplə qurulmuşdur. Diqqət etsək, dildə mənimsəmə prosesini bu sözlər əsasında da görə bilərik. Bildiyimiz kimi, ərəb mənşəli söz olan feil əvvəllər apostrof işarəsi ilə verilir və bu işarə e səsini uzanmasını bildirirdi. Lakin apostrof işarəsinin ləğvi dilimizdə ərəbizmlərin mənimsənilməsini bir qədər də tezləşdirdi və nəticədə şeir, feil kimi sözlər dilimizin qaydalarına tam tabe edilərək yazılmağa başladı və artıq bu sözlərin mənimsənilməsi prosesinin bitdiyini deyə bilərik. Ərəb mənşəli

sözlərdən fərqli olaraq, Avropa mənşəli sözlərin dilimizə daxil olması prosesi nisbətən sonralar başlamışdır. Yaxud da italyan dilində *abbreviatura* (latın dilində *abbrevio* – *qısaldıram* sözündən) olan və rus dilinə də bu şəkildə keçən söz dilimizdə ilk əvvəl eyni şəkildə işlənsə də, sonralar *abreviatura* şəklində yazılmışdır. Bu söz həm 2004, həm də 2013-cü il orfoqrafiya lüğətlərində *abbreviatura* şəklində verilir. Azərbaycan dilində ixtisarlarla bağlı hazırlanan lüğətlərdə - 2003-cü ildə nəşr olunan “Azərbaycan dövrü mətbuatında işlənən qısaltma sözlər (*abbreviatura*)” lüğətində bu söz iki b hərfi ilə verilsə də, 2005-ci ildə nəşr olunan “İxtisarlar lüğəti”ndə bu söz bir b ilə verilir. Ümumiyyətlə, dilimizdə eynicinsli samitlərin sözdə işlənməsi mövqeyi güclü deyil və dilimizə keçən bu tipli sözlər zaman keçdikcə mənimsənilir ona görə də mənimsəmə prosesi başa çatdırılıb nizama salındıqdan sonra onlar lüğətlərə salınmalıdır. Müstəqillik illərində Azərbaycan dilçiliyində bu sahədə də xeyli inkişaf nəzərə çarpır. Lakin bəzi sahələrdə hələ də problemlər qalmaqdadır. Məsələn, müstəqillik əldə edildikdən sonra hərbi terminologiyada nəzərəçarpacaq irəliləyişlər olmasına baxmayaraq, həlli vacib məsələlər qalmaqdadır. Bununla yanaşı, Azərbaycan dilində çoxlu terminoloji lüğətlər mövcuddur. Terminlər sahə terminoloji lüğətlərində öz əksini tapır. Lüğətlərin hazırlanmasına qədər nizamasalma və unifikasiya prosesi həyata keçirilir. Deməli, lüğətlərin tərtibinə qədər müəyyən hazırlıq işləri aparılır. Lüğətlərin tərtibinə başlamazdan əvvəl aşağıdakı cəhətlər nəzərə alınmalıdır: Birincisi, sahədəki terminlər toplanır, onların mənası, həcmi, mənbələr müəyyənləşdirilir, linqvistik təhlillər aparılır, terminlərin orfoqrafik və orfoepik variantları, çoxmənalı terminlərin mənalарının izahı, əsas vahidin leksikoqrafik təsviri, onun verilmə səciyyəsi və üsulları dəqiqləşdirilir. Buradan da aydın olur ki, terminoloji lüğətlər konkret sahə mütəxəssisinə ünvanlansa da, dəqiq və eyni zamanda aydın olmalıdır. Lüğətlərin tərtibində sözlüyün böyük əhəmiyyəti vardır. Konkret halda terminlərin nizama salınmasına xidmət edən terminoloji lüğətlər üçün sözlük hazırlanmalıdır. Terminlərin nizamasalınması prosesində hazırlanan lüğətlər müəyyən sahə terminlərini özündə birləşdirməlidir və

terminoloji lüğətçilik elmi dilin bazası əsasında yaransa da, özünəməxsus spesifik xüsusiyyətləri var. Dilin leksik sisteminin ayrılmaz hissəsi kimi terminlər iki cəhətdən diqqəti cəlb edir. O, bir tərəfdən, leksikdir, çünki normativ funksiya yerinə yetirir, yəni əşyanı adlandırır, məfhumu ifadə edir, digər tərəfdən isə loqosdur, çünki söz terminlə məfhum arasındakı əlaqəni təmin edir.

Elm və texnikanın ayrı-ayrı sahələrinə aid terminlərin sistemə salınmasında, onların dəqiqləşməsində terminoloji lüğətlərin mühüm rolu vardır. Lüğətlərsiz Azərbaycan dilində elmi-texniki, icimai-siyasi terminləri sistemləşdirmək və təkmilləşdirmək qeyri-mümkündür. Terminologiyanın təkmilləşdirilməsi yollarından ən səmərəlisi müxtəlif sahələr üzrə ikidilli, çoxdilli və izahlı terminoloji lüğətlərin tərtib olunmasıdır. Belə ki, terminoloji lüğətlərin əhəmiyyəti müxtəlif sahələrdə çalışan mütəxəssislərin terminlərə aid olan ehtiyacların ödəməklə məhdudlaşmır. Eyni zamanda lüğətçiliyin tarixindən aydın olur ki, bu lüğətlər filoloji lüğətlərin, xüsusən də izahlı lüğətlərin terminoloji sözlüyünün yaradılması üçün əsas bazadır. Buna görə də terminoloji lüğətlərin əsas vəzifəsi dilin xüsusi leksikasını toplayıb sistemə salmaq və müəyyən sahənin inkişafını əks etdirməkdir. Terminoloji lüğətlərin tərtibində terminlərin toplanması, verilməsi prinsipləri mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Terminlərin ifadə etdikləri anlayışlar sistemi üzrə yerləşdirildiyi siyahı terminoloji lüğətlərin sözlüyünü təşkil edir. Sözlüyə hər cür termin düşə bilməz. Sözlük terminoloji lüğətin tərtib olunan sahəsini düzgün, dəqiq və tam ifadə etməlidir¹.

"Sözlük" dedikdə, bu və ya digər lüğət növü üçün müəyyən edilmiş sözlərin əlifba siyahısı nəzərdə tutulur. Ümumiyyətlə, terminoloji lüğətlərdə hansı terminlərin verilməsi məsələsi həmişə mübahisələrə səbəb olmuşdur. Terminoloji lüğətlərin tərtibində isə sözlük məsələsi nisbətən asan həll edilir. Belə ki, sözlüyə hər cür termin düşə bilməz. Sözlük terminoloji lüğətin tərtib olunduğu sahəni düzgün və dəqiq ifadə etməlidir. Lüğətlərdə hansı sözlərin verilməsi məsələsi həmişə mübahisələrə səbəb olmuşdur. Terminoloji

¹ Orfoqrafiya lüğəti. Bakı, Şərq-qərb, 2013, s.24.

lüğətlərin tərtibində isə sözlük məsələsi nisbətən asan həll edilir. Çünki, hər sahənin terminlərinin ifadə etdikləri anlayışlar sistemi mövcuddur”¹ və bunlar hər hansı bir elmin bu və ya digər sahəsinin terminoloji sistemi, terminlərin sadəcə siyahısı olmayıb, müəyyən məfhumları əks etdirən anlayışlar sisteminin semisoloji ifadəsidir.

Buna görə də terminoloji lüğətlərin sözlüyünün hazırlanmasında iki üsul əsasdır:

1) əvvəllər nəşr edilmiş müvafiq terminoloji lüğətlərin sözlüyünün yenidən tənqidi surətdə nəzərdən keçirilməsi və təkmilləşdirilməsi; 2) orijinal mətnlərin, dərsliklərin, elmin ayrı-ayrı sahələrinə dair yazılmış əsərlərdən lazımi terminlərin seçilib sistemə salınması; İkinci üsul əhəmiyyətli üsuldur. Çünki gündən-günə elmi kəşflərin sayı artır ki, bu da anlayışların ifadə forması olan terminlərdə öz əksini tapır. Bunların toplanıb sistemə salınması lüğətlərin də zənginləşməsinə səbəb olur. Ayrı-ayrı mətnlərdən terminlərin seçilməsi prosesində hər bir terminə fərdi surətdə yanaşmaq, onun ümumiyyətlə, terminlər qarşısında qoyulan tələblərə cavab verib-vermədiyini dəqiqləşdirmək lazımdır. Bu prosesdə terminin anlayışı dəqiq ifadə etməsi, həmçinin onun dəqiqliyini pozan çoxmənalılıq, paralellik və s. cəhətlərin aşkara çıxarılması zəruridir.

Terminoloji lüğət tərtib edilərkən ilk növbədə həmin sahənin terminlər sistemini dəqiq müəyyənləşdirmək lazımdır. Bu lüğətlərdə bilavasitə nəzərdə tutulan sahənin terminləri daxil edilməlidir. Əsas sahə ilə əlaqədar olmayan, digər sahələrin terminoloji lüğətlərində verilmiş terminləri yenidən lüğətlərə daxil etməyə ehtiyac yoxdur. Bu vəziyyət texniki elmlərin lüğətlərini tərtib edərkən daha qabarıq nəzərə çarpır. Belə ki, fizika terminləri lüğətində riyaziyyat, nəzəri mexanika, astronomiya, kimya və s. sahələrə məxsus terminlər də verilir. Yaxud da riyaziyyat terminləri lüğətində fizika, kimya və s. sahələrə aid anlayışları ifadə edən terminlər də daxil edilir. Bunu iki istiqamətdə qiymətləndirmək olar. Birincisi, yaxın sahələrin terminləri ortaq mövqedə işlənir, faiz, səs, üçbucaq, düstur, alqoritm, reaktiv, reaksiya və s. ikincisi, bir termin müxtəlif sahə terminologiya-

¹ Həsənov H. Azərbaycan lüğətçiliyinin nəzəri əsasları. Bakı, ADU, 1999, s.279.

sında müxtəlif mənanı bildirir. Lüğətlərin sözlüyü hazırlanarkən terminlərlə izahlı birləşmələri bir-birindən fərqləndirmək zəruridir. Çünki bəzən “kvadrat və ya düzbucaqlı şəbəkə şəklində seçmə qurğu”, “ancaq sonlu sayda mümkün qiymətləri olan nəticə”, “az qala bərabər gümanlar”, “qırx səkkizə bölünür” kimi ifadələr də terminoloji lüğətlərə daxil edilir. Bizcə, bu tipli ifadələrin terminoloji lüğətdə verilməsinə ehtiyac yoxdur. Çünki bunlar termin yox, izahlı birləşmələr və ya cümlələrdir. Belə birləşmələrin və ya ifadələrin hər birinin tərkibini təşkil edən müstəqil terminlər lüğətlərdə özləri ayrıca işlənir. İndiyədək respublikamızda yüzlərlə lüğət nəşr edilmişdir. Lakin bu lüğətlər artmaqda olan tələbatı qismən ödəyir. Çünki elmin bir çox mühüm sahələrinə aid terminoloji lüğətlər üçün sözlüklər hələ toplanıb sistemə salınmamışdır. Buna görə də bu sahələrə aid lüğətlərin tərtibi işini gələcəkdə daha da təkmilləşdirmək məqsədi ilə sözlüklər hazırlamaq zəruridir. Elm həmişə sabit qalmır, inkişaf edir, bəzən də eyni anlayışın ifadəsi üçün müxtəlif terminlər yaranır. Lüğətin sözlüyünü tərtib edən zaman bunlar nəzərə alınmalıdır:

1. Lüğətlərə daxil edilən terminlər təsadüfi xarakter daşımamalıdır.

2. Lüğətlərə daxil olan beynəlxalq terminlər, alınan sözlər lüğəti ensiklopediyalar üzrə yoxlanılmalıdır:

3. Terminoloji lüğətlərin sözlüyü yaradılarkən ayrı-ayrı terminlər mövcud ədəbiyyatlarda, dərsliklərdə, jurnallarda işlədilən terminlərlə tutuşdurulmalı, müqayisə edilməli, hansı anlayışı daha dəqiq ifadə edirsə, o da seçilməlidir.

4. Lüğətdə törəmə terminlərə nisbətən əsas terminlərə üstünlük verilməlidir.

5. Lüğətin adı ilə məzmunu arasında uyğunluq olmalıdır.

6. Yeni yaranan terminlər sistematik surətdə toplanmalı, təhlil edilməli və lüğət təkmilləşdirilərkən nəzərə alınmalıdır.

7. Terminoloji lüğətlərin sözlüyü hazırlanarkən mövcud lüğətçilik ənənələrindən istifadə edilməlidir. Sözlüyün toplanması terminoloji lüğətin xarakteri və qarşıya qoyulan məqsədlə bağlıdır. Bununla yanaşı lüğətlərin tərtibi üçün aşağıdakı şərtləri yerinə yetirmək la-

zımdır:

1. Sözlüyə daxil ediləcək anlayışların toplanması;
2. Toplanmış terminlərin sistemləşdirilməsi;
3. Sistemləşdirilmə zamanı terminlərdən anlayışları dəqiq ifadə edənlərin seçilməsi;
4. Lüğətdə terminin verilməsi (izahlı, ikidilli, çoxdilli) yollarının müəyyənləşdirilməsi;
5. Lüğətdə sözlüyün verilməsi prinsiplərinin hazırlanması;
6. Lüğətə aid statistik məlumatların verilməsi;
7. Lüğətdən istifadə qaydalarının hazırlanması.

Terminoloji lüğətlər üçün bir-birindən fərqlənən iki növ sözlüyün yaradılması məqsədəuyğundur.

1. Ali və orta məktəblərin tədris proqramları həcmində terminoloji lüğətlər üçün sözlük.

2. Elmin ümumi sahələrinə aid terminoloji lüğətlər üçün sözlük.

Terminoloji lüğətlərin sözlüyü tam olmalıdır. Belə ki, əgər "qrafik" termini verilsə, ondan yaranan "qrafik metod", "qrafik həll", "qrafik miqyas", "qrafik təhlil" kimi başqa törəmə terminlər verilməzsə, yaqın ki, belə bir lüğət zəngin lüğət sayıla bilməz. Bəzən terminoloji lüğət yaradılarkən müəyyən terminlərin izah olunması məsələsi də qarşıya çıxır. İzahlı sözlükləri o sahələr üzrə yaratmaq lazımdır ki, həmin sahələr xüsusi əhəmiyyət kəsb etsin və bu lüğətləri tərtib edən zaman bu və ya başqa problemlə maraqlanan oxucuların istifadə edəcəyi nəzərə alınmalıdır.

Terminoloji lüğətləri tərtib edərkən aşağıdakı prinsiplərin gözlənilməsi zəruridir:

1. Lüğət tərtib edən zaman ilk növbədə elmin son nailiyyətlərini əks etdirən terminlər verilməlidir. Yeni sahələr üçün Azərbaycan dilində terminlər hələ dəqiq müəyyənləşməyibsə, tərtib edilən terminoloji lüğətdə mövcud terminlərdən ən müvafiq olanları seçilməlidir.

2. Əgər müəyyən bir anlayış dildə bir neçə terminlə ifadə olunursa, lüğətdə həmin terminlərdən biri – nəzərdə tutulan anlayışı daha dəqiq ifadə edən və Azərbaycan dilinin qrammatik qanunlarına daha müvafiq olanı verilməlidir. Dublet terminlərin lüğətdə ve-

rilməsi həmin sahədə hərc-mərclik yaradır.

3. Başqa dildən alınan termin üçün Azərbaycan dilində müvafiq ekvivalent termin-söz varsa, yəni dilin lüğət tərkibində alınma termin üçün qarşılıq tapmaq mümkündürsə, həmin sözdən istifadə etmək zəruridir.

4. Alınma terminin əgər Azərbaycan dilində qarşılığı yoxdursa, lüğətdə olduğu kimi verilməlidir. Məsələn, potensial, ion, funksiya, operator, proqram, interval, inteqral, ton, molekul, atom, neytron, mikroskop, manometr, spektr, akustika, adsorbiya, adaptasiya və s.

5. Beynəlxalq terminlər olduğu kimi verilməlidir. Çünki bu terminlər dünyanın bir çox dillərində ümumi semantikaya malik, fonoloji cəhətdən nəzərə çarpacaq dərəcədə yaxın olan beynəlxalq əhəmiyyətli anlayışları ifadə edir. Məsələn, Om-elektrik müqavimətini ölçmə vahidi /alman alimi Omun adı ilə/, vatt /yaxud uatt/elektrik güc vahidi /Şotlandiya texniki Uattın adı ilə/; amper elektrik gərginliyi gücünü ölçmə vahidi /fransız fiziki Amperin adı ilə/ kimi terminləri dəyişmək qeyri-mümkündür.

6. Ayrı-ayrı terminlərdəki beynəlmiləl söz elementləri olduğu kimi də verilməlidir. Belə ki, aero, bio, tele, foto, mikro kimi elementlər terminlə birlikdə dilimizə daxil olur. Məsələn, fotoelement, aerostat, teleqram, teleskop, mikroskop və s. Bu tipli terminləri tərçümə etmək, ona ekvivalent müəyyənləşdirmək qeyri-mümkündür.

7. Beynəlmiləl terminoloji birləşmələri terminoloji lüğətlərdə verərkən onlar Azərbaycan dilinin qrammatik qayda-qanunlarına uyğunlaşdırılmalıdır. Şübhəsiz, bu qayda-qanunların terminoloji birləşmələrin mənasına təsir göstərrib-göstərmədiyini nəzərə alınmalıdır.

8. İzahlı terminoloji lüğətlər tərtib edilərkən onlara təsadüfi terminlər deyil, dildə artıq sabitləşmiş, dəqiqləşmiş terminlər daxil edilməlidir. Çünki terminlər dəqiq olmadıqda izahı da qeyri-dəqiq olur.

Terminoloji lüğətlərin tərtibi prosesində definitivləşmiş terminlərin seçilməsi məsələsi qarşıya çıxır. Sahə terminologiyasının nizama salınması məqsədilə tərtib edilən lüğətdə definisiyanın dəqiqliyinə xüsusi diqqət verilməlidir. Yeri gəlmişkən qeyd etməliyik ki, tərif definisiyanın bir növüdür, tərif öz mahiyyətinə görə anlayışı

daha dəqiq və yığcam şəkildə təyin edir. Ona görə də izahlı lüğətdə imkan daxilində tərifdən çox istifadə olunması məqsədəuyğundur. Sahədə tam dəqiqləşmiş, birmənalı definisiyası olmayan anlayışların isə qısa, dəqiq izahı verilməlidir. İzah çox geniş olmamalı, fikir yığcam şəkildə öz şərhini tapmalıdır. Əlavə izahlı lüğət maddəsində verilmiş əsas definisiyanı inkar edən fikirlər verilməməli, həmin definisiyanın qeyri-dəqiqliyi haqqında müddəalar irəli sürülməməlidir.

İzahlı lüğətlərdə omonim terminlərin izahı da xüsusi yanaşma tələb edir. Bu zaman həmin terminin işləndiyi (mənalı) hər bir mənə ayrıca izah olunmalıdır. Mənalıların bir-birindən fərqlənməsi üçün ənənəvi üsuldan istifadə olunur və müxtəlif mənalı rəqəmlərlə ayrılır. Məsələn: reduksiya-1. fizikada-mürəkkəb bir prosesin sadə prosesə keçməsi və ya keçirilməsi; 2.biologiyada- bədən üzvünün öz funksiyasını itirməsi ilə əlaqədar olaraq kəçilməsi; 3. kimyada – bir maddədən oksigenin çıxarılması və səsin zəifləşməsi; 5.texnikada – mühərriklər və başqa qurğu sistemlərdə mayələrin və ya qazların təzyiqinin xüsusi cihazlar vasitəsi ilə azaldılması; 6. tibdə – bədəndə kəsilib götürülmüş sümük hissəsinin əvəzinə başqa sümük parçası qoyulması. Bu dəqiq elm sahələrinə aid lüğətlərin tərtibində o qədər də çətinlik törətmir. Lakin elə sahələr var ki, bu və ya digər dövr üçün dəqiq olan termin müəyyən zamandan sonra nöqsanlı ola bilər. Ona görə də lüğəti tərtib edən zaman bu cəhət də nəzərə alınmalıdır.

Terminoloji lüğətlərdə terminlər adətən iki prinsip üzrə yerləşdirilir:

1. Əlifba prinsipi ilə
2. Əlifba-yuva prinsipi ilə.

Birinci halda terminlər əlifba sırası ilə verilir. Məsələn, tarazlıq-qüvvələrin təsiri altında cismin sükunət halında qalması hadisəsi; taxometr - maşın və mexanizmlərdə fırlanan hissələrin bucaq sürətini ölçmək üçün istifadə olunan cihaz; tezlik - bir saniyədəki rəqslərin sayı; teleskop - səma cisimlərini müşahidə etmək üçün işlədilən astronomik cihaz.

Lüğətdə birləşmə şəkildə olan terminlərin birinci komponenti eyni olduqda, onlar ikinci sözün əlifbası nəzərə alınmaqla yerləşdi-

rilir. Məsələn, arifmetik orta, arifmetik əməl, arifmetik silsilə, arifmetik tənəsüb; qabarıq cisim, qabarıq funksiya, qabarıq çoxluq; ri-yazi induksiya, riyazi dilçilik, riyazi məntiq.

İndiyədək nəşr olunmuş rusca-azərbaycanca terminoloji lüğətlərin əksəriyyəti bu prinsip əsasında tərtib edilmişdir. Ümumiyyətlə, terminologiyada həm sadə, həm mürəkkəb terminlərin, abbreviaturlarının əlifba sırası ilə düzülməsi əlverişli üsuldur. H.Həsənov yazır: "Həqiqətdə bu üsulla qohum sözlərin təbii semantik və sözyaratma əlavəsi hiss olunmur. Lakin sözün xüsusiyyətləri burada daha ətraflı izah edilir. Lüğətdən istifadə işini asanlaşdırır, dilin lüğət tərkibinin zənginliyini özündə əks etdirir"¹.

Elmlərin inkişafı ilə əlaqədar olaraq mövcud terminlərin bəziləri dəyişən, inkişaf edən məfhumlara uyğun gəlmir. Belə halda ya dilin daxili qanunlarına müvafiq terminlər yaratmaq, ya da başqa dildən anlayışı ifadə edən termini alıb işlətmək lazım gəlir. Lakin yeni termin əvvəlki termini birdən-birə sıradan çıxara bilmir. Bunlar paralel surətdə işlənir. Lüğət tərtib edən zaman əsas yerdə anlayışı dəqiq ifadə edən termin verilir, onun yanında mötərizə içərisində isə əvvəlki termin göstərilir.

Terminoloji lüğətlərdə bu və ya digər terminin mənşə etibarilə hansı dilə mənsub olduğunu, necə tələffüz edildiyini və s. göstərən qeydlər də vermək olar. Hətta zəruri hallarda terminlərin tam, yaxud qismən transkripsiyasını da vermək mümkündür. Bu prinsip həmçinin lüğətdən istifadə edənlərin işini asanlaşdırmaq məqsədini güdür.

İkinci prinsip lüğətlərin əlifba-yuva üsulu ilə tərtibidir. Sözlərin lüğətdə "yuva" üsulu ilə yerləşdirilməsinin ilk təşəbbüsçüsü V.İ.Daldır. O, sözlərin "sözyaratma" üsulu ilə düzülüşünü rədd edir. Özü yeni prinsip hazırlayır. Bu prinsipi "yuva" adlandırır. V.İ.Dal bir kökdən əmələ gəlmiş eyni köklü müxtəlif mənalı sözlərin hamısını bir "yuvada", bir söz adı altında izah edir. O hesab edir ki, birmənalı izahlı lüğət, hər şeydən əvvəl, mənası aydın olmayan sözləri tapmaq üçün sadəcə məlumat vermir. Belə lüğət rus dilinin sözyaratma üsulunu, sözün mənası ilə forması arasında canlı əlaqəni aç-

¹ Həsənov H. Müasir Azərbaycan dilinin leksikası. Bakı, "Maarif", 1988, səh.89.

mağa xidmət etməlidir.

Lakin hazırda terminoloji lüğətlərin heç birində terminlər "yuvalaşdırma" üsulu ilə tərtib edilməmişdir. Lakin bu üsul əhəmiyyətlidir. Əhəmiyyətli olmasının səbəbləri isə aşağıdakılardır:

1) terminlərin yuva qruplarında yerləşdirilməsi bir növdən yaranmış terminləri birtərəfli, formal təyin olunmaqdan uzaqlaşdırır.

2) terminlərin qruplaşdırılması həmin qrup üçün ümumi mənanı və qrammatik əsası, eyni zamanda qarşılıqlı münasibəti və ayrıca yaranmış məna fərqlərini də göstərir.

3) bu üsulda birləşdirmə bir kökdən yaranmış müxtəlif mənaları əyani olaraq meydana çıxarır və onların əsas məna ilə sıx bağlı olduğunu əks etdirir.

H.Həsənov yazır: "Yuva üsulu ilə tərtib olunan lüğətlərdə eyni kökdən düzələn sözlər eyni növdən olan qohum sözlər bir lüğət məqaləsində (yuvalarda) qruplaşdırılır. Bir kökə aid olan mürəkkəb sözlər də bir yerdə verilir¹."

Bu prinsiplə tərtib olunan terminoloji lüğətlərdə sözyaratma və əlifba sırası üsullarından da istifadə olunur. Əsas terminlər əlifba sırası ilə verilir.

Terminoloji lüğətləri yuva üsulu ilə tərtib etməyin üstün cəhətləri vardır: terminlərin etimoloji cəhətdən bir-biri ilə əlaqəsini və qohumluğunu tez nəzərə çarpdırır; kök sözün məhsuldarlıq dərəcəsini əyani olaraq misallarla aydınlaşdırır; bir kökdən olan sözlərin semantik inkişafını öyrənmək üçün material verir. Lakin lüğətin "yuva" üsulu ilə tərtibi tərtibçidən etimologiyayı yaxşı bilməyi tələb edir. Yuva üsulu ilə tərtib olunmuş lüğətlərdə terminlərin bir-biri ilə əlaqəsi və yaxınlığı daha çox hiss olunur. Lakin bu üsulla tərtib olunmuş lüğətdən istifadə işi çətinləşir, eyni zamanda filoloji və ensiklopedik prinsiplərin qarşıdurmasına səbəb olur.

Hazırda tərtib olunmuş lüğətlərin əksəriyyətində terminlər əlifba sırası ilə yerləşdirilmişdir. Elmlərin inkişafı nəticəsində yeni-yeni məfhumlar meydana gəlir, yeni məfhumların ifadəsi üçün yaradılan terminlərin ardıcıl surətdə toplanılıb qaydaya salınması zəruri-

¹ Həsənov H. Azərbaycan lüğətçiliyinin nəzəri əsasları. Bakı, BDU, 1999, s.86.

dir. Terminlərin toplanması və qeydə alınması, sistemləşdirilməsi həmişə davam edən bir prosesdir. Dildə yeni yaranan terminlərin toplanması və qeydə alınmasında, dəqiqləşdirilməsi və təkmilləşdirilməsində, dərk edilməsi çətin olan terminlər üçün qarşılıq müəyyənləşdirilməsində lüğətlərin mühüm rolu var. Beləliklə, belə lüğətlər vasitəsilə ayrı-ayrı elm sahələrindəki terminlər sistemləşdirilir və dilin terminoloji leksikası sabitləşir

Hazırda elmlər ümumi xarakter kəsb etməklə müəyyən sahələrə bölünür. Onları ayıran və elmlərin bu şəkildə bölünməsinə səbəb olan amillər, həmçinin onların hər birinə məxsus olan anlayışlar sisteminin müxtəlifliyi hər bir elm sahəsinə aid müəyyən terminlər sisteminin yaranmasına səbəb olur. Ayrı-ayrı elm sahələrinə aid terminlərə xas olan xüsusiyyətlərin ümumi cəhətləri xüsusi olaraq, yəni müstəqil şəkildə öyrənilməsinə tələb edir. Bununla yanaşı yeni nəzəri baxışların, konsepsiyaların inkişafı, inteqrasiya, qarşılıqlı əlaqələrin güclənməsi elm sahələrində terminoloji bazanın dinamikliyinə təsir göstərir. Cəmiyyətin bir çox fəaliyyət sahələrinə nüfuz edən qloballaşmanın dilə birbaşa təsiri nəticəsində leksikanın əsasını təşkil edən terminologiya dəyişir, yeniləşir. Dilin inkişaf səviyyəsi, zənginləşməsi daha çox elm sahələrində baş verən yeniliklərlə bağlıdır. Belə ki, elmi-texniki tərəqqi, ictimai-siyasi həyatın inkişafı, terminoloji sistemlərin fasiləsiz olaraq dəyişməsi dilin inkişafına təsir göstərir. Qloballaşma dövründə terminologiya sürətli inkişaf dövrünü yaşayır. Bu, hər şeydən əvvəl, onunla bağlıdır ki, indi elmi-texniki tərəqqi müasir cəmiyyətin hərəkətverici qüvvələrindən biridir. Bir vaxtlar elmlərin diferensiasiyası nəticəsində yeni sahələr yaranmışdırsa, hazırda elmlərin inteqrasiyası müasir elmi istiqamətlərin açılmasına və həmin istiqamətlərin sonradan müstəqil elm kimi inkişafına daha çox təkan verir. Məsələn, aviasiya hazırda yeni inkişaf etmiş sahədir. Eyni zamanda onun özünün də yeni-yeni sahələri yaranır. Belə sahələrdən biri də logistikanın müstəqil bir sahə kimi formalaşmasıdır. Qeyd olunan cəhət, təbii ki, bir sahə terminlərinin digərinə keçməsinə səbəb olur. Məsələn, müasir dövrdə sürətlə inkişaf edən informatika və fəvqəladə hallarla bağlı terminologiyada bir çox sahələrin-fizika,

riyaziyyat, geologiya terminləri də işlənir. Əlbəttə, belə sahələrin sayının artması elmi-texniki tərəqqi ilə bağlıdır. Çünki dil cəmiyyətlə bağlı olan ictimai hadisədir. Ona görə də cəmiyyətdə, ictimai həyatda, elmi-texniki tərəqqidə baş verən hər bir hadisə, elmi yeniliklər dildə öz əksini tapır. Beləliklə, cəmiyyət üzvləri arasında ünsiyyətin həyata keçirilməsində əsas vasitə kimi çıxış edən dil, bu cəmiyyətin müxtəlif sosial sferalarına məxsus kollektivlərin təsiri altında inkişaf edir. Bununla da dilin lüğət tərkibinin ən çəvik hissəsi olan terminologiya inkişaf edib zənginləşir. Dildə diferensiasiya həm cəmiyyətdə təbəqələşmənin nəticəsi, həm də dil əlaqələrinin inkişaf xüsusiyyətləri ilə bağlıdır. Müstəqillik illərində elmlərin terminoloji sistemlərində zənginləşmə və inkişaf daha intensiv şəkil almışdır. Sahə mütəxəssislərinin və müxtəlif elmlərin qovşağında yaranan yeni sahələrə müraciət edən tədqiqatçıların bir-birinin işlərini başa düşməsi üçün terminoloji səviyyədə heç bir çətinlik olmamalıdır. Lakin hər bir elmi araşdırmada terminoloji bazaya müəllif mövqeyi özünü aydın göstərir. Bu da elm sahələrinin terminologiyası ilə bağlı problemlər yaratmaqdadır. Bununla yanaşı, bəzi məsələlərin həllində müəyyən dillərdə terminologiyada gedən prosesləri tənzimləyən qurumların təsiri vardır. Məsələn, Azərbaycanda Terminologiya Komissiyası müxtəlif sahə terminlərinin vaxtaşırı müzakirəsini təşkil edir, terminləri qəbul edir. Lakin terminlərin dəqiqləşdirilməsi və qəbul edilməsi prosesi müasir dövrdə terminlərdən istifadə olunması və yeni termin yaradıcılığı prosesini qabaqlaya bilmir. Hazırkı informasiya mübadiləsi prosesinin ifrat sürətliliyi buna mane olur. Buna görə də, dildə terminologiyada baş verən proseslərdən ən əsası yeni terminlərin yaranması və onların dünya dillərində yer almasıdır. Müasir dövr terminologiyasında termin yaradıcılığının daha çox beynəlxalq dil zəminində getməsi ilə səciyyələnir. Yəni terminlərin yaradılmasında ingilis dili aparıcı mövqeyə keçmişdir. Dilin dominantlığını şərtləndirən cəhət elmi məqalələrin, məlumatların beynəlxalq dildə yazılması və yayılmasıdır. İnternet xidmətindən istifadə yeni anlayış adlarını bildirən terminlərin internet vasitəsi ilə ingilis dilindən götürülməsinə şərait yaradır. Müxtəlif dil daşıyıcıları yeni termin-

lərdən istifadəyə fərqli şəkildə yanaşırlar. İstifadəçilərin bəziləri terminlərin öz dillərində qarşılığını axtarıb tapmağa səy edir, dilin öz vasitələrindən istifadə etməklə yeni termin yaratmağa çalışırlar. Digər qismi isə alınma terminlərə , başqa qismi kalka yolu ilə termin yaradıcılığına üstünlük verir. Bu problemlər ayrı-ayrı elm sahələri ilə bağlı terminoloji mərkəzlərin yaranmasını zəruri edir. Hər dil daşıyıcısı üçün biliyin dil vasitəsi ilə təzahürü vacibdir. Bu təzahür dil daşıyıcısının ictimai, elmi biliklərin mənimsənilmə göstəricisidir. Belə mənimsənilmənin mühüm vasitələrindən biri termindir.

Müasir dövrdə yeni nəzəri baxışların, konsepsiyaların inkişafı, integrasiya, qarşılıqlı əlaqələrin güclənməsi elm sahələrində terminoloji bazanın dinamikliyinə təsir göstərir.

Dilimizin qorunması və inkişafı istiqamətində mövcud olan problemlərdən başlıcası dilimizdə terminologiyada baş verən dəyişiklikləri nəzərə alaraq, onun inkişafını düzgün istiqamətləndirməkdir. Son illər cəmiyyətdə informatika sahəsində sürətlə gədən inkişaf yeni biliklərə qısa zamanda yiyələnməyi tələb edir. Elm və texnikanın inkişafı, elmin yeni sahələrinin, istiqamətlərinin yaranması, elmin müxtəlif sahələrinin bir-birinə qovuşması, yeni müasir terminlərin və anlayışların yaranmasına səbəb olur. Bu baxımdan informatika elmin son nailiyyətlərindəndir. Bununla bağlı yeni nəzəriyyə və texnologiyaların əldə olunmuş inkişafı kompüter və informasiya texnologiyalarının tətbiq sahələrinin, həmçinin cəmiyyətdə istifadə dairəsinin genişliyi onun terminologiyasının tənzimlənməsini zəruri edir. Belə ki, bu gün elm və texnikanın elə bir sahəsi yoxdur ki, informatika elmi qədər sürətlə inkişaf etməkdə olsun. Cəmiyyətimizin bütün sahələrini getdikcə daha çox əhatə edən informasiyalaşdırma prosesi nəticəsində respublikamızda informasiya-kommunikasiya texnologiyalarına (İKT) ciddi maraq yaranmışdır. Bununla bərabər İKT-nin yüksək sürətlə inkişaf etməsi bu sahədə işlənən və yeni meydana çıxan terminlərin sayının da çox sürətlə artmasına səbəb olmuşdur. Belə bir şəraitdə nəinki bu sahədə terminoloji lüğətlərin yaradılmasına, həm də onlardan səmərəli istifadə etməyin öyrədilməsinə böyük zərurət

yarlanmışdır. Ölkəmizin strateji inkişaf xətti olan informasiyalaşdırılmış vətəndaş cəmiyyətinə keçid cəmiyyətin bütün üzvlərinin öz gündəlik fəaliyyətlərini İKT-ya getdikcə daha geniş tədqiq etməsi ilə bağlıdır. Ona görə də kütləvi təhsilin bütün səviyyələrində bu istiqamətdə biliklərin verilməsi, xüsusən də ikidilli lüğətlərin tərtibi son dərəcə vacibdir. Belə ki, İKT və onunla bağlı sahələrdə elmi-texniki ədəbiyyatların ingilis dilində olması ikidilli lüğətlərin tərtibini zəruri edir. Bu baxımdan bu sahə ilə bağlı terminoloji informatika lüğəti yeni tədris proqramlarının, təlim və metodik vəsaitlərin, dərsliklərin və s. yaradılmasının əsasını təşkil edə bilər. Eyni zamanda İKT və ona yaxın sahələr üzrə elmi-texniki mətnlərin tərcüməsi üçün təklif olunan e-lüğət yalnız proqramçı və mühəndislər üçün deyil, eləcə də dilçilər, tərcüməçilər və xarici dildə olan informasiyanın operativ tərcüməsinə ehtiyacı olan müxtəlif istifadəçilər də yararlı ola bilər.

Göstərilən lüğətin nəşri proqram və dərsliklərin hazırlanması, onların tədrisdə istifadəsi Azərbaycanın informasiya cəmiyyətinə keçidinin əsasını qoymaq, informasiya texnologiyaları sahəsində qısa müddətdə ciddi nailiyyətlər əldə etmək üçün həlli vacib olan problemlərdəndir.

Bu işin əsas məqsədi İKT sahəsində həm ingilis, həm də Azərbaycan dilində lüğət tərtibinin mümkün qədər geniş əks olunmasıdır. Bu lüğət İKT terminologiyasının bir çox məsələləri üzrə məlumat kitabçası rolunu oynayacaq və tərcüməçilər, müəllimlər, tələbələr, ümumiyyətlə, öz elmi-praktiki fəaliyyətində xüsusi terminologiyadan istifadə edənlər üçün faydalı olacaqdır.

Xüsusi ədəbiyyatda həmin sahədəki vəziyyəti əks etdirən yeni terminlər və sözlər daim meydana çıxır. Elmin son nailiyyətlərinə əsaslanaraq bu sahə ilə bağlı yeni yaranan terminlərin toplanması, onların Azərbaycan dilində qarşılıqlı dəqiq verilməsi İKT-üzrə elektron lüğətin hazırlanması olduqca məsuliyyətli işdir. Qarşısında bu cür geniş məqsədlər qoyan lüğətdə İKT sahəsinin müasir biliklər əsasında formalaşmış ümumiyyətlə elektronika, hesablama texnikası, telekommunikasiya və rabitə sistemlərini də daxil edilməsini tələb edir. Lüğətə daxil edilmiş bütün terminləri mütə-

xəssislər elə seçməlidirlər ki, o geniş oxucu kütləsinin ehtiyaclarını ödəmiş olsun. Lüğətin tərtibatçıları belə bir mülahizəni əsas götürürlər ki, elmi-texniki terminlər iki böyük qrupa bölmək olar – bu elm sahəsində bütövlükdə ümumi istifadə olunan terminlər və ayrıca götürülmüş dar sahə üçün xarakterik olan ixtisaslaşmış terminlər. Buradan da İKT sahəsində Azərbaycan dilində geniş əhatəli elektron lüğətin tərtib olunacağı gözlənilir.

Amma bu gün bu sahə ilə bağlı Azərbaycan dilində mövcud olan lüğətlər (kağız lüğətlər) sürətlə inkişaf edən elmin tələblərinə cavab vermir. Təəssüf ki, informatikanın geniş yayılması və onunla bağlı görülən işlər hələ arzu olunan səviyyədə deyil. Ölkəmizin müstəqil və Azərbaycan dilinin dövlət dili olduğu indiki şəraitdə bu problem informasiya texnologiyalarının əsaslarının geniş kütlələr tərəfindən mənimsənilməsini məhdudlaşdırır və Azərbaycanın müasir informasiya dünyasına inteqrasiyasını ləngidir. Bu səbəbdən yeni ikidilli elektron lüğətlərin və ümumiyyətlə, ensiklopediyaların nəşrinə böyük ehtiyac yaranır. Belə lüğətlərin tərtibi bu sahə ilə bağlı vahid milli terminologiyanın yaradılmasının əsasını təşkil edə bilər.

Beləliklə, informatika, telekommunikasiya, radioelektrotexnikaya aid terminoloji vahidlərin ingilis dilindən Azərbaycan dilinə müvafiq ekvivalentlərinin formalaşdırılması sahəsində olan çatışmazlığı həll etmək və xalqımızın informasiyalaşdırılmış cəmiyyətə keçidini sürətləndirmək məqsədilə tərtib ediləcək informasiya kommunikasiya texnologiyaları üzrə universal ingilis və Azərbaycan elektron lüğətinin işlənməsi olduqca əhəmiyyətli və vacibdir.

3.4. MÜSTƏQİLLİK İLLƏRİNDƏ TERMINOLOJİ LÜĞƏTLƏRİN TƏRTİBİ

Elmi-texniki, ictimai, iqtisadi və mədəni həyatda baş verən yeniləşmələr dildə öz təsirini daha aydın əks etdirir. Bu təsir bütün elmi anlayışları ifadə etmək imkanına malik olan, daim yeniləşən və zənginləşən terminologiyada daha qabarıq müşahidə olunur. Dilimizin daxili imkanlarından istifadə etməklə yeni terminlərin

yaradılması ənənəsi daha əvvəlki dövrlərdə olduğu kimi müstəqillik illərində də termin yaradıcılığında əsas istiqamətlərdən biri olmuşdur. Uzun tarixi inkişaf yolu keçmiş terminoloji qatın zənginləşməsində dilin daxili imkanları əsasında – leksik, morfoloji, sintaktik üsulla yaranan terminlərin mühüm rolu olmuşdur. Elmi-texniki tərəqqi, Avropaya inteqrasiya, ictimai-siyasi yeniləşmə bir çox anlayışların, məfhumların meydana gəlməsi ilə nəticələnir. Son dövrdə bir sıra elm sahələrinin sürətli inkişafı terminologiyanın da inkişafına təkan verir. Yeni elm sahələrinə məxsus terminlərin əsas hissəsi yarandığı ölkənin dilindən alınır. Sözsüz ki, elmi kəşflərin meydana gəldiyi coğrafi məkanın dili - morfem və leksemləri terminin yaranmasında əsas rol oynayır.

Terminlərin mühüm bir hissəsi ümumişlək sözlər əsasında yaranır və həm əvvəlki mənasını saxlayır, həm də sırf elmi anlayış ifadəsinə çevrilir. Məsələn, asma, axın, yayım, şərhçi, bağlantı, açıqlamaq sözləri xüsusi funksiya daşıyaraq terminləşmişdir¹. A.A.Reformatski yazır ki, terminlərin mahiyyətini düzgün başa düşmək üçün birinci növbədə ümumi anlayış olan sözə müraciət etmək lazımdır. Söz leksik kateqoriyadır. Termin söz kimi nominativ xarakterə malik olub əşyaları, hadisələri və müəyyən məfhumları ifadə edir. Termin də söz kimi tarixi kateqoriyadır. O, dil tarixinin müəyyən dövründə yaranır, formalaşır, müəyyən mənə kəsb edir. Lakin terminlər xüsusi sözlər deyil, xüsusi funksiya daşıyan sözlərdir².

Elmi fikrin ifadəsi dəqiqlik və konkretlik tələb etdiyindən termin də dəqiq və konkret olmalıdır. Ona görə də dilin daxilində işlənərək hər hansı bir ümumişlək anlayışı bildirən leksem çərçivəsindən çıxarılıq müəyyən elmi anlayışı dəqiq, konkret və birmənalı ifadə etməlidir. Müstəqillik illərində də dilin daxili imkanları əsasında yaranan terminlər terminoloji bazanın əsas hissəsini təşkil edir. Hazırda dilin daxili imkanları hesabına yaranan terminlər aşağıdakı yollarla - semantik-ümumişlək sözlərə əlavə mənə ver-

¹ Q.Məhərrəmli.Kino, televiziya, radio terminləri izahlı lüğəti, Bakı, 2002

² Реформатский А.А. Введение и языковедение. Москва, 1967, стр.47.

məklə; dialekt sözlərdən istifadə etməklə, köhnəlmiş sözlərin dilə qaytarılması ilə, milli və alınma sözlərə şəkilçi artırmaq, iki və daha artıq sözün birləşməsi ilə əmələ gəlir. Bu gün dilimizin daxili imkanları əsasında terminyaranma meyilləri güclənmişdir. Məsələn, bölük, atəşkəs, qırıncı, qazma, qoşqu (hərbi) qaynaq.

Milli termin yaradıcılığı ümumi ədəbi dilə əsaslanmalıdır. Bu terminlərin asan başa düşülməsinə, tələffüzünə, tez yadda qalmasına, termin yaradıcılıq prosesinə müsbət təsir edir. Belə ki, dilin öz lüğət ehtiyatından alınıb terminə çevrilmiş sözlərin həmin dildə müxtəlif məqamlarda işlənmə imkanı alınma terminlərə nisbətən daha çox üstünlük təşkil edir. Belə sözlərin məqsədəuyğun əsasında termin kimi işlədilməsinə ehtiyatla yanaşmaq və termini işlədərkən bütün bu incəlikləri nəzərə almaq zəruridir.

Beləliklə, ümumxalq dili termin yaradıcılığı üçün münbit mənbə sayılmalıdır. Hazırda Azərbaycan ədəbi dilinin terminoloji leksikasını təşkil edən terminləri iki qrupa ayırmaq olar; həm ümumişlək söz, həm də termin kimi işlənənlər; yalnız termin kimi işlənənlər. Yalnız termin kimi işlənən sözlərin istifadəsi müəyyən elm və sənətlə bağlı olub, konkret anlayış çərçivəsindən kənara çıxa bilmir. Ümumişlək sözlərin terminoloji funksiya daşması bütün elm sahələrində müşahidə olunur, bu elmi anlayışı daha konkret ifadə etməyə xidmət edir. Bu terminlər dildə daha çox yeni söz kimi meydana çıxan vahidlər hesabına deyil, həm də əvvəlcədən mövcud olan sözlərin mənacə dəyişməsi və məna alması ilə zənginləşir.

Son dövrlərdə bazar iqtisadiyyatına keçidlə bağlı iqtisadi-siyasi terminologiyaya aid dilimizin lüğət tərkibinə yeni-yeni terminlər daxil olmuşdur. İqtisadiyyatla bağlı “bazar”, “özəl”, “özəlləşdirmə” leksik vahidləri müstəqillik illərində məna genişlənməsi nəticəsində məhsuldar işlənən iqtisadi terminə çevrilmişdir. Tarixən bazar sözü alış-veriş üçün müəyyən edilmiş yer mənasını bildirirdisə, son dövrlərdə daha çox işlənən “iqtisadi bazar”, “bazar münasibətləri”, “bazar qiyməti” kimi anlayışlarda yeni, geniş məna kəsb edir. Eləcə də, “özəl”, “sahibkar” termini son dövrlərdə yeni mənada işlənən terminlərdəndir. Bu termin arıq tarixən ifadə etdiyi dar məna çərçivəsindən çıxaraq daha geniş mənalı anlayışı bildirməkdədir.

Yeni terminlərin yaranmasında morfoloji üsuldən daha geniş istifadə olunmaqdadır. Morfoloji-sintaktik üsulla yaranan terminlər leksik-semantik üsula nisbətən üstünlük təşkil edir. Bu cür birləşmələr semantik inkişaf nəticəsində mənaca dəyişilmiş, bir qismi mənaca genişlənmiş və yeni mənalar ifadə etmişdir. Məsələn, keçid dövrü, dayaq məntəqəsi, siyasi hava, nüfuz dairəsi, iqtisadi bazar, iqtisadi maraq və s. birləşmələrdə ya birinci, ya da ikinci tərəflərin sözlərində mənə semantikasındakı dəyişmələr öz əksini tapır.

Başqa dillərdə olduğu kimi, Azərbaycan dilində də terminologiyanın yaradılması və zənginləşdirilməsi üçün ən əlverişli yol dilin daxili imkanları əsasında terminlərin, termin-söz birləşmələrinin yaradılmasıdır. Ona görə də elm və texnikanın müxtəlif sahələrində meydana gələn yeni anlayışların ifadəsi üçün terminlər yaradılarkən ən əvvəl ana dilinin lüğət tərkibinə nəzər salmaq, onun daxili imkanlarından səmərəli istifadə etmək lazımdır.

Terminologiyanın tarixinə diqqət etdikdə aydın olur ki, ilkin dövrdə termin-söz birləşmələri bir, iki, yaxud üç sözdən ibarətdir. Hazırda elmi anlayışların ifadəsi üçün yaranan termin-söz birləşmələrini təşkil edən tərəflərin kəmiyyətcə çoxalması müşahidə olunur. Məsələn, texnoloji problemin avtomatlaşdırılmış idarə sistemi, daxili sekresiya vəzlərinin fəaliyyətinin azalması, daxili üzvlərin anadangəlmə bədən səthinə doğru yerini dəyişməsi və s.

Belə dörd, beş, hətta yeddi sözdən ibarət birləşmələr dili ağırlaşdırır. Ona görə də nominativ funksiya daşıyan terminin qısalıq, yığcamlıq prinsipi istənilən halda gözlənilməlidir. Sintaktik yolla yaranan terminlərdən ən çoxu isim+isim, sifət+isim; say+isim şəklində olan birləşmələrdir. Terminologiyada kalka üsulu ilə yaradılan terminlərin üstünlük təşkil etməsi elmlərin inkişafı, bir-birinə inteqrasiya etməsi, müstəqillik qazandıqdan sonra başqa ölkələrlə azad, siyasi, iqtisadi əlaqələrin artması ilə bağlıdır. Kalka üsulu ilə yaranan terminlər dilimizin lüğət tərkibini daha da zənginləşdirir. N.Məmmədov, A.Axundov yazır: “Kalka üsulu ilə yaradılan sözlərin bir qismi də sintaktik yolla əmələ gəlir. İstər morfoloji, istərsə də sintaktik yolla yaradılan yeni söz və terminlər dilimizdə yeni

anlayışları ifadə etməyə xidmət edir¹”. Dildə kalka üsulu ilə yaranan terminlər həm morfoloji, həm də sintaktik yolla yaradılan terminlərə nisbətən çoxluq təşkil edir. Məsələn, эффективность- səmərəlilik, законность-qanunilik просовщигество-səmərəçilik. 90-cı illərdə cəmiyyətdə baş verən dəyişikliklər dilimizdən də yan keçməmişdir. Başqa ölkələrlə iqtisadi, siyasi, mədəni əlaqələrin artması bu sahələrlə bağlı yeni yaranan terminlərin dilimizin lüğət tərkibinə daxil olmasını sürətləndirmişdir. Əlbəttə dillər arasında qarşılıqlı əlaqə təbii bir haldır və bu proses uzun illər davam etmişdir. Azərbaycan dilinin müasir mərhələdə terminoloji sisteminin zənginləşməsində və formalaşmasında rus dili ilə yanaşı Avropa dillərindən alınmalar mühüm yer tutur. Bu cür alınmaların miqdarı son illərdə çoxalmış, ayrı-ayrı lüğətlərdə, mətbuat dilində istifadə dairəsi genişlənməmişdir. İctimai-siyasi dəyişikliklər və elmi-texniki inqilablarla səciyyələnən bu dövrdə Avropa dillərinin təsir dairəsi daha böyükdür.

A.Axundov yazır: “Müstəqillik illərində terminalma mənbələri də dilin əvvəlki inkişaf dövründən xeyli dərəcədə fərqlənməyə başlanmışdır ki, bu da bilavasitə cəmiyyətdə gedən proseslərlə birbaşa bağlı şəkildə üzə çıxır. Yəni əgər sovetlər birliyi dövründə digər müttəfiq respublika xalqlarının dillərində olduğu kimi, Azərbaycan dilində də alınma terminlər, əksər hallarda terminin hansı dilə mənsub olmasından asılı olmayaraq rus dilindən alınır-dısa, (bu, qaçılmaz, iqtisadi-siyasi fakt idi), müstəqillik illərində artıq cəmiyyətin müasir inkişaf durumuna uyğun olaraq rus dilindən uzaqlaşma meyili güclənmiş və termin mübadiləsində üstünlük daha çox müxtəlif səpkili əlaqənin qurulduğu Avropa dillərinə verilmişdir²”.

Aydındır ki, alınma terminlər dilimizə mənsub olduğu dilin qrammatik qayda-qanunlarını, morfem və fonetik xüsusiyyətlərini də gətirirlər. Ahəng qanununun pozulması, ön şəkilçilərin işlənilməsi, quruluşca düzəltmə sözlərdə kökün müstəqil işlənmə bilməməsi

¹ Məmmədov N., Axundov A. Dilçiliyə giriş. B., Maarif, 1980, səh.43.

² Axundov A.A. Dil və mədəniyyət. B., Gənclik, 2003, səh.88.

kimi xüsusiyyətlər başqa dillərdən keçən terminlərin vasitəsilə dilimizə daxil olur. Bununla yanaşı alınma terminlər fonetik və qrammatik cəhətdən dilin qrammatik qayda-qanunlarına uyğunlaşdırılır, (tele, avto, vidio) dildə beynəlmiləl termin kimi xüsusi lay təşkil edir. Vaxtilə rus dilindən daha çox yeni söz alınması müşahidə olunurdusa, XX əsrin axırlarında nisbət dəyişmiş, Avropa dillərinə meyil üstünlük təşkil etmişdir.

A.Qurbanov yazır: “Dilin inkişafında xüsusi rol oynayan xarici faktorlardan biri dillərin əlaqəsi, kontaktıdır. Bu faktor xalqlar arasında iqtisadi, siyasi, mədəni və digər əlaqələr əsasında meydana çıxır. Dünyada elə bir dilə rast gəlinməz ki, ancaq öz daxili vasitələrdən ibarət olsun, bu faktorun əsasında dünya dillərində “dil əlaqəsi ənənəsi” yaranmışdır. Bu ənənə bütün dünya dillərində mövcuddur¹”.

Son zamanlar ölkəmizin iqtisadi-siyasi həyatında, ictimai fikrində baş verən proseslər, yeniliklər dilin lüğət tərkibində dəyişmələrə səbəb olmuşdur. Lüğət tərkibində özünü göstərən dəyişmələr cəmiyyətin müxtəlif inkişaf dövrlərində özünəməxsus xüsusiyyətləri ilə fərqlənmişdir². A.Axundov yazır ki, yeni ictimai-siyasi ovqata, demokratik şəraitə sürətlə uyğunlaşmağa başlayan dilimizin inkişafında böyük uğurlarla bərabər müəyyən problemlər də meydana çıxdı. Bu vəziyyət hələ də davam edir və özünü bu gün də aydın göstərməkdədir.

Başlıca problemlərdən biri ictimai-siyasi həyatı, situasiyaları bir sözlə ölkə daxilində baş verən prosesləri özündə əks etdirən söz və terminlərin yaradılmasıdır. Belə terminoloji vahidlərin yaranması zamanın tələbi idi. Elə alınmalar var ki, onlar alındığı dildə, reseptor dildə olduğu kimi işlənir, onun qarşılığı olmur: internet, sayt, disk, disket, kovalisiya və s.

Elə alınmalar var ki, dilə gəldikdən sonra qarşılığı yaranır və paralel işlənir. Məsələn, kvorum-yetərsay, interval-məsafə, auksion-hərrac, çertyoj-layihə, informasiya-məlumat, dinamika-inkişaf və s. Azərbaycan dilində alınma və beynəlmiləl terminlərin bir hissəsi

¹ Qurbanov A. Müasir Azərbaycan ədəbi dili. B., M., 1985, səh.44.

ədəbi dildə normativləşməsi ilə nəticələnir. Termin yaradıcılığında türk dillərindən mənbə kimi istifadə etmək meyilləri müstəqillik illərində daha geniş yayılmışdır. Eyni kökdən törəyən qədim türk dillərinin sovet dövründə bir-birindən ayrı düşməsi onların leksikasında müəyyən fərqlərin yaranmasına səbəb olmuşdur. Türkiyə ilə ictimai, siyasi, iqtisadi və mədəni əlaqələr genişlənmişdir. Bununla bağlı eyni kökdən törəyən və morfoloji cəhətdən iqtisadi və mədəni əlaqələrlə bağlı terminlər yaranmışdır.

Elmi-texniki tərəqqi ilə bağlı (yeni aparat, cihaz, texniki proses və kəşflərin meydana gəlməsi) dilə yeni terminlər daxil olur. R.Cəfərov yazır: “Rus dili vasitəsilə Qərbi Avropa mənşəli terminlərin alınıb işlədilməsi zərurətdən irəli gələn bir haldır. Bu, hər şeydən əvvəl texniki alətlərə aparat və cihazlara, texniki proseslərə Azərbaycan dilində müvafiq ad verilməsində qarşıya çıxan çətinliklərlə bağlıdır”¹.

Müstəqillik illərində terminologiyaya alınma terminlərin daxil olması prosesi davam etməkdədir. Xüsusilə informatika ilə bağlı sayt, fayl, disk, elektrofaks, teletayp terminləri artıq ümumişləklilik qazanmışdır. Bu informatika texnologiyalarının həyatımıza, məişətimizə daxil olması və istifadə olunması ilə bağlıdır. Terminoloji yeniləşmə, lüğət tərkibinin inkişafı siyasi, iqtisadi, elmi yeniləşmə ilə bağlıdır. Əvvəlki dövrlərdə işlək olan bir sıra terminlər-sosializm, sosialist, kommunist, partkom, komsomol, pioner, manqa və s. lüğət tərkibinin passiv fonduna keçib, yeni terminoloji sistem yaranır. Artıq rus mənşəli ictimai-siyasi alınmalar müəyyən zaman çərçivəsində ictimai mühitin dəyişməsi ilə semantik diferensiasiyaya uğrayır. Yeni ideoloji mühitə uyğun ictimai-siyasi terminologiya yaranır. Dildə yeni piket, funksioner, xaotik, brifinq, media, respondent, valyuta, yevra, spiker, totalitar, investisiya, unitar, leqitim tipli siyasi-iqtisadi terminlər işlənməyə başlayır. Hər bir tarixi şərait dilin lüğət tərkibinə, onun formalaşmasına, xüsusilə onun terminoloji sisteminə təsir edir. Avropa ölkələrinə inteqrasiya rus dilin-

¹ Cəfərov R. Azərbaycan dilində işlənən Qərbi Avropa mənşəli terminlər, ND., Bakı, 1990, səh. 85.

dən və onun vasitəsilə dilimizə keçən terminlər alınması axınının qarşısını almışdır. Doğrudur, tarixən terminoloji qata daxil olan rus mənşəli terminlər indi də işlənməkdədir. Onların bəziləri ictimai-siyasi həyatla bağlı köhnələrək arxaikləşə də, xeyli miqdarda termin öz işləkliyini saxlamışdır. Bununla yanaşı bu illərdə ingilis, fransız, türk və başqa dillərdən alınan terminlərin bir hissəsi heç bir dəyişiklik edilmədən alınıb işlədilir.

Elə alınma terminlər var ki, dilin özündə olan terminlərlə – kserokopiya-üzçixarma, auksion-hərrac, dublikat-ikinci nüsxə, embarqo-qadağa, konsensus-yekdillik sözü ilə paralel işlənir. İnkişaf prosesində belə milli terminlər alınma terminləri sıxışdırıb dildən çıxartma prosesi aydın özünü göstərir.

Dünya svilizasiyasının, ictimai həyatın əksi olan terminoloji lüğət tərkibi müxtəlif elm sahələrini birləşdirdiyi kimi, ayrı-ayrı dillərin fonetik, leksik, qrammatik xüsusiyyətlərini də özündə birləşdirir. Ona görə də belə alınma və beynəlmiləl termin axını dilə daxil olan terminlərin tənzimlənməsi, dilimizin tələblərinə uyğunlaşdırılması kimi aktual problemləri meydana çıxarır.

Alınmaların mənimsənilməsində türk dilləri bir-birindən fərqlənir. Məsələn, özbək, qazax, türkmən və s. türk dillərində mənimsəmə əsasən alınan dildə olduğu kimidir. Azərbaycan dilində isə alınma terminlərin bir qismi dilin öz qayda-qanunlarına, qrammatik normasına uyğunlaşdırılır, bir qismi isə etimon dildə necədirsə, o cür də mənimsənilir. Məsələn, kredit, auditor, valyuta, akzis, kontakt, kriminalist və s. Termin yaradıcılığında müşahidə olunan bir sıra yeni morfemlər alındığı sözlə birlikdə dilimizə olduğu kimi keçir, ya da dəyişikliyə məruz qalır. Bu proseslər dilin lüğət tərkibində ciddi dəyişikliklərə səbəb olur.

Demək, müstəqillik dövrünün ilk illərindən Azərbaycan dillinin inkişafında yeni bir mərhələdir. Bu mərhələdə ictimai-siyasi həyat, elmi-mədəni tərəqqi, texniki inkişaf prosesi və mədəni proseslərin bu və ya digər şəkildə ifadə edilməsi həm bədii, həm elmi, həm də rəsmi üslubda ciddi dəyişikliklərə səbəb olmuşdur. Bu dəyişikliklər ilk növbədə dilin leksik qatında, xüsusən onun terminologiyasında özünü göstərir.

Beynəlxalq əlaqələrin inkişafı, dünya elminə inteqrasiya terminologiyasının zənginləşməsinə səbəb olur. Müxtəlif elm sahələri üzrə kəşflər, ixtiralar və yeniliklər termin və anlayışlarda ifadə olunur. N.Məmmədli yazır: “Terminologiyada alınmalar dilin kasıblığına dəlalət etmir, əksinə onun dil kontaktları hesabına zənginləşməsinin göstəricisi kimi çıxış edir. Tarixi-mədəni əlaqələr və dövlətlərarası münasibətlərlə, elmi-texniki tərəqqi və elmi bilik sahələrinin inkişafı ilə bağlı Azərbaycan dili leksikasında terminlərin xüsusi çəkisinin artması dillərarası əlaqələrin də genişlənməsinin təzahürüdür¹”.

Belə qarşılıqlı təsirlər dilləri məhdud milli çərçivədən çıxarır, xalqlar arasında dil əlaqələrini artırır. Yüksək elmi-texniki tərəqqi prosesində informatikanın proqramlaşdırma sistemləri və dilləri, tətbiqi proqramlar, elektron hesablama maşınları, yaranır və buna uyğun olaraq terminoloji sistem yaranır. XXI əsrin əvvəli kibernetika və informasiya texnologiyalarının sürətli inkişafı ilə səciyyələnir. Bu proses kompüter və korporativ şəbəkələrinin, xüsusən də qlobal informasiya şəbəkəsinin-internetin yaranması ilə nəticələndi. Bütün bunlar həmin sahədə işlənən terminlərin sayının sürətlə artmasına səbəb olur. Odur ki, bu sahə ilə bağlı terminologiyanın yaradılması başlıca problemlərdəndir.

Terminologiyanın təkmilləşməsi yollarından ən səmərəlisi müxtəlif sahələr üzrə terminoloji lüğətlərin yaradılmasıdır. İnformatika və digər texniki elmlər üzrə terminologiya problemlərinin həllində bir sıra məsələlər əsas götürülməlidir. Terminologiya elm və texnikanın yeni sahələrinin yaranması və inkişafı ilə ayaqlaşmalı, geridə qalmamalıdır. Elmi-texniki tərəqqi, ictimai-siyasi həyatın inkişafı terminoloji sistemlərin fasiləsiz olaraq dəyişməsinə və inkişafına təsir göstərir. Bu dəyişiklikləri izləmək və terminologiyanın inkişafını düzgün istiqamətləndirmək zəruridir. Hazırda beynəlxalq səviyyədə termin yaradıcılığı ilə bağlı müvafiq işlər aparılır. Bu işə terminologiya məsələlərinin nə qədər mühüm və ciddi bir mahiyyətə malik olduğunu göstərir. Dildə ayrı-ayrı elm

¹ Məmmədli N. Alınma terminlər. B., Elm, 1997, səh.9.

sahələri ilə bağı yaranan anlayışların ifadəsi olan terminlərin toplanması, sistemə salınması aktual problemlərdəndir. Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyasının Rəyasət Heyətinin yanında Terminologiya Komissiyasının tapşırığı ilə respublikamızın bütün elmi tədqiqat institutlarında və ali məktəblərində ayrı-ayrı sahələrlə bağı lüğətlər tərtib edilməyə başlandı. Elmlərin inteqrasiyası, elmi biliklərin inkişafı, informasiyaların asanlıqla yayılması üçün anlayışı dəqiq ifadə edən terminlərə üstünlük verilir və yeni terminoloji lüğətlər tərtib edilir.

Məlumdur ki, hesablama texnikası sahəsində Azərbaycan dilində terminologiyanın hələ də tam müəyyən olunmaması kompüter istifadəçiləri üçün xeyli çətinliklər yaradır. Bunu aradan qaldırmaq məqsədilə həmin sahədə izahlı terminoloji lüğətin tərtibinə böyük ehtiyac meydana çıxır. Azərbaycan dilində informatikaya aid nəşr edilmiş terminoloji lüğətlərdən biri də “İnformatika üzrə rusca-İngiliscə-azərbaycanca-türkcə izahlı lüğəti”dir.¹ Lüğətdə informatikanın proqramlaşdırma sistemləri və dilləri, riyazi təminat və tətbiqi proqramlar, əməliyyat sistemləri, proqram, verilənlər – məlumat bazaları və ekspert sistemləri, elektron hesablama maşınlarının sistemləri, şəbəkələri və digər bölmələrini əhatə edən 3000-ə qədər rusca-İngiliscə-azərbaycanca terminlər toplanmış və onların Azərbaycan dilində izahları verilmişdir.

Lüğətin leksik-terminoloji tərkibi aşağıdakı istiqamətlər üzrə seçilmişdir: proqramlaşdırma dilləri və sistemləri, tətbiqi proqramlar, maşın qrafikası, mətnlərin emalı sistemləri, verilənlər bazaları və onların idarəetmə sistemləri, texniki vasitələr, hesablama şəbəkələri, süni intellekt sistemləri.

Lüğətin tərtibində nəzərə alınan vacib şərtlərdən biri terminlərin Azərbaycan və türk dillərində ekvivalentlərinin yığcam və birmənalı olması, onların izahatlarının isə istifadəçilərin, geniş kütlənin başa düşməsi üçün sadə və aydın olmasıdır.

Lüğətin hazırlanmasında proqram və proqram dilləri, elek-

---

¹ Kərimov S.Q. və b., “İnformatika üzrə rusca - İngiliscə - azərbaycanca-türkcə izahlı lüğəti”. Bakı, ADNA, 1996, 2 cildə.

tron bazaları əhatə edən terminlərin tələblərinə daha çox fikir verilmişdir. Məsələn, EHM-in elementlərinə və qovşaqlarına nisbətən onun qurğuları, ələlxusus, periferiya qurğuları, onun hissələri və spesifikasiyasını əks etdirən terminlər əhatə edilmişdir.

Aydındır ki, əsas məsələ terminlərin Azərbaycan dilində ekvivalentlərinin təyin edilməsidir. Bu məsələnin həllində aşağıdakı prinsiplər götürülmüşdür.

1. Yeni terminlərin ekvivalentlərinin seçilməsində beynəlxalq miqyasda işlədilən ingilis dilindəki terminlərə üstünlük verilir (məs., akselerator, drayver, piesel, kompüter, printer, servis, skaner, server, selektor, relyasiya və s.)

2. Termini yaradarkən onun hərfi mənası deyil, daşdığı məna nəzərə alınır. Məsələn: Выделенный файл – nişanlanmış fayl; Перебор данных – verilənlərin axtarışı.

3. Texnikanın müxtəlif sahələrində müxtəlif məna kəsb edən omonim terminlər mövzu sahəsinin xüsusiyyətlərinə görə təyin olunur. Məsələn latınca productio sözündən yaranmış rusca “продукция” sözünün dilimizdə işlədilən “məhsul” ekvivalenti informatikada bəzən “məhsul” (məs., proqram məhsulu), bəzən isə “produksiya” kimi (ekspert sistemlərində) işlədilir. Baxmayaraq ki, bu termin uğurlu deyil, ancaq uzun müddətdir o sahə dilinə daxil edilib işlədilir. İnformatikada “podprogramma” termini “altproqram” kimi müəyyənləşib və mənasına görə həmin termini tam ifadə edir. “Obrabotka” (информации) sözü texnikanın bəzi sahələrində işlədilən “işləmə” kimi yox, “emal etmə”, “emal” kimi terminləşdirilir.

4. Azərbaycan dilində bir neçə variantda ifadə oluna bilən terminlərin lokanik və mənaca daha uyğun gələni ekvivalent kimi seçilir: “программа-оболочка” – “örtük proqram”; “струйный принтер” – “şırnaqlı printer”; “прок-рутка изображения” – “təsvirin burulması” və s.

5. Beynəlxalq miqyasda işlədilən sistemlərin, tətbiqi proqram paketlərinin, redaktorların və s. adları ingilis dilində olduğu kimi saxlanılır (məs., IBM PC AT, MS-DOS Windows, Word, Excel, ForPro və s.).

Lüğətdə dövlət standartları, standartlaşma üzrə beynəlxalq təşkilatların standartları, beynəlxalq elektronika komissiyasının təklifləri əsasında və Azərbaycan EA-nın Terminologiya Komitəsi tərəfindən tövsiyə edilmiş terminlər, terminoloji birləşmələr və təkliflər də daxil edilmişdir.

Azərbaycan dilində texniki ədəbiyyatda tərcüməsi düzgün verilməyən terminlərə yenidən baxılmış və ekvivalentləri müəyyənləşdirilmişdir. Məsələn, “гибкий диск” bəzi ədəbiyyatda “çevik disk” kimi tərcümə olunur. Sonrada o “əyilgən disk”termini ilə əvəz edilmişdir, bircə, bu düzgün deyil.

1. Türk dilində texniki terminlərin milliləşdirilməsi xətti nəzərə alınmışdır: kompüter – bilgisayar; файл – kütük; структура – yarı; массив – dizi. Sonralar bu özünü doğrultmadı.

2. Türk ekvivalenti olmayan terminlər beynəlxalq terminlərə uyğunlaşdırılmışdır. генератор – generator; граф- qraf; интернационал – internasional.

3. Türk dilindəki terminin bir neçə variantı olduqda və onlardan heç birisi beynəlxalq terminə uyğun gəlmədikdə imkan daxilində, Azərbaycan dilində eyni mənani bildirən termin verilmişdir. Məsələn: входной язык - source language - giriş dili, Türkçə: giriş dili, kaynak dil kimi verilir.

1996-cı ildə üç dildə (Azərbaycan, rus və ingilis dillərində) informatika üzrə izahlı terminlər lüğəti Ə.M.Rüstəmov və E.M.Hüseynov tərəfindən tərtib və nəşr edilmişdir. Lüğətdə informatika və hesablama texnikasına və onunla bağlı olduğu sahələrə dair 8000-ə qədər termin, anlayış və ixtisarlara öz əksini tapmış və terminlərin Azərbaycan dilində izahı verilmişdir.

Lüğət quruluşca 4 hissəyə bölünür: Azərbaycan dilində terminlərin izahı; rusca-azərbaycanca lüğət; ingiliscə-azərbaycanca lüğət; rus və ingilis dillərində ixtisarlara. İxtisarlara mənaları qarşılaşdırılan dillərin hər birində verilir.

Lüğətin giriş hissəsi terminlərin mənasının dəqiq öyrənilməsinə diqqəti cəlb etmə baxımından maraqlı doğurur: Lüğətin girişində müəyyən istiqamətlərə nəzər yetirilir, qarşıda duran məqsəd və vəzifələr verilir və göstərilir ki, hazırda Azərbaycan dilinin

respublikamızda əməli şəkildə milli dövlət səviyyəsinə qaldırılması sahəsində ciddi addımlar atılır. Bu istiqamətdə qarşımızda duran əsas vəzifələrdən biri ana dilimizin potensial imkanları əsasında elmi dilin daha da inkişafını, zənginləşməsini təmin etməkdən ibarətdir. Elmi dil dedikdə, ilk növbədə, müxtəlif mənə, məzmun ifadə edən anlayış və terminlər sistemi nəzərdə tutulur. Elmi dili bilmədən təhsil almaq, bilik əldə etmək, elmi yaradıcılıqla məşğul olmaq tədris və elmi ədəbiyyatı mütaliə etmək çətinidir. Müəlliflər daha sonra informatikanın terminologiya sistemi üzərində dayanır, nisbətən gənc olan bu elmin dilimizin imkanları baxımından xüsusilə zəif inkişaf etdiyini göstərir. Buna baxmayaraq, informatika müxtəlif tip informasiyaların toplanması, emalı, mühafizəsi, təhsili, axtarılması və verilməsi proseslərini, metodlarını və vasitələrini öyrənən elm kimi inkişaf edir. İnformatika riyaziyyat, hesablama texnikası, kibernetika və bir sıra digər elmlərlə sıx bağlıdır. Təbii ki, həmin elmlərlə əlaqədar anlayış və terminlər informatikada da istifadə edilir.

Lüğət tərtib edilərkən bir sıra mühüm tələblər nəzərə alınmışdır: əlaqədar sahəyə dair hansı dillərdə ədəbiyyat daha çox nəşr edilir; çoxdilli izahlı terminlər lüğəti müəyyən sahədə daha geniş yayılmış elmi vahidlərin milli elmi dillə əlaqəli və paralel öyrənilməsinə kömək etməlidir; əgər müəyyən bir elm və ya texnika sahəsi tədris fəaliyyətində geniş istifadə edilərsə, onun izahlı terminlər lüğəti həm şagird və tələbənin, həm də mütəxəssisin terminoloji təminatını eyni dərəcədə ödəməlidir.

İnformatikaya dair üç dildə tərtib edilmiş bu izahlı lüğət quruluşuna görə diqqəti cəlb edir. Birinci hissə “Azərbaycanca izahlı terminlər lüğəti” adlanır. İnformatika terminləri burada əlifba düzülüşü ilə verilir. Hər bir terminin rus və ingilis dillərində qarşılığı və dublet variantları əks olunur. Məsələn: Antivirus – antivirus – antivirus;

Assosiativ yaddaş – ассоциативная память – associative memory, data addressed memory
 İnformasiya kartı – информационная карта – information card;

Texniki informasiya – техническая информация – technical

information;

Lüğətin bu hissəsində bir sıra terminlərin variantları da verilmişdir. Variantlar dilimizdə informatika termini və termin birləşmələrinin məna potensialının geniş olduğunu göstərir. Ona görə də lüğətdə müəlliflər daha geniş yayılmış izahlara əsaslanmış və vacib hallarda müəyyən terminin məna variantlarını paralel şəkildə vermişlər. Məsələn: avtomatik tərcümə – maşın tərcüməsi; avtomatik çap qurğusu – əlifba-rəqəm çap qurğusu; alqoritmik dil – proqramlaşdırma dili.

Dublet cərgə terminin mənbə və alan dillərdəki variantlarına görə müəyyənləşir. Lüğətdə verilmiş dublet variantlar bəzən quruluş cəhətdən də fərqlənir. Məsələn: informasiya orqanı – elmi-texniki informasiya orqanı; ləng yaddaş – qeyri-fəal yaddaş; yaddaşın çapı – damp. Lüğətin ikinci hissəsi “Rusca-azərbaycanca lüğət” adlanır. Əvvəlcə informatika ilə bağlı terminlər rus dilində, sonra isə qarşılığı Azərbaycan dilində verilir. Məsələn: автовызрв – avtoçağırış; Адаптер – uyğunlaşdırıcı; Документ – sənəd; Сообщение – verilən elementi və s.

Üçüncü hissəsi “İngiliscə-azərbaycanca lüğət” adlanır. Burada qeyd edilən dillərin informatika termini və terminoloji birləşmələrinin qarşılığı verilir. Məsələn:

address – ünvan

address bus – ünvan şini

address constant– ünvan konstantı

address memory– ünvan yaddaşı

address parameter – ünvan parametri

Lüğətin dördüncü hissəsində rus dilində əsas ixtisarlardan bəhs edilir. Əvvəlcə ixtisarlar verilir, sonra onun bütöv forması (mötərizə içərisində) rus dilində göstərilir, qarşılığı isə Azərbaycan dilində əks olunur. Məsələn: А (адрес) – ünvan (elektron hesablama maşınında); АА (автоматический анализ) – avtomatik təhlil; АЗ (адрес зоны) – zona ünvanı; АІS (автоматизированная информационная система) – avtomatlaşdırılmış informasiya sistemi. Azərbaycan dilində verilən qarşılıq bir sıra hallarda dublet variantlardan ibarət olur. Bu da Azərbaycan dilinin lüğət tərkibinin məna zən-

ginliyini sübut edən faktlardandır. Məsələn: dev (development) – işləmə, inkişaf çe (grop mark) – metka, marker instr (instruction) – gurgu, cihaz və s.

İnformatika ilə bağlı nəşr olunan lüğətlərdən biri də (tərtibçilər: akademik Ə.M.Abbasov, F.Ə.Əliyev, professorlar Ə.Ə.Əliyev, R.M. Əliquliyevin) “İnformatika, telekommunikasiya, radioelektronika üzrə ingiliscə-rusca-azərbaycanca terminoloji lüğət¹”dir. Lüğət informatika, telekommunikasiya, radioelektronikaaya aid terminoloji vahidlərin Azərbaycan dilində müvafiq ekvivalentlərinin formalaşdırılması sahəsində olan çatışmazlığı həll etmək və xalqımızın informasiyalaşdırılmış cəmiyyətə keçidini sürətləndirmək məqsədilə tərtib edilmişdir. Lüğətdə informatika, telekommunikasiya və radioelektronika üzrə beş mindən artıq termin toplanmışdır. Həmin terminlərin rus və Azərbaycan dillərində müvafiq ekvivalentləri müəyyənləşdirilmiş hər bir leksik-terminoloji leksikanın bir neçə variantı nəzərdən keçirilmiş və onların Azərbaycan dilinin daxili qanunlarına müvafiqliyi nəzərə alınmışdır. Bu sahənin sürətli inkişafı yeni terminlərin dayanmadan inkişafına səbəb olur. Bu isə öz növbəsində tərtib edilmiş lüğət üzərində terminoloji fəaliyyətin daima davamını zəruriləşdirir. İnformatika, telekommunikasiya, radioelektronika üzrə ən müasir terminlərin izahlı lüğətinin tərtibi həmin işin, terminoloji fəaliyyətin məntiqi davamı sayıla bilər. XXI əsrin əvvəlləri kompüter texnikası ilə bağlı elmlərin və informasiya texnologiyalarının sürətli inkişafı ilə xarakterizə olunur. Bu sahələrdə nəzəriyyə ilə təcrübənin əlaqəli inkişafı, kompüter və yeni informasiya texnologiyalarının tətbiq sahələrinin, həmçinin onların istifadə dairəsinin kəskin artmasına səbəb olmuşdur. Bu proses korporativ və lokal kompüter şəbəkələrinin, xüsusilə də global informasiya şəbəkəsi – internetin yaranması ilə daha da sürətlənmişdir.

Qeyd edək ki, hazırlanmış terminoloji informatika lüğəti yeni təlim və metodik vəsaitlərin, dərsliklərin yaradılmasının əsasını

---

¹ İnformatika, telekommunikasiya, radioelektronika üzrə ingiliscə-rusca-azərbaycanca terminoloji lüğət. Bakı, “Elm”, 2003.

təşkil edə bilər. Elm və texnikanın inkişafı ilə əlaqədar bir çox elm sahələrinin Azərbaycan dilində terminologiyası formalaşmışdır. Lakin texnikanın yeni yaranan informatika, elektron texnikası, avtomatlaşdırma və s. sahələrdə terminlər formalaşmaqdadır. Xarici dövlətlərlə aparılan ictimai-siyasi, diplomatik əlaqələr nəticəsində dilimizə yeni-yeni terminlər daxil olur. Bunların sistemə salınması, toplanması vacib məsələlərdəndir. Bu məqsədlə Terminologiya Komissiyasının qərarı ilə bir sıra lüğətlər nəşr olunmuşdur. N.Məmmədovun “Rusca-azərbaycanca fəvqəladə hallarla bağlı işlənən terminlərin izahlı lüğəti” (Bakı, 2003), S.Ş.Əmirov “Ümumi və tibbi fizika terminlərinin qısa lüğəti” (B.,2003), Q.Quliyev və A.Rüstəmovanın “İzahlı diplomatiya terminləri lüğəti”, Q.Məhərrəmlinin “Kino, televiziya və radio terminlərinin izahlı lüğəti” (B., 2002), Q.Qurbanlının “Rusca-azərbaycanca dilçilik terminləri lüğəti”, C.E.Allahverdiyev, A.H.Hacıyev, H.M.Əhmədovun “Ehtimal nəzəriyyəsi və riyazi statistikaya aid lüğət” (dörd dildə - azərbaycan-türk-rus-İngiliscə), Ə.M.Abbasov, T.Ə.Əliyev, Ə.Ə.Əliyev, R.M.Əliquliyev, T.V.Əhmədov “İnformatika, telekommunikasiya radioelektronikaya aid İngiliscə-rusca-azərbaycanca lüğət”i (B., 2003) nəşr olunmuşdur.

Cəmiyyətin inkişafı ilə bağlı elm və texnika dəyişir, təkmilləşir. Müəyyən tədqiqat və elmi axtarışlardan əldə edilən nəticələr, çıxarılan qanunlar, cəmiyyətdə gedən proseslər, anlayışlar və terminlərdə öz əksini tapır. Elmi fikirlərin bir-birindən ayrılması, fərqləndirilməsi nə qədər əhəmiyyətlidirsə, onların ifadə formasından ibarət olan terminlər də elmi dildə bir o qədər mühümdür. Deməli, elmlərin inkişafında anlayışların təyin olunması vacibdir. Anlayışın formalaşması prosesində onun dəqiq təyin olunması əsas cəhətlərdən biridir. Çünki elmi-texniki tərəqqi dövründə terminoloji iş həyata keçirilərkən bu və ya digər terminin hansı mənə kəsb etdiyini müəyyən etməyə ciddi diqqət yetirilməlidir. Terminin mənə kəsb baxımından düzgün seçilməsi terminə uyğun anlayışın ən əsas əlamətlərinin müəyyən olunmasında mühüm rol oynayır. Elm və texnikanın inkişafı ilə əlaqədar müvafiq terminlər yaranır, lakin həmin terminlərin mənəsi dəqiq, dürüst müəyyənləşdikcə onları

yaradan elm və texnika sahəsinin özü də irəliləyir. Elm inkişaf etdikcə hər hansı bir proseslə bağlı təsəvvür yaranır. Təsəvvürün inkişafı məfhumu əmələ gətirir. Məfhum isə anlayışın əmələ gəlməsinə təkan verir. Məsələn, kompüter haqqında təsəvvür mexanikanın inkişafı tarixinə diqqət etdikdə, görünür ki, elmin tədricən inkişafı əsasında yaranmışdır. Lakin “kompüter” termini bu cihazın kəşfindən və ad verildikdən sonra elmə daxil oldu, yəni bu hadisə haqqında təsəvvür dəqiqləşdi.

Eləcə də “elektrik cərəyanı” termini indi hər bir adama tanışdır. Qədim yunan alimləri müəyyən etmişdilər ki, kəhrəbanı yuna sürtdükdə müxtəlif cisimləri özünə cəzb edir. Kəhrəba yunanca elektron deməkdir. “Elektrik” termini də buradan əmələ gəlmişdir. Sonralar isə Amper Andri Mari elektrik və maqnit hadisələri arasındakı əlaqəni ifadə edən ilk nəzəriyyəni yaratdı və “elektrik cərəyanı” anlayışını fizikaya daxil etdilər.

Göründüyü kimi, yeni terminlər ən çox tədqiqat işi aparılan zaman, ictimai-siyasi həyatda baş verən dəyişikliklərdə, həmçinin elmi-texniki, ictimai-siyasi ədəbiyyatların tərcüməsi prosesində yaranır. Beləliklə, terminlər elmi-texniki tərəqqi prosesində elmi laboratoriyalarda, istehsalat idarələrində, konstruktor bürolarında yaranır. Elm və texnikanın inkişafı ilə əlaqədar dilin lüğət tərkibindəki terminlərin sayı getdikcə artır. Çex dilçisi K.Soxorun apardığı hesablamalara görə müasir dünya dillərində meydana gələn yeni sözlərin 90%-ni terminlər təşkil edir. Demək, elmlərin inkişafında məfhumların müəyyənləşdirilməsi məsələnin mahiyyətini təşkil edir.

Ölkəmizdə yeni iqtisadi həyata keçidlə bağlı ictimai siyasi həyatda dəyişikliklər baş verir. Bütün bunlar son dövrlərdə yaranan “idarəetmə sistemi”, “iqtisadi islahatlar”, “keçid dövrü”, “bank sistemi”, “birja qanunları” “maliyyə sistemi” “sahibkarlıq fəaliyyəti”, “birja”, “əsrin müqaviləsi”, “audit”, “səhmdar”, “səhmdar cəmiyyət” “auditorlar palatası”, “bələdiyyə” və s. anlayışlarda öz əksini tapmışdır. Deməli, elmi-texniki tərəqqi, ictimai-siyasi dəyişikliklər və mədəniyyətin misli görünməmiş inkişafı dildə anlayışlar, terminlər vasitəsilə öz əksini tapmaqdadır. Bunun hesa-

bına onun ən fəal və ən mütəhərrik bir qolunu təşkil edən terminoloji leksika daim zənginləşir.

Onu da qeyd edək ki, elmi-texniki terminologiya sistemliyi ilə fərqləndiyi halda, ictimai-siyasi terminologiya yayılma sərhədinə görə diqqəti cəlb edir. Bu ondan irəli gəlir ki, elmi-texniki terminlər mütəxəssislər arasında elmi ünsiyyət vasitəsidir, ictimai-siyasi terminlər isə həm mütəxəssislər, həm də geniş xalq kütlələri tərəfindən işlənir. Çünki cəmiyyətdə baş verən dəyişikliklər cəmiyyətin bütün zümrələrini əhatə edir. Hazırda menecer, menecment, dollar, makler, tender, büdcə, valyuta, bank, biznesmen kimi terminlər cəmiyyətin hər bir üzvü tərəfindən başa düşülür, dərk edilir. İctimai-siyasi terminlər (xalqa çatdırılmasında) ayrı-ayrı partiyalar, siyasi liderlər öz marağını xalqa çatdırmaq üçün daha çox istifadə edirlər. Ona görə də elmi-texniki terminlərdən fərqli olaraq ictimai-siyasi terminlər getdikcə ümumişlək leksikaya keçir. Eyni zamanda burada dilin öz sözləri daha asanlıqla terminləşə bilər, yəni adi sözlər sırf terminoloji mənada işlənir. Bu gün ictimai-siyasi dəyişikliklərlə bağlı “bazar”, “hərəkət”, “təşkilat”, “iqtidar”, “müxalifət”, “məclis”, “yetərsay” və s. sözlər sırf termin kimi işlənməkdədir. Göründüyü kimi, terminologiya elm və texnikanın müasir inkişaf səviyyəsinə uyğun olmalı, ictimai-siyasi həyatda baş verən dəyişikliklər öz əksini dildə tapmalıdır. Buna görə də, hər bir dildə terminologiyanın təkmilləşdirilməsi (bura terminlərin standartlaşdırılması və unifikasiya edilməsi, köhnə terminlərin dildə yer tutub-tutmaması və yeni terminlərin qəbul edilməsi) müntəzəm surətdə aparılmalıdır.

Azərbaycanda neft kimyası, istehsal sənayesi əsrin müqaviləsinə uyğun olaraq xeyli inkişaf etmişdir. İnkişafı ilə bağlı Azərbaycan dilində onların texnologiyasını əks etdirən terminologiya xeyli təkmilləşmişdir. Bu təkmilləşmə “Neft və qaz üzrə rusca-azərbaycanca-ingiliscə terminoloji lüğət”də öz əksini tapmışdır. Lüğətdə işlənən plastik kütlə, sintetik qatran, yağlı oleflər, dizel aşqarları, dönməyən proseslər, istismar quyusu, neftçixarma, neft emalı sənayesi, əmtəə işarəsi və s. terminlər Azərbaycan dilinin daxili imkanları əsasında yaranmışdır. Eləcə də energetikanın və elektro-

texnikanın inkişafı nəticəsində Azərbaycan dilində yeni terminoloji sistemlər formalaşmağa başlamışdır. Elektrotexnikaya, rabitə texnikasına, elektrik intiqalı və sənaye qurğularının avtomatlaşdırılmasına, avtomatik idarəetməyə aid müvafiq ikidilli və çoxdilli terminoloji lüğətlər nəşr olunmuşdur. Məlumdur ki, kosmik tədqiqatlar insan fəaliyyətinin bütün sahələrinə təsir göstərir. Kosmonavtikanın inkişafı ayrı-ayrı elmlər üzrə tədqiqatların daha da genişlənməsi, elmdə yeni istiqamətlərin formalaşması üçün təkan vermişdir. Mexikanın, fizikanın, kimyanın, riyaziyyatın, radioelektronikanın nailiyyətləri əsasında “kosmik texnika” adı altında birləşən yeni texniki vasitələr yaradılmışdır. Bu sahə ilə bağlı yaranan terminlər Azərbaycan dilinin terminoloji leksikasını daha da zənginləşdirmişdir. Müsbət bir haldır ki, kosmonavtika terminlərinin müəyyən qismini dilimizin öz vasitələri ilə yaradılmış terminlər təşkil edir. Məsələn, idarəetmə mərkəzi, endirmə pilləsi, nəfəsgah, uçuş əməliyyatı, səthləndirmə cihazı, süni ağırlıq, verici cihaz kimi terminlər mənanı dəqiq ifadə etməklə bərabər, dilimizin qrammatik qaydalarına da uyğundur. Dilimizdə kosmonavtika üzrə terminologiyanın formalaşması prosesində fizikaya, kimyaya, təbabətə, astronomiyaya aid bir çox terminlərin işlənmə dairəsi genişlənməmişdir. Elmi-texniki tərəqqi ilə bağlı olan kibernetika, elektrotexnika, telemexanika, elektronika, informatika, avtomatik idarəetmə, robot texnikası terminləri terminoloji sistemin formalaşmasına təkan vermişdir.

Elm və texnikanın inkişafı ilə yanaşı, ictimai-siyasi həyatla bağlı lobbı, tender, menecer, menecmet, birja, kompensasiya, media, diaspor, sammit kimi alınma terminlər də dilimizə daxil olmuşdur. Bu isə dil əlaqələrinin təsiri ilə bağlıdır. Buna görə də dilimizdəki elmi-texniki anlayışların vahid sistem və prinsiplər əsasında qurulması vacibdir. Bu zaman terminin dildə mənimsənilmə dərəcəsi əsas götürülməlidir. Standart terminin müəyyənlişməsi anlayışın kafi və zəruri əlamətlərinin ödənilməsi və texnoloji prosesi düzgün ifadə etməsi ilə bağlı olmalıdır. Anlayışın zəruri və kafi əlamətləri isə elə seçilməlidir ki, anlayış təyin olundandan sonra yaranan terminlər də həmin əlamətlərə görə sistemə daxil ola bilsin.

Yaranan terminlər dilin qrammatik qayda-qanunlarına uyğun olmaqla bərabər anlayışı da məntiqi cəhətdən düzgün təyin etməlidir. Bu məsələnin həlli vahid beynəlxalq terminologiyanın yaradılmasına şərait yaradır, həm də elmlərin inkişafına təkan verir. Elmlərin inteqrasiyası, elmi biliklərin müxtəlif istiqamətdə inkişafı, elmi təcrübələrin asanlıqla yayılması üçün vahid terminoloji bazaya üstünlük verilməlidir. Buna görə də Azərbaycanca, ingiliscə, rusca, türkcə terminoloji lüğətlərin tərtibi günün tələbidir. Bu cəhətdən akademik C.E.Allahverdiyev, AMEA-nın müxbir üzvü A.H.Hacıyev, f.r.e.n. H.Əhmədova tərəfindən tərtib olunan “Ehtimal nəzəriyyəsi və riyazi statistikaya aid dörd dildə çoxdillli terminoloji lüğət” tərtibi, sistemləşdirilməsi baxımından terminologiyada mühüm hadisə olmuşdur. Dörd hissədən ibarət olan lüğətdə dörd dildə - azərbaycanca, türkcə, rusca, ingiliscə 2500-ə yaxın termin toplanmış və sistemləşdirilmişdir. Birinci hissədə terminlərin qarşılığı azərbaycanca-türkcə-rusca-ingiliscə, ikinci hissədə türkcə-azərbaycanca-ingiliscə-rusca, üçüncü hissədə rusca-azərbaycanca-türkcə-ingiliscə, dördüncü hissədə ingiliscə-azərbaycanca-türkcə-rusca verilmişdir.

Ehtimal nəzəriyyəsi və riyazi statistikaya aid terminlər, termin-söz birləşmələri dəqiqləşdirilmişdir (əlifba prinsipi əsasında hazırlanmış) Bu lüğət çoxdillli – izahlı terminoloji lüğətlərin tərtibi sahəsində ilk təcrübədir. Belə ki, indiyə qədər dörd dildə, izahlı belə irihəcmli lüğət nəşr olunmamışdır. Sistemləşdirmə, sözlük baxımından çox dəyərli olan bu lüğət gələcəkdə yaranan çoxdillli terminoloji lüğətlər üçün nümunə olmalıdır. Terminlərin dörd dildə verilməsi ehtimal nəzəriyyəsi və nəzəri statistikaya aid ayrı-ayrı dillərdə işlənən terminlərin müqayisəli təhlilinə şərait yaradır. Lüğətdə ancaq ehtimal nəzəriyyəsi və riyazi statistikaya aid termin kimi dərk edilən, xüsusi anlayışları ifadə edən məfhumlar toplanmışdır. Çünki söz və termin kimi işlənən çıxma, bölmə, ədəd, vurma kimi səcyyəvi anlayışların mənası terminoloji lüğətlərsiz də başa düşülür. Bunu nəzərə alan müəlliflər terminləri anlayışların tətbiqinə uyğun olaraq seçmişlər. Bu seçmədə onların dəqiq və konkret ifadəsi, dilə uyğunluğu və mənanın düzgünlüyü nəzərə

alınmışdır.

Ehtimal nəzəriyyəsi və riyazi statistikanın inkişafı ilə əlaqədar Azərbaycan dilində yeni terminoloji sistem formalaşmışdır. Tərtibçilər yeni anlayışların ifadəsi üçün alınma sözlərdən çox sözseçmə prinsipinə – ya dilin lüğət tərkibində işlənən, ya da kalka yolu ilə yaradılan terminlərə üstünlük vermişlər. Müsbət haldır ki, lüğətdə bu ixtisasa aid terminlərin əsas hissəsi ana dilindəki sözlərdən istifadə edilərək yaradılmışdır.

Lüğətdə terminlərin böyük bir qismini iki və daha artıq sözdən ibarət mürəkkəb terminlər və termin-söz birləşmələri təşkil edir. Bu cür terminlər elektrokimya, hesablama və yarımkeçiricilər texnikasına aid hissədə daha çoxdur. Monoton azalan hadisələr ardıcılığı, minimal dispersiyalı mayesiz qiymətləndirici, paylanma funksiyalarının tamamilə kompakt çoxluqları, qayıdışı təsadüfi dolaşma kimi terminlər də bu qəbildəndir. Bütün bunlar dilimizdə çoxkomponentli, mürəkkəb terminlərin yaradılması üçün geniş imkan və vasitələrin olduğunu göstərir. Bununla belə terminlərə verilən tələblər qısalıq, yığcamlıq prinsipi hər bir lüğətdə gözlənilməlidir.

Lüğətin tərtibində diqqəti cəlb edən cəhətlərdən biri də xalq dilində işlənən “nadir hadisələr”, “normal kağız”, “növbə”, “paylanmalar ailəsi”, “tərs zəncir”, “dəstə”, “tələb” kimi ümumişlək sözlərin sırf termin kimi seçilməsidir. Şübhəsiz ki, dilimizin öz lüğət tərkibi hesabına terminə çevrilən belə sözlərin müxtəlif məqamlarda işlənmə imkanı başqa dildən alınan terminlərə nisbətən daha çoxdur. Ona görə də lüğət tərtib edilərkən Azərbaycan dilinin daxili imkanları dərindən öyrənilmiş və anlayışları dəqiq ifadə edən terminlər verilmişdir.

Elektron-informasiya inqilabi, sürətli texnoloji dəyişmələr informatika, jurnalistika, filologiya, sənətsünaslıq, eləcə də bir çox elm sahələrinin nəzəri konsepsiyalarına və terminologiyasına mühüm yeniliklər gətirir. Elm və incəsənətdə, cəmiyyətdə baş verən hadisə və təzahürləri, texnoloji prosesləri dəqiq ifadə etməli olan terminlər sürətlə inkişaf edən sahələrdə özünü daha çox göstərir. Hazırda bütün dünyada yüksək inkişaf edən sahələrdən biri də, kino,

radio və televiziyadır. Təqribən yarım əsr əvvəl bu vasitələrin mövcudluğu möcüzə sayılırdısa, indi telekommunikasiyada sürətli eranın başlanması, rəqəmli televiziyanın kompüter və informasiya texnologiyası ilə birləşməsi kinoda fantastik çəkiliş üsullarının meydana gəlməsi terminologiyanın inkişafına da təkan verir. Onu da qeyd etmək vacibdir ki, bu inkişafıla bağlı xarici dillərdə yaranan (alınma) terminlər sürətlə Azərbaycan dilinin lüğət tərkibinə daxil olur. Mütəxəssislər bu terminlərin qarşılığını tapmağa, bəzən də onun özünü işlətməyə çalışırlar. Belə terminlərin izahını vermək, ümumiyyətlə teleradio və kino sənətinin terminologiyasını əks etdirmək və ona aydınlıq gətirmək baxımından Q.M. Məhərrəminin “Kino, televiziya, radio terminlərinin izahlı lüğəti”¹ əhəmiyyətlidir. Nəzərə almaq lazımdır ki, ekran-efir sintetik sənət sahəsinə aid olduğu üçün lüğətə teatr, ədəbiyyat, təsviri sənət, musiqi, fəlsəfə, fizika, rabitə, informatika və s. sahələrdən çoxlu sayda termin keçmişdir. Son illərdə kino, radio və televiziyada baş verən yeniliklər bu sahəyə aid olan terminlərin məzmun tutumunu genişləndirmişdir. Məsələn, televiziya – təsvirin elektrik və ya radiorabitə vasitəsilə uzaq məsafəyə verilməsi, hərəkət edən təsvirlərin radioelektron qurğularla uzaq məsafəyə verilişi ilə bağlı olan elm, texnika və mədəniyyət sahəsi mənalarında işlənir. “Kütləvi kommunikasiya” termini isə ənənəyə görə, həm sosial informasiyanın yayılması prosesini, həm də yayım kanallarının özünü əks etdirir. Bundan başqa prosesin məzmunu da həmin anlayışla ifadə edilir. Terminlərin belə çoxmənəlilikləri dildə mənə dolaşıcılığı yaradır. Bunu nəzərə alan müəllif lüğətdə bu tipli terminlərin mənasını aydınlaşdırmış, məfhumu daha dəqiq ifadə edən izahını vermişdir.

Lüğətdə verilmiş inkrustasiya, simmetriya, işıq-kölgə (təsviri sənət), unison, aberton, ritm, populyar, vokal (musiqi), diksiya, nitq, mətn (dilçilik) və s. terminlər aid olduqları sahələrlə yanaşı, kino, radio və televiziyada da işlək anlayışlar sisteminə keçmişdir. Həmçinin televidio və radio cihazları ilə bağlı çoxlu sayda termin və

¹ Məhərrəmli Q.M. Kino, televiziya, radio terminlərinin izahlı lüğəti. Azərbaycan Milli Ensiklopediyası, Bakı, 2002.

onların izahı da daxil edilmişdir. Elm və texnikanın bu istiqamətdə istehsalata gətirdiyi mürəkkəblikləri, hər gün dəyişən texnologiyanın yüksələn xətlə gedən inkişafını nəzərə alaraq yeni terminlərin izahına xüsusi diqqət yetirilmişdir. Məsələn, auksion-reklam olunan mallara əvvəlcədən aşağı satış qiyməti müəyyənləşdirməklə keçirilən reklam tədbiri, audio-vizual informasiya-səslə müşayiət olunan təsvirli informasiya fonoteka - 1. müxtəlif musiqi yazıları anbarının xüsusi şəraitdə saxlandığı yer; 2. fonogramların, səs yazılarının, lentlərin toplusu, arxivi “telealmanax” müxtəlif müəlliflərin ən yeni bədii əsərlərinin toplusundan ibarət olan ekran əsəri. Lüğətdə 2400-ə qədər terminin izahı verilmişdir. Kino sənəti, teleradio, ümumilikdə KİV sahəsində çalışan işçilər, teleradionun texniki sahələrini öyrənənlər, onun istehsalı sahəsində çalışanlar üçün dəyərli vəsaitdir.

Müxtəlif lüğətlər –“Dəftərxanaçılıq və mühasibat terminləri lüğəti”, “Yerin məsafədən zondlaşdırılması üzrə terminlər lüğəti” də nəşr olunmuşdur. Müstəqillik illərində dilin daxili imkanları əsasında terminyaratma meyli daha da artmışdır. Bunun üçün Azərbaycan dilinin geniş funksional imkanları vardır. Tədqiqatlar göstərir ki, bu gün dilin daxili imkanları əsasında yaranan terminlər terminoloji bazanın əsas hissəsini təşkil edir. Müstəqillik illərində terminologiyaya alınma terminlərin daxil olması prosesi davam etməkdədir. Belə qarşılıqlı təsirlər dilləri məhdud milli çərçivədən çıxarır, xalqlar arasında dil əlaqələrini artırır. Dillər arasında qarşılıqlı əlaqə təbii bir haldır və bu proses uzun illər davam etmişdir. Bu faktor xalqlar arasında iqtisadi, siyasi, mədəni və digər əlaqələr əsasında meydana çıxır. Dünyada elə bir dilə rast gəlinmir ki, ancaq öz daxili vasitələrindən ibarət olsun. Bu faktorun əsasında dünya dillərində “dil əlaqəsi ənənəsi” dayanır, bu da bütün dünya dillərinin lüğət tərkibində öz əksini tapır. Tarixi-mədəni əlaqələr və dövlətlərarası münasibətlərlə, elmi-texniki tərəqqi və elmi bilik sahələrinin inkişafı ilə bağlı Azərbaycan dili leksikasında alınma terminlərin xüsusi çəkisinin artması dillərarası əlaqələrin də genişlənməsinin təzahürüdür. Aydındır ki, bu zaman alınma terminlər mənsub olduğu dilin elementlərini, morfem və fonetik xüsu-

siyyətlərini də dilimizə gətirir. Ahəng qanununun pozulması, ön şəkilçilərin işlənməsi, quruluşca düzəltmə sözlərdə kökün müstəqil işləmə bilməməsi kimi xüsusiyyətlər başqa dillərdən keçən terminlərin vasitəsilə dilimizə daxil olur. Bununla yanaşı, alınma terminlər fonetik və qrammatik cəhətdən dilin qrammatik qayda-qanunlarına uyğunlaşdırılır, bəziləri (tele, avto, video) dildə beynəlmiləl termin kimi xüsusi lay təşkil edir. Terminologiya elm və texnikanın yeni sahələrinin yaranması və inkişafı ilə ayaqlaşmalı, geridə qalmalıdır. Belə ki, dünya sivilizasiyasının, ictimai həyatın əksi olan terminoloji sistem müxtəlif elm sahələrini birləşdirdiyi kimi, ayrı-ayrı dillərin fonetik, leksik, qrammatik xüsusiyyətlərini də özündə birləşdirir. Ona görə də alınma və beynəlmiləl termin axını - dilə daxil olan terminlərin tənzimlənməsi, dilimizin tələblərinə uyğunlaşdırılması kimi aktual problemləri meydana çıxarır. Bu problemlərin həlli və terminologiyanın təkmilləşməsi yollarından ən başlıcası müxtəlif sahələr üzrə terminoloji lüğətlərin yaradılmasıdır. Bir sıra lüğətlər- “Azərbaycan dilində izahlı kargüzarlıq terminləri lüğəti”, “Azərbaycanca-rusca-türkcə-ingiliscə izahlı dilçilik terminləri lüğəti” tərtib edilmişdir.

Lüğətlərin sözlüyü hazırlanarkən ilk növbədə ali və orta məktəb dərslərində, dərs vəsaitlərində işlənərək sabitləşmiş terminlər toplanmışdır. Bu baxımdan lüğətin tərtibində normativlik prinsipi əsas götürülmüşdür. Həmçinin dilçilikdə ən çox işlənən terminlərin lüğətə daxil edilməsinə üstünlük verilmişdir. Sözlüyə daxil olan terminlər işləndiyi mənada dəqiq izah olunmuşdur. Terminlər əlifba sırası ilə düzölmüş, əsas terminlər baş söz kimi verilmişdir. Əsas maddədə mövzu ilə əlaqədar terminlər daxili əlifba sırası ilə qruplaşdırılmışdır. Bununla yanaşı hər bir terminin həm türk, həm də ingiliscə qarşılığı verilmişdir.

Termin yaradıcılığı prosesinin nizama salınması üçün Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası Rəyasət Heyətində 2003-cü il iyulun 1-də Terminologiya Komissiyasının yaranmasının 80 illiyinə həsr olunmuş elmi konfrans keçirilmişdir. Konfransda termin yaradıcılığı prosesi, terminoloji lüğətlərin tərtibi və unifikasiya problemləri müzakirə olunmuşdur. Konfransı giriş sözü ilə AMEA-nın

prezidenti, akademik Mahmud Kərimov açmışdır. Azərbaycan dilində termin yaradıcılığının nəzəri və praktik məsələləri ilə bağlı Humanitar və ictimai-elmələr bölməsinin akademik-katibi, AMEA-nın müxbir üzvü Ağamusa Axundov, Terminologiya Komissiyasının sədr müavini prof.Sayalı Sadıqova, AMEA-nın müxbir üzvü Afad Qurbanov, AMEA-nın müxbir üzvü Sabiit Kərimov, f.e.d., Məsud Mahmudov, professor Şamil Salmanov, f.r.e.n. Həqiqət Əhmədova və İqtisadiyyat İnstitutunun əməkdaşı Tanrıverdi Paşayevin məruzələri dinlənilmişdir. Çıxışlarda ayrı-ayrı elm sahələri ilə bağlı terminlərin yaranma prosesi, unifikasiya və standartlaşma məsələləri geniş şəkildə müzakirə olunmuşdur. Lüğətlərin tərtibi və nəşri xüsusilə vurğulanmışdır. Qloballaşma, elmi-texniki tərəqqi, ictimai-siyasi həyatın inkişafı terminoloji sistemlərin fasiləsiz olaraq dəyişməsinə və inkişafına təsir göstərir. Konfransdan sonra Terminologiya Komissiyasının xətti ilə bir sıra sahələrlə bağlı terminoloji lüğətlər nəşr olunmuşdur. Nazım Məmmədovun “Rusca-azərbaycanca fəvqəladə hallarla bağlı işlə-nən terminlərin izahlı lüğəti”, “Rusca-azərbaycanca dilçilik terminləri lüğəti”, (f.e.n. Qurban Qurbanlı), “İzahlı diplomatiya ter-minləri lüğəti”, (prof. Qorxmaz Quliyev, Aybəniz Rüstəmov), “Kino, televiziya və radio terminlərinin izahlı lüğəti”, (tərtibçi Qulu Məhərrəmli), “Dəmiryol terminləri lüğəti”, (Şərifov Kazım), “Qaynaq istehsalı üzrə kütləvi lüğət-məlumat kitabı”, (H.H.Əliyev) müzakirə olunub təkmilləşdirildikdən sonra nəşr edilmişdir. Çoxdillli lüğətlərin tərtibində dublet terminlər dəqiqləşdirilmiş, omonimlik aradan qaldırılmışdır.

Azərbaycan dəmiryol nəqliyyatının tarixi uzun bir dövrü əhatə edir. Sovet dövründə bütün texniki ədəbiyyat, təlimat və normativ aktlar, digər direktiv və adi sənədlər rus dilində aparılmışdır. Respublikamız müstəqillik əldə etdikdən sonra Azərbaycan dilinin dövlət dili elan edilməsi bütün sənədlərin Azərbaycan dilində yazılması zərurəti yaratdı. Azərbaycanda dəmiryol nəqliyyatının inkişafı, onun yeni müasir texnika ilə təchiz olunması, qurğuların avtomatlaşdırılıb bir mərkəzdən idarə olunması ilə əlaqədar yüzlərlə yeni dəmiryol nəqliyyatı terminləri yaranmışdır. Dəmiryol nəqliy-

yatının elektron əsrinə qədəm qoyduğu bir zamanda yeni yaranmış terminlərin Azərbaycan dilində dəqiq və dürüst işlədilməsi zəruridir. Eləcə də beynəlxalq əlaqələrin inkişafı Azərbaycan dilində dəmiryol nəqliyyatı ilə bağlı müxtəlif texniki sənədlərin tərtibində və adi ünsiyyət zamanı illərlə istifadə etdikləri terminlərin rus dilindən müxtəlif şəkildə tərcüməsi dəmiryol terminlərində bir dolaşıqlıq yaratmışdır. Bu məqsədlə “Rusca-azərbaycanca dəmiryol nəqliyyatı terminləri lüğəti” tərtib edilmişdir¹. Lüğətə dəmiryolunun vaqon, lokomotiv, işarəvermə, rabitə və başqa təsərrüfatları ilə bağlı on beş mindən çox termin daxil edilmişdir. İlk dəfə olaraq bu lüğətdə əvvəlki lüğətlərdə (1926-cı ildə nəşr olunan “Ruscadan-türkcəyə yollar texniki istilahlr lüğəti”, 1940-cı ildə nəşr olunan “Müxtəsər dəmiryol transportu terminləri lüğəti”, 1976-cı ildə nəşr olunan “Dəmiryolu nəqliyyatının terminləri lüğəti”) olan və olmayan terminlərin təkmilləşdirilmiş, sabit variantları verilmişdir. Bu təşəbbüs nəinki dəmiryol sahəsində istifadə olunan terminləri toplamaq, qaydaya salmaq, həm də bu sistemdə əks olunan məfhumları dəqiqləşdirmək üçün zəruri idi. Lüğət son illərdə nəşr olunmuş müxtəlif dəmiryol nəqliyyatına aid elmi-texniki ədəbiyyat və digər mənbələrdən termin və termin söz birləşmələrinin seçilməsi əsasında tərtib edilmişdir. Eyni zamanda dəmiryol texnikasının fizika-riyaziyyat, texniki sahələri ilə əlaqəsi nəzərə alınaraq, onlarla bağlı terminlər də bu lüğətə daxil olunmuşdur. Hazırda dəmiryol nəqliyyatında texnikanın təkmilləşdirilməsi və müasir elm, texnika və texnoloji nailiyyətlərdən fəal istifadə olunur. Bununla əlaqədar lüğətdə müxtəlif sahələrdən – radiotexnika, radioelektronika, hesablama texnikası, maşınqayırma, kibernetika və s. sahələrə aid terminlər də daxil edilmişdir.

Respublikamızda sənaye sahələri inkişaf etdikcə istehsal prosesinin avtomatlaşdırılmasına, texniki vasitələrin, cihazların və maşınların tətbiqinə, müasir informasiya-kommunikasiya xidmətlərinin və s. sahələrinin genişləndirilməsinə dair yeni-yeni terminlər

¹ Şərifov K.M. Rusca-azərbaycanca dəmiryol nəqliyyatı terminləri lüğəti. B., 2004.

yanmışdır. Texnikanın sürətlə inkişaf etdiyi bir dövrdə texnikaya aid yeni terminoloji lüğətlərə ehtiyac da artmağa başlayır.

Məlumdur ki, son dövrlərdə respublikamızda istifadə olunan texniki ədəbiyyatların çox hissəsi rus dilində idi. Bu səbəbdən də texnikaya dair rusca-azərbaycanca lüğətlərə tələbat həmişə mövcud olmuş və bu tələbatı ödəmək məqsədilə texnikanın ayrı-ayrı sahələri üzrə bir sıra lüğətlər nəşr edilmişdir.

“Rusca-azərbaycanca texniki terminlərin izahlı lüğəti”ndə¹ texniki qurğulara, istehsal sahələrinə, eləcə də texnika ilə bağlı – fizika, riyaziyyat, kimya ilə bağlı 13000-dən artıq termin toplanmışdır.

“Rusca-azərbaycanca texniki terminlərin izahlı lüğəti”ndə rus dilində verilmiş terminlərin Azərbaycan dilindəki qarşılığı sonra isə həmin termin haqqında definisiya xarakterli konkret izah verilmişdir.

Bu lüğətdə texnikanın müxtəlif sahələri ilə yanaşı, texnikanın əsasını təşkil edən fizika, kibernetika elmlərinə aid terminlər və anlayışlar da toplanmışdır. Rus və Azərbaycan dillərinə əcnəbi dillərdən keçmiş terminlərin mənşəyini göstərən etimoloji məlumatların verilməsi də lüğətin üstün cəhətlərindəndir. Lüğətdə diqqətə cəlb edən cəhətlərdən biri də odur ki, burada rus dilində verilmiş terminlərin Azərbaycan dilində bir neçə mənada işlənməsi, o cümlədən bir terminin texnikanın müxtəlif sahələrində işləndiyi formalar da öz əksini tapmışdır. Kitabın sonunda verilən Azərbaycan dilindəki termin və anlayışların əlifba göstəricisi lüğətdən azərbaycanca-rusca lüğət kimi istifadə etməyə də imkan verir.

İngiliscə-azərbaycanca, azərbaycanca-rusca və digər dillərdə lüğətlərin çap olunmasına böyük ehtiyac vardır. Leksikoqrafiyanın vacib sahələrindən olan ikidilli sahə lüğətlərinə olan ehtiyac daima günümüzün aktual problemlərindən biridir. Elm və texnikanın dünyada sürətlə inkişaf etməsi, elmlərin də bir-birinə inteqrasiya etməsi sahəvi lüğətlərə olan ehtiyacı xeyli artırır. Bu cəhətdən də A.Abbasovun tərtib etdiyi² “Англо-русский юридический словарь” lüğətinə böyük tələbat və maraq vardır.

¹ Qocayeva G. Rusca-azərbaycanca texniki terminlərin izahlı lüğəti, Bakı, 2004.

² Abbasov A. Англо-русский юридический словарь. Bakı, 2004, c.

Lüğətdə sırf hüquq terminləri, onların tərcüməsi, hüquq terminlərinin birgə işləndiyi məişət səviyyəli ifadələr, hüquqi ədəbiyyatda geniş şəkildə işlənən latın mənşəli söz və ifadələr, cinayətin növləri ilə bağlı terminlər öz əksini tapmışdır. Lüğətdə terminlər üçün Azərbaycan dilində qarşılıq müəyyənləşdirilərkən onların birmənalığına xüsusi diqqət yetirilmişdir. Bu lüğət hazırlanarkən mövcud ensiklopedik lüğətlərdən və başqa sahə lüğətlərindən də istifadə edilmişdir.

Lüğətin tərtibində ümumi əlifba sırasına əməl olunmaqla eyni qəbildən olan terminlərin ardıcılıqla verilməsi prinsipi də əsas götürülmüşdür.

Respublikamızın xarici dövlətlərlə ictimai-siyasi iqtisadi əlaqəsi və müxtəlif elmi inteqrasiya formaları şəraitində bu lüğətin böyük əhəmiyyəti var.

XXI əsr dövlətlərin bir-birinə daha çox şəkildə inteqrasiya olunması əsri kimi səciyyələndirilə bilər. Bu sahədə qarşılıqlı anlaşma böyük əhəmiyyət kəsb edir. Hüquq-demokratik dövlət quruculuğu ilə bağlı respublikamızda hüquq terminlərinin qarşılıqlı öyrənilməsinə böyük ehtiyac var. Dünya birliyinə inteqrasiya siyasəti yürüdən Azərbaycanda hüquq sahəsində terminlərin bir sıra xarici dillərdə öyrənilməsi zərurəti günün tələblərindəndir. Bu məqsədlə dörd dildə “İngiliscə-rusca-türkcə-azərbaycanca hüquq terminləri lüğəti” nəşr olunmuşdur¹.

Lüğətə 7000-ə qədər termin və termin birləşmələri daxil edilmişdir. Onu da qeyd edək ki, hüquqşünaslıqda hüquq terminləri ilə yanaşı ictimai elmlərin terminləri də işlədilir. Buna görə də diplomatiya, ictimai-siyasi terminlər də hüquq terminləri ilə yanaşı lüğətdə öz əksinin tapmışdır. Lüğətdə beynəlxalq hüquqda və diplomatik əlaqələrdə, prokurorluq orqanlarında və məhkəmələrdə termin və ümumişlək söz kimi işlədilən leksik vahidlər qruplaşdırılmışdır. Lüğətdə verilmiş hər bir terminin 4 dildə qarşılığı öz əksini tapmışdır. Lüğət tərtib olunarkən nəzərdə tutulmuş anlayışları dəqiq

---

¹ İbrahimov A. İngiliscə-rusca-türkcə-azərbaycanca hüquq terminləri lüğəti. Bakı, 2004.

ifadə etməyən terminlər dəqiqləşdirilmiş, onların dəqiq qarşılığı müəyyənləşdirilmişdir. Azərbaycan dilinin daxili imkanlarından, söz yaradıcılığı vasitələrindən daha geniş istifadə olunmuşdur. Onu da qeyd etmək lazımdır ki, “İngiliscə-türkcə-rusca-azərbaycanca hüquq terminləri lüğəti” dörd dilli lüğətdir. Bu da hüquq sahəsində ilk təşəbbüsdür.

Son illərdə maliyyə-bank idarələrində, mühasibat uçot işlərində iqtisadi terminlərdən səmərəli və düzgün istifadə olunması zərurəti meydana gəlmişdir. Müstəqil Azərbaycanın demokratik inkişaf yoluna qədəm qoyması ölkə iqtisadiyyatında bazar münasibətlərinin bərqərar olması, sahibkarlıq fəaliyyətinin genişləndirilməsi ilə bağlı iqtisadiyyat elminin özü də gündən-günə inkişaf edir. İndiyədək respublikamızda əksər hallarda maliyyə-bank, uçot- hesabat sənədləri, bank-işləri, həmçinin rəsmi razılaşmalar rus dilində aparılmış ümumiyyətlə iqtisadi terminlərin Azərbaycan dilində işlənməsi systemsiz olmuşdur. Bütün bunlar iqtisadi fəaliyyətin müxtəlif sahələrini əhatə edən rusca-azərbaycanca lüğətlər tərtib etməyi zəruri tələbata çevirir. Bu məqsədlə iqtisadiyyatla bağlı bir sıra “Rusca-Azərbaycanca siyasi iqtisad terminləri sözlüyü” (Bakı, 1983), “Maliyyə-kredit terminləri lüğəti”, (Bakı, 1994) nəşr olunmuşdur. Bu lüğətlərin böyük bir qismi artıq köhnəlmiş, bazar iqtisadiyyatına keçidlə bağlı ölkədə ictimai-siyasi həyatla əlaqədar yeni qurumların və təşkilatların fəaliyyəti ilə, beynəlxalq valyuta-kredit, bank işləri ilə bağlı yeni terminlər yaranmışdır.

Respublikamızın ictimai həyatının bütün sahələrində köklü dəyişikliklər baş vermişdir. Ölkə iqtisadiyyatında aparılan iqtisadi islahatlar, həmçinin bazar tipli iqtisadiyyata keçid iqtisadçıların, sahibkarların, təsərrüfatla məşğul olan insanların, həmçinin bütün ölkə vətəndaşlarının istifadə etdiyi dil bazasının genişlənməsinə, yeni terminlərin yaranmasına şərait yaratdı. Buna uyğun olaraq birbirindən əhatə dairəsinə görə fərqlənən müxtəlif iqtisadi lüğətlər meydana gəldi. Lakin indiyə kimi dərc olunmuş lüğətlər heç də bu sahədə olan ehtiyacı tam ödəyə bilmirlər, məhz buna görə də yeni lüğətin işlənilib hazırlanması zərurəti meydana gəlmişdir. Çoxsaylı tələbələrin, tədqiqatçıların, sahibkarların, təsərrüfat rəhbərlərinin,

iqtisadi xidmət işçilərinin, iqtisadçı alimlərin, iqtisadiyyatla maraqlanan çoxlu sadə insanların maraqlarına uyğun olaraq geniş, çox yüksək keyfiyyətli lüğət hazırlanmışdır. İqtisadiyyatın tətbiqi, elmi-nəzəri, istehsal və maliyyə, iqtisadi fəaliyyətin mikroiqtisadi və makroiqtisadi aspektlərini əhatə edən “İzahlı iqtisadi terminlər lüğəti” nəşr olunmuşdur¹.

Təqdim olunan bu lüğətdə əvəllki lüğətlərdən fərqli olaraq iqtisadiyyatın - maliyyə-kredit, bank, sığorta, mühasibat -uçot, beynəlxalq valyuta-kredit, audit sahələrini əhatə edən səkkiz mindən çox termin toplanmış, onların azərbaycanca izahı verilmişdir. Bu terminlərin hər biri haqqında definisiya xarakterli konkret izahın verilməsi oxucunu maraqlandıran ilkin informasiyanı əldə etmək imkanı yaradır. Bununla yanaşı, hər hansı bir termin həmin sahədə bir neçə mənada işlənirsə, onların hər biri haqqında ayrıca məlumat verilir. Eyni termin iqtisadiyyatın müxtəlif sahələrində fərqli mənalarda işləndiyi hallar da lüğətdə əksini tapmışdır.

Lüğət son illərdə nəşr olunmuş müxtəlif lüğətlərdən, iqtisadiyyatla bağlı elmi-nəzəri ədəbiyyatlardan, dərsliklərdən, dövrü mətbuatdan, qanunlardan, təlimatlardan, normativ sənədlərdən və digər mənbələrdən termin və termin-söz birləşmələrinin seçilməsi əsasında tərtib edilmişdir. Bununla yanaşı lüğətin hazırlanmasında mənbə kimi çoxsaylı ingilis, rus, fransız, alman və türk dillərində olan lüğətlərdən də istifadə edilmişdir.

Müstəqilliyimizlə bağlı son illərdə cəmiyyətimizin beynəlxalq aləminə birbaşa inteqrasiyası bir sıra alınma terminlərin dilimizə daxil olunmasını, işlənməsini şərtləndirmişdir. Bunu nəzərə alaraq lüğətdə terminlər, termin-söz birləşmələri lüğətçilik işində müəyyənləşdirmiş meyar və prinsiplər əsasında verilmiş, aşağıdakı qanunauyğunluqlar gözlənilmişdir:

1. terminlərin Azərbaycan dilində qısa, dəqiq, aydın, konkret izahı verilmişdir;
2. terminlər beynəlmiləl mahiyyətlidirsə elə həmin terminin

---

¹ Ə.M.Abbasov Ə.M. , Bağırov M.M. ,Bağırov D.A. , Pürhəni D.A. . İzahlı iqtisadi terminlər lüğəti. Bakı, 2005.

özü də saxalınılmış və izahı verilmişdir;

3. dublet terminlərdən yalnız anlayışın məzmununu da-ha dəqiq ifadə edənlər seçilmiş və izah edilmişdir.

Lüğətdən aydın olur ki, Azərbaycan dilində iqtisadiyyatla bağlı terminoloji sistem formalaşmışdır. Yeni anlayışların ifadəsi üçün alınma sözlərdən çox sözseçmə prinsipinə - ya dilin lüğət tərkibində işlənən, ya da kalka yolu ilə yaradılan terminlərə üstünlük verilmişdir. Müsbət haldır ki, lüğətdə bu ixtisasa aid terminlərin böyük bir qismi ana dilimizdə işlənən sözlərlə verilmişdir. Lüğətdə terminlərin böyük bir qismini iki və daha artıq sözdən ibarət mürəkkəb terminlər və termin-söz birləşmələri təşkil edir. Beynəlxalq və alınma terminlər Azərbaycan dilinin qayda-qanunlarına uyğunlaşdırılaraq izahı verilmişdir.

2005-ci ildə Terminologiya Komissiyasının qərarı ilə “Azərbaycanca-latinca-türkcə qısa biologiya terminləri lüğəti” (tərtibçilər T.H.Talıbov, T.B.Məmmədli), “Maliyyə terminlərinin izahlı lüğəti (N.Ağayev)”, “İzahlı onomastika terminləri lüğəti” (Q.Məşədiyev, N.Seyidəliyev), “İzahlı iqtisadiyyat terminləri lüğəti” (Bakı, 2005), “Rusca-azərbaycanca zooloji terminlər lüğəti” (akad M.Musayev, prof.N.Abbasov, prof. Q.Mustafayev, T.Mikayılov), “Rusca-azərbaycanca-ingiliscə kimya terminləri lüğəti” (M.Rəhimov) müzakirə olunub təkmilləşdirildikdən sonra nəşr olunmuşdur. Terminologiya Komissiyasının tövsiyəsi ilə izahlı lüğətlərin tərtibinə geniş yer verilmişdir. İndiyədək daha çox ikidilli, çoxdilli lüğətlərə üstünlük verilirdisə, son dövrlərdə izahlı lüğətlərin tərtibi mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Terminologiya Komissiyasının qərarı ilə nəşr olunan “Rusca-azərbaycanca zooloji terminlər lüğəti”ndə rus dilində verilmiş terminlərin Azərbaycan dilində qarşılığı, sonra isə həmin termin haqqında dəqiq, qısa, konkret izahları verilmişdir. 13000-dən artıq termin toplanmışdır. Rus və Azərbaycan dillərinə başqa dillərdən keçmiş terminlərin mənşəyini göstərən məlumatların verilməsi də lüğətin üstün cəhətlərindən biridir. Kitabın sonunda verilən Azərbaycan dilindəki termin və anlayışların əlifba göstəricisi lüğətdən azərbaycanca-rusca lüğət kimi istifadə etməyə də imkan verir.

Son illər Azərbaycan dilinin terminologiyası ilə bağlı nəşr olunan bu lüğətlər dilin terminoloji bazasının formalaşmasında əhəmiyyətli rol oynayır. Lüğətlərin çapı nizamlanma prosesinin sürətlənməsinə təsir edir. Nizamasalma prosesində yaradılan hər bir yeni lüğət müəyyən sahənin terminlər toplusunu özündə birləşdirir.

Bu illərdə terminoloji lüğətçilik daha artıq elmi mahiyyət kəsb etmiş, elmi əsaslar üzərində qurulmuş, onun nəzəri cəhətinə verilən diqqət artmışdır. Terminoloji lüğətlərin əsas məqsəd və vəzifəsi elmi dilin leksikasını toplayıb sistemləşdirməkdən, lüğətə daxil edilən vahidlərin qrammatik-semantik-üslubi xüsusiyyətlərini dəqiqləşdirib izah etməkdən, həmin terminlərin lüğətin müəyyən tipində (birdilli, ikidilli, çoxdilli və izahlı) verilməsinin mümkün və vacib olmasını təyin etməkdən ibarətdir.

Terminoloji lüğətlərin sözlüyünün tərtibi həmişə diqqət mərkəzində olmuşdur. Lüğətlərin sözlüyünün tərtibində bu və ya digər terminin həmin elm sahəsinə aid olub-olmaması başlıca məsələlərdəndir. Bəzən lüğətin həcmi sünü artırmaq məqsədi ilə müxtəlif sahələrin terminləri sözlüyə daxil edilir. Bu isə lüğətdə qarışıqlıq yaradır. Terminoloji lüğətlər mövzusunə, vəzifəsinə, xarakterinə, əhatə dairəsinə, terminoloji leksikanı təqdim etmə üsullarına, strukturuna görə müxtəlifdir. Onlardan bir qisminə ana dilində işlədilən terminlər verilir və izah olunur, digər qisminə başqa dillərə məxsus terminlərin ana dilindəki müvafiq ekvivalentləri göstərilir. Bu baxımdan terminoloji lüğətlər müxtəlif qruplara ayrılır: ikidilli, çoxdilli, izahlı terminoloji lüğətlər. İkidilli və üçdilli terminoloji lüğətlər daha çox tərcümə xarakteri daşıyır. Bu lüğətlər tərcümə lüğətlərinə oxşasa da müəyyən prinsiplərinə görə onlardan fərqlənir.

Terminoloji lüğətlərin struktur növləri dil əhatəsinə görə, terminlərin təhlil olunma xarakterinə, lüğətdə seçilib veriləcək terminlərin məqsəd və vəzifələrinə görə müəyyən olunur.

B.M.Leyçik terminoloji lüğətlərin struktur növlərindən bəhs edərkən göstərir ki, bir sıra lüğətlər quruluşca kompleks xarakter daşıyır. Məsələn, izahlı lüğət, tərcümə lüğəti. Tərcümə lüğəti eyni zamanda tezlik xarakterlidir.

Q.N.Denisev terminoloji lüğətləri struktur cəhətdən təsnif edərkən aşağıdakı cəhətləri əsas götürür: 1. Təsvir obyektı; 2. Təyinetmə və tələb olunan tip; 3. Struktur; 4. Həcm; Leksik materialın seçilməsi; 6. Dillərin sayı; 7. Təsvir olunan vahidin xarakteri və forması; 8. Keçmiş terminologiyaya münasibət; 9. Normativlik¹.

Bu parametrlər həm klassik leksikoqrafiyada, həm də texniki leksikoqrafiyada terminoloji lüğətlərin meydana gəlməsində mühüm rol oynayır. Göstərilən parametrlərin düzgün seçilməsi normativ terminoloji lüğətlərin formalaşmasının əsasıdır.

Lüğət yaradılmasının bütün prosesi kimi sözlüyün tərtibi adətən mərhələ-mərhələ gedir. Bu, gələcək lüğətin əsas əlamətlərini müəyyənləşdirmək üçün bir sıra leksikoqrafik problemlərin tədrici həlli ilə əlaqədardır. Bu prosesdə aşağıdakı ardıcılıq gözlənilməlidir: öncə, lüğətdə təsvir olunan və onun mövzu əhatəsini təyin edən xüsusi leksik-terminoloji lay (təbəqə) müəyyənləşdirilməlidir. S.B.Qrınev terminoloji lüğətlərin strukturuna mövzu oriyentasiyasından əlavə, müvəqqəti oriyentasiyanı (neologizmlər lüğətini, müasir leksikanı, tarixi lüğətləri), dil oriyentasiyasını da (birdilli, ikidilli və çoxdilli lüğətləri) daxil edir.

Terminoloji lüğətlərin mövzu oriyentasiyası təyin olunduqdan sonra onun vəzifəsi müəyyən olunur. Belə lüğətlərin vəzifəsi ondan istifadə xarakteri ilə təyin olunur. Hazırda tərtib olunan lüğətləri tərtib etmə baxımından üç yerə bölmək olar: a) izahlı, b) izahlı – tərcümə c.) tərcümə.

Bununla yanaşı funksional xüsusiyyətləri nəzərə alaraq, terminoloji lüğətlərin 2 əsas növü tərcümə- izahlı lüğətlər daha əhəmiyyətlidir.

Müstəqillik illərində tərtib olunan terminoloji lüğətləri məqsəd və vəzifəsinə görə aşağıdakı kimi qruplaşdırmaq olar.

1. Tərcümə lüğətləri
2. İzahlı lüğətlər
3. Tədris lüğətləri

---

¹ Денисов Г.Н. Лингвистические проблемы научно-технической терминологии. М., Наука, 1970, с.11.

4. Ensiklopedik lüğətlər

Tərcümə lüğətləri müəyyən elm sahəsinə aid olan leksik-terminoloji və qarışıq sahə vahidlərinin əsas qismini əks etdirir. Tərcümə terminoloji lüğətləri tərcümə işində çox mühüm rola malikdir. Tərcümə xarakterli lüğətlərin əlavələrində qrammatika və digər dilin fonetik sisteminin təsviri, ifadələr və ixtisasların siyahısı, ölçü sistemləri haqqında məlumatlar şərti işarələrin şərh (şifrələrin açılışı) verilə bilər. Hazırda tərcümə lüğətləri çoxluq təşkil edir. (daha çox ingiliscə -azərbaycanca –rüsca- türkcə dördillik lüğətlər tərtib edilir). Terminologiya Komissiyasının qərarı ilə 60-a qədər tərcümə lüğəti nəşr olunmuşdur.

İzahlı terminoloji lüğətlər birdillik terminoloji lüğətlər içərisində başlıca yer tutur. Bu tip terminoloji lüğətlərin əsas xarakterik xüsusiyyəti ondan ibarətdir ki, burada terminlərin bir sıra səciyyəvi əlamətləri qısaca şərh edilir, ayrılıqda hər bir terminoloji vahidin məzmunu açılır. Belə lüğətlərdə ən müxtəlif işlənmə məqamlarında terminin kəsb edə biləcəyi elmi anlayışlar diqqətdən kənar qalmır.

İzahlı TL-lər terminoloji vahidin ən mühüm xüsusiyyətlərini, ilk növbədə, semantikasını açır, ikincisi belə lüğətlər təkcə terminin mənasını açmaqla məhdudlaşmır bəzən misallarla izah edilir.

İzahlı lüğətlərin maddi bazasını terminoloji vahidin siyahısı, kartateka nəzəri bazasını isə terminlərin tərtib prinsipləri, terminoloji mənalardan müəyyənləşdirilməsi, simvollar, üslubi işarələr, yəni materialların seçilməsi və s. təşkil edir.

Birdillik – izahlı terminoloji lüğətlər elmi dilimizin normalaşmasını, zənginləşməsini, lüğət tərkibinin təkmilləşməsini meydana çıxarmaq üçün yaradılır. Terminoloji vahidlərin seçilməsi, lüğətə salınması, onların qrammatik-semantik-üslubi əlamətlərinin qeydə alınması belə lüğətlərin normativliyini göstərir. Odur ki, birdillik – izahlı lüğətlərə normativ lüğətlər də deyilir.

İzahlı TL-də terminlər əlifba üsulu ilə düzülür, əsas terminlər baş söz kimi verilir. Əsas maddədə mövzu ilə bağlı terminlər daxili əlifba sırası ilə qruplaşdırılır.

İzahlı TL-in lüğət məqaləsi iki hissədən ibarət olur. Birinci hissə qısa olur. Bu hissə mikrosahədir, ancaq termindən ibarətdir. İkinci

hissə terminin semantik strukturundan qurulur. Bu hissə terminin semantik təsvir sistemidir. İkinci hissə isə semantik sahədir.

İzahlı TL-lər bir sıra spesifik xüsusiyyətlərinə görə digər tip lüğətlərdən fərqlənir. Belə lüğətlər mürəkkəb və çoxaspektli xarakter daşıyır. Həmçinin bu lüğət kompleks xarakter daşıyır. Eyni vaxtda tezlik lüğətinin funksiyasını da yerinə yetirir.

Beləliklə, izahlı TL-lər dilimizin terminoloji leksikasını hər bir sahə üzrə elmi potensialımızın səviyyəsini və dəyişkənliyini inikas etdirir.

Tədris lüğətlərinin məqsədi tədris prosesində istifadə olunan terminlərin, yəni ən çox işlənən, ən zəruri işlədilən leksik-terminoloji vahidlərin miqdarını verməkdir. Tədris lüğətləri minimum 2500 terminoloji vahiddən ibarət ola bilər. Elmin əsas fundamental vəziyyəti, mahiyyəti belə lüğətlərdə əks olunmalıdır.

Tədris lüğətləri üçün həm dil materialları, həm də əsas leksika seçilməlidir. Şübhəsiz, bu məsələ, hər bir lüğətdə mərkəzi yer tutur. Tezlik göstəricisi əsas leksikanın seçilməsində mühüm meyarlardandır. Tezlik prinsipinə görə tədris lüğətləri üçün leksikanın seçilməsində üç aspekt götürülür: 1) kəmiyyət; 2) semantika (tematik mövzular); 3) digər tip lüğətlərlə spesifik əlaqə.

Tədris lüğətləri daha çox semantik prinsip əsasında qurulur. Bu prinsipə görə bir bilik sahəsi müxtəlif tematik qruplara ayrılır. Məsələn, coğrafiya elmində işlədilən terminlər bu prinsipə görə iki terminoloji yuva blokunda birləşə bilər:

Birinci terminoloji yuva bloku: 1) təbii coğrafi obyektlər; 2) təbii coğrafi proseslər;

İkinci terminoloji yuva bloku: 1) Süni coğrafi obyektlər; 2) Süni coğrafi proseslər; 3) Coğrafi metod və üsullar; 4) coğrafi vasitə və xüsusiyyətlər; 5) coğrafi elmlər və sahələr; 6) coğrafi mütəxəssislər.

Tədris lüğətləri tərkib və quruluşca üç hissədən ibarətdir. Əsas hissə (struktur, proses, daxili tərəf və s.) Valentlik hissə (modellər); terminoloji mikrosistem hissə (semantik variant və komponent və s.) Belə lüğətlər daha çox tematik prinsip əsasında qurulur.

Əlifba düzülüşündən (tərtibindən) istifadə edilən müasir terminoloji izahlı, tərcümə və tədris lüğətlərində semantik əlaqəli,

formaca uyğun terminlər, çoxmənalı terminlərin ayrı-ayrı mənaları məqalələr şəklində şərh etmək meyili üstünlük təşkil edir. Mənaca müxtəlif terminlər terminoloji lüğətlərdə dürüst hüdudlandırılmalı və ayrıca məqalələr formasında verilməlidir. Bu, lüğətlərdən istifadə effektivliyin artmasına və ondan istifadə edənlərin səhvə yol verməməsinə şərait yaradır. Ona görə də TK qərarı ilə iqtisadiyyat və tarixlə bağlı terminoloji lüğətlər nəşr edilmişdir. Son dövrlərdə sahələr üzrə ensiklopedik lüğətlər də nəşr edilir. Z.Səmədžadənin redaktorluğu ilə “Böyük ensiklopedik iqtisadiyyat terminləri lüğəti” nəşr edilmişdir. Bu ensiklopediya həmin sahə ilə bağlı terminoloji sözlüyü tam şəkildə əhatə etmişdir. Terminlər məqalələrlə verilmiş, elmin inkişaf səviyyəsi bu anlayışlarda ifadə edilmişdir.

Hazırda nəşr edilən lüğətlərin isə əsas hissəsini ikidilli terminoloji lüğətlər təşkil edir. İkidilli lüğətlərin özləri də dörd növə bölünür: 1) Yalnız ikidilli sözlük verilmiş lüğətlər; 2) obyekt dildə terminin özü ilə yanaşı, onun qısa izahı da verilir; 3) obyekt dildə terminin tam izahı verilir; 4) milli terminlərin birinci, rus dilində işlənən terminlərin isə ikinci dildə verildiyi lüğətlər .

İkidilli terminoloji lüğətlər artıq qeyd etdiyimiz kimi, dilin terminologiyasının inkişafında mühüm rol oynayır. Terminoloji tərcümə lüğətlərinin əsas vəzifəsi bir dilin terminlərinin mənasını başqa dilin vasitələri ilə düzgün əks etdirməkdir. Tərcümə lüğətçiliyində terminlərin mənasını açmaq üçün dörd üsul tətbiq olunur: 1. Tərcümə etmə; 2. Sinonimlik; 3. İzahetmə; Kalka və ya alınma söz.

Son illər Azərbaycan dilində terminoloji lüğətlərdən çoxdilli lüğətlər də kifayət qədər nəşr olunmuşdur. Burada əsas fərq isə ondan ibarətdir ki, müstəqillik illərində nəşr edilən çoxdilli lüğətlərə tələbat artmışdır . Belə ki, sovet dövründə nəşr olunan lüğətlərdə, əsasən, rus və Azərbaycan dili terminləri müqayisə edilirdisə, son dövrlərdə nəşr olunan lüğətlər içərisində çoxdilli lüğətlərin sayı da nəzərə çarpacaq dərəcədə artmışdır. Göründüyü kimi, müstəqillik əldə etdikdən sonra dilimizin terminologiyası ilə bağlı kifayət qədər lüğətlər tərtib edilmiş və sovet dövründən fərqli olaraq bu lüğətlər təkcə rus dili ilə bağlı ikidilli lüğətlər deyil. İkidilli və çoxdilli

terminoloji lüğətlərin nəşri eyni zamanda sahə terminologiyasının əsas məsələlərindən biri olan başqa dildə qeydə alınmış terminlərinin qarşılıqlarının tapılmasıdır. Bu yolla milli ədəbi dilin terminoloji bazası zənginləşir. Bu zaman çox vaxt kalka üsulu ilə yeni sözlər yaradılır. Bəzən isə sözlər mənbə dildə olduğu kimi saxlanılır və söz yalnız dilin qaydalarına tabe edilərək qeydə alınır. Məsələn, Aqrar sənaye – аграрная промышленность, fermer təsərrüfatı – фермерское хозяйство, aqrar islahat – аграрная реформа¹. Verilən nümunələrdən görüldüyü kimi, xüsusən də söz birləşməsi ilə ifadə olunan terminlər dilimizdə tərcümə yolu ilə verilir. Bəzən isə yarımçıq kalkalardan istifadə olunur. Məsələn, aqrədəyişiklik – агроизменение, aqroislahat – агрореформа . Bəzi terminlər isə olduğu kimi verilir, yalnız səslənmə dilimizin qaydalarına uyğunlaşdırılır. Məsələn, analiz – анализ, assosasiya – ассоциация . Verilmiş nümunələrdə alınma terminlərin dilimizdə işlənməsi öz əksini tapır.

İkidilli terminoloji lüğətlərin digər növündə isə termindən sonra onun qısa izahı verilir ki, bu da terminlərin seçilməsi prosesində mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Məsələn, Benchmark test – 1. Etalon test (sınaq). Eyni istismar şəraitində müxtəlif sistemlərin istehsal güclərini və yaxud buraxma qabiliyyətini qiymətləndirmək üçün aparılan universal test. 2. Attestasiya testi (sınağı). Sistemin digər eyni sistemlə müqayisədə sınaq yoxlamalarının aparılması;

Beta factor – beta əmsalı. Tələbata görə tezlik resurslarının istifadə olunmasını qiymətləndirmək üçün bu əmsaldan istifadə olunur.

Verilmiş nümunələrdə anlayışların Azərbaycan dilində qarşılığı və izahı verilir. Sahə terminologiyasının nizama salınması mərhələsində isə anlayışın dəqiq tərifinin verilməsi əsas şərtlərdən biridir. Lakin bəzi lüğətlərdə terminlərin Azərbaycanca qarşılığı verilsə də Azərbaycan dilində mənimsənilmə formaları verilmir. Məsələn, “İngiliscə Azərbaycanca izahlı kompüter terminləri” və

---

¹ Qasımov F., Hüseynova A. İqtisadi terminlər tezaurusu, B. Elm və təhsil, 2011, 156 s., s.5.

“İnformatika telekommunikasiya radioelektronika” (Bakı - 2004) lüğətinə nəzər salaq.

Dolby Digital – Dolby digital formatı. Səs fayllarının kodlaşma sistemidir. Dolby laboratories kompaniyası tərəfindən işlənib hazırlanıb və beynəlxalq standart kimi işlədilir

Dos attack – Hücüm sistemi. İnternet istifadəçisi xidmətinin normal işləməsinin qarşısını almaq üçün yaradılan əngəllər

Magic Number – kod sistemi.

Neon indicator – neon lampalı indikator, neon indikator

Nesting level – qoyulma səviyyəsi, qoyulma dərinliyi

Net efficiency – sahə təsirinin yekunlaşdırıcı, tamamlayıcı əmsalı.

POS machine – kassa avtomatı, ticarət terminalı.

Positive Balance – müsbət nəticə.

Portable computer – portativ kompüter. Əldə daşına bilən kompüter.

Post office – poçt stansiyası, poçt ofisi, poçt.

Verilən misallarda terminlərin qarşılıqlı bir neçə dublet terminlə ifadə edilmişdir. Lakin terminoloji lüğətlərin əsas vəzifəsi xüsusi leksikasının təsviri deyil, onların mənimsənilmə formalarını da müəyyənləşdirməkdir. Bu bir sıra lüğətlərdə öz əksini tapmışdır. Xüsusilə, fizika-riyaziyyata aid terminoloji lüğətlərin tərtibinə başlamaq üçün vacib olan şərtləri sadalayarkən əslində terminoloji lüğətlərin ümumi tərtib prinsipləri olduqca aydın şəkildə izah edilir: Fizika-riyaziyyata aid terminoloji lüğətlərin tərtibinə başlamaq üçün aşağıdakı məsələləri həll etmək lazımdır: Ümumən dəqiq elmlərin, xüsusən fizika-riyaziyyat elminin əsas anlayışlarını müəyyənləşdirmək. Həmin anlayışların definitivliyini müəyyənləşdirmək və anlayışları sistemə salmaq. Əgər mövcud terminoloji sistem bu və ya başqa şəkildə pozulmuşdursa, onu müəyyən bir meyar əsasında təkmilləşdirmək zəruridir.

Fizika-riyaziyyat terminləri üçün verilən bu xüsusiyyətlər, demək olar ki, bütün terminoloji lüğətlər üçün bir əsas rolunu oynayır.

Son illər nəşr edilən ikidilli lüğətlər demək olar ki, standartlara cavab vermir. Məsələn, 2011-ci ildə nəşr edilmiş “İqtisadi terminlər tezaurusu”nda sözlər Azərbaycan dilində verilir və onların qarşılığı rus dilinə tərcümə edilir. Bu zaman isə terminoloji lüğətlərə qoyulmuş tələblərin heç biri gözlənilmir. Hazırda izahlı lüğətlərdə terminlərin izahları daha dəqiq, düzgün aydınlaşdırılır. Məsələn, “İzahlı fizika-riyaziyyat terminləri lüğəti”ndə termin verilir, əgər termin alınmadırsa onun hansı dildən alındığı qeyd edilir və mənbə dildəki yazılışı verilir, daha sonra terminin izahı verilir. Terminin beynəlxalq işarəsi varsa sonda o da qeyd olunur. Məsələn,

Dina – (*yun.* dinamis – qüvvə, güc) – SQS vahidlər sistemində qüvvə vahidi; Dina 1q kütləyə təsir edərək onu 1sm/san² təcillə hərəkət etdirən qüvvəyə deyilir. Dun və ya dyn ilə işarə olunur. Diffuziya – (*lat.* Diffusio – yayılma, axma) – bir-birinə toxunan maddələrin atom və ya molekullarının istilik hərəkəti nəticəsində qarşılıqlı nüfuz etməsi hadisəsi. Maddənin sistemdə qeyri-müntəzəm paylanması diffuziya üçün əlverişli şəraitdir¹. Belə izahlar terminin definisiyasını sistemləşdirməyə imkan verir.

2007-ci ildə Elmir Vəlizadənin rəhbərliyi ilə hazırlanmış “Vindos əməliyyat sisteminin sözlüyü”, Turan Məmmədlinin “Biologiya terminlərinin izahlı lüğət”i, M.R.Babayevin “Torpaq-şünaslıq və aqrokimya üzrə izahlı lüğət”i, A.Abbasov, M.Quliyeva, E.Cəfərovanın “Rusca-ingiliscə idman terminləri” lüğəti, “Soyuq silahın kriminalistik ekspertizası üzrə xüsusi terminlər lüğət”i, Akif Abbasovun “Azərbaycanca-ingiliscə pedaqoji-psixoloji terminlər lüğət”i müzakirə olunub təkmilləşdirildikdən sonra nəşr olunmuşdur. İzahlı lüğətlərin tərtibinə də geniş yer verilmişdir. Belə ki, indiyədək daha çox ikidilli, çoxdilli lüğətlərə üstünlük verilirdisə, son dövrlərdə izahlı lüğətlərin tərtibi mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Terminologiya Komissiyasının qərarı ilə nəşr olunan “Geologiya terminlərinin izahlı lüğət”i (baş redaktor: Akif Əlizadə, məsul redaktorlar: Qurban Əliyev və Aydın Pənahov) böyük maraq doğur-

¹ Sadıqova S.A. İzahlı fizika-riyaziyyat terminləri lüğəti. B., Elm, 1998, səh.17.

muşdur. Lüğətə altı min üç yüzə qədər termin və termin birləşmələri daxil edilmiş və onların geniş izahı verilmişdir. Lüğətdə xarici tədqiqatçıların geoloji-axtarış və geoloji-kəşfiyyat təcrübəsi və geniş əhatəli nəzəri – tətbiqi məsələlərlə bağlı olan məlumatlar, habelə müxtəlif elm sahələrində qəbul edilmiş və geoloji ədəbiyyatda tez-tez rast gəlinən termin və anlayışlar öz əksini tapmışdır. Burada əsas məqsəd geologiya sahəsində çalışan mütəxəssislərin (geoloq, geofizik, kəşfiyyatçı, dağ-mədən mühəndisi, ali məktəb müəllimləri, aspirantlar, tələbələr və b.) ədəbiyyatda rastlaşdığı termin, anlayış və adların Yer elmlərinin müasir səviyyəsinə uyğun tərifini verməkdən, habelə Azərbaycan dilində geologiya sahəsində terminologiyayı qaydaya salmaqdan ibarətdir. Lüğətə daxil edilmiş termin və anlayışlar öz əhəmiyyətinə görə dörd şərti qrupa bölünür və uyğun olaraq təsvir edilir. Birinci qrupa “geosinklinal”, “yer”, “platforma”, “fatsiya”, “formasiya” habelə geoloji elmlərin sahələri kimi geniş əhatəli ümumi geoloji termin və anlayışlar daxildir. Belə terminlərin izahına daha dolğun və böyük həcmli mətn ayrılmışdır. İkinci qrupa birinci qrupun tərkib hissələri olan və ya çox geniş yayılmış ümumi terminlər aid edilmiş və onlar birinci qrupda olduğu kimi, dolğun, lakin qısa yazılmışdır. Bu terminləri ilk dəfə təklif etmiş müəlliflərin adı və nəşr olunma ili terminin adından sonra mötərizədə verilmişdir. Daha az əhəmiyyətli, üçüncü dərəcəli, tək-tək hallarda işlənən, işlədilməsi məsləhət görülməyən terminlər, habelə sinonimlər və “dubletlər” dördüncü qrupa daxil edilmişdir.

Təqdim olunan bu lüğətdə əvvəlki lüğətlərdən fərqli olaraq geologiyanın müxtəlif sahələrinə aid terminlər toplanmış, onların azərbaycanca izahı verilmişdir. Bununla yanaşı hər hansı bir termin həmin sahədə bir neçə mənada işlənirsə, onların hər biri haqqında ayrıca məlumat verilir. Lüğətdə terminlər, termin-söz birləşmələri lüğətçilikdə müəyyənləşdirilmiş meyar və prinsiplər əsasında verilmişdir.

“Azərbaycanca-ingiliscə pedaqoji-psixoloji terminlər lüğət”i (tərtibçi: Akif Abbasov) tərtib etmə baxımından diqqətə layiqdir. Respublikamızın xarici ölkələrilə ictimai-siyasi, iqtisadi, mədəni,

elmi-ədəbi əlaqələrinin genişləndiyi müasir şəraitdə ingilis dilinə dərinlən yiyələnmək tələbatı artmışdır. Buna görə də müxtəlif elm sahələri ilə bağlı ingilis-Azərbaycan dilində lüğətlərin tərtibi günün vacib tələblərdəndir. İndiyə kimi pedaqoji-psixoloji terminlər rus dilində nəşr olunmuşdur. Lakin ilk dəfə olaraq pedaqogika-psixologiya terminlərinin özündə əks etdirən ingiliscə- Azərbaycanca lüğət nəşr olunmuşdur. Lüğətdə 4000-ə qədər terminin dəqiq qarşılığı müəyyənləşdirilmişdir.

Elmi-texniki tərəqqi ilə bağlı kompüter texnikası ictimai həyatımıza daxil olmuşdur. Gündəlik həyatımızda istifadə etdiyimiz kompüter leksikasının təkmilləşdirilməsi zəruri problemlərdəndir. Bunu nəzərə alaraq, Elmir Vəlizadənin rəhbərliyi ilə “Vista” əməliyyat sisteminin və Office 2007 proqram paketinin Azərbaycan dilinə tərcüməsi Terminologiya Komissiyasının texnika bölməsində, t.e.d. Rasim Əliquliyevin rəhbərliyi ilə müzakirə olunmuş, təkmilləşdirildikdən sonra layihə şəklində qəbul olunmuşdur. “Ehtimal nəzəriyyəsi və riyazi-statistika ensiklopediyası” (tərtibçilər: akad. C.Allahverdiyev, AMEA-nın müxbir üzvü A.Hacıyev, f-r.e.n. N.Əhmədova, 25 m.v.); “Elmi fəaliyyətdə istifadə olunan əsas terminlər” (tərtibçilər: AMEA-nın müxbir üzvü R.Əliquliyev, S.Şükürlü, S.Kazımova) “Mediada işlənən alınma sözlərin izahlı lüğəti” (tərtibçi: fil.e.d., prof. Q.Məhərrəmli) təkmilləşdirildikdən sonra nəşr olunmuşdur. Bununla yanaşı “İngiliscə-rusca-azərbaycanca fizika terminləri lüğəti” (tərtibçilər akad. M.İ.Əliyev, f-r.e.d., prof. V.M.Salmanov, f-r.e.d., prof. İ.M.Əliyev), “Azərbaycan-rus-ingilis-türk dillərində fizika terminləri lüğəti” (tərtibçi: f-r.e.d., prof. E.Zamanova), “İzahlı tərcüməşünaslıq terminləri lüğəti” (tərtibçilər fil.e.d. Nizami Tağıyev, fil.e.n. Rüstəm Kamal), “Məhkəmə ballistik ekspertizasına aid terminlərin izahlı lüğəti” (tərtibçi: h.e.n. C.Əhmədov), “Azərbaycan-rus-ingilis-türk-alman-fransız dillərində elektrofizika terminləri lüğəti” müzakirə olunmuşdur. Terminologiyanın standartlaşdırılması məqsədi ilə üç dilli və izahlı lüğətlərin tərtibinə geniş yer verilmişdir. Belə ki, indiyədək daha çox ikidilli, çoxdilli lüğətlərə üstünlük verilirdisə, son dövrlərdə izahlı lüğətlərin tərtibi mühüm əhəmiyyət kəsb edir. “Elmi fəaliyyətdə istifadə olunan əsas

terminlərin izahlı lüğət”i (tərtibçilər: AMEA-nın müxbir üzvü f. r. e. d. R.Əliquliyev, S.Şükürlü, S.Kazımova) nəşr olunmuşdur. Lüğətdə elmi fəaliyyətdə istifadə olunan 1082 terminin ilk dəfə izahı verilir. Respublikamızın ictimai həyatının bütün sahələrində olduğu kimi elmin inkişafı istiqamətində də köklü dəyişikliklər baş vermişdir. Uzun illər ərzində elmin bir çox sahələrinin sistemli şəkildə araşdırılması respublikamızda elmin inkişafına təkan vermişdir. Bu inkişafıla bağlı mütəxəssislər və elmi-tədqiqatla məşğul olan tədqiqatçıların araşdırmaları dil bazasının genişlənməsinə, yeni terminlərin – anlayışların yaranmasına səbəb olmuşdur. Məhz buna görə də, elmin bütün sahələrində çalışan tədqiqatçıların normativ sənədlərin tərtibi zamanı qarşılaşdıqları çətinlikləri aradan qaldırmaq, zəruri ehtiyaclarını təmin etmək məqsədilə elmi fəaliyyətdə istifadə olunan elmi anlayışları (məfhum anlayışları ifadə terminin) özündə əks etdirə bilən lüğətin ana dilində işlənib hazırlanması zərurəti yaranmışdır. Bu nəzərə alınaraq təqdim olunan lüğətdə elmi fəaliyyətdə istifadə olunan terminlər toplanmış və onların ana dilində izahı verilmişdir. Son illərdə cəmiyyətimizin beynəlxalq aləmə birbaşa inteqrasiyası bir sıra alınma terminlərin dilimizə daxil olmasını, işlənməsini şərtləndirmişdir. Bunu nəzərə alan müəlliflər lüğətdə terminləri, termin-söz birləşmələrini müəyyənləşdirilmiş meyar və prinsiplər əsasında vermişlər. Lüğət tərtib olunarkən bu sahədə mövcud olan əsas prinsiplər nəzərə alınmışdır. Beynəlxalq və alınma terminlər Azərbaycan dilinin qayda-qanunlarına uyğunlaşdırılaraq izahı verilmişdir. Lüğətçilik ənənəsinə uyğun olaraq terminlər əlifba sırası ilə verilmişdir. Q.Məhərrəmliyin “Mediada işlənən alınma sözlərin izahlı lüğət”i tərtib etmə baxımından diqqəti cəlb edir. Müstəqillik dövründə kütləvi informasiya vasitələrinin kəmiyyətə artması, qəzet səhifələrində, ekranefirdə müxtəlif, plüralist fikirlərin əks etdirilməsi dilimizin leksik fondunun və ifadə imkanlarının genişlənməsinə səbəb olmuşdur. Təbii ki, bu prosesdə dilə bəzən zərurətdən, bəzən də xüsusi ehtiyac olmadan xeyli alınma söz gəlmişdir. Oxuculara təqdim olunan bu lüğət hazırda mətbuat səhifələrində çoxalmaqla olan həmin alınma sözlərin izahını verməklə ehtiyacları, qismən də olsa ödəmək

zərurətindən yaranmışdır. Lüğətdə bu proseslərdə meydana çıxan söz və terminlərin izahı verilərkən leksik vahidlərin seçilməsində aşağıdakı iki prinsip əsas götürülür. 1. Son illərdə, əsasən, Avropa dillərindən Azərbaycan dilinə keçərək mediada aktiv işlənən yeni alınmalar. 2. Vaxtilə dilimizin leksik fonduna daxil olmuş, müəyyən dövrdə passiv qalmış, lakin indiki – yeni ictimai-siyasi və texnoloji şəraitdə işləkliyini artırmış sözlər. Beləliklə, lüğətdə vaxtilə dilimizin lüğət fonduna daxil olmuş, amma yeni şəraitdə fəallaşmış, işləkliyini artırmış, məna tutumunu bir qədər də genişləndirmiş mətbuatda işlənən 2200-dən artıq alınma sözün izahı verilmişdir. Burada yeni ictimai-siyasi və iqtisadi proseslər, dövlət quruculuğu və hüquqi islahatlar, yeni texnologiyaların tərtibi ilə bağlı mətbuat səhifələrində işlənən sözlərə geniş yer verilmişdir. Terminlərin məna izahı dəqiq, struktur ardıcılığı lüğətçilik prinsipinə uyğundur. Elm sahələrinin inteqrasiyası, elmi biliklərin müxtəlif istiqamətlərdə inkişafı, xarici dövlətlərlə ictimai-siyasi əlaqələrin güclənməsi, elm sahələrində terminoloji bazanın da inkişafına təsir göstərmişdir. Bu nəzərə alınaraq, Azərbaycan dilində işlənən, o cümlədən yeni yaranan terminlərin toplanması, aprobeşiyası və tətbiqinin sürətləndirilməsi, dilimizdəki elmi-texniki anlayışların vahid sistem əsasında təkmilləşdirilməsini həyata keçirmək dövrün tələbidir. Onları ayıran və elmlərin bu şəkildə bölünməsinə səbəb olan amillər, həmçinin onların hər birinə məxsus olan anlayışlar sisteminin müxtəlifliyi hər bir elm sahəsinə aid müəyyən terminlər sisteminin yaranmasına səbəb olur. Ayrı-ayrı bilik sahələrinə aid terminlərə xas olan xüsusiyyətlərin ümumi cəhətləri xüsusi olaraq, yəni müstəqil şəkildə öyrənilməsinə tələb edir. Dilin inkişaf səviyyəsi, zənginləşməsi daha çox elm sahələrində baş verən yeniliklərlə bağlıdır.

Bununla da nəşr olunmuş lüğətlərdə anlayış ifadə edilir, dilimizin fonomorfoloji qanunauyğunluqlarına, yəni həm xarici qışası, həm daxili mənası və definitiv-təsviri məzmunu alınan dilə mümkün qədər uyğunlaşdırılmış, alınma terminin adekvat verilməsi tendensiyası fəallaşmışdır. Belə Avropa mənbəli terminlərin təsnifatı, sistemləşdirilməsi elmi-texniki terminologiyanın normalaşdırıl-

masında mühüm əhəmiyyətə malikdir. Məhz təsnifat əsasında terminlərin reseptor dildə assimilyasiyası - alınan leksik maddi formanın fonetik, qrafik, qrammatik və leksik-semantik xarakteristikasını alan dilin müvafiq normasına yaxınlaşması yolu ilə mənimsənilməsi, milli dilin tələblərini ödəməsi və konkret olaraq hansı formada dilə qəbul edilməsi amilləri müəyyənləşdirilir. Mənimsəməyə görə alınan terminin alan dilin fonetik və morfoloji normalarına formal şəkildə uyğunlaşması, dilin müxtəlif funksional üslublarında işlənməsi, dilin söz yaradıcılığı qaydalarına uyğun gəlməsi, alan dilin öz sözləri ilə birləşmələr yaratması, yaxın sinonimlərdən fərqlənməsi alınma sözün mənimsənilmə dairəsini təyin etmənin əsas meyarlarıdır.

Terminologiyanın nizama salınması yollarından ən başlıcası müxtəlif sahələr üzrə terminlərin yaradılması, toplanması və sistemə salınmasıdır. Lüğətlər tərtib edən zaman nəzərə almaq lazımdır ki, müəyyən sahəni əhatə edən terminlər tam əhatə olunsun. Eyni zamanda respublikamızda indiyə qədər elm və texnikanın müxtəlif sahələrində rus dilinin aparıcı rolunu nəzərə alaraq terminoloji lüğətlərin ən azı üç - Azərbaycan-İngilis-rus dilində tərtib olunur. Son illərdə Azərbaycanın Türkiyə ilə işgüzar əlaqələrinin genişlənməsi, türk mütəxəssislərinin Azərbaycanda və Azərbaycan mütəxəssislərinin Türkiyədə fəaliyyətləri elm və texnika sahələrində terminoloji lüğətlərin tərtibini zəruri edir. Bu baxımdan terminoloji lüğət tərtib edən zaman türk dilinin də cəlb olunması mühüm əhəmiyyət kəsb edir.

Azərbaycan elminin dünya elminə inteqrasiyasının sürətlənməsi, Azərbaycan dilinin terminoloji arealının müasir metodlarla zənginləşməsi, “elektron hökumət” erasına hazırlığın güclənməsi mərhələsində dilimizdə işlənən, eləcə də yeni yaranan terminlərin toplanması, aprobeşiyası və tətbiqinin sürətləndirilməsi, onları sistemləşdirən terminoloji lüğətlərin elektron variantlarının yerləşdirilməsi üçün 2010-cu ildə Terminologiya Komissiyasının WEB portalı yaradılmışdır. AMEA RH qərarı ilə Terminologiya Komissiyası ilə AMEA-nın İnformasiya Texnologiyaları İnstitutu tərəfindən Veb-portalın yaradılmasında əsas məqsəd mövcud lüğətləri

vahid mərkəzə toplamaq, elmin və texnikanın müxtəlif sahələrində çalışanlara gündəlik işlərində rastlaşdıqları terminlərin izahını, müxtəlif dillərdə qarşılığını tapmağa, həmçinin termin yaradıcılığına cəmiyyətin müxtəlif təbəqələrini cəlb etməkdir. Elm sahələrinin inteqrasiyası, elmi biliklərin müxtəlif istiqamətlərdə inkişafı, xarici dövlətlərlə ictimai-siyasi əlaqələrin güclənməsi, elm sahələrində terminoloji bazanın da inkişafına təsir göstərmişdir. Bu nəzərə alınaraq, Azərbaycan dilində işlənən o cümlədən yeni yaranan terminlərin toplanması, aprobasiyası və tətbiqinin sürətləndirilməsi dilimizdəki elmi-texniki anlayışların vahid sistem əsasında təkmilləşdirilməsi həyata keçirilir. Dilin inkişaf səviyyəsi, zənginləşməsi daha çox elm sahələrində baş verən yeniliklərlə bağlıdır. Dilimizin qorunması və inkişafı istiqamətində mövcud olan problemlərdən başlıcası dilimizdə terminologiyada baş verən dəyişiklikləri nəzərə alaraq, onun inkişafını düzgün istiqamətləndirməkdir. Dilimizin qorunması, saflığının təmin olunması və inkişaf etdirilməsi istiqamətində qarşıda duran vəzifələrin həyata keçirilməsində terminologiyanın nizama salınmasının mühüm rolu vardır. 2011-ci ildə “İzahlı inşaat terminləri lüğəti” (tərtibçi: Təranə Xəlilova), “Bank-maliyyə terminlərinin izahlı lüğəti” (tərtibçilər: f.r.e.d., prof. Ruslan Sədirxanov, i.e.d., prof. Rasim Həsənov) “Azərbaycan-rus-ərəb mənşəli eyniköklü sözlər lüğəti” (tərtibçilər: Y.Alxasov, F.Məzəmli); “Nəbatət terminlərinin izahlı lüğəti” (tərtibçilər: O.İbadlı, N.Hüseynova, E.Səfərova, A.Zərgərli); “Hüquq ensiklopediyası” (tərtibçi: E.Əfəndiyev; redaktor: F.Səməndərov); “İzahlı idman terminləri lüğəti” (tərtibçi: A.Xəlilova); “İngiliscə-rusca-azərbaycanca inşaat terminləri lüğəti” (tərtibçilər: Ş.Həsənov, İ.Bəhərçinov, N.Qaraisayev, Ş.Xəlilli); “Kütləvi informasiya vasitələrində işlənən terminlər lüğəti (ingiliscə-azərbaycanca, tərtibçi:A.İsmayılova); “İngiliscə-azərbaycanca texniki terminlər lüğəti” (tərtibçilər: A.Abbasov, H.Həsənov), “İngiliscə-azərbaycanca-rusca hərbi terminlər lüğəti” (tərtibçilər: Z.Salahov,İ.Qasimov) təkmilləşdirildikdən sonra Komissiyanın qərarı ilə nəşr edilmişdir. Azərbaycan dilində işlənən, o cümlədən yeni yaranan iqtisadi terminlərin, anlayışların vahid sistem əsasında təkmilləşdirilməsi

dövrün tələbidir. Xüsusilə, ölkə iqtisadiyyatında aparılan iqtisadi islahatlar bank-maliyyə fəaliyyətinin inkişaf xüsusiyyətlərinə və terminoloji bazasına təsirini göstərir, onun fasiləsiz dəyişməsinə tələb edir. Buna görə də Azərbaycan dilində iqtisadiyyatın müxtəlif sahələri, o cümlədən bank və maliyyə ilə bağlı mövcud lüğətlər, sürətlə artan inkişafın tələblərinə cavab verə bilməsi üçün daim təkmilləşdirilməlidir. Xüsusilə yeni çoxdilli-izahlı lüğətlərin nəşrinə böyük ehtiyac yaranır. Bu məqsədlə, (i.e.d., prof. R.Həsənov, f.r.e.d., prof.R.Sədirxanov) iqtisadiyyatın mühüm sahəsini təşkil edən bank və maliyyənin tətbiqi, elmi-nəzəri aspektlərini əhatə edən, ensiklopedik xarakterli izahlı lüğət tərtib edilmişdir. Lüğətdə mindən çox termin toplanmış, onların ingiliscə, rusca qarşılığı və Azərbaycan dilində məqalələr formasında izahı verilmişdir. Terminlərin definisiya xarakterli izahları, onların mahiyyəti haqqında oxucuya bitkin informasiya verilir.

Lüğətin hazırlanmasında son illərdə nəşr olunmuş müxtəlif təyinatlı iqtisadi elmi-nəzəri ədəbiyyatdan, təlimat və normativ sənədlərdən istifadə edilmişdir. Təqdim olunan termin və anlayışlara aid məqalələr əlifba prinsipi ilə (hər terminin adı Azərbaycan, ingilis və rus dillərində) verilmişdir. Belə yanaşma ədəbiyyatda rus və ya ingilis dilində rast gəlinən terminlərin Azərbaycan dilində geniş izahının əldə edilməsinə kömək edir. Sistemləşdirmə, tərtib etmə, sözlük baxımından səciyyəvi olan bu ensiklopedik lüğət gələcəkdə yaranan terminoloji ensiklopediyalar üçün nümunə hesab edilə bilər. Lüğətdə müasirlik və elmi inkişafın, müvafiq qanunauyğunluqları gözlənilməklə aşağıdakı prinsiplər əsas götürülmüşdür:

- Terminlərin Azərbaycan dilində dəqiq, düzgün qarşılığı və izahı verilmişdir.
- Beynəlmiləl mahiyyətli terminlər saxlanılmışdır.
- Dublet terminlərdən anlayışın məzmununu dəqiq ifadə edənlər seçilmişdir.

Lüğəti tərtib edən zaman müəlliflər yeni anlayışların ifadəsi üçün alınma terminlərdən çox sözseçmə prinsipinə – dilin lüğət tərkibində işlənən, ya da kalka yolu ilə yaradılan terminlərə üstün-

lük verilmişdir. Bununla yanaşı son illərdə Avropa dillərindən dilimizə keçən beynəlxalq terminlər mənbədə olduğu kimi verilmişdir. Alınma terminlər Azərbaycan dilinin qaydalarına uyğunlaşdırılaraq izahı verilmişdir. Terminlərin izahı elə qurulmuşdur ki, təsnifat nəticəsində onlar arasında yaranmış əlaqə itməsin. Eyni zamanda lüğətin sonunda işlənən terminlərin siyahısı verilmişdir. Sözlüyün tərtibində lüğətçilik ənənələrinə və əsas prinsiplərinə riayət olunmuşdur.

Müasir dövrdə inşaat işləri sahəsində beynəlxalq əməkdaşlıq vüsət almışdır. Bu baxımdan informasiya mübadiləsi aparılarkən yeni terminlərin istifadə edilməsinə xüsusi diqqətlə yanaşmaq tələb olunur. Hazırkı dövrdə Azərbaycan Respublikasında xarici investisiya hesabına icra olunan inşaat işlərinin miqyasının artması, bu işlərlə bağlı yeni anlayışların yaranması və bu prosesdə əsasən ingilis dilindən istifadə edilməsini nəzərə alaraq ingiliscə-rusca-azərbaycanca inşaat terminləri lüğətinin tərtib və nəşr edilməsi zəruri hesab edilir. Mövcud lüğətə rus dilindən terminlərin daxil edilməsinə səbəb əksər texniki ədəbiyyatların rus dilində olması, layihələrdə texniki terminlərin bu dildə çap edilməsi ilə bağlıdır.

Lüğətdə ingiliscə 3569 termin və onların rusca-azərbaycanca ekvivalentləri verilmişdir.

Lüğətin tərtibində inşaatın əsas bölmələrinə xüsusi diqqət yetirilmişdir. “Rusca-azərbaycanca botanika terminləri lüğəti” ilk dəfə olaraq 1939-cu ildə Azərbaycan Elmlər Akademiyası Botanika İnstitutunun əməkdaşları M.H.Abutalıbov və Y.M.İsayev tərəfindən əsasən orta məktəb proqramı həcmində tərtib olunmuşdur. Nəbatat elmi inkişaf etdikcə terminlərə olan tələbatın ödənilməsi məqsədi ilə sonralar 1941, 1956, 1963-cü illərdə müəlliflər kollektivinin əməyi olan “Botanika terminləri lüğəti” işıq üzü gördü. 1981-ci ildə Ş.Ə.Barxalov tərəfindən “Botanika terminləri və bitki adları (azərbaycanca-latinca-rusca-ingiliscə) lüğəti” tərtib edildi.

Getdikcə inkişaf edən nəbatat elmində yeni yaranan anlayışları ifadə edən terminlərə olan tələbatı ödəmək məqsədi ilə akademik Cəlal Əliyevin təşəbbüsü ilə Azərbaycan MEA Mərkəzi Nəbatat Bağının direktoru, Azərbaycan MEA-nın müxbir üzvü,

b.e.d. O.V.İbadlının rəhbərliyi altında yeni terminlər artırılaraq təkmilləşdirilmiş, 2 hissədən ibarət lüğət tərtib edilmiş və latın qrafikalı Azərbaycan əlifbası ilə nəşr edilmişdir. Lüğətin birinci hissəsi “Nəbatat terminləri (azərbaycanca-rusca) və bitki adları (azərbaycanca-latinca-rusca-ingiliscə), (latinca-azərbaycanca-rusca-ingiliscə) lüğəti”, ikinci hissə isə “Nəbatat terminləri (rusca-azərbaycanca) və bitki adları (rusca-azərbaycanca-latinca-ingiliscə), (ingiliscə-azərbaycanca-latinca-rusca) lüğəti” adlanır. Lüğətdə bitkilərin sistematikas, morfologiyası, anatomiyası, fiziologiyası və ekologiyasına aid terminlər verilmişdir.

“Rusca - ingiliscə - azərbaycanca texniki terminlər lüğəti”də sistemləşdirmə, tərtib etmə, sözlük baxımından səciyyəvidir. Lüğətdə aşağıdakı qanunauyğunluqlar gözlənilmişdir: terminlərin Azərbaycan dilində dəqiq, konkret qarşılıqları müəyyənləşdirilmişdir; beynəlxalq terminlər olduğu kimi saxlanılmışdır. Lüğətə 8400 texniki termin daxil edilərək qarşılıqları müəyyənləşdirilmişdir.

İngiliscə-azərbaycanca-rusca hərbi terminlər lüğəti”də tərtib prinsipinə görə diqqəti cəlb edir. (tərtibçilər: Zahir Salahov, İkrəm Qasimov). Müstəqilliyimizin qorunması, onun daha da möhkəmləndirilməsi üçün sülh, əmin-amanlıq dövlətçiliyin yeni istiqamətdə inkişafını möhkəmləndirir. Həm ölkə daxilində, həm də onun məhdudlarından kənarında bu yolda qarşılıqlı əməkdaşlığın genişləndirilməsi olduqca vacib məsələlərdəndir. Lakin ölkəmizin ərazisinin 20%-dən çoxunun düşmən tapdağı altında olması, bəzi qüvvələrin ana vətənimizin füsunkar təbiətinə, onun yeraltı və yerüstü sərvətlərinə göz dikməsi sülhü, əməkdaşlığı və müstəqilliyimizi təhlükə altında qoyur. Belə bir vəziyyət Respublikamızda ordu quruculuğu işinin sürətlə və keyfiyyətlə yerinə yetirilməsini günün ən ümdə məsələsi kimi tələb edir. Oudur ki, bütün problemlər şəraitə uyğun şəkildə həll edilməli və dünyanın digər inkişaf etmiş dövlətləri ilə əməkdaşlıq daha da genişləndirilməlidir. İndi artıq digər dünya dövlətləri ilə diplomatiya və hərbi əməkdaşlıq sahəsində də yeni nailiyyətlər əldə edilmiş, Respublikamızda ordu quruculuğu işində mühüm addımlar atılmışdır. Hərbi quruculuq sahəsində əməkdaşlığın daha da inkişaf etməsi terminoloji isti-

qamətdə də müəyyən işlərin görülməsini tələb edir. Hərbi terminlərin Azərbaycan dilində qarşılığının verilməsi və bu terminlərin toplu halında elm və tədris vəsaiti kimi çap olunması çoxdan vaxtı çatmış məsələlərdəndir. Lüğətdə 15000-dən çox termin əhatə edilmişdir. Lüğətdə təkcə hərbi terminlər deyil, eyni zamanda bir çox ictimai-siyasi terminlər də verilmişdir. Burada ballistika, artilleriya, hava hücumundan müdafiə, hərbi təbabət, diplomatiya və s. elmlər sahəsində müasir tarixi baxımdan mühüm yeni terminlərin ingilis və rus dillərində qarşılığı verilmişdir. Lüğət Respublikamızda ordu quruculuğunun müxtəlif sahələrində çalışan mütəxəssislər, diplomatlar və eləcə də dilçilər üçün gündəlik vəsait rolunu oynaya bilər və bunlar lüğətin kütləvi tirajla çap olunmasına əsas verir. “İzahlı idman terminləri” (tərtibçi Aysel Xəlilova; elmi redaktoru fil.e.d., prof. S.A.Sadıqova, fil.e.d. İ.Məmmədov, rəyçiləri, fil.e.d. M.Mirzəliyeva, fil.e.d. S.Tahirov) lüğəti də tərtib etmə baxımından diqqəti cəlb edir. Azərbaycanda bədən tərbiyəsi və idman terminləri ilə əlaqədar mühüm işlər görülmüşdür. 1935-ci ildə S.Əliyevin tərtib etdiyi “Bədən tərbiyəsi terminləri lüğəti” bu sahədə ilk addım hesab olunur. Cəmi 500 sözdən ibarət olan həmin lüğət 1939-cu ildə təkrar nəşr olunmuşdur.

Azərbaycan Respublikasının təhsil nazirliyinin dəstəyi ilə “Ayna” uşaq ensiklopediyası silsiləsindən “İdman, güc və gözəllik” kitabı da nəşr olunmuşdur. “Təhsil sektorunun inkişaf layihəsi” çərçivəsində nəşr edilmiş bu kitab (Bakı, 2004) ensiklopedik lüğət kimi daha geniş auditoriya üçün nəzərdə tutulmuşdur. A.Xəlilovanın tərtib etdiyi “İzahlı idman terminləri lüğəti”ndə isə minə qədər idman terminləri öz əksini tapmışdır. Bu lüğətdə ensiklopedik nəşr ənənələrinə uyğun olaraq idman terminlərinin geniş şəkildə izahı verilmişdir. Bununla yanaşı terminlərin yarandığı dil və ifadə etdiyi mənalar qeyd edilmişdir. Nəşr olunan lüğətdə müasir Azərbaycan ədəbi dilinin lüğət tərkibində başqa dillərdən alınmış xeyli söz vardır. Həmin sözlər Azərbaycan dilinin daxili inkişaf qanunlarına uyğunlaşdırılır və onun leksikasının zənginləşməsinə xidmət edir.

Dilimizdə ərəb mənşəli sözlər, başqa mənbələrdən alınma sözlərə nisbətən daha çoxdur. Onların bir qismi müxtəlif elm sahələrində termin kimi işlənməkdədir. Odur ki, Azərbaycan dilinin lüğət fonduna daxil olmuş ərəb mənşəli sözlərin lüğəvi, qrammatik mənalari, tələffüz və yazılış qaydaları, işlənməsi üzrə işin təşkili kimi mühüm məsələnin həlli zərurəti meydana çıxır. Bu nəzərə alınaraq Azərbaycan leksikologiyasında ilk dəfə olaraq ərəb dilindən alınma sözlər sözdüzəltmə – yuva prinsipi ilə qruplaşdırılmış, Azərbaycan və rus dillərində izahı verilmişdir. Terminologiya Komissiyasının qərarı ilə Leyla Cəfərova, Sahilə Mustafayevanın tərtib etdiyi “Glossary of grammatical terms and notions”SS (self-study and classroom use) qrammatika lüğəti nəşr olunmuşdur. Lüğətdə ingiliscə-Azərbaycanca-rusca qrammatika terminlərinin qarşılığı verilmişdir. Xüsusilə, Azərbaycan dilində işlənən qrammatika terminlərinin geniş şəkildə izahı öz əksini tapmışdır. Bununla yanaşı, “İzahlı statistika terminləri lüğəti” (tərtibçi: A. Mansurov.), “İzahlı tərcüməşünaslıq terminləri lüğəti” (tərtibçilər: prof. Rafiq Manafoğlu, prof. Nizami Tağısoy, fil.e.n. Rüstəm Kamal), “Azərbaycanca- ingiliscə - rusca bank - maliyyə terminlərinin izahlı lüğəti” (tərtibçilər: prof. R. Həsənov, R.Sədirxanov) nəşr olunmuşdur. Müasir cəmiyyətdə elmlər ümumi xarakter kəsb etməklə müəyyən sahələrə bölünür. Onları ayıran və elmlərin bu şəkildə bölünməsinə səbəb olan amillər, həmçinin onların hər birinə məxsus olan anlayışlar sisteminin müxtəlifliyi hər bir elm sahəsinə aid müəyyən terminlər sisteminin yaranmasına səbəb olur. Ayrı-ayrı bilik sahələrinə aid terminlərin toplanması, sistemə salınması elmi dilin inkişafına təkan verir. Müasir dövrdə yeni nəzəri baxışların, konsepsiyaların inkişafı, inteqrasiya, qarşılıqlı əlaqələrin güclənməsi elm sahələrində terminoloji bazanın dinamikliyinə təsir göstərir. Cəmiyyətin bir çox fəaliyyət sahələrinə nüfuz edən qloballaşmanın dilə birbaşa təsiri nəticəsində leksikanın əsasını təşkil edən terminologiya dəyişir, yeniləşir. Elmi-texniki tərəqqi, ictimai-siyasi həyatın inkişafı terminologiyanın fasiləsiz olaraq dəyişməsinə və inkişafına şərtləndirir. Ona görə də bu sahələri əhatə edən, müasir elm və texnikanın tələblərinə cavab verən

müxtəlif ensiklopedik lüğətlərin və ensiklopediyaların nəşri zamanın tələbatına çevrilmişdir. Amma, bu gün Azərbaycan dilində mövcud olan lüğətlər sürətlə inkişaf edən elm və texnikanın tələblərinə cavab vermir. Bu səbəbdən yeni ensiklopedik lüğətlərin və ümumiyyətlə, ensiklopediyaların nəşrinə böyük ehtiyac yaranır. Bu baxımdan yeni nəşr olunan “Ehtimal nəzəriyyəsi və riyazi statistika ensiklopediyası”nda (Bakı, 2010) – ardıcıl analiz, dispersion analiz, regression analiz, korrelyasiyon analiz, ehtimal nəzəriyyəsinin aksiomatikası, ehtimal nəzəriyyəsi və riyazi statistika, ehtimal nəzəriyyəsi və riyazi statistikanın tarixi, ehtimal nəzəriyyəsinin tətbiqi ilə bağlı metodlar, informatika nəzəriyyəsi, inteqral həndəsə meteorologiya, ölçü nəzəriyyəsi, proqnoz, riyazi sığorta nəzəriyyəsi, stoxastik həndəsə, stoxastik maliyyə riyaziyyatı, təsadüfi proseslər nəzəriyyəsi ilə bağlı anlayış və terminlər ensiklopedik məqalələr şəklində şərh olunmuşdur.

Ensiklopediyada təqdim olunan 5200 termin və anlayışlara aid məqalələr əlifba prinsipi ilə (hər terminin adı Azərbaycan, ingilis və rus dillərində) verilmişdir. Belə yanaşma ədəbiyyatda rus və ya ingilis dilində rast gəlinən terminlərin Azərbaycan dilində geniş izahının əldə edilməsinə kömək edir. Sistemləşdirmə, tərtib etmə, sözlük baxımından səciyyəvi olan bu ensiklopediyada həmin sahə ilə bağlı yeni yaranan terminlər öz əksini tapmışdır.

Respublikamızın ictimai həyatının bütün sahələrində olduğu kimi elmin inkişafı istiqamətində də köklü dəyişikliklər baş vermişdir. Uzun illər ərzində elmin bir çox sahələrinin, o cümlədən fizikanın sistemli şəkildə araşdırılması bu elmin inkişafına təkan vermişdir. Bu inkişafı ilə bağlı, fiziki tədqiqatla məşğul olan mütəxəssislərin araşdırmaları dilin lüğət tərkibinin zənginləşməsinə, yeni terminlərin – anlayışların yaranmasına səbəb olmuşdur. Məhz buna görə də tədqiqat zamanı əldə edilən nəticələrin dildə düzgün ifadəsi, elmi bazanı (termin, anlayışları əhatə edən) özündə əks etdirə bilən lüğətin ana dilində işlənilməsi və hazırlanması zərurəti yaratmışdır. Bu sahədə AMEA-nın Fizika İnstitutunun elmi fəaliyyətinin dairəsini nəzərə alaraq “Fiziki-texniki proseslərin, terminlərin ensiklopedik tədqiqi, tərtibi və mətnşünaslıq” şöbəsində

A.M.Həşimovun, E.N.Zamanovanın və K.B.Qurbanovun dörd – Azərbaycan-rus-İngilis-türk dillərində “Elektrofizika terminləri lüğəti” (Bakı, Elm, 2010) nəşr edilmişdir.

Dünya elmi ədəbiyyatında bu işlər aparılır və sürətlə yenidən işlənir, müasirləşdirilir. Bu baxımdan dünyəvi biliklərə əsaslanaraq elektrofiziki terminologiyanın və “Fiziki Ensiklopediya”nın Azərbaycan dilində hazırlanması milli dildə elmi məlumatlandırma istiqamətində görülən mühüm addımdır.

Tərtib edilmiş “Elektrofizika terminləri lüğəti”ndə indiyə kimi işlənmiş terminoloji lüğətlərin təcrübəsindən istifadə edilmiş, eyni zamanda xarici ədəbiyyatın istifadəsi üçün tarixi terminlər də daxil edilərək, müasirlik və elmi inkişaf balanslaşdırılmış şəkildə verilmişdir.

Onu da qeyd etmək ki, elektrofizika terminləri ilə bağlı ilk dördillik terminoloji lüğət tərtib edilmişdir. Tərtib etmə, sözlük baxımından səciyyəvi olan bu lüğət fizika terminlərinin tənzimlənməsi istiqamətində mühüm addımdır. Müsbət haldır ki, lüğətdə terminlərin böyük bir qisminin qarşılığı ana dilimizdə işlənən sözlərlə verilmişdir. Lüğət tərtib olunarkən bu sahədə mövcud olan əsas prinsiplər nəzərə alınmışdır. Beynəlxalq və alınma terminlər Azərbaycan dilinin qayda-qanunlarına uyğunlaşdırılaraq verilmişdir. Lüğətçilik ənənəsinə uyğun olaraq terminlər əlifba sırası ilə düzülmüşdür.

Yeni nəşr olunan lüğətlərdən biri də Q.Sultanlının “Rusca-azərbaycanca arıçılıq terminləri lüğəti”dir. Son zamanlar kənd təsərrüfatının mühüm sahələrindən biri olan arıçılığa dövlət tərəfindən diqqət artırılmışdır. Respublikada arıçılıq təsərrüfatını ətrafında cəmləşdirən Azərbaycan Arıçılıq İttifaqı (AAİ) yaradılmışdır. Arıçılıq sahəsində Azərbaycan dilində terminologiyanın olmaması ixtisas ədəbiyyatından istifadə edilməsini və onun tədrisini çətinləşdirir. Belə bir vəziyyət rus dilində yazılmış ədəbiyyatlardan istifadə edildikdə daha qabarıq nəzərə çarpır və çox zaman arıçı mütəxəssislər arasında müəyyən anlaşılmazlığa səbəb olur. Buna görə də arıçılıq terminləri lüğətinin yaradılması zərurəti yaranmışdır. Məlum olduğu kimi, arıçılıq kənd təsərrüfatının başqa sahələri ilə,

xüsusən də bitkiçiliklə sıx əlaqədardır. Çünki arıçılığın inkişafı bitkiçiliyin inkişafından asılı olduğu kimi bitkiçiliyin də inkişafı arıçılıqdan xeyli dərəcədə asılıdır. Bitkilərin arılarla tozlandırılması onun məhsuldarlığının xeyli artırılmasına və məhsulun keyfiyyətinin əhəmiyyətli dərəcədə yaxşılaşmasına səbəb olur. Buna görə də, həmin sahələrlə əlaqədar bəzi botanika (nektar və çiçək tozu verən bitki adları), baytarlıq (müalicə preparatlarının adları və s.), entomologiya (bəzi arı zərərvericilərinin adları), biologiya terminləri də lüğətə daxil edilmişdir. 2010-cu ildə “Rusca-ingiliscə-azərbaycanca heyvandarlıq terminləri lüğəti” (tərtibçilər: prof. Z.Verdiyev, fil.e.n. N.İsmayılov, Ə.Quliyev, İ.Əliyev) nəşr olunmuşdur. Lüğətdə bir çox beynəlxalq söz və terminlər rus və ingilis dillərində olduğu formada verilmişdir. Belə terminlərin dəqiq qarşılığı ilə yanaşı izahı da verilmişdir. Burada izahlı ensiklopedik lüğətin elementlərinə də rast gəlinir. Lüğət ilk təşəbbüs olmaqla gərgin uzunmüddətli əməyin nəticəsidir. Lüğətdə heyvandarlıqla bağlı 7500 terminin rusca - ingiliscə - azərbaycanca dəqiq qarşılığı müəyyənləşdirilmişdir. “Rusca - ingiliscə - azərbaycanca texniki terminlər lüğəti”də sistemləşdirmə, tərtib etmə, sözlük baxımından səciyyəvidir. Lüğətdə aşağıdakı qanunauyğunluqlar gözlənilmişdir: terminlərin Azərbaycan dilində dəqiq, konkret qarşılıqları müəyyənləşdirilmiş, beynəlxalq terminlər olduğu kimi saxlanılmışdır. Lüğətə 8400 texniki termin daxil edilmişdir. “İzahlı tərcüməşünaslıq terminlər lüğəti”ndə (tərtibçilər: prof. R.Manafoglu, prof. N.Tağısoy, fil.üzrə fəl.dok. R.Kamal) tərcümə nəzəriyyəsi, prinsipləri, tərcümənin üsulları, metodikası, mexanizmi, xüsusiyyətləri və tərcüməşünaslığın ən mühüm problemləri ilə bağlı anlayışlar toplanmış və onların izahı verilmişdir. “Statistik terminlər lüğəti” də son illər ərzində Azərbaycan Respublikası Dövlət Statistika Komitəsinin metodologiya sahəsində həyata keçirdiyi müxtəlif proqramlar çərçivəsində aparılan işlərin məntiqi nəticəsi hesab edilə bilər və o, məlumatların toplanması və təhlili sahəsində yerinə yetirilən bir sıra proqram və işlərin zəruri metodoloji əsasını təmin etmək məqsədi daşıyır. “Statistik terminləri lüğətin”də 3768 ifadə və anlayışların izahı verilmişdir. Bunlar statistika nəzəriyyəsinin ümu-

mi əsaslarına, riyazi və makroiqtisadi statistikaya, registr və təsnifatlara, milli hesablar sisteminə və sahələrarası balanslara, əmtəə bazaları və ticarət statistikasına, əmtəə, fond və valyuta birjalrı, qiymət, maliyyə, kredit, sığorta, bank statistikasına, müəssisələr statistikasına, sosial sfera və xidmət, əhalinin həyat səviyyəsi, əmək, əmək bazarı, məşğulluq, işsizlik və natamam məşğulluq, demografiya statistikasına və əhalinin siyahıya alınmasına, xarici iqtisadi əlaqələr, beynəlxalq və gömrük statistikasına, ətraf mühit statistikasına, habelə turizm, telekommunikasiya və poçt, audio-vizual xidmətlər kimi sahələrə aiddir. Lüğətdə həmçinin statistik məlumatların toplanması, işlənməsi və təhlilində yeni texnikanın və texnologiyanın tətbiqini əks etdirən ifadələr də verilmişdir. Zəruri hallarda, qarışıq sosial-iqtisadi elmlərin ifadə və anlayışlarından istifadə edilmiş və Avropa İttifaqının müəssisələrinin struktur statistikasına və müəssisələr statistikasına üzrə metodoloji vəsait haqqında qərarında öz əksini tapmış dəyişən kəmiyyətlərin ifadələri də daxil edilmişdir. Lüğətdə müxtəlif məlumatların yığılması və daha geniş statistik işlər üçün ən vacib şərtlər gözlənilməklə adların və onların xüsusiyyətlərinin aydın şərh edilməsinə imkan verən vahid, dəqiq terminləri özündə cəmləşdirən yeni iqtisadi şəraitdə statistikanın problemlərini də əks etdirən, qanunvericilik aktları nəzərə alınmaqla ən əhəmiyyətli anlayışların izahı verilmişdir. Bu lüğətin geniş yayılması statistiklər, milli təşkilatlar, peşəkar birliklər kimi digər potensial istifadəçilər arasında əlaqə və dialoqun fəallaşmasına təsir göstərəcəkdir. Bununla yanaşı, müxtəlif birgə təşəbbüslərin həyata keçirilməsində onlar arasında qarşılıqlı anlaşmanın, sosial-iqtisadi göstəricilərin mahiyyətinə eyni cür yanaşmanın əldə olunmasına kömək edəcəkdir.

Azərbaycan dili zəngin imkanlarla malik olan bir dildir. Buna görə də elmin, texnikanın, incəsənətin, istehsalatın, ictimai fəaliyyətin bütün sahələrində anlayışlar sistemi imkan daxilində dilin öz hesabına yararır. Çünki dil öz daxili inkişaf qanunları ilə təşəkkül tapıb inkişaf etməlidir. Lakin termin alınması o zaman zəruri olur ki, milli dilimizin tərkibində müvafiq məfhumu, anlayışı ifadə edən termin, söz olmasın. Belə ki, Azərbaycan dilinin daxili

imkanları əsasında, bu dilin söz yaradıcılığı üsulları ilə müəyyən anlayışın ifadəsi üçün müvafiq termin yaratmaq mümkün olmadıqda başqa dildən həmin anlayışı ifadə edən termin hazır şəkildə alınıb işlədilir.

Lüğət tərkibində özünü göstərən dəyişmələr cəmiyyətin müxtəlif inkişaf dövrlərində özünəməxsus xüsusiyyətləri ilə fərqlənmişdir. Başlıca problemlərdən biri ictimai-siyasi həyatı, situasiyaları bir sözlə ölkə daxilində baş verən prosesləri özündə əks etdirən söz və terminlərin yaradılmasıdır. Belə terminoloji vahidlərin yaranması zamanın tələbidir. Belə ki, cəmiyyətdə baş verən dəyişmələr, yeniləşmələrlə bağlı olaraq həyatımıza daxil olan yeni anlayışların yalnız dilin daxili imkanlarından istifadə etməklə adlandırmaq qeyri-mümkündür. Buna görə də terminoloji layın mühüm bir hissəsini alınma terminlər təşkil edir. Müstəqillik qazandıqdan sonra əvvəlki dövrlərdə terminalmada əsas mənbələrdən olan rus dili əvəzinə Qərbi Avropa, xüsusən ingilis dilinin əsas rol oynaması müşahidə olunur. Bu təbii bir axındır, lakin bu axın milli terminlərin yaranması prosesinə təsir etməməlidir. Hər bir dilin lüğət tərkibinin əsas hissəsini təşkil edən terminoloji qat alınma sözlər hesabına deyil, milli terminlərin yaradılması hesabına zənginləşməlidir. Bunun üçün Azərbaycan dilinin geniş funksional imkanları vardır. Termin yaradıcılığında türk dillərindən mənbə kimi istifadə etmək meyilləri də müşahidə olunur. Eyni kökdən törəyən qədim türk dillərinin sovet dövründə bir-birindən ayrı düşməsi onların leksikasında müəyyən fərqlərin yaranmasına səbəb olmuşdur. Türkiyə ilə ictimai, siyasi, iqtisadi və mədəni əlaqələr genişlənmişdir. Bununla bağlı eyni kökdən törəyən və morfoloji cəhətdən iqtisadi və mədəni əlaqələrlə bağlı terminlər yaranmışdır. Yeni ideoloji mühitə uyğun ictimai-siyasi terminologiya yaranır. Hər bir tarixi şərait dilin lüğət tərkibinə, onun formalaşmasına, xüsusilə onun terminoloji sistemə təsir edir. Avropa ölkələrinə inteqrasiya rus dilindən və onun vasitəsilə dilimizə keçən terminlər alınması axınının qarşısını almışdır. Lakin tarixən terminoloji qata daxil olan rus mənşəli terminlər indi də işlənməkdədir. Onların bəziləri ictimai-siyasi həyatla bağlı köhnələrək arxaikləşə də, xeyli miqdarda termin öz işləkliyini

saxlamışdır. Bununla yanaşı bu illərdə ingilis, fransız, türk və başqa dillərdən alınan terminlərin bir hissəsi heç bir dəyişiklik edilmədən alınıb işlədilir. Dünya sivilizasiyasının, ictimai həyatın əksi olan terminoloji lüğət tərkibi müxtəlif elm sahələrini birləşdirdiyi kimi, ayrı-ayrı dillərin fonetik, leksik, qrammatik xüsusiyyətlərini də özündə birləşdirir. Ona görə də belə alınma və beynəlmiləl termin axını dilə daxil olan terminlərin tənzimlənməsi, dilimizin tələblərinə uyğunlaşdırılması kimi aktual problemləri meydana çıxarır. Belə qarşılıqlı təsirlər dilləri məhdud milli çərçivədən çıxarır, xalqlar arasında dil əlaqələrini artırır. Yüksək elmi-texniki tərəqqi prosesində informatikanın proqramlaşdırma sistemləri və dilləri, tətbiqi proqramlar, elektron hesablama maşınları yaranır və buna uyğun olaraq terminoloji sistem formalaşır.

“Azərbaycan dilinin qloballaşma şəraitində zamanın tələblərinə uyğun istifadəsinə və ölkədə dilçiliyin inkişafına dair Dövlət Proqramı” haqqında sərəncamın tətbiq edilməsi dilimizin inkişafı və tərəqqisi yolunda mühüm mərhələ kimi qiymətləndirilməlidir. Elmi-texniki tərəqqi, ictimai-siyasi həyatın inkişafı terminologiyanın fasiləsiz olaraq dəyişməsinə və inkişafını şərtləndirir. Bu nəzərə alınaraq “Azərbaycan dilinin qloballaşma şəraitində zamanın tələblərinə uyğun istifadəsinə və ölkədə dilçiliyin inkişafına dair Dövlət Proqramı haqqında” Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 2012-ci il 23 may tarixli 2236 nömrəli Sərəncamına uyğun olaraq Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabinetinin 26 noyabr 2012-ci il tarixli, 277 sayılı qərarı ilə "Azərbaycan Respublikasının Nazirlər Kabineti yanında Terminologiya Komissiyası haqqında Əsasnamə" və həmin tarixli 312 sayılı sərəncamla "Azərbaycan Respublikasının Nazirlər Kabineti yanında Terminologiya Komissiyasının tərkibi təsdiq edilmişdir. Bütün bunlar Terminologiya Komissiyasının fəaliyyətinin daha da genişlənməsinə səbəb oldu. 2012-ci ildə “İzahlı inşaat terminləri lüğəti” (tərtibçi: Təranə Xəlilova): “İngiliscə-rusca-azərbaycanca inşaat terminləri lüğəti” (tərtibçilər: Ş.Həsənov, İ.Bəhərçinov, N.Qaraisayev, Ş.Xəlilli); “Kütləvi informasiya vasitələrində işlənən terminlər lüğəti”(tərtibçi: Afaq İsmayılova), “İngiliscə-azərbaycanca texniki terminlər lüğəti”

(tərtibçilər: A.Abbasov N.Həsənov, Ş.Atayeva); “İngiliscə-Azərbaycanca ədəbiyyatşünaslıq terminləri lüğəti” (tərtibçilər: A.Abbasov, M.Ağayeva)“Logistika terminləri lüğəti” (tərtibçilər: A.Qurbanov); “Korroziya terminlərinin izahlı lüğəti” (tərtibçilər: t.e.üz.f.d. T.Əhmədov, Q.Abbasovun); “Avtomobil nəqliyyatı terminləri lüğəti” (rusca-azərbaycanca, tərtibçilər: dos. S.K.Gözəlov, dos. R.T.Məmmədov, dos. B.F.Namazov); “İngiliscə-rusca kimya və neft istehsalı terminləri lüğəti” (tərtibçilər: A.Abbasov, N.Əliyeva) Komissiyanın qərarı ilə nəşr edilmişdir.

Azərbaycan dilində işlənən, o cümlədən yeni yaranan terminlərin toplanması, aprobeşiyası və tətbiqinin sürətləndirilməsi, o cümlədən dildəki elmi anlayışların vahid sistem əsasında nizama salınması dövrün tələbidir. Xüsusilə, ölkə iqtisadiyyatında aparılan iqtisadi islahatlar inşaat fəaliyyətinin inkişaf xüsusiyyətlərinə və terminoloji bazasına təsirini göstərir, onun fasiləsiz dəyişməsinə tələb edir. Bu baxımdan “İnşaat terminləri lüğəti¹ diqqəti cəlb edir.

Hazırkı dövrdə Azərbaycan Respublikasında xarici investisiya hesabına icra olunan inşaat işlərinin miqyasının artması nəticəsində bu işlərdə əsasən ingilis dilindən alınan terminlərdən istifadəni nəzərə alaraq, ingiliscə-rusca-azərbaycanca inşaat terminləri lüğətinin tərtib və nəşr edilməsi zəruri hesab edilir.

Lüğətdə ingiliscə 7369 termin və onların rusca-azərbaycanca ekvivalentləri verilmişdir. Lüğətin tərtibində inşaatın əsas bölmələrinə xüsusi diqqət yetirilmişdir: inşaat layihələri və hesablamaların əsasları (elastiklik nəzəriyyəsi, materiallar müqaviməti, quntlar mexanikası); avtomobil və dəmir yolları; binalar və mühəndis qurğuları; hidrotexniki və meliorasiya qurğuları; dəniz qurğuları və gəmiçilik işləri.

Təqdim olunan termin və anlayışlara aid məqalələr əlifba prinsipi ilə (hər terminin adı Azərbaycan, ingilis və rus dillərində) verilmişdir. Belə yanaşma ədəbiyyatda rus və ya ingilis dilində rast gəlinən terminlərin Azərbaycan dilində geniş izahının əldə edil-

¹ İ.H.Bəhərçinov İ.H., Həsənov Ş.H., Qaraisayev N.M., “İnşaat terminləri lüğəti (ingiliscə-rusca-azərbaycanca)”. Bakı, “Elm”, 2012, 442 səh.

məsinə kömək edir. Elmin bütün sahələrində çalışan tədqiqatçıların normativ sənədlərin tərtibi zamanı qarşılaşdıqları çətinlikləri aradan qaldırmaq, zəruri ehtiyaclarını təmin etmək məqsədilə elmi fəaliyyətdə istifadə olunan, elmi bazanı (termin, məfhum anlayışları əhatə edən) özündə əks etdirə bilən lüğətlərin ana dilində işlənilib hazırlanması zərurəti yaranmışdır.

“Kütləvi informasiya vasitələrində işlənən terminlər lüğəti” də ilk dəfə çap olunmuş və burada həmin sahəni əhatə edən söz-termin və söz birləşmələri əks olunmuşdur. Dövri mətbuatın hazırda kütləvi surətdə çoxalıb yayıldığı bir vaxtda bu lüğətə olan ehtiyac daha da artmışdır. Lüğətdə 6 minə qədər termin və ifadə verilmiş, onların da hər birinin tərcüməsinə diqqətlə yanaşılmışdır.

Lüğətdə yalnız nominativ halda verilmiş baş söz və terminlərin transkripsiyası göstərilmişdir.

“İngiliscə-azərbaycanca texniki terminlər lüğəti”¹ nə elmin, texnikanın və ümumiyyətlə, istehsalatın müxtəlif sahələrinə, o cümlədən kimya, fizika, riyaziyyat, elektronika, aviasiya, avtomatika, kənd təsərrüfatı, dənizçilik, tikinti, nəqliyyat, rabitə və başqa sahələrə aid 20000-ə yaxın termin və onların törəmələri daxil edilmişdir. Digər tərəfdən lüğətə ilk dəfə olaraq (əksər rus dilində çap olunmuş texniki və politexniki lüğətlərdən fərqli olaraq) daxil edilmiş bütün terminlər Beynəlxalq fonetik sistemə uyğun fonetik transkripsiyası təmin edilmişdir. Ümumi lüğətçilik prinsiplərindən çıxış edilərək əvvəlcə ingiliscə texniki termin verilir, onun ardınca həmin terminin transkripsiyası, sonra isə onun tərcümə variantları verilir, sözlər də onların törəmələri kimi yalnız latın qrafikası sistemində verilir.

Akademik Arif Paşayevin rəhbərliyi ilə tərtib edilmiş “İngiliscə-azərbaycanca-rusca aviasiya terminləri lüğəti”² nə aviasiya ilə bağlı səkkiz mindən artıq termin və termin-söz birləşmələri daxil

¹ A.Abbasov., H.Həsənov., M.Quliyev. İngiliscə-azərbaycanca texniki terminlər lüğəti”. Bakı, 2011.

² R.Cəfərzadə, M.Musayeva, G.Məmmədova. İngiliscə-azərbaycanca-rusca aviasiya terminləri lüğəti. Bakı, 2013.

edilmişdir. Burada əsas məqsəd aviasiya sahəsində çalışan mütəxəssislərin ədəbiyyatlarda rastlaşdığı termin, anlayış və adların izahını, müasir səviyyəyə uyğun tərifini və üç dildə qarşılığını verməkdən, habelə Azərbaycan dilində aviasiya sahəsində terminologiyayı qaydaya salmaqdan ibarətdir. Lüğətdə aviasiya terminlərinin tərcüməsi zamanı yaranan əsas çətinlik müəyyən sözlərin və ya terminlərin Azərbaycan dilində olmamasıdır. Bu səbəbdən həmin terminlər analogi olaraq ingilis, rus və türk dillərində qəbul edildiyi kimi verilmişdir. Lüğət Azərbaycan dilində mülki aviasiyasının beynəlxalq səviyyəyə çıxmasını əks etdirən terminlər, həmçinin beynəlxalq standartlara uyğun terminoloji sistemin tərtibi baxımından xüsusi maraq doğurur. Təqdim olunan bu lüğətdə aviasiyanın müxtəlif sahələrinə aid terminlər toplanmış, onların ingilis-Azərbaycan-rus dilində qarşılığı və izahı verilmişdir. Bununla yanaşı hər hansı bir termin həmin sahədə bir neçə mənada işlənsə, onların hər biri haqqında ayrıca məlumat verilir.

Elmin sistemli şəkildə araşdırılması sahələrlə bağlı terminologiyanın inkişafına təkan vermişdir. Bu inkişaf əlaqədar olaraq mütəxəssislər və elmi-tədqiqatla məşğul olan tədqiqatçıların araşdırmaları dil bazasının genişlənməsinə, yeni terminlərin, anlayışların yaranmasına səbəb olur. Məhz buna görə də, aviasiya ilə bağlı normativ sənədlərin tərtibi zamanı qarşılaşdıqları çətinlikləri aradan qaldırmaq, zəruri ehtiyaclarını təmin etmək məqsədilə bu sahədə istifadə olunan, elmi bazanı (termin, məfhum anlayışları əhatə edən) özündə əks etdirə bilən lüğətlərin ana dilində işlənilib hazırlanması zərurəti yaranmışdır. Bu nəzərə alınaraq təqdim olunan lüğətdə aviasiya ilə bağlı terminlər toplanmış, onların ana dilində qarşılığı və izahı verilmişdir. Lüğətin ikinci dəfə tərtibi zamanı o da nəzərə alınmışdır ki, aviasiya kimya, fizika və bir sıra digər texnika elmləri ilə sıx əlaqədə inkişaf edir. Nəşr olunan istər nəzəri, istərsə də praktiki sahələrlə bağlı elmi əsərlər və ədəbiyyatların əksəriyyəti rus, ingilis və digər əcnəbi dillərdədir.

Rus və başqa dillərdən tərcümə edilərək Azərbaycan dilində nəşr olunmuş materiallarda da terminlər və termin birləşmələri məna düzgün müəyyənləşdirilmədiyinə görə lazımınca anlaşılmırdı.

Göstərilən çatışmazlıqlar mütəxəssislər tərəfindən aradan qaldırılmış, eyni terminlərin müxtəlif cür anlaşılması problemi həll edilmişdir. Bütün bunlar aviasiyada işlənən söz və söz birləşmələrini özündə ehtiva edən rus, ingilis və Azərbaycan dilində izahlı lüğətin işlənilməsinin praktik cəhətdən əhəmiyyətini əks etdirir. Aviasiyanın əsas aspektlərini əhatə edən lüğət məhz bu zərurətdən tərtib edilmişdir.

Qloballaşma şəraitində beynəlxalq aləmə birbaşa inteqrasiyası bir sıra alınma terminlərin dilimizə daxil olmasını, işlənməsini şərtləndirmişdir. Tərtib edilmiş lüğətdən aydın olur ki, Azərbaycan dilində bu sahə ilə bağlı terminoloji sistem formalaşmışdır. Bunu nəzərə alan tərtibçilər yeni anlayışların ifadəsi üçün alınma sözlərdən çox sözseçmə prinsipinə – dilin lüğət tərkibində işlənən, onların qarşılığını dəqiq ifadə edən terminlərə üstünlük vermişlər. Beynəlxalq və alınma terminlər Azərbaycan dilinin qayda-qanunlarına uyğunlaşdırılaraq izahı verilmişdir. Terminlərin izahı elə qurulmuşdur ki, təsnifat nəticəsində onlar arasında yaranmış əlaqə itməsin. Beləliklə, lüğət bu sahə ilə bağlı terminoloji vahidlərin ingilis və rus dilindən Azərbaycan dilinə müvafiq ekvivalentlərinin formalaşdırılması sahəsində olan qüsurları həll etmək baxımından olduqca əhəmiyyətlidir. Elmin son nailiyyətlərinə əsaslanaraq bu sahə ilə bağlı yeni yaranan terminlərin toplanması, onların Azərbaycan dilində qarşılığının dəqiq və izahının verilməsi, olduqca çətin və məsuliyyətli işdir. Lüğətə bu sahədə müasir biliklər əsasında formalaşmış terminlər daxil edilmiş, aviasiya ilə bağlı anlayışların, terminlərin dilimizdə dəqiq ifadə edilməsinə və izahların əhatəliyinə ciddi fikir verilmişdir. Lüğət aviasiya terminologiyasının bir çox məsələləri üzrə məlumat almaq və tərcüməçilər, müəllimlər, tələbələr, ümumiyyətlə, öz elmi-praktiki fəaliyyətində bu xüsusi terminologiyadan istifadə edənlər üçün tərtib edilmişdir. Terminlər, termin-söz birləşmələri lüğətçilikdə müəyyənləşdirilmiş meyar və prinsiplər əsasında verilmişdir.

Terminologiyanın unifikasiya prosesi beynəlxalq səviyyədə həyata keçirilməsi istiqamətində mühüm işlər aparılır. Bu məqsədlə Türk dillərinin vahid terminologiyasının yaradılması sahəsində

Ekspertlər Komitəsinin İstanbul şəhərində 16 noyabr 2012-ci il tarixində ilk iclası olmuşdur. Ortak Terminoloji Kurulu yaradılmışdır. Bu toplantıda türk dillərinin ortaq əlifbası qəbul edilmiş və ortaq terminologiyanın yaradılması prinsipləri müəyyənləşdirilmişdir.

Terminologiyanın inkişafı üçün müxtəlif istiqamətdə işlər aparılır: elm və texnikanın, iqtisadiyyat və mədəniyyətin ayrı-ayrı sahələri üzrə terminoloji lüğətlərin hazırlanması və nəşri; terminlərin dövrü mətbuatda, televiziya və radioda, orta və ali məktəblərin dərsliklərində, idarə və müəssisələrin kargüzərliq işlərində düzgün tətbiqinə nəzarət; terminologiyanın dilçilik problemlərinin işlənilməsi. Terminologiya Komissiyasında son illərdə terminologiyayı inkişaf etdirmək və unifikasiya etmək məqsədilə bu illər ərzində elmin, mədəniyyətin, ictimai-siyasi həyatın bütün sahələri ilə bağlı baş verən dəyişikliklər nəzərə alınaraq mühüm istiqamətlər müəyyənləşdirilmişdir. Xüsusilə, həcmcə çox böyük izahlı, iki və üç dilli lüğətlər diqqəti cəlb edir. Müxtəlif elm sahələrinə aid terminoloji lüğətlərin elektron variantlarının virtual məkanda yerləşdirilməsi, Azərbaycan dilinin terminoloji arealını müasir metodlarla zənginləşməsinə zəruri edir. Bu nəzərə alınaraq Terminologiya Komissiyasının Web-portalı yaradılması dilimizdə olan mövcud terminoloji lüğətlərin elektron variantlarının vahid mərkəzə toplamaq, elmin-texnikanın müxtəlif sahələrində çalışanlara terminlərin izahını və müxtəlif dillərdə qarşılığını asanlıqla əldə etməyə yardımçı olmaq, həmçinin termin yaradıcılığına cəmiyyətin müxtəlif təbəqələrini o, cümlədən xaricdə yaşayan soydaşlarımızı cəlb etməkdir. Elmi-texniki tərəqqi, ictimai-siyasi həyatın inkişafı terminoloji sistemlərin fasiləsiz olaraq dəyişməsinə və inkişafına təsir göstərir. Azərbaycan dilinin dövlət dili statusu alması, yeni təhsil sisteminin yaradılması prosesində ölkəmizin iqtisadi-siyasi həyatında, ictimai fikrində baş verən proseslər, yeniliklər dilin lüğət tərkibində köklü dəyişmələrə səbəb olmuşdur. Belə ki, əvvəllər ölkəmizdə terminoloji mühiti dövlət və ictimaiyyət tərəfindən nəzarətdə saxlamaq mümkün idi. Çünki həmin vaxtlar xarici dillərdən tərcümə olunan materialların həcmi böyük deyildi, tərcümə prosesinə ciddi nəzarət olunurdu və informasiya vasitələrində verilən materiallar, ölkə daxilində çap

materialları, xüsusi ilə dərslük və dərş vəsaitləri, müxtəlif səviyyəli ekspertiza mərhələlərindən keçirdi. Digər tərəfdən, TV-lər, radiolar və digər kütləvi nəşrlər terminoloji tələblərə cavab verməli idi. Ancaq son zamanlar ölkəmizdə xarici KİV-lərin fəaliyyətinin genişlənməsi, internetin cəmiyyətin bütün həyatına nüfuz etməsi, insanların müxtəlif bilik sahələrinə aid məlumatları xarici dillərdən birbaşa qəbul etməsinin sürətlənməsi nəticəsində ölkədə terminoloji mühiti nəzarətdə saxlamaq çətinləşmişdir. Belə şəraitdə dilin terminoloji bazasının yad təsirlərdən qorunması, inkişaf etdirilməsi, bütün dünyaya yayılmış azərbaycanlılara müraciət etmək imkanı olan on-layn resurs bazasının və bütövlükdə yeni terminlərin yaradılması prosesində virtual məkanın imkanlarından istifadə edilməsi, o cümlədən, interaktiv forumlar vasitəsi ilə bu prosesə geniş ictimaiyyətin cəlb edilməsi mühüm vəzifələrdən hesab edilir. Müstəqillik illərində ölkəmizdə aparılan uğurlu islahatlar, quruculuq işləri, yüksək iqtisadi artım, milli elmi inkişaf konsepsiyamızın davamlı həyata keçirilməsi Azərbaycan elminin inkişaf səviyyəsinin yüksəlməsini şərtləndirmişdir. Elm sahələrinin yaranması, elmi biliklərin müxtəlif istiqamətlərdə inkişafı, xarici dövlətlərlə ictimai-siyasi əlaqələrin güclənməsi, elm sahələrində terminoloji bazanın da inkişafına təsir göstərmişdir. Azərbaycan dilində işlənən, o cümlədən yeni yaranan terminlərin toplanması, aprobeşiyası və tətbiqinin sürətləndirilməsi dilimizdəki elmi-texniki anlayışların vahid sistem əsasında təkmilləşdirilməsini həyata keçirmək zərurəti yaradır. Xüsusilə, ölkədə aparılan iqtisadi islahatlar, bank-maliyyə fəaliyyətinin inkişaf xüsusiyyətləri ictimai-siyasi terminoloji bazanın fasiləsiz dəyişməsinə təsir edir. Buna görə də elmi-texniki anlayışların vahid sistem və prinsiplər əsasında unifikasiyası aparılmalıdır. Azərbaycan dilində elmi terminlərin yaranması, xüsusən rus, ingilis dilinə məxsus ayrı-ayrı terminlər üçün qarşılıq müəyyənləşdirilməsi, onların koordinasiya edilməsi, lüğətlərin tərtibi dilin inkişafını tənzimləyir. Terminlərin yaradılması hər bir dilin özünəməxsus olan söz yaradıcılığı prosesi əsasında həyata keçirilir. Bunun üçün terminologiyanın təkmilləşdirilməsi üçün müxtəlif sahələr üzrə çoxdilli, izahlı terminoloji lüğətlər tərtib olunmuşdur. Lüğətlər tərtib

edən zaman nəzərə alınmışdır ki, ingilis dili dünya miqyasında geniş yayılmış beynəlxalq ünsiyyət vasitəsidir. Eyni zamanda respublikada indiyə qədər elm və texnikanın müxtəlif sahələrinin inkişafında beynəlxalq dillərin rolunun nəzərə alınması vacibdir.

Azərbaycan dilinin dövlət dili statusu alması, müstəqil və yeni təhsil sisteminin yaradılması, bazar iqtisadiyyatına keçid, qloballaşma şəraitində Terminologiya Komissiyasının vəzifələrini daha da artmışdır. Təəssüflər olsun ki, elm və texnikanın müəyyən sahələri üzrə hələ də terminoloji lüğətlərin hazırlanmasına böyük ehtiyac var. Xüsusən riyaziyyat, kimya, ədəbiyyatşünaslıqla bağlı terminoloji lüğətlər müstəqillik illərində nəşr olunmamışdır. Eləcə də son vaxtlar nəşr olunan lüğətlərin bir qismi Terminologiya Komissiyasının ayrı-ayrı bölmələrində müzakirə olunmadan, elmi prinsiplər nəzərə alınmadan nəşr olunur və təbii ki, onlar lüğətlərin tərtibinə verilən tələblərə cavab vermir. Bu nəzərə alınaraq lüğətlərin tərtibi üçün nəzəri prinsiplər müəyyənləşdirilməlidir. Dilin qorunmasında və zənginləşməsində mövcud olan problemlərdən başlıcası dilin terminologiyasının inkişafını düzgün istiqamətləndirməkdir. 2012-ci il 23 mayda Azərbaycan dilinin qloballaşma şəraitində zamanın tələblərinə uyğun istifadəsinə və ölkədə dilçiliyin inkişafına dair Dövlət Proqramı haqqında Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Sərəncamına əsasən Azərbaycan dilində termin yaradıcılığı sahəsində işlərin tənzimlənməsi və koordinasiya edilməsi üçün Azərbaycan Respublikasının Nazirlər Kabineti yanında Terminologiya Komissiyası yaradılmışdır. Azərbaycan Respublikasının Nazirlər Kabineti yanında Terminologiya Komissiyası Azərbaycan dilində termin yaradıcılığı prosesinin tənzimlənməsini və koordinasiya edilməsini, həmçinin dilin lüğət tərkibinin zənginləşdirilməsini, yeni anlayış və ifadələrin dildə işlədilməsi mümkünlüyünün müəyyənləşdirilməsini, elmi-ədəbi dili təkmilləşdirmək məqsədi ilə kütləvi informasiya vasitələrində, dərsləklərdə və digər tədris vəsaitlərində yeni termin və anlayışların dilin normalarına müvafiq qaydada işlədilməsinə nəzarət funksiyasını yerinə yetirir. Terminologiya Komissiyasında təkcə respublikada deyil, respublikadan kə-

narda da Azərbaycan dilinin qorunması istiqamətində mühüm işlər aparılır.

Belə terminoloji vahidlərin yaranması zamanın tələbidir. Bu baxımdan “Azərbaycan dilinin qloballaşma şəraitində zamanının tələblərinə uyğun istifadəsinə və ölkədə dilçiliyin inkişafına dair Dövlət Proqramı” haqqında sərəncamın tətbiq edilməsi dilimizin inkişafı və tərəqqisi yolunda mühüm mərhələ kimi qiymətləndirilməlidir. Dilin inkişaf səviyyəsi, zənginləşməsi daha çox elm sahələrində baş verən yeniliklərlə bağlıdır. Deməli, dilimizin qorunması və inkişafı istiqamətində mövcud olan problemlərdən başlıcası dilimizdə terminologiyada baş verən dəyişiklikləri, onun inkişafını düzgün istiqamətləndirməkdir. Bu nəzərə alınaraq 2013-cü ildə “İngiliscə-azərbaycanca-rusca aviasiya terminlərinin izahlı lüğəti”, “Tibb terminləri lüğəti” (Azərbaycan, ingilis, latın, türk, rus, alman, ərəb, fransız dillərində) (tərtibçi: fil.üzrə. fəlsəfə doktoru, dos. Aytən Aydın qızı); “Neft terminləri lüğəti” (Azərbaycan, ingilis, türk, rus dillərində) (tərtibçi: fil.üzrə. fəlsəfə doktoru, dos. Aytən Aydın qızı); “İnşaat terminləri lüğəti” (tərtibçilər: İrfan Erdoğan və fil.üzrə. fəlsəfə doktoru, dos. Aytən Aydın qızı); “Logistika terminlərinin izahlı lüğət”i (redaktor: akademik A.Paşayev; tərtibçilər: Elman Nəcəfov, Ənvər Həzərhanov, Azər Qurbanov, Heydər Turabov, Mələhət Mənsimli, Emin Qasımov, Könül Hüseynova, Polad İsmayılov); “İstilik təchizatı və ekologiya terminlərinin izahlı lüğət”i (tərtibçi: texnika üzrə fəlsəfə doktoru N.Y.Məmmədov); “Fəlsəfə terminlərinin izahlı lüğət”i (tərtibçi: Adilə Nəzərova); “Məhkəmə-trasoloji ekspertizası üzrə azərbaycanca-rusca sözlük” (tərtibçi: h.e.ü.f.d. Cabir Ahmet) nəşr olunmuşdur.

Ölkə iqtisadiyyatında aparılan iqtisadi islahatlar, inşaat fəaliyyətinin inkişaf xüsusiyyətlərinə və terminoloji bazasına təsirini göstərir, onun fasiləsiz dəyişməsinə tələb edir. Bu baxımdan “Azərbaycanca, türkcə, ingiliscə izahlı inşaat terminləri lüğəti” diqqəti cəlb edir¹. Müasir dövrdə inşaat işləri sahəsində beynəlxalq

¹ Xəlilova T. Azərbaycanca, türkcə, ingiliscə izahlı inşaat terminləri lüğəti. Bakı, “Elm və Təhsil”, 2013.

əməkdaşlıq vüsət almışdır. Bu baxımdan informasiya mübadiləsi aparılarkən terminlərdən istifadə edilməsinə yeni prinsiplərdən yanaşma tələb olunur.

Azərbaycan Respublikasında xarici investisiya hesabına icra olunan inşaat işlərinin miqyasının artması nəticəsində bu işlərdə əsasən ingilis dilindən terminlərdən istifadəni nəzərə alaraq, Azərbaycanca, türkcə, ingiliscə inşaat terminləri lüğətinin tərtib və nəşr edilməsi zəruri hesab edilir. Mövcud lüğətə rus dilindən terminlərin daxil edilməsinə isə əksər texniki ədəbiyyatların rus dilində olması, layihələrdə texniki terminlərin bu dildə çap edilməsi və aparıcı mütəxəssislərin əksəriyyətinin rus dilində təhsil alması ilə bağlıdır. Bu lüğət tərtib edilərkən ingiliscə-rusca inşaat terminləri lüğətlərindən də istifadə edilmişdir.

Lüğətdə ingiliscə 1200-dən çox termin toplanmış və onların Azərbaycanca, türkcə, ingiliscə ekvivalentləri verilmişdir.

Lüğətin hazırlanmasında son illərdə nəşr olunmuş müxtəlif təyinatlı elmi-nəzəri ədəbiyyatlardan, təlimat və normativ sənədlərdən istifadə edilmişdir. Təqdim olunan termin və anlayışlara aid məqalələr əlifba prinsipi ilə (hər terminin adı Azərbaycan, ingilis və rus dillərində) verilmişdir. Belə yanaşma ədəbiyyatda rus və ya ingilis dilində rast gəlinən terminlərin Azərbaycan dilində geniş izahının əldə edilməsinə kömək edir. Lüğəti tərtib edən zaman yeni anlayışların ifadəsi üçün alınma terminlərdən çox sözseçmə prinsipinə – dilin lüğət tərkibində işlənən, ya da kalka yolu ilə yaradılan terminlərə üstünlük verilmişdir. Bununla yanaşı son illərdə Avropa dillərindən dilimizə keçən beynəlxalq terminlər mənbədə olduğu kimi verilmişdir. Alınma terminlər Azərbaycan dilinin qaydalarına uyğunlaşdırılaraq izahı verilmişdir. Terminlərin izahı elə qurulmuşdur ki, təsnifat nəticəsində onlar arasında yaranmış əlaqə itməsin. Eyni zamanda lüğətin sonunda terminlərin siyahısı verilmişdir.

Uzun illər ərzində elmin bir çox sahələrinin sistemli şəkildə araşdırılması respublikamızda elmin inkişafına təkan vermişdir. Bu inkişafıla bağlı mütəxəssislər və elmi-tədqiqatla məşğul olan tədqiqatçıların araşdırmaları dil bazasının genişlənməsinə, yeni terminlərin, anlayışların yaranmasına səbəb oldu. Məhz buna görə

də, elmin bütün sahələrində çalışan tədqiqatçıların normativ sənədlərin tərtibi zamanı qarşılaşdıqları çətinlikləri aradan qaldırmaq, zəruri ehtiyaclarını təmin etmək məqsədilə elmi fəaliyyətdə istifadə olunan, elmi bazanı (termin, məfhum anlayışları əhatə edən) özündə əks etdirə bilən lüğətlərin ana dilində işlənib hazırlanması zərurəti yaranmışdır. Bu baxımdan tərtib olunan “Korroziya terminlərinin izahlı lüğətin”də korroziyada istifadə olunan terminlər toplanmış və onların ana dilində izahı verilmişdir. Son dövrlərdə korroziya prosesinə qarşı mühafizə tədbirlərinin səmərəliliyinin artırılması, bu sahədə elmi və eksperimental tədqiqatların, praktiki təcrübələrin, eləcə də daha rəşional mühafizə üsullarının və metodlarının işlənməsi ilə bağılı çoxlu elmi əsərlər və ədəbiyyatlar çap olunmuşdur ki, bunların da əksəriyyəti rus və ingilis dillərindədir. Korroziyanın yaranma və inkişaf mexanizmlərinin, onunla mübarizə formalarının, eləcə də tədqiqat metodlarının kimya, fizika, metalşünaslıq, termodinamika, klimatologiya, qruntşünaslıq və bir sıra digər elmlərlə sıx əlaqədə olması da korroziya ilə bağılı istər nəzəri, istərsə də praktiki sahələrdə xalq təsərrüfatının bütün sahələrində rast gəlinən və ayrı-ayrı dövlətlərin milli sərhədlərinə sığmayan qlobal xarakterli bir məsələ olan korroziya prosesinə qarşı mühafizə tədbirlərinin səmərəliliyinin artırılması, bu sahədə elmi və eksperimental tədqiqatların, praktiki təcrübələrin, eləcə də daha rəşional mühafizə üsullarının və metodlarının işlənməsi ilə bağılı çoxlu elmi əsərlər və ədəbiyyatlar çap olunmuşdur ki, bunların da əksəriyyəti rus və digər əcnəbi dillərdədir. Tərcümə prosesində və korroziyanın yaranma və inkişaf mexanizmlərinin, onunla mübarizə formalarının, eləcə də tədqiqat metodlarının kimya, fizika, metalşünaslıq, termodinamika, klimatologiya, qruntşünaslıq və bir sıra digər elmlərlə sıx əlaqədə olması da korroziya ilə bağılı istər nəzəri, istərsə də praktiki sahələrdə alınma terminlərin kortəbii işlədilməsinə imkan yaratmışdır. Göstərilən çatışmamazlıqlar mütəxəssislər tərəfindən eyni terminlərin müxtəlif cür anlaşılmasına gətirib çıxarır.

Bu nəzərə alınaraq 1969-cu ildən nəzdində “Korroziyadan mühafizə laboratoriyası” fəaliyyət göstərməklə korroziya ilə bağılı bir çox məsələlərin həlli ilə məşğul olan Bakı metropoliteninin kol-

lektivi qarşısında müxtəsər və anlaşılan formada korroziyanın nəzəri problemləri, o cümlədən ayrı-ayrı korroziya prosesləri, onların baş verməsini şərtləndirən səbəblər, aradan qaldırılması yolları və tədqiqat metodları ilə bağlı işlənən söz və söz birləşmələrini özündə ehtiva edən izahlı lüğətin işlənilib hazırlanması vacib idi. Bu baxımdan korroziyanın əsas aspektlərini əhatə edən “Korroziya terminlərinin izahlı lüğəti” məhz bu zərurətdən tərtib edilmişdir. Korroziya sahəsində çalışan mütəxəssislər, təhsil alanlar və korroziyanı öyrənənlər üçün nəzərdə tutulmuş bu lüğətə 2260 termin və termin-söz birləşmələri daxil edilmişdir.

Korroziya kimyəvi və elektrokimyəvi reaksiyalar nəticəsində metalın dağılma prosesi olduğundan lüğətdə korroziya ilə tam və qismən bağlılığı olan işlək kimya və metallurgiya terminləri, söz birləşmələri və anlayışları üstünlük təşkil edir. Lüğətdə neft və qazçıxarma sənayesi avadanlıqlarının korroziyası və onunla mübarizə tədbirləri haqqında izahatlara geniş yer verilməsi isə Azərbaycanda neft və qazçıxarma sənayesinin geniş inkişafı ilə bağlıdır.

Son illərdə beynəlxalq aləmə birbaşa inteqrasiya bir sıra alınma terminlərin dilimizə daxil olmasını, işlənməsini şərtləndirmişdir. Bu nəzərə alınaraq lüğətdə terminlər, termin-söz birləşmələri lüğətçilik işində müəyyənləşdirilmiş meyar və prinsiplər əsasında verilmişdir. Belə ki, lüğətdə aşağıdakı qanunauyğunluqlar gözlənilmişdir: terminlərin Azərbaycan dilində konkret izahı verilmişdir; terminlər beynəlmiləl mahiyyətlidirsə elə həmin terminin özü də saxlanılmış və izahı verilmişdir; dublet terminlərdən yalnız anlayışın məzmununu daha dəqiq ifadə edənlər seçilmiş və izah edilmişdir.

Azərbaycan dilində korroziya ilə bağlı terminoloji sistem formalaşmışdır. Bunu nəzərə alan tərtibçilər yeni anlayışların ifadəsi üçün alınma sözlərdən çox sözseçmə prinsipinə – dilin lüğət tərkibində işlənən, onların qarşılığını dəqiq ifadə edən terminlərə üstünlük vermişlər.

“Fransızca-Azərbaycanca izahlı hüquq terminləri lüğəti”¹ də nəşr olunmuşdur. Qloballaşmaqda olan müasir dünya ilə ayaqlaşmaq cəmiyyət qarşısına bir çox tələblər qoyur. Ölkəmizdə baş verən ictimai-siyasi, iqtisadi və texniki yeniləşmələr, ölkəmizin Avropaya inteqrasiyası və bu istiqamətdə aparılan məqsədyönlü işlər, Fransa şirkətlərinin Azərbaycanla qurduqları müxtəlif səviyyəli iş birlikləri, həmçinin ölkəmizin ali məktəblərinin müxtəlif fakültələrində fransız dilinin tədrisi belə bir lüğətin tərtibini zəruri edir. 5000-dən artıq baş sözü olan bu lüğətdə 3800-ə yaxın ifadə və söz birləşməsi verilmiş, beynəlxalq hüquqa, cinayət hüququna, mülki hüquqa, ticarət hüququna və hüquq sisteminin digər sahələrinə aid olan terminlərin izahları çox geniş tərzdə öz əksini tapmışdır. Məlumdur ki, latın mənşəli terminlərin hüquq terminologiyasında geniş işlənməsi bir faktır və lüğətdə belə terminlər də öz əksini tapmışdır. Fransız və Azərbaycan dilində hüquq terminləri sistemində adekvatlığın az olması bu lüğətdə terminlərin mənalarının izahına lüzum yaratmışdır. Lüğət tərtib edərkən aşağıdakı prinsiplər əsas götürülmüşdür:

Lüğətdə bütün sözlər-terminlər, həmçinin terminoloji birləşmələr əlifba sırası və fonetik transkripsiyası ilə (latın mənşəli terminlərdən başqa) düzülmüşdür. Hər baş sözün altında onunla bağlı və dildə kifayət qədər yayılmış söz birləşmələri şəklində verilmişdir. Bu birləşmələrdə baş söz bir qayda olaraq əlifba ilə verilir. Məsələn: tilda (~) ilə əvəz edilir: abolition [abolisjo] n.f. ləğv etmə, aradan qaldırma; məh etmə. ~ de la peine capitale ölüm hökmünün ləğv edilməsi.

İsim və sifətlərlə ifadə olunan terminlər vergüllə ayrılır, vergüldən sonra verilmiş sonluqlar göstərilir; curateur, trice [kyRatoeR, tRİs] n. qəyyum; daltonien, lenne [daltonjg, jen] adj.et ı daltonik (bəzi rəngləri seçə bilməyən adam); demonstratif, ive (demöstRatif, r adj. sübutedicı).

¹ Məmmədova G. Fransızca-Azərbaycanca izahlı hüquq terminləri lüğəti. Bakı, 2011.

Fransız dilində bütün sözlərinin yanında nitq hissələrinin (isim, sifət) cins və kəmiyyəti göstərilir; *detention* [detasjō] n.f. saxlama; həbsxanada saxlama; inzibati qaydada (məhkəməsiz) azadlıqdan məhrum etmə; dustaq etmə; *discou* [diskunt/ diskaunt] n.m. qiymətin aşağı salınması; *detourne*, ee [detmuie] ad oğurlanmış, mənimsənmiş; fellərin idarəsi: *sceller* [sele] v.tr. möhürləmək; *prevariquer* [prevarifc v.intr. borcunu yerinə yetirməmək, vəzifəsini yerinə yetirərkən cinayət etmək; *pourvoir* (se) [puRvwAR]. v.pron. məhkəmə qərarından kassasiya şikayəti vermək

Lazım gəldikdə, sözlərin hansı sahədə işlənməsi kursivlə verilmişdir *section* [seksjō] n.f. şöbə, hissə; *hərb*. hərbi bölmə; *senatus-consulte* [senatyskösytl] n.rt *tarix*. Roma senatının qərarı; *syndic* n.m. *ciri. hüq.* məhkəmədə müdafiəçi və s.

Lüğətdəki ifadə və söz birləşmələrini baş sözlərdən çıxış edərək axtarmaq lazımdır: "membre du Parlement deputat, parlamentin üzvü ifadəsini" *membr* [mübR] n.m. sözündə axtarmaq lazımdır.

Adekvatı olmayan hüquq terminlərinin tələffuz forması ilə yanaşı orta mötərizədə onun izahı verilir: *persona grata* [peRsonagRata] n.f.inv. qrat (müəyyən bir şəxsin hökumət tərəfindən öz ölkəsində başqa bir ölkəni: diplomatik nümayəndəsi kimi qəbul edilməsi); və ya *usufruit* [zyfRqi] n.m. uzufiukt (zərər, ziyan vurmadan başqasının əmlakından və ondan əldə edilən gəlirlərdən istifadə etmə hüququ).

Sözün müxtəlif mənaları bir-birinə çox yaxın olarsa vergüllə ayrılır (.), nisbətən bu lüğətdə qısaldılmış sözlərə (abreviaturalara) də yer ayrılmışdır və Azərbaycan dilində qarşılığı verilir: O.N.G. [oenge] n.f. (*Organisation 'uvernmentale*) Q.H.T. (Qeyri Hökumət Təşkilatlan); T.V.A. [tevea] n.f. əlavə dəyər vergisi və s.

Lüğətdə latın mənşəli terminlərin fonetik transkripsiyası verilmir və sonra mənşəyə aid söz kursivlə verilir (*lat.*) *ab invito lat.* öz iradəsinə iraq; *ultimus hacres. lat.* uzaq qohumlar və digərləri. Bu lüğət özünün həcmi, məzmunu və işləmə prinsipləri baxımından ilk cəhddir.

Müasir dövrdə elmi-texniki tərəqqinin avtomobil nəqliyyatı vasitələrinin konstruksiyasına tətbiqi və avtomobil nəqliyyatındakı inkişaf bu sahədəki terminlərin dinamik zənginləşməsini zəruri edir. Vahid terminologiyanın olmaması səbəbindən avtomobil nəqliyyatına aid nəşr olunmuş dərslik, dərs vəsaitləri, monoqrafiyalar və normativ-texniki sənədlərdə rus, ingilis, alman və s. dillərdən eyni terminin qarşılığı Azərbaycan dilində müxtəlif terminlərlə verilmişdir. Ona görə də Azərbaycan dilində avtomobil nəqliyyatı terminləri daim yeniləşməli və təkmilləşməlidir. Bu prosesdə istər elm-tədris və istərsə də praktiki sahədə bir sıra çətinliklər meydana çıxır. “Avtomobil nəqliyyatı terminləri lüğəti” Respublikamızın müstəqillik dövründə bu sahədə müəyyən qayda və sistemlilik yaradılması yolunda ilk təşəbbüsdür. Lüğətdə avtomobil nəqliyyatında işlənən 9 minə yaxın söz və söz birləşməsi toplanmışdır. Terminlərin tərtibi zamanı müxtəlif mənbələrdən, o cümlədən Azərbaycan dilində nəşr olunmuş dərslik, dərs vəsaitləri, normativ-texniki sənədlər və həmçinin müxtəlif dillərdə tərtib olunmuş lüğətlərdən, texniki ədəbiyyatlardan istifadə edilmişdir.

Bir sıra terminlər Azərbaycan dilində orfoqrafiya prinsipləri gözlənilməklə ilk dəfə olaraq işlənilmişdir. Şübhəsiz ki, təqdim olunan bir çox terminlər mübahisə doğuracaq qədər maraqlıdır. Təqdim olunan lüğət avtomobil nəqliyyatı sahəsində gündəlik həyatımızda, istər elm-təhsil sahəsində və istərsə də istehsalat-texniki sahədə Azərbaycan dilinin təmizliyinin və saflığının təmin olunmasında mühüm rol oynayır.

Avtomobil nəqliyyatının müasir inkişaf dinamikası bu sahədə yeni terminlərin daha sürətlə yaranmasına səbəb olur. Ona görə də lüğətlər daim yeniləşməli və təkmilləşməlidir. Lüğətin tərtibində aşağıdakı prinsiplər əsas götürülmüşdür:

1. Lüğətdə bütün baş terminlər əlifba sırası ilə verilmişdir.
2. Terminlərin tərcüməsi zamanı Azərbaycan dilində qarşılığı dəqiq verilmişdir.
3. Müxtəlif mənalara bənzər mənaların tərcümələri arasında nöqtəli vergül, eyni mənaların tərcümələri arasında isə vergül qoyulur.

4. Mürəkkəb terminlərdə sözlərdən birinin və ya hər ikisinin digər variantları mütərizədə adi şriflə verilir.

5. Tərcüməyə verilən şərh mütərizədə kursiv şriflə verilir.

Elmin bütün sahələrində çalışan tədqiqatçıların qarşılaşdıqları çətinlikləri aradan qaldırmaq, zəruri ehtiyacları təmin etmək məqsədilə elmi bazanı (termin, məfhum anlayışları əhatə edən) özündə əks etdirə bilən lüğətlərin ana dilində işlənilib hazırlanması zərurəti yaranmışdır. 2014-cü ildə Terminologiya Komissiyasında “Azərbaycanca-ingiliscə-rusca telekommunikasiya terminləri lüğəti” (tərtibçi: dos.Zəhra Əliyeva), “Tibb terminləri və klinik simptomlar lüğəti” (Azərbaycanca-latinca izahlı lüğəti, tərtibçilər: prof. S.N.Alimetov, prof. N.B. Məmmədli, dos. Ş.S.İbrahimova); “Logistika terminlərinin izahlı lüğət”i (redaktor: akademik A.Paşayev; tərtibçilər: Elman Nəcəfov, Ənvər Həzərخانov, Azər Qurbanov, Heydər Turabov, Mələhət Mənsimli, Emin Qasimov, Könül Hüseynova, Polad İsmayilov); “İstilik təchizatı və ekologiya terminlərinin izahlı lüğət”i (tərtibçi: texnika üzrə fəlsəfə doktoru N.Y.Məmmədov); “Fəlsəfə terminlərinin izahlı lüğət”i (tərtibçi: Adilə Nəzərova); “Məhkəmə-trasoloji ekspertizası üzrə Azərbaycanca-rusca sözlük” (tərtibçi: h.e.ü.f.d. Cabir Əhməd); “Fövqəladə hallarla bağlı terminlər (Azərbaycanca-ingiliscə-rusca) lüğəti” (tərtibçilər: prof. B.Cəfərova, Samirə Orucova, Vəfa Rəşidli); “Yığcam teatr sözlüyü” (redaktor: prof. T.Əfəndiyev, İ.İsrafilov); “Alınma terminlərinin izahlı lüğəti” (redaktor: prof. Q.Məhərrəmli, məktəblilər üçün) müzakirə olunmuş və Komissiyanın qərarı ilə nəşr edilmişdir.

Elmin bir çox sahələrinin sistemli şəkildə araşdırılması respublikamızda elmin inkişafına təkan vermişdir. Bu inkişafıla bağlı mütəxəssislər və elmi-tədqiqatla məşğul olan tədqiqatçıların araşdırmaları dil bazasının genişlənməsinə, yeni terminlərin, anlayışların yaranmasına səbəb olur. Bu nəzərə alınaraq elmin bütün sahələrində çalışan tədqiqatçıların qarşılaşdıqları çətinlikləri aradan qaldırmaq, zəruri ehtiyaclarını təmin etmək məqsədilə elmi bazanı (termin, məfhum anlayışları əhatə edən) özündə əks etdirə bilən lüğətlərin ana dilində işlənilib hazırlanması zərurəti yaranmışdır.

Tərtib olunan “Fəlsəfə terminlərinin izahlı lüğətin”də də (Bakı, 2014) fəlsəfədə istifadə olunan terminlər toplanmış və onların ana dilində izahı verilmişdir. Lüğətə fəlsəfə ilə bağlı 2000 termin və termin-söz birləşməsi daxil edilmiş, terminlər, termin-söz birləşmələri lüğətçilikdə müəyyənləşdirilmiş meyar və prinsiplər əsasında verilmiş və aşağıdakı qanunauyğunluqlar gözlənilmişdir:

Lüğətdən aydın olur ki, Azərbaycan dilində fəlsəfə ilə bağlı terminoloji sistem formalaşmışdır. Bu nəzərə alınaraq yeni anlayışların ifadəsi üçün alınma sözlərdən çox sözseçmə prinsipinə – dilin lüğət tərkibində işlənən, onların qarşılığını dəqiq ifadə edən terminlərə üstünlük verilmişdir. Müsbət haldır ki, lüğətdə terminlərin geniş, dəqiq izahı verilmişdir. Terminlərin izahı elə qurulmuşdur ki, təsnifat nəticəsində onlar arasında yaranmış əlaqə itməsin. Elmin sistemli şəkildə araşdırılması bu sahə ilə bağlı terminologiyanın inkişafına da təkan vermişdir. Bu inkişafıla bağlı mütəxəssislər və elmi-tədqiqatla məşğul olan tədqiqatçıların araşdırmaları dil bazasının genişlənməsinə, yeni terminlərin, anlayışların yaranmasına səbəb olur. Fəlsəfə elminin geniş tədqiqi ilə bağlı (ədəbiyyatlarda həmin sahədəki vəziyyəti əks etdirən) yeni terminlər və sözlər dinamik inkişafdadır. Lüğətə bu sahədə müasir biliklər əsasında formalaşmış terminlər daxil edilmişdir. Uzun çalışmalardan sonra araya-ərsəyə gələn bu lüğətin özündən əvvəlkilərdən əsaslı fərqi ondan ibarətdir ki, terminlərin mənası və mahiyyəti açıqlanmaqla yanaşı, dildəki inkişaf formaları və dəyişiklikləri, eləcə də hansı dilə məxsus olmaları və digər dillərdəki ekvivalentləri də qeyd edilmiş və ətraflı izah edilmişdir. Lüğətdə qeyd olunan ərəb və fars terminlərinin ətraflı izahı həm də ali məktəb tələbələrinin, müəllimlərin, mətbuat işçilərinin də qabaqkı dövrlərə məxsus mənzum parça, yaxud mətnləri oxuyarkən də köməyinə gələ bilər. Belə ki, müasir dövrdə M.Füzulinin “Hədiqətu-s Süəada” əsərinin dilini başa düşmək heç də asan deyil. Yaxud Bəhmənyarın hər hansı bir əsərini dilimizə tərcümə etmək müəyyən çətinliklər doğurur. Çünki lüğətlərdə onların fəlsəfi anlamları deyil, daha çox işlək müasir mənaları verilir. Bir örnəyə nəzər salaq; “Furqan” sözünə lüğətdən anlam tapmaq istəsək,

“ayırıcı, fərqləndirici” sözlərini tapırıq. Halbuki “furqan” dini – fəlsəfi ədəbiyyatda Quran-i Kərimin adıdır.

Tərtib olunan bu lüğət günümüzün aktuallığından qaynaqlanaraq bilavasitə bu sahədə mövcud olan terminləri toplayıb izahını verməklə ixtisas sahibi olan mütəxəssislərin o cümlədən, fəlsəfi əsərləri oxuyarkən ortaya çıxan çətinlikləri mümkün qədər qarşısını almaq məqsədi daşıyır.

“Neft terminləri lüğəti” (Azərbaycan, ingilis, türk, rus dillərində, tərtibçi: fil. üzrə fəlsəfə doktoru, dos. Aytən Aydın qızı) tərtib etmə baxımından diqqəti cəlb edir. Lüğətdə neft, qazçıxarma sənayesi, neft kontraktı ilə bağlı avadanlıqların korroziyası və onunla mübarizə tədbirləri haqqında 4000 minə qədər termin toplanmışdır. Azərbaycanda neft və qazçıxarma sənayesinin geniş inkişafı ilə bağlı ingilis, rus, türk dillərində işləklik qazanan terminlərin Azərbaycan dilində ekvivalentləri müəyyənləşdirilmişdir.

Professor Q.Məhərrəmlinin “Alınma terminlərin izahlı lüğəti” nəşr olunmuşdur. Bu lüğətdə 2000-ə qədər alınma terminlər toplanmışdır. Lüğətin tərtibində aşağıdakı prinsiplər əsas götürülmüşdür: Lüğətdə bütün baş terminlər əlifba sırası ilə verilmişdir. Şübhəsiz ki, təqdim olunan bir çox terminlər mübahisə doğuracaq qədər maraqlıdır. Təqdim olunan lüğətdə gündəlik həyatımızda, istər elm-təhsil sahəsində və istərsə də istehsalat-texniki sahədə işlənən alınmalar toplanmış və onların izahı verilmişdir.

Terminologiya Komissiyasının qərarı ilə “Yığcam teatr sözlüyü”də (Bakı, “Apostrof” 2012) nəşr olunmuşdur. Lüğətdə 1000 qədər teatrla bağlı terminlər toplanmış və onun izahı verilmişdir.

Elmi-texniki tərəqqi müasir cəmiyyətin hərəkətverici qüvvələrindən biridir. Bir vaxtlar elmlərin diferensiasiyası nəticəsində yeni sahələr yaranmışdırsa, hazırda elmlərin inteqrasiyası müasir elmi istiqamətlərin açılmasına və həmin istiqamətlərin sonradan müstəqil elm kimi inkişafına daha çox təkan verir. Məsələn, aviasiya hazırda yeni inkişaf etmiş sahədir. Eyni zamanda onun özünün də yeni-yeni sahələri yaranır. Belə sahələrdən biri də logistikanın müstəqil bir sahə kimi formalaşmasıdır. Qeyd olunan

cəhət, təbii ki, bir sahə terminlərinin digərinə keçməsinə səbəb olur. Müasir dövrdə sürətlə inkişaf edən informatika və fəvqəladə hallarla bağlı terminologiyada bir çox sahələrin-fizika, riyaziyyat, geologiya terminləri də işlənir və belə terminlər ortaq şəkildə həmin elm sahələrində işlənir. Əlbəttə, belə sahələrin sayının artması elmi-texniki tərəqqi ilə bağlıdır. Çünki dil cəmiyyətlə bağlı olan ictimai hadisədir. Ona görə də cəmiyyətdə, ictimai həyatda, elmi-texniki tərəqqidə baş verən hər bir hadisə, elmi yeniliklər dildə öz əksini tapır. Beləliklə, cəmiyyət üzvləri arasında ünsiyyətin həyata keçirilməsində əsas vasitə kimi çıxış edən dil, bu cəmiyyətin müxtəlif sosial sferalarına məxsus kollektivlərin təsiri altında inkişaf edir. Sosial quruluşun dillə əlaqəsi, sosial təbəqələr və onları birləşdirən bütün elementlərlə vəhdət yaradır. Lakin bu amillər eyni dilin daşıyıcıları arasındakı ünsiyyət imkanlarını pozmur, onların bir-birini anlamasına əsaslı şəkildə mane olmur. Bütün bunlar terminologiyanın inkişafının daim nəzarət altında olmasını tələb edir.

Terminoloji lüğətlərin hazırlanmasında kompüter texnologiyasından istifadə edilməsi böyük səmərə verə bilər. Bu proses həmişə davam etdirilməlidir. Çünki elmi-texniki tərəqqi, ictimai-siyasi həyatın inkişafı, terminoloji sistemlərin fasiləsiz olaraq dəyişməsinə və inkişafına təsir göstərir. Ona görə də terminologiyada baş verən dəyişiklikləri diqqətlə izləmək və terminologiyanın inkişafını həmişə düzgün istiqamətləndirmək zəruridir.

23 may 2012-ci ildə “Azərbaycan dilinin qloballaşma şəraitində zamanının tələblərinə uyğun istifadəsinə və ölkədə dilçiliyin inkişafına dair Dövlət Proqramı haqqında” sərəncamı Azərbaycan dilinin tətbiqi və inkişafı üçün yeni bir addımdır. Bu sənəddə Azərbaycan dilinin tarixi əsasları barədə mükəmməl təsəvvür yaradılmış və inkişaf problemləri haqqında sistemli şəkildə bəhs edilmişdir. Xüsusən, Azərbaycan dilinin dövlət dili kimi yaşaması, inkişaf etdirilməsi üçün həm inzibati, hüquqi-siyasi, həm də elmi-nəzəri istiqamətlər müəyyənləşdirilmişdir. Sərəncamda Azərbaycan dilində terminologiyanın inkişafı məsələsinə xüsusi yer ayrılmış və termin yaradıcılığı sahəsində işlərin tənzimlənməsi və koordinasiya

edilməsi üçün Azərbaycan Respublikasının Nazirlər Kabineti yanında Terminologiya Komissiyasının yaradılması haqqında xüsusi maddə qeyd edilmiş, bununla da Terminologiya Komissiyasına yeni hüquqi status verilmişdir.

“Müasir şəraitdə Azərbaycan dilinin qloballaşma şəraitində zamanın tələblərinə uyğun istifadəsinə və ölkədə dilçiliyin inkişafına dair Dövlət Proqramının” tərkib hissəsi kimi Terminologiya Komissiyasının nəzarəti altında terminologiyanın inkişaf istiqamətləri müəyyənləşdirilir və termin yaradıcılığı prosesi həyata keçirilir. Buna görə də Azərbaycan dilində elmi dilin inkişafı, dilimizdəki elmi-texniki anlayışların vahid sistem və prinsiplər əsasında qurulması üçün AMEA-nın Prezidenti akademik Akif Əlizadənin sədrliyi ilə AR Nazirlər Kabinetinin yanında Terminologiya Komissiyası dövrün tələbləri nəzərə alınaraq yenidən təşkil olunmuşdur. Belə ki, ayrı-ayrı sahələr üzrə terminoloji lüğətlərin müzakirəsini təşkil etmək üçün - bölmələrin tərkibinə yenidən baxmaq zərurəti yaranmışdır. Bununla əlaqədar olaraq 7 aprel 2015-ci ildə AMEA Rəyasət Heyətində Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabineti yanında Terminologiya Komissiyasının yeni bölmələrinin tərkibi təsdiq edilmiş, elmin müxtəlif sahələri ilə bağlı 16 bölmə yaradılmışdır.

Terminologiya Komissiyasının bu bölmələrində “Azərbaycanca-İngiliscə-rusca telekommunikasiya terminləri lüğəti” (tərtibçi: dos. Zəhra Əliyeva), “Tibb terminləri və klinik simptomlar lüğəti” (Azərbaycanca-latinca izahlı lüğəti; tərtibçilər: prof.S.N.Alimetov, prof. N.B.Məmmədli, dos.Ş.S.İbrahimova); “Logistika terminlərinin izahlı lüğət”i (redaktor: akademik A.Paşayev; tərtibçilər: Elman Nəcəfov, Ənvər Həzərhanov, Azər Qurbanov, Heydər Turabov, Mələhət Mənsimli, Emin Qasimov, Könül Hüseynova, Polad İsmayılov); “İstilik təchizatı və ekologiya terminlərinin izahlı lüğət”i (tərtibçi: texnika üzrə fəlsəfə doktoru N.Y.Məmmədov); “Neftqazçıxarma terminlərinin izahlı lüğət”i (redaktor akademik A.Əlizadə); “Fövqəladə hallarla bağlı terminlər (Azərbaycanca-İngiliscə-rusca) lüğəti” (tərtibçilər: prof. B.Cəfərova, Samirə Orucova, Vəfa Rəşidli); “Bioinformatika terminləri lüğəti” (tərtibçi:

AMEA-nın müxbir üzvü V.Əlizadə); “İzahlı terminlər lüğəti” (tərtibçilər prof.S.Sadıqova, dos. S.M. Quliyeva) müzakirə olunmuşdur. Təkmilləşdirildikdən sonra bu lüğətlər Komissiyanın qərarı ilə nəşr olunmuşdur.

Son illər aviasiya sahəsində sürətlə gedən inkişaf, elmin yeni sahələrinin, istiqamətlərinin yaranması, müxtəlif sahələrin bir-birinə qovuşması, yeni müasir terminlərin və anlayışların yaranmasına səbəb olur. Bu baxımdan logistika elmin son nailiyyətlərindəndir. Bununla bağlı yeni nəzəriyyə və texnologiyaların əldə olunmuş inkişafı, tətbiq sahələrinin, həmçinin cəmiyyətdə istifadə dairəsinin genişliyi onun terminologiyasının tənzimlənməsini zəruri edir. Cəmiyyətimizin bütün sahələrini getdikcə daha çox əhatə edən daşınma axınlarının inkişafı nəticəsində yeni texnologiyalara ciddi maraq yaranmışdır. Bununla da logistika elminin yüksək sürətlə inkişaf etməsi bu sahədə işlənən və yeni meydana çıxan terminlərin sayının da çox sürətlə artmasına səbəb olmuşdur. Belə bir şəraitdə nəinki bu sahədə terminoloji lüğətlərin yaradılmasına, həm də onların izahına böyük zərurət var. Xüsusən bu ixtisasla bağlı (ədəbiyyatlarda həmin sahədəki vəziyyəti əks etdirən) yeni terminlər və sözlər dinamik inkişafdadır. Elmin sistemli şəkildə araşdırılması bu sahə ilə bağlı terminologiyanın inkişafına təkan vermişdir. Məhz buna görə də yük daşımaları ilə bağlı normativ sənədlərin tərtibi zamanı qarşılaşdıqları çətinlikləri aradan qaldırmaq, zəruri ehtiyaclarını təmin etmək məqsədilə həmin elmi fəaliyyətdə istifadə olunan, elmi bazanı (termin, məfhum anlayışları əhatə edən) özündə əks etdirə bilən lüğətin ana dilində işlənilib hazırlanması zərurəti yaranmışdır. “İzahlı logistika terminləri lüğəti”ndə logistikada işlənən 1300 – dən artıq termin toplanmış, rus, ingilis və Azərbaycan dilində qarşılıqları müəyyənləşdirilmiş, həmin terminləri isə yalnız Azərbaycan dilində geniş izahı verilmişdir. Lüğəti tərtib edən zaman müəlliflər yeni anlayışların ifadəsi üçün alınma terminlərdən çox sözseçmə prinsipinə – dilin lüğət tərkibində işlənən, ya da kalka yolu ilə yaradılan terminlərə üstünlük vermişlər. Müsbət haldır ki, terminlərin böyük bir qismi ana dilimizdə işlənən sözlərlə verilmişdir. Bununla yanaşı son illərdə Avropa dillərindən dilimizə

keçən beynəlxalq terminlər mənbədə olduğu kimi saxlanılmışdır. Alınma terminlər Azərbaycan dilinin qaydalarına uyğunlaşdırılaraq izahı verilmişdir. Terminlərin izahı elə qurulmuşdur ki, təsnifat nəticəsində onlar arasında yaranmış əlaqə itməsin. Lüğətdə əsas terminlərin Azərbaycan dilində dəqiq, konkret izahı verilmiş və terminlər beynəlmiləl mahiyyətlidirsə elə həmin terminlərin özü olduğu kimi verilmişdir. Lüğətdə logistika elminə dair anlayışların, terminlərin dilimizdə dəqiq ifadə edilməsinə və izahların dəqiqliyinə ciddi fikir verilmişdir.

Nəşr olunan “Su təchizatı və kanalizasiya sisteminə aid rusca-azərbaycanca izahlı lüğət”də istilik texnikası, ekologiya, ventilyasiya, su təchizatı və kanalizasiya sistemlərində istifadə olunan terminlər toplanmış və onların izahı verilmişdir. Son dövrlərdə ekologiya prosesinə qarşı mühafizə tədbirlərinin səmərəliliyinin artırılması, bu sahədə elmi və eksperimental tədqiqatların, praktiki təcrübələrin, eləcə də daha rəşional mühafizə üsullarının və metodlarının işlənməsi ilə bağılı çoxlu elmi əsərlər və ədəbiyyatlar çap olunmuşdur ki, bunların da əksəriyyəti rus və ingilis dillərindədir. İstilik təchizatının yaranma və inkişaf mexanizmlərinin, onunla mübarizə formalarının, eləcə də tədqiqat metodlarının kimya, fizika, metalşünaslıq, termodinamika, klimatologiya, qruntşünaslıq və bir sıra digər elmlərlə sıx əlaqədə olması, ekologiya ilə bağılı istər nəzəri, istərsə də praktiki sahələrdə elmi və eksperimental tədqiqatların, praktiki təcrübələrin, eləcə də daha rəşional mühafizə üsullarının və metodlarının işlənməsi ilə bağılı çoxlu elmi əsərlər və ədəbiyyatlar çap olunmuşdur ki, bunların da əksəriyyəti rus və digər əcnəbi dillərdədir. Göstərilən səbəblər mütəxəssislər tərəfindən yeni terminlərin müxtəlif cür anlaşılmasına gətirib çıxarır. Lüğətdə terminlər, termin-söz birləşmələri lüğətçilik işində müəyyənləşdirilmiş meyar və prinsiplər əsasında verilmiş və qanunauyğunluqlar gözlənilmişdir. Onu da qeyd edək ki, Azərbaycan dilində bu sahədə istifadə olunan terminlər ilk dəfə toplanmış və sistemə salınmışdır. Azərbaycan dilində işlənən o cümlədən yeni yaranan terminlərin toplanması, aprobeşiyası və tətbiqinin sürətləndirilməsi dilimizdəki elmi-texniki anlayışların vahid sistem əsasında təkmilləşdirilməsini

həyata keçirmək dövrün tələbidir. Belə ki, hazırkı dövrdə Azərbaycan Respublikasında su təchizatı və kanalizasiya sistemlərinin yenidən qurulması ilə bağlı dilimizə yeni-yeni terminlər daxil olmuşdur. Bunu nəzərə alaraq su təchizatı və kanalizasiya sistemlərinə dair terminlər lüğətinin tərtib və nəşr edilməsi zəruri hesab edilir. Mövcud lüğətdə rus dilindən Azərbaycan dilinə qarşılıqların yaradılması və terminlərin daxil edilməsinə səbəb isə əksər texniki ədəbiyyatların rus dilində olması, layihələrdə texniki terminlərin bu dildə çap edilməsi və aparıcı mütəxəssislərin əksəriyyətinin rus dilində təhsil alması ilə bağlıdır. Lüğətdə 5300-dən çox termin toplanmış və onların rusca-azərbaycanca qarşılıqları müəyyənləşdirilmiş və izahı verilmişdir.

Lüğətin tərtibində su təchizatı və tullantı sistemlərinin əsas bölmələrinə xüsusi diqqət yetirilmişdir. Lüğətin hazırlanmasında son illərdə nəşr olunmuş elmi-nəzəri ədəbiyyatlardan, təlimat və normativ sənədlərdən istifadə edilmişdir. Təqdim olunan termin və anlayışlara aid izahlar və terminlər əlifba prinsipi ilə verilmişdir. Belə yanaşma lüğətdə rus və Azərbaycan dilində işlənən terminlərin Azərbaycan dilində geniş izahının əldə edilməsinə kömək edir.

Rafiq Məmmədlinin “İngiliscə-azərbaycanca kompüter terminləri lüğət”i də nəşr olunmuşdur. Lüğətdə internet, kompüter və İKT sahəsinə aid on mindən artıq termin toplanmış, ingiliscə-azərbaycanca qarşılıqları müəyyənləşdirilmiş və izahları verilmişdir.

Səbinə Alməmmədovanın “İngiliscə-rusca-azərbaycanca kargüzarlıq terminləri lüğət”i nəşr olunmuşdur¹. Lüğətdə kargüzarlıq işlərinin aparılması və sənədləşdirmə təminatının idarəetmə fəaliyyətinin təmin edilməsi ilə bağlı 3000-dən artıq terminin ingiliscə-rusca-azərbaycanca qarşılıqları müəyyənləşdirilmişdir. Lüğətdə kadr xidməti, elektron sənəd, məktublaşma ilə bağlı kargüzarlıq bölmələri əhatə olunmuşdur. Lüğətin hazırlanmasında son illərdə nəşr olunmuş müxtəlif təyinatlı elmi-nəzəri ədəbiyyatlardan, təlimat

---

¹ Alməmmədova S. İngiliscə-rusca-azərbaycanca kargüzarlıq terminləri lüğət. Bakı, 2015.

və normativ sənədlərdən istifadə edilmişdir. Təqdim olunan terminlər əlifba prinsipi ilə verilmişdir. Hazırkı dövrdə yazışmaların xüsusilə, sənədləşmələrin Azərbaycan dilində aparılması ingiliscə-rusca-azərbaycanca kargüzarlıq terminləri lüğətinin praktik əhəmiyyətini əks etdirir.

Abbas Abbasov, Kəmalə Haqverdiyeva tərəfindən hazırlanmış “İngiliscə-azərbaycanca idman terminləri lüğəti”ndə iyirmi mindən artıq termin toplanmış və onların qarşılıqları müəyyənləşdirilmişdir. İdman sahəsi son illərdə Beynəlxalq səviyyədə sürətlə inkişaf edir. Bu inkişafıla bağlı olaraq çoxlu miqdarda yeni terminlər yaranmışdır. Lüğətdə bu terminlərin əksəriyyəti öz əksini tapmış və ensiklopedik nəşr əməllərinə uyğun olaraq idman terminlərinin geniş şəkildə izahı verilmişdir. Bununla yanaşı terminlərin yarandığı dil və ifadə etdiyi mənalar qeyd edilmişdir.

A.M.Əliyev tərəfindən hazırlanmış “Yol və aerodrom tikintisi ilə bağlı izahlı terminoloji lüğət”i nəşr olunmuşdur. Lüğətdə 2000-ə qədər yol və aerodrom nəqliyyatında istifadə olunan termin toplanmış, onların izahı verilmişdir. Respublikamızda nəqliyyat sisteminin, xüsusilə də aerodrom nəqliyyatının sürətli inkişafı Azərbaycan dilində bu nəqliyyata aid elmi-texniki cəhətdən əsaslandırılmış vahid terminologiyanın işlənilməsinə böyük ehtiyac yaratmışdır. Vahid terminologiyanın olmaması səbəbindən bu nəqliyyata aid nəşr olunmuş dərslik, dərs vəsaitləri, monoqrafiyalar və normativ-texniki sənədlərdə rus, ingilis, alman və s. dillərdən eyni terminin qarşılığı Azərbaycan dilində müxtəlif terminlərlə verilmişdir. Müasir dövrdə elmi-texniki tərəqqinin nəqliyyatı vasitələrinin konstruksiyasına tətbiqi və yol nəqliyyatındakı inkişaf bu sahədəki terminologiyaların dinamik zənginləşməsinə zəruri edir. Bu isə o deməkdir ki, yol və aerodrom tikintisi ilə bağlı yeni terminlər yaranmışdır. Bu prosesdə istər elm-tədris və istərsə də praktiki sahədə bir sıra çətinliklər meydana çıxır. Təqdim olunan “Yol və aerodrom tikintisi ilə bağlı izahlı terminoloji lüğət”i Respublikamızın müstəqillik dövründə bu sahədə müəyyən qayda və sistemlilik yaradılması yolunda ilk təşəbbüsdür. Terminlərin tərtibi zamanı müxtəlif mənbələrdən, o cümlədən Azərbaycan dilində nəşr

olunmuş dərslik, dərs vəsaitləri, və həmçinin müxtəlif dillərdə tərtib olunmuş lüğətlərdən, texniki ədəbiyyatlardan istifadə edilmişdir.

Ş.Həsənli-Qəribovanın “XI-XII əsrlərdə türk dillərinin etnoqrafik leksikasının izahlı lüğəti” Terminologiya Komissiyasının qərarı ilə nəşr olunmuşdur¹. Lüğətdə 4500 prototerminal toplanmış və onların izahı verilmişdir.

Komissiyada “İzahlı (yeni) terminlər lüğəti” hazırlanmışdır². Qloballaşma şəraitində elmin, texnikanın inkişafına uyğun olaraq dilimizdə müxtəlif sahələrə - iqtisadiyyat, informatika, təhsil, texnika ilə bağlı yeni terminlər yaranır. Bu nəzərə alınaraq lüğətdə 2500 yeni yaranan terminlər toplanmış və onların izahı verilmişdir. Tərtib edilən lüğətdə müxtəlif sahələrə - iqtisadiyyat, informatika, dilçilik, geologiya, diplomatiya və s. aid yeni terminlər, yəni indiyə qədər çap olunmuş lüğətlərimizə düşməmiş terminlər toplanmış və onların izahı verilmişdir.

Lüğətə bu sahədə müasir sistemlərlə bağlı yaranmış, formalaşmış terminlər daxil edilmişdir. Qloballaşma şəraitində beynəlxalq aləmə birbaşa inteqrasiyası bir sıra alınma terminlərin dilimizə daxil olmasını, işlənməsini şərtləndirmişdir. Bunu nəzərə alan müəlliflər lüğətdə terminləri, termin-söz birləşmələrini lüğətçilik işində müəyyənəndirilmiş meyar və prinsiplər əsasında vermişlər.

1. Lüğətdə bütün baş terminlər əlifba sırası ilə verilmişdir.

2. Terminlərin izahı Azərbaycan dilində məqalələr şəklində verilmişdir.

Sistemləşdirmə, tərtib etmə, sözlük baxımından səciyyəvi olan bu lüğət gələcəkdə yaranan terminoloji ensiklopediyalar üçün baza hesab edilə bilər. Bununla yanaşı AMEA RH yanında Terminologiya Komissiyasının orqanı olan “Terminologiya məsələləri” jurnalı (redaktoru filologiya elmləri doktoru, professor Sayalı Sadıqova) nəşr edilir. Jurnalda elmin müxtəlif sahələri ilə bağlı yaranan terminlərin dildə sabitləşməsi, terminologiyanın nəzəri

¹ Həsənli-Qəribova Ş. XI-XII əsrlərdə türk dillərinin etnoqrafik leksikasının izahlı lüğəti. Bakı, 2015.

² Sadıqova S., Quliyeva S. İzahlı (yeni) terminlər lüğəti. Bakı, 2015.

məsələləri, terminoloji lüğətlərin tərtibi prinsipləri və TK-nın qəbul etdiyi terminlər öz əksini tapır. Toplu ARP yanında Ali Attestasiya Komissiyası tərəfindən rəsmi qeydiyyatda alınmış və AR Ədliyyə Nazirliyi Mətbu nəşrlərin reyestrinə daxil edilmişdir.

Elmi-texniki tərəqqi, ictimai-siyasi həyatın inkişafı terminoloji sistemlərin fasiləsiz olaraq dəyişməsinə və inkişafına təsir göstərir. Azərbaycan dilinin dövlət dili statusu alması, yeni təhsil sisteminin yaradılması prosesində Terminologiya Komissiyasının vəzifələri daha da artmışdır. Terminologiya Komissiyasının orqanı olan “Terminologiya məsələləri” toplusunun 2010 -cu ildən iki nömrəsi nəşr olunmuşdur. “Terminologiya məsələləri” toplusunda Terminologiya Komissiyasının qəbul etdiyi terminlər və terminologiyanın nəzəri məsələləri öz linqvistik təhlilini tapır.

Dilçilikdə işlədilən terminlərin məcmusu, yəni dilçiliyə dair anlayışlar sistemi dilçilik terminologiyasını təşkil edir. Hər bir elmin inkişaf səviyyəsi onun terminologiyasında əks olunur. Dilçilik terminləri də birbaşa dillə bağlı təşəkkül tapmışdır. Dilçilik elminin inkişafı onun terminologiyasını zənginləşdirir. Xüsusilə, XX əsrin son onilliyində Azərbaycan dilində dilçilik elminin ayrı-ayrı sahələrinin - nəzəri dilçilik, riyazi dilçilik, koqnitiv dilçilik kimi yeni sahələrinin yaranması, inkişafı, dünya dilçilik məktəblərinin yaranması onun terminologiyasının formalaşb inkişaf etməsi ilə nəticələndi. Son dövrlərdə dilçilik elminin inkişafı ilə bağlı xüsusi qərarlar verilmişdir. 29 may 2012-ci ildə “Qloballaşma şəraitində zamanın tələblərinə uyğun Azərbaycan dilinin və dilçiliyinin inkişafı haqqında” qərar dilçilik elminin inkişafına təkan vermişdir. Xüsusi ilə informasiya cəmiyyəti şəraitində linqvistik terminologiyanın ənənəvi sərhədləri dəyişmiş, onun tədqiqat obyektinin hüdudları xeyli genişlənmişdir. Terminoloji sistem ekstralinqvistik təsirlərə indi daha çox məruz qalır. Dilçiliyin istiqamətləri yeni sahə terminologiyalarının yaranmasını şərtləndirmişdir. Dil haqqında elmin yarandığı ilk günlərdən onun özünəməxsus terminoloji sistemi də təşəkkül tapmış, müəyyən təkamül dövrü keçirərək formalaşmış və sabitləşmişdir. Ayrı-ayrı elmi sahələrində olduğu

kimi dilçilikdə də terminlərin toplanması, təkmilləşdirilməsi, unifikasiyası məsələlərinin həlli ən zəruri məsələlərdəndir.

1960-cı ildə Azərbaycan Tədris Pedaqoji Nəşriyyatı tərəfindən nəşr edilmiş “Müxtəsər dilçilik lüğəti”də bu sahədə atılmış uğurlu addımlardan hesab oluna bilər. Lakin bütün bu lüğətlər dilçiliyin inkişaf dövrlərini əks etdirmir və məhdud terminləri əhatə edirdi. Elmlərin inteqrasiyası prosesinin güclənməsi müxtəlif elm sahələrində, o cümlədən də dilçilikdə yeni elmi istiqamətlərin sürətlə inkişaf etməsi üçün əsaslı zəmin yaratmışdır. Dilçilikdə yeni istiqamət və sahələrə münasibət, şübhəsiz ki, aparılan tədqiqat işlərindən asılı olaraq formalaşır. Hər şeydən əvvəl, qeyd edək ki, mətn dilçiliyi, diskurs, təhlili, kompüter dilçiliyi, koqnitiv dilçilik, psixolinqvistika və paralinqvistikaya dair araşdırmalar gedir. Qeyd edək ki, dilçilikdə bu istiqamətdə yeni sahələr yaranmışdır. Diqqəti cəlb edən başqa bir cəhət xarici dilçiliyin fundamental tədqiqat işlərinin Azərbaycan dilinə tərcüməsi ilə bağlıdır. Belə tərcümələr də Azərbaycan dilində dilçilik terminologiyasının unkişafına təsir göstərir. Dilçiliyin bir elm kimi müxtəlif istiqamətlərdə inkişafı, başqa elm sahələri ilə inteqrasiyası mövcud terminoloji sistemdə əsaslı dəyişmələrə səbəb olmuşdur. Çox vaxt tədqiqatlarda termin anlaşılmazlığının olması ilə bağlı iradlar səslənir. Dilçilik elminin müasir inkişaf səviyyəsi, yeni-yeni istiqamətlərin təşəkkülü, elmlərin inteqrasiyası və diferensiyasının nəticəsi olaraq dilçiliyin həmhüddud sahələrinin inkişafı amili də bunu zəruriləşdirir. Hazırda bu proses davam etməkdədir. Bu terminlərin ifadə olunmasında dilin daxili imkanları əsasında termin yaradıcılığı ilə paralel terminalma da sürətli forma almışdır. Müasir dövrdə terminologiyada gedən prosesləri səciyyələndirən əsas cəhətlərdən biri beynəlmiləl terminlərin sayının sürətlə artmasıdır. Dilçilik elminin sürətli inkişafı, yeni dilçilik sahələrinin yaranması bu sahədə yaranan yeni terminlərin toplanmasını, onların sistemləşdirilməsini və izahlı dilçilik terminləri lüğətinin tərtibini zəruri edir. Hazırda dilçiliyin müxtəlif sahələrində indiyə qədər görülmüş işlər də göstərilən lüğətin tərtibi üçün zəmin hazırlamışdır. Azərbaycan dilinin dilçilik terminologiyasının nizama salınmasına kəskin ehtiyac duyulur. Bu nəzərə alınaraq

tərtib olunan lüğətdə elmi monoqrafiyalarda, tədris işində tez-tez rast gəlinən 6500 terminin definitiv tərifinə, şərhinə geniş yer verilmişdir. “İzahlı dilçilik terminləri lüğəti”ndə əksər terminlərin Azərbaycan dilində qarşılığını yaratmaq (məsələn, apokopa-son səs düşümü, assindeton-bağlayıcısız, velyarizasiya-qalınlaşma, labializasiya-dodaqlanma) və dilçiliyimizdə müəyyən tarixə malik, hamı tərəfindən qəbul edilmiş və başa düşülən terminlərin saxlanması (məsələn, sait, samit, feil, isim və s.) prinsipi əsas götürülmüşdür. Bundan başqa bir çox dünya dillərində işlənən və Azərbaycan dilində qarşılığını tam şəkildə yaratmaq mümkün olmayan (adstrat, adverbial, semantika) terminləri olduğu kimi saxlamaq uyğun hesab olunmuşdur. Azərbaycan dilçilik terminlərinin tərtibi prosesində aşağıdakı istiqamətlər aparıcıdır: -dilin öz daxili imkanları hesabına yaranan terminlər; (sözlərin semantik mənasının dəyişməsi, yarıdıcılığı, leksik şəkilçilərin yeni məzmunu yaratması, dialekt və şivə leksikası hesabına); - rus dilindən, rus dili vasitəsi ilə başqa dillərdən birbaşa ayrı-ayrı dillərdən alınmış terminlər; - ingilis dilindən birbaşa alınan terminlər; - qohum türk dillərindən alınan terminlər. Lüğətdə terminlər əlifba sırası ilə düzülüb, əsas terminlər baş söz kimi verilmişdir. Əsas maddədə mövzu ilə əlaqədar terminlər yenə də daxili əlifba sırası ilə qruplaşdırılmışdır.

Lüğətin sözlüyünün hazırlanması zamanı aşağıdakı meyar və prinsiplər gözlənilmişdir: Lüğətdə baş sözlər əlifba sırası ilə iri və qara şriftlə verilir. Çoxmənalı və omonim terminlərin mənalılarının izahları bir lüğət məqaləsində sıralamaqla verilir (1, 2, 3 və s.). Lüğətin sözlüyünə daxil edilən dilçilik terminlərinin geniş, daha dolğun izahı verilir. Sözlükdə əsas lüğət məqaləsindən sonra söz birləşməsi və baş sözlər də öz əksini tapmışdır. Ehtiyac olduqca “bax” məqalələri də verilmişdir. Lüğətdə terminlərin orfoqrafiyası müasir ədəbi dilimizin orfoqrafiya normalarına uyğun verilmişdir. Göstərilən prinsiplər əsasında tərtib edilmiş lüğətdə elmi-tədqiqat və tədris prosesində tez-tez rast gəlinən terminlərin şərhinə geniş yer verilmişdir. Bəzi tədqiqatçılar öz əsərlərində əsaslandırılmamış terminlərdən istifadə edirlər. Belə fərdi terminlər lüğətə daxil edilməmişdir. Lüğətə dilçilikdə vahid formada qəbul edilmiş və

eyni mənada işlənən terminlər daxil olmuşdur. Lakin bu terminlərin izahında bir-birindən fərqli fikirlər də mövcuddur. Belə terminlərin izahında, bir sıra mübahisəli məsələlərin həllində son tədqiqatlara əsaslanılmışdır.

Elmi texniki tərəqqi ilə əlaqədar olaraq müxtəlif elm sahələrinin terminologiyası sürətlə inkişaf edir. Buna görə də müxtəlif elm sahələrinin terminologiyasının formalaşması və inkişafı həmin sahənin inkişaf dərəcəsini özündə əks etdirir. Aviasiya terminologiyası da bu elmin müxtəlif sahələrinin terminlərinin məcmusudur. Respublikamız müstəqillik əldə etdikdən sonra ölkədə yeni iqtisadi sistemin formalaşması iqtisadi biliklərin bir sıra istiqamətlərinin aktuallığını və əhəmiyyətini köklü sürətdə artırmışdır. Hava nəqliyyatı aparıcı milli iqtisadiyyatın sahəsi kimi böyük sürətlə inkişaf edir. Beynəlxalq aviasiya sistemə inteqrasiya bu sahənin müxtəlif istiqamətlərdə inkişafını obyektiv zərurətə çevirir. İqtisadi sahələr arasında özünəməxsusluğu ilə seçilən və daim inkişafda olan mülki aviasiyanın cəmiyyətdə rolunu artması, müasir dünyada inkişafı, ölkələrin hava nəqliyyatının mahiyyətini, inkişaf meyillərini və qanunauyğunluqlarını müəyyən edən əsas modellərin, anlayışların, kateqoriyaların və s. öyrənilməsini və istifadəsini asanlaşdırmaq üçün aviasiya ilə bağlı terminoloji lüğətlərin hazırlanmasını zərurətə çevirir. Çünki son dövrlərdə Azərbaycan mülki aviasiya müəssisələrinin xarici ölkələrin müəssisələri ilə kommersiya istismarı, daşınmaların təşkili, dövlət tənzimlənməsi, statistika, marketinq, lizinq, logistika sahəsində fəaliyyətlə bağlı istifadə olunan terminlərin həcmi daim artır. Təkcə mülki aviasiya sahəsinin inkişaf prosesinə iqtisadi proseslər də təsir edir. Bu proses həm ölkə iqtisadiyyatı çərçivəsində, həm də hava nəqliyyatının dünya sisteminin tərkib hissəsi kimi beynəlxalq səviyyədə inkişafına səbəb olur. Eyni dərəcədə dünya iqtisadiyyatında ölkə iqtisadiyyatının nəqliyyat istehsalı və kommersiya əlaqələri vasitəsi ilə inteqrasiya prosesləri təmin edilir. Azərbaycanın beynəlxalq nəqliyyat sistemə sürətli inteqrasiyası ilə əlaqədar Azərbaycan Respublikasının mülki aviasiya müəssisələrinin işçiləri öz fəaliyyətlərində beynəlxalq təşkilatların qəbul və istifadə etdiyi terminlərlə üzləşirlər.

Mövcud olan vəziyyət isə göstərilən sahələrdə Azərbaycan dilində müvafiq terminologiyanın yaradılması məsələsinin aktuallığını artırır. Bu nəzərə alınaraq “Hava nəqliyyatında kommertiya terminlərinin izahlı lüğəti” tərtib edilmişdir. Lüğətdə hava nəqliyyatında istifadə edilən 1200-ə qədər kommertiya terminləri əhatə olunmuşdur. Bunlar sif avianəqliyyat sahəsində istehsal münasibətlərini ifadə edirlər. Terminlər aviamüəssisələrdə istehsal prosesini əks etdirən məntiqi ardıcılıqla seçilmişdir və üç dildə - Azərbaycan, rus, ingilis dillərində verilmişdir. Sözlərin və anlayışların tərtibatı avianəqliyyat, ümumiyyətlə iqtisadiyyata aid olan ədəbiyyat əsasında verilmişdir. Burada həm də beynəlxalq təşkilatlar, dövlət qurumu tərəfindən nəşr edilmiş sənədlər və təlimatlarda öz əksini tapan terminlər də verilmişdir. Lüğətə mülki aviasiyanın kommertiya, menecment, marketinq və digər bazar iqtisadi fəaliyyəti ilə bağlı termin və ifadələr də daxil edilmişdir. Mülki kommertiya dair 500-ə qədər terminin izahatı verilir. Bununla yanaşı terminlərin tipləri qruplar və yarımqruplar üzrə təsnifləşdirilmişdir. Hər bir qrupun daxilində terminlərin birləşdirilməsi ümumi qrup sxemləri əsasında aparılmışdır. Bazar münasibətlərinin geniş vüsət aldığı hava nəqliyyatında istifadə edilən maliyyə sistemi, pul-kredit, qiymətli kağızlar bazarı, marketinq, innovasiya və s. bağlı anlayışların mahiyyəti açıqlanmışdır. Bununla yanaşı aviaşirkətlərin beynəlxalq münasibətləri, aeroportların və aviadaşımaların kommertiya istismarı, aviatarifləri, müntəzəm və çarter aviadaşımaları haqqında məlumatlar öz əksini tapmışdır. Lüğətin hazırlanmasında terminlərə yaradıcılıqla yanaşılmışdır.

Lüğətin əhəmiyyəti ondadır ki, termin və anlayışların tərcümə prosesində dəqiq qarşılıqları müəyyənləşdirilmiş, həm də onların geniş izahatı da verilmişdir. Verilən terminlərin əsas hissəsini Azərbaycan dilində terminlər təşkil etsə də bir sıra anlayışlar beynəlxalq təcrübədə istifadə olunduğu kimi saxlanılmışdır. İzahat Azərbaycan dilində düşünülmüş sistem üzrə oxucuya təqdim edilmişdir.

Lüğətin hazırlanmasında son illərdə nəşr olunmuş müxtəlif təyinatlı elmi-nəzəri ədəbiyyatlardan, təlimat və normativ sənədlərdən istifadə edilmişdir. Təqdim olunan termin və anlayışlar əlif

ba prinsipi ilə verilmişdir. Lüğətdə rus və ya ingilis dilində rast gəlinən terminlərin Azərbaycan dilində dəqiq qarşılığı verilmişdir.

İdmanın dünyada geniş təbliğ olunması, idmançılar arasında əlaqələrin ildən-ilə artması, beynəlxalq yarışların təqviminə milli idman növlərinin daxil edilməsi, beynəlxalq səviyyədə artan tələblər qarşılıqlı anlaşmaya kömək məqsədilə idman terminologiyasının dəqiq, vahid şəkllə düşməsini zəruri edir. İdman terminologiyasının işlənib hazırlanması öz həllini gözləyən problemlər sırasındadır. Bu baxımdan S.Hüseynov, S.Allahverdiyev tərəfindən “İdman terminlərinin izahlı lüğət”i tərtib edilmişdir¹. Dünyanın aparıcı dillərində (ingilis, fransız, rus və s.) klişe halını almış idman terminlərinin (gimnastika, suya hoppanma, konkilərdə fiqurlu gəzişmələr, sinxron üzgüçülük və s. kimi növlərdə) müxtəlif formalarda verilməsi dildə anlaşılmazlıq yaradır. Bu sahədə olan çatışmazlıqların aradan qaldırılması məqsədilə lüğətdə sabitləşmiş və hazırda istifadə olan xüsusi leksika ilə yanaşı müasir, yeni idman terminologiyası da aparıcı yer tutur. Bu, bir tərəfdən terminlərin icra texnikasının dəyişməsi, idmançıların hazırlıq metodikasının təkmilləşməsindən irəli gəlsə, digər tərəfdən yeni idman növlərinin meydana gəlməsi ilə əlaqədardır.

Lüğətin obyektinə əsasən idmana aid xüsusi ədəbiyyatda geniş istifadə edilən, bir-birinə çox yaxın elm sahələri və tədris fənləri (biomexanika, psixologiya, pedaqogika, biokimya, gigiyena, idman fiziologiyası və təbabəti, anatomiya), olimpiya oyunları, beynəlxalq idman hərəkəti və çox yayılmış idman növləri, eləcə də fiziki tərbiyənin nəzəriyyə və metodikası üzrə terminologiyadır. Burada 5 (beş) minə yaxın idman termininin izahı verilmişdir. Ümumi anlayışların, terminlərin, texniki və taktiki üsulların, alətlərin, onlara aid detalların, müxtəlif avadanlıqların yığcam və dəqiq adlandırılmasının idmanın nəzəriyyə və praktikasına üçün mühüm əhəmiyyəti danılmazdır. Terminlərin düzgün formalaşması və işlənməsi hesa-

---

¹ Hüseynov S., Allahverdiyev S.İdman terminlərinin izahlı lüğəti. Bakı, “Elm və təhsil”, 2016. 551 səh.

bına tədris və təlim prosesi bütün səviyyələrdə asanlaşır, “məşqçidmançı” və “şərhçi-azarkeş” ünsiyyəti aydınlaşır.

İdman terminlərinin dəqiq, vahid şəkildə başa düşülməsinin müəyyənlişməsi və adlandırılmasına idmançıların, məşqçilərin, hakimlərin, sahə əməkdaşlarının, xüsusi tədris müəssisələrinin müəllim və tələbələrinin, idman məktəbləri şagirdlərinin, eləcə də tele-radio verilişləri aparıcıların, qəzet və jurnal əməkdaşlarının, bu sahəni tez-tez işıqlandıran jurnalistlərin böyük ehtiyacı vardır. Lakin idman terminləri elmi və tətbiqi biliklərin yalnız bu sahəsinə aid olan anlayışlar çərçivəsindən bəzən kənara çıxır. Onlar insan cəmiyyəti haqqında müasir biliklər sistemində böyük yer tutur və "sağlam həyat təzi anlayışı" ilə bağlıdır. İdman veriliş və icmallarını televiziya və radio verilişlərinin, qəzet, jurnal məlumatlarının əhəmiyyətli hissəsini tutur. Eləcə də idman terminlərinə bədii, elmi və siyasi ədəbiyyatda, sosial publisistikada da tez-tez rast gəlirik. Onlardan siyasi çıxışlarda və məqalələrdə də istifadə olunur. Bütün bunları toplamaq, sistemləşdirmək zərurəti yaranır.

İdman terminologiyası dilin əsas lüğət tərkibində mövcud olan həm milli, həm də alınma sözlər, eləcə də beynəlmiləl terminlər əsasında qurulur və o, tamamilə sözyaratma qanunlarına və dilin qrammatik quruluşuna uyğun olmalıdır.

İdman terminologiyası dilin tərkib hissəsi olaraq qanunqaydalar üzrə inkişaf edir. Fiziki tərbiyə və idman terminologiyasının dəyişməsi bu hadisələrin, eləcə də ayrı-ayrı idman növlərinin inkişafı ilə paralel gedir. Terminlərin mənşəyini fiziki tərbiyənin tarixində, idman növünün özündə axtarmaq lazımdır. Bununla yanaşı, idman terminologiyasının təşəkkül tarixi qədimdir. Terminlərin bir çoxu orta əsrlərdən (qılıncoynatma) və ya qədim dövrlərdən (şahmat) yarınsa da, idmanın inkişafı ilə bağlı gündəngünə yeni terminlər yaranır.

Bədən tərbiyəsi və idmana aid terminlərin bir qismi jarqon söz və ifadələrdən istifadə ilə yaranmış və bu hadisə idman terminologiyasının leksik tərkibində öz əksini tapmışdır (məs: "cırıq" qaçış, "kisəyə" qaçış, "xoruz" döyüşü, kölgə ilə döyüş, "öz (şəxsi) suyu", "dəyirman", "qayçı" və s.)

İdman terminologiyasının bir xüsusiyyəti də onun inkişaf dinamikası ilə bağlı olmasıdır. İdman növləri üzrə terminologiya dilin təkmilləşməsi, idmanın inkişafı ilə əlaqədar yeniləşir. Bədən tərbiyəsi və idmanda yeni sahələrin yaranması, yarış qaydalarının dəyişməsi ilə onları ifadə etmək üçün yeni element və birləşmələrdən ibarət terminlərin yaranması onların sistemləşdirilməsini tələb edir.

Beynəlxalq terminlərin axını, yeni idman növlərinin, idman fənlərinin ölkəmizdə populyarlıq qazanması, ilkin adların qaytarılması (həndbol, stipl-çez, yunan-Roma güləşməsi), idman növlərinin adları (bilyard, brici, idman rok-n-rolu, kulturizm, şərq döyüş sənəti növləri), çox qədim oyunların dirçəldilmiş adları, milli idman növlərini ifadə edən terminlərin verilməsi lüğətin əhəmiyyətini artırır.

Müxtəlif idman növlərində mütəxəssislər tərəfindən ayrı-ayrı terminlərin işlənmə ənənələri də nəzərə alınmışdır. Məsələn, ağır atletikada "alətin çəkisi", "ştanqın çəkisi" terminləri işlədilir. Amma beynəlxalq ölçü sisteminə görə bu, "alətin və ya ştanqın kütləsi" adlandırılır. Buna baxmayaraq, "əlavə çəki", "yürüş çəkisi", "təchizat çəkisi" terminləri başqa idman növlərində saxlanmışdır. At idmanında "korpus" termini, başqa idman növlərində isə "gövdə" işlədilmişdir. Akrobatikada başqa idman növləri ilə müqayisədə "təmrin" termini daha çox işlədilir. Psixologiyada qəbul olunmuş "psixoloji hazırlıq" anlayışı əvəzinə bədən tərbiyəsinin nəzəriyyə və metodikasında qəbul olunmuş "psixi hazırlıq" termininə üstünlük verilmişdir. Kitabda gimnastika terminologiyası daha ətraflı işlənmişdir. Bu onunla bağlıdır ki, gimnastikada buna çox ciddi və ətraflı yanaşılır. Məhz bu hesaba bir çox idman növlərində və fiziki tərbiyədə işlənən ümumi hazırlıq təmrinlərinin əksəriyyətinin, eləcə də bir çox mürəkkəb koordinasiyalı idman növlərinin terminologiyası (akrobatika, bədii gimnastika, suya hoppanmalarda və s.) dəqiqləşdirilmişdir. İdman terminologiyasının xüsusi bölməsi idman hakimlərinin işlətdiyi terminlərdir.

Məlumdur ki, baza anlayışlarından istifadə edərək bir çox idman terminlərinə müxtəlif izahat (şərh) verilir. Lüğətdə əsas terminlərin mənasının praktik mənimsənilməsini asanlaşdıran anlayış-

ların kifayət dərəcədə dəqiqliklə uyğunluğuna xüsusi yer verilmişdir. Belə ki, idman terminologiyasında çox işlənən terminlərin tez-tez bir neçə mənasına rast gəlirik. Məsələn, “güc” termini tamam fiziki mənada başqa cisimlər tərəfindən mexaniki təsir ölçüsü kimi, eləcə də insan bacarığının məcmusu kimi xarici müqaviməti aradan qaldırmağa və ya ona qarşı durmaq kimi istifadə olunur. İnsan hərəkətinin biomexaniki qanunauyğunluqlarının təsviri zamanı “güc” anlayışının birinci mənasından, amma məşq sisteminin təsvirində ikinci mənadan istifadə olunmuşdur.

Bir-birinə çox yaxın bilik, elm sahələri sistemindən terminlər və anlayışlar mexaniki olaraq götürülməmiş, bədən tərbiyəsi və idmanda qəbul olunduğu mənada izahı verilmişdir. Bədən tərbiyəsi və idman üzrə müasir elmi ədəbiyyata ingilis dilindən terminlər daha geniş dairədə daxil olur, eləcə də başqa dillərdən alınmış terminlər heç də həmişə, bizim fikrimizə görə, kifayət qədər dəqiq deyil. Tərtibçi, əsasən, rus dilində işlənən terminlərin qarşılığını ana dilində qarşılığını vermiş, bəzi hallarda Azərbaycan dilində sinonimlərini vermişdir.

Qloballaşma şəraitində dilin terminoloji bazasının yad təsirlərdən qorunması, inkişaf etdirilməsi, bütün dünyaya yayılmış azərbaycanlıların müraciət etmək imkanı olan on-layn resurs bazasının yaradılması və bütövlükdə yeni terminlərin yaradılması prosesində virtual məkanın imkanlarından istifadə edilməsi, o cümlədən, interaktiv forumlar vasitəsi ilə bu prosesə geniş ictimaiyyətin cəlb edilməsi mühüm vəzifələrdən hesab edilir. Müxtəlif elm sahələrinə aid terminoloji lüğətlərin elektron variantlarının virtual məkanda yerləşdirilməsi, Azərbaycan dilinin terminoloji arealını müasir metodlarla zənginləşməsinə zəruri edir. Bu nəzərə alınaraq Terminologiya Komissiyasının “**terminologiya.org**” saytı yaradılmışdır. Azərbaycan terminologiyası ilə bağlı saytın yaradılmasında əsas məqsəd dilimizdə olan mövcud terminoloji lüğətləri ilk dəfə olaraq vahid mərkəzə toplamaq, elmin-texnikanın müxtəlif sahələrində çalışanlara terminlərin izahını və müxtəlif dillərdə qarşılığının asanlıqla əldə etməyə yardımçı olmaq, həmçinin termin yaradıcılığına cəmiyyətin müxtəlif təbəqələrini o cümlədən xaricdə yaşayan soydaşları-

mızı cəlb etməkdir. Terminologiya Komissiyasında təkcə respublikada deyil, respublikadan kənar da Azərbaycan dilinin qorunması istiqamətində mühüm işlər aparılır. Terminologiya Komissiyasında Türk dillərinin vahid terminologiyasının yaradılması üçün Astana şəhərində 16 yanvar 2015-ci il tarixində Türk dillərində terminologiyanın inkişaf perspektivləri, terminologiyanın müasir vəziyyəti, gələcək inkişafı müzakirə olunmuşdur. “Türk dillərinin terminologiyasının problemləri və perspektivləri adlı” toplu hazırlanır. Mütəmadi keçirilən iclaslarda Türk dillərinin ortaq terminologiyasının yaradılması əsas problem kimi geniş şəkildə müzakirə olunmuşdur. Türk dilləri üçün ortaq terminoloji lüğətlərin hazırlanması texniki-tərəqqi, ictimai-siyasi həyatın inkişafı terminologiyasının fasiləsiz olaraq dəyişməsinə və inkişafını şərtləndirir. Ortaq terminoloji bazanın yaradılmasını da bu cəhət zəruriləşdirir. Təyin edilmiş dillərin hər birinin müxtəlif sahələrə aid terminləri seçilməli, anlayışı dəqiq ifadə edən termin ortaq türk dilləri üçün qəbul olunmalıdır. Belə bir məsələnin həlli terminologiyanın standartlaşdırılması üçün şərait yaradır.

Müasir dövrdə terminoloji tədqiqatlar sferası xeyli genişlənməmişdir. Elmlərin diferensiasiyası və inteqrasiyası, informasiya mübadiləsinin sürətlənməsi, yeni elmi istiqamətlərdə terminlərin işlənmə xüsusiyyətlərinin dərinədən öyrənilməsinə tələbatın artması terminologiya sahəsində işlərə xüsusi diqqət verilməsi zərurətini yaradır. Eləcə də, yeni terminlərin yaradılması prosesində dilin lüğət tərkibindən geniş istifadə, alınma terminlərin ədəbi dilə və danışq dilinə sürətlə nüfuz etməsi və bu nüfuzetmənin xüsusiyyətlərini aydınlaşdırmağı tələb edir. Terminologiyanın nəzəri və praktik problemləri ilə bağlı televiziya və mətbuatda mütəmadi olaraq çıxış edilmişdir. Bununla yanaşı sosial şəbəkə və axtarış sistemlərinin adlarının yazılış qaydaları müəyyənləşdirilmişdir: *Skype-skayp, site-sayt, provider-şəbəkə, facebook-feysbuk, twitter-tvitter, instagram-instagram, e-mail-e-poçt, youtube-yutub, messenger-mesencer, whatsapp-votsap, line-layn, viber-vayber, google-quql, yandex-yandeks, wifi-vayfay.*

Terminologiya Komissiyasında son illərdə terminologiyayı inkişaf etdirmək və təkmilləşdirmək məqsədilə elmin, mədəniyyətin, ictimai-siyasi həyatın bütün sahələri ilə bağlı baş verən dəyişikliklər nəzərə alınaraq mühüm istiqamətlər əsasında yeni terminoloji lüğətlər hazırlanır və Terminologiya Komissiyasının qərarı ilə nəşr edilir . Əsasnamədə qeyd edildiyi kimi Respublikada nəşr edilən bütün terminoloji lüğətlər Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabineti yanında Terminologiya Komissiyasında qeydiyyatdan keçməli və onun qərarı ilə nəşr edilməlidir. Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabineti yanında Terminologiya Komissiyasının qərarı olmadan terminoloji lüğətlərin nəşri qəti qadağan edilir.

3.5. TÜRK DİLLƏRİNDƏ ORTAQ TERMINOLOGİYA PROBLEMI

Qloballaşma şəraitində dilin terminoloji qatında özünü göstərən daimi dəyişikliklər, yeniləşmə və zənginləşmə prosesi dillərin terminoloji sistemə təsir göstərir. Terminologiyanın inkişafı cəmiyyətin inkişafı ilə sıx şəkildə bağlı olduğu üçün cəmiyyətdə baş verən hər bir dəyişiklik bu və ya digər şəkildə dilin leksik tərkibində öz izlərini qoyur, burada müəyyən şəkildə öz əksini tapır. Çünki elmi-texniki tərəqqi, ictimai-siyasi dəyişikliklər dildə anlayışlar vasitəsi ilə öz əksini tapır və dilin terminoloji leksikasını zənginləşdirir. Bütün dünya dillərində olduğu kimi türk dillərində də elm və texnikanın inkişafı, yeni anlayışların yaranması, terminlərin sayca artımı terminologiyanın daha sürətlə artmasına şərait yaradır. Türkdilli ölkələrin müstəqillik əldə etməsindən və xarici aləmlə birbaşa təmasından sonra dilin lüğət tərkibinə beynəlxalq termin – sözlərini axını güclənir. Bu tipli terminlərin türk mənşəli milli terminlərlə əvəzlənməsi, yeni terminlərin dilin daxili imkanları hesabına yaranması, dilin arxaik mövqedə dayanan terminlərin fəallaşması da diqqəti cəlb etdi. Yeni dövlət sisteminin yaranması, müstəqilliyin əldə edilməsi milli respublikalar qarşısında yeni

imkanlar açdı. İctimai-siyasi həyatda baş verən dəyişikliklər dilə, dilin lüğət tərkibinə, xüsusilə onun terminologiyasına təsirini göstərir və ortaq terminologiya probleminin həlli istiqamətində mühüm işlərin görülməsi zərurəti yaradır. Bu baxımdan tədqiqatlarda “ortaq türk dili”, “ortaq terminologiya” anlayışı ilə bağlı ümumi bir fikir yoxdur. Bəziləri “ortaq türk dili” dedikdə, türk dilləri əsasında yaradılan yeni bir dilin yaradılmasının ictimai səbəblərini əsaslandırmağa çalışırlar. Bəxtiyar Kərimov və Şoəhməd Mutalov ortaq türk dilini yaratmağın riyazi formulunu verdikdən sonra göstərirlər ki, “dil problemlərinin təqdim edilən həllinin üstünlüyü bundadır ki, 1) etnosların dilləri əsasında yaradıldığından, koyneni (ortaq türk dilini S.S.) onların yaradıldığı dialektlərin nümayəndələri xüsusi öyrənmə olmadan bu və ya digər dərəcədə anlayırlar; 2) o, hər hansı bir etnik birləşmənin dili olmadığı üçün onlardan heç birinə üstünlük vermir və beləliklə, dil siyasəti üzrə ixtilafın güclənməsinə yardım göstərmir; 3. yerli dillərdən birinin ümumməhəlli dil kimi seçilməsində özbaşınalığı və bundan irəli gələn etnik çəkişmələri aradan qaldırır; 4) keçmiş müstəmləkəçilərin dillərinin ümumməhəlli dil kimi tətbiqi məsələsini və bununla da keçmiş metropolidən mədəniyyət və təhsil sahəsindəki asılılığı aradan qaldırır”¹.

Tədqiqatçıların bir qismi isə ortaq türk dili dedikdə, bütün türk dillərinin vahid, ümumi prinsiplər əsasında qurulmasını - ortaq əlifba, orfoqrafiya, terminologiya məsələlərini nəzərdə tuturlar. Göründüyü kimi, ortaq türk dili anlayışı iki mənada işlənir. 1. ortaq türk dili - türk dilləri arasında ümumünsiyyət vasitəsi olan bir dil kimi 2) ortaq əlifbası, orfoqrafiyası, terminologiyası olan ortaq türk dili kimi. Lakin bu o demək deyildir ki, bütün türk dillərinin lüğət bazası əsasında vahid ortaq türk dili yaradılısın. Bu kökündən yanlış fikirdir. Ortaq türk dili dedikdə, türk xalqları arasında vahid ünsiyyət vasitəsi kimi işlənə bilən dil nəzərdə tutulur. Türk dillərində terminologiyanın yaradılması və zənginləşdirilməsi üçün ən əlverişli yol dilin daxili imkanları əsasında terminlərin yaradılmasıdır.

¹ Bəxtiyar Kərimov və Şoəhməd Mutalov “Urtatürk dili”, Toşkent, 1992.

Ona görə də elm və texnikanın müxtəlif sahələrində yeni anlayışların ifadəsi üçün terminlər yaradılarkən ən əvvəl milli dilin lüğət tərkibinə nəzər salmaq, onun daxili imkanlarından səmərəli istifadə etmək zəruridir. Çünki terminlərin yaradılması hər bir dilin özünəməxsus müstəqil söz yaradıcılığı prosesidir. Milliliyi təmin edən milli elmi terminologiya dilin daxili imkanları əsasında termin yaradıcılığı prinsiplərinə uyğun yaradılmalıdır.

Türk dillərinin daxili imkanları əsasında, dilin bilavasitə özünəməxsus söz yaradıcılığı üsulları ilə müəyyən anlayışın ifadəsi üçün müvafiq termin yaratmaq mümkün olmadıqda başqa dildən həmin anlayışı ifadə edən termin alınıb işlədilir. Buna görə də terminologiyada başqa dillərdən (rus və Avropa dillərindən) alınmış terminlər üstünlük təşkil edir. Belə terminlərin işlədilməsinə ehtiyatla yanaşmaq lazımdır. Son dövrlərdə elmin, texnikanın, iqtisadiyyatın, ictimai fəaliyyətin, daha geniş mənada ictimai quruluşla bağlı meydana gələn məfhumların ifadəsi üçün yeni-yeni terminlər alınır və bu zaman dilin ən fəal və ən mütəhərrik bir qolunu təşkil edən terminoloji leksika daim zənginləşir. Xüsusən türk dillərinin funksional inkişafında baş verən belə dəyişikliklər birbaşa onun terminologiyasına təsir edir. Bu baxımdan ortaq terminologiya məsələsi öz həllini gözləyən problemlərdəndir. Çünki türk xalqlarının bir-birinə yaxınlaşması, bir-birini asan başa düşməsi üçün türk dillərində termin yaradıcılığının yeni istiqamətləri müəyyənləşdirilməlidir.

Türk dillərində ortaq terminologiyanın yaradılması üçün birinci növbədə ortaq abidələrin lüğət tərkibini əhatə edən lüğətlər tərtib edilməlidir. Qədim türk yazılı abidələrinin bütün türk xalqlarına aid olduğunu, onların hələlik elmə məlum olan ilk yazılı kitabələri hesab edildiyini, qədim türk dillərinin əsasında durduğunu, çağdaş türk xalqlarının ictimai-siyasi həyatını əks etdirən leksik tərkibə malik olmasını nəzərə aldıqda çağdaş türk dillərinin leksik qatını bu abidələrdən kənarında təsəvvür etmək mümkün deyil. Abidələrin dilinin təhlili türk dillərinin leksik qatının formalaşmasının qədimliyini, hətta Orxon-Yenisey abidələrinin yarandığı dövrdən də əvvəl mövcud olduğunu bir daha təsdiqləyir.

Burada adlandırma, normativlik ifadəsi və onun xüsusiyyətləri o qədər incə leksik-semantik fərqlərlə bildirilir ki, bu abidələrin tam sabitləşmiş, formalaşmış, fonetik-qrammatik və üslubi normalara malik olan bir dildə qələmə alındığına heç bir şübhə yaranmır. Ona görə də türk dillərinin leksik tərkibinin formalaşmasında bu abidələr xüsusi rol oynayır. Ümumtürk yazılı abidələrin təhlili göstərir ki, bu abidələrin yarandığı ilk dövrlərdən başlayaraq türk dilləri öz inkişafının yüksək səviyyəsi ilə fərqlənmiş, zənginliyi ilə seçilmiş və bu xüsusiyyətlərinə görə də qonşu xalqların bir çoxunun dilinə bu və ya digər dərəcədə təsir göstərmişdir. Bu təsirin reallaşması müxtəlif dildaxili proseslər və dilxarici-ekstralingvistik faktorlarla bağlı olmuşdur. Belə ki, inkişaf etmiş dillərin qonşu dillərə və ictimai-siyasi, iqtisadi, mədəni əlaqələrlə bağlı olduğu xalqların dillərinə təsiri təbii proses kimi qəbul edilir. Təbii ki, leksik-qrammatik cəhətdən inkişaf etmiş türk dillərinin areal baxımdan qonşu olan dillərə təsiri izsiz qalmamış, onun özü də əks təsirə məruz qalmışdır. Buna görə də hələ qədim dövrlərdən türk dilləri ilə qonşu olan dillərin qarşılıqlı təsiri müşahidə olunmuş, onun izlərinə müxtəlif dillərdə yazıya alınmış abidələrdə təsadüf edilmişdir.

KDQ dastanlarının dili ilə ortaq türk abidələrinin dili arasındakı ən böyük dil fərqlərinin üzə çıxması isə KDQ dastanlarının artıq nisbətən diferensiasiya olmuş, nisbətən ayrılmış oğuz qrupu dilləri elementlərinin üstünlük kəsb etməsidir. Dastanların dilində sırf oğuz mənşəli, o cümlədən Azərbaycan dil xüsusiyyətlərini daha çox özündə əks etdirən, müasir dövrdə də çoxlu sayda hərbi məzmunlu leksik vahidlərə rast gəlmək olur. Belə sözlər işləndiyi dövrdən uzun əsrlər keçməsinə baxmayaraq səslənməsinə, semantikasına və quruluşuna görə müasir dilimizlə uyğunluq təşkil edir. Məsələn, alay, gözçü (müşahidəçi), yaraq, yağ, sancaq (bayraq mənasında), çavuş (gözetçi), ağın (yürüş, hücum), aqınçı (döyüşçü, hücumə keçən əsgər), oxçu, çəribası (qoşun başçısı) və s. Lakin abidələrin dilində öz dövrünün inkişaf səviyyəsinə uyğun olan bir çox döyüş, savaşı anlayışlarını bildirən sözlər də vardır ki, onlar müasir dilimiz üçün qanunauyğun və məntiqi olaraq arxaikləşmiş

terminlərdir. Çünki həmin terminlərin ifadə etdiyi anlayışların - denotatların özləri arxaıkləşmiş, həmin döyüş alət və vasitələri cəmiyyətin inkişafı nəticəsində istifadədən qalmış, sıradan çıxmışdır. Ona görə də ortağ terminologiyanın yaradılması zamanı abidələrdə işlənen, müasir dövrlə səsləşən ortağ sözlərdən istifadə edilmişdir.

Məlumdur ki, dilimizin lüğət tərkibi tarix boyu müəyyən dəyişikliklərə məruz qalmış, amma öz nüvəsini qoruyub saxlaya bilmişdir. Ümumtürk kontekstində götürülmüş Azərbaycan dilinin sahə terminləri də türk dünyasında ayrı-ayrı baxışlar sisteminin hakimiyyət uğrunda mübarizənin ilkin və mükəmməl formalarının yaranmasına və inkişafına söykənir. Türkdilli ölkələrdə gedən ictimai-siyasi proseslər dilin lüğət tərkibinə yeni terminlər daxil olmasına və bu terminlərin geniş işləklik qazanmasına şərait yaratmışdır. Türk dünyasının tarixi inkişafı qonşu xalqları da bu inkişafa biganə qoymamışdır. Qonşu xalqlar türklərdən dövlət, idarəetmə, milli maraqlar üstündə qurulmuş xarici əlaqələr və digər sahələrdən az şey mənimsəməmişlər. Bu gerçəklik mənimsənildiyi kimi həmin anlayışların ifadəsi olan terminlər də digər xalqların dilinə, o cümlədən də ərəb, fars, rus və Avropa dillərinə də keçmiş, müəyyən fonetik fərqlər bu gün də işlənməkdədir. Bu terminlərin semantikasında baş verən dəyişiklikləri, reterminləşməni - terminin yenidən mənbə dilə qayıtmasını izlədikdən sonra belə bir qənaət yaranır ki, türk dillərinin yayıldığı arealda ilkin semantikasını bütün türk dillərində qorumuşdur. Türk dillərində yeni yaranan anlayışların ifadə edilməsi üçün sözdüzəltmə vasitələrinin bütün arsenalının terminologiyada istifadə olunması ilə yanaşı, bu sahədə özünəməxsus termin yaradıcılığı üsulları da vardır. Bu üsulların müəyyən qismini bir sıra əlamətlər əsasında təyin etmək olduğu halda, bir qisminin ümumi şəkildə izahı çətinlik törədir və onlar istisnalar şəkilində qeydə alınır. Termin yaradıcılığının spesifik cəhətlərini öyrənmək məqsədilə müxtəlif xarakterli tədqiqat işləri aparılmışdır. Belə tədqiqatların böyük bir hissəsi termin və söz yaradıcılığının müqayisəli şəkildə öyrənilməsinə həsr olunmuşdur. Terminləşmə prosesi dilin terminoloji qatında özünü

göstərən mühüm semantik hadisə hesab edilir. Belə ki, cəmiyyətin sürətli inkişafı ilə bağlı olaraq çoxlu sayda yeni-yeni elmi texniki anlayışlar meydana çıxır ki, onların hamısını xüsusi dil vahidləri ilə operativ şəkildə ifadə etmək bəzən mümkün olmur. Ona görə də çox vaxt dildə artıq hazır şəkildə mövcud olan dil vahidlərinə yeni məna verməklə onlardan yeni yaranan anlayışların adlandırılması məqsədilə istifadə olunur. Bu proses xüsusilə bu və ya digər terminoloji sahənin yenicə formalaşdığı dövrdə daha fəal şəkildə özünü göstərir. Dünya dillərinin əksəriyyətində, o cümlədən müasir türk dillərində sözlərin yeni mənalar kəsb edərək - terminləşərək digər anlayışları da adlandırma bilmə prosesi yeni formalaşan bir çox terminoloji sahələrdə daha aydın şəkildə müşahidə edilir. Yəni dildə mövcud olan sözlərin mənasında baş verən dəyişmələrlə bağlı terminin əsas mənasının qalması ilə yeni məna qazanaraq elm sahələrində işlənir. Məsələn, informatika, aviasiya, logistika, hərbi sahə, hərbi işi, hərbi maşın və mexanizmlər, hərbi-sənaye kompleksi müasir cəmiyyətin ən sürətli inkişaf edən sahələrindən olduğu üçün bu sahədə yaranan çox müxtəlif funksiyalı anlayışları ifadə etmək üçün dilin daxili imkanları, xüsusən semantik üsulla söz yaradıcılığı öz aktuallığı və fəallığı ilə seçilir. Müasir türk dillərində onlarla yeni yaranan anlayışları ifadə etmək üçün dilimizin tarixi boyu fəal leksik qatda işlədilən söz və ifadələrə yeni məna çalarları verməklə yeni yaranmış anlayışları ifadə etmək üçün istifadə olunur. Bu, bir də onunla bağlıdır ki, çoxlu sayda yeni yaranan müxtəlif elmi-texniki anlayışları ifadə etmək üçün dilin digər terminyaratma üsulları kifayət etmir və dildə hazır şəkildə mövcud olan leksik vahidlərin ifadə etdiyi mənalar əsasında anlayışların adlandırılması məqsədyönlü hala çevrilir. Bu zaman motivləşmə yolu ilə sözlərin ifadə etdiyi mənalardan biri əsasında terminlər yaradılır. Məsələn, hərbi terminologiyada ayrı-ayrı hərbi anlayışları ifadə etmək üçün dildə hazır şəkildə artıq mövcud olan ağız, bölük, bölmə, açar, yuva, göz, daraq və s. sözlər terminləşmiş və müvafiq anlayışların adına çevrilmişdir.

İstər qrammatik, istərsə də leksikoqrafik baxımdan ən çox araşdırılan ortaq türk ədəbi dili üçün ümumi terminoloji bazaların

yananmasında terminoloji tədqiqatların xüsusi rolu var. Tarixilik baxımından araşdırılan əsərlərə nəzər yetirdikdə ümumtürk arealının ümumi termin bazasının olduğu müşahidə edilir.

Müasir dövrdə yeni nəzəri baxışların, konsepsiyaların inkişafı, integrasiya, qarşılıqlı əlaqələrin güclənməsi elm sahələrində terminoloji bazanın dinamikliyinə təsir göstərir. Cəmiyyətin bir çox fəaliyyət sahələrinə nüfuz edən qloballaşmanın dilə birbaşa təsiri nəticəsində leksikanın əsasını təşkil edən terminologiya dəyişir, yeniləşir. Elmi-texniki tərəqqi, ictimai-siyasi həyatın inkişafı terminologiyanın fasiləsiz olaraq dəyişməsinə və inkişafını şərtləndirir. Cəmiyyətdə baş verən yeniliklər ictimai ünsür olan dildə əks olunur. Dilin inkişaf səviyyəsi, zənginləşməsi daha çox elm sahələrində baş verən yeniliklərlə bağlıdır. Bu yenilikləri, elmi-texniki tərəqqini ifadə edən terminlər isə bütün türk dillərində həm dilin daxili imkanları, həm də alınmalar hesabına formalaşır. Yəni dilimizdə mövcud olan terminlərin heç də hamısı ümumtürk ümumi bazası əsasında yaranan sözlər deyil, onlarla yanaşı ərəb-fars və rus-Avropa ümumi bazaları əsasında yaranan xeyli sayda terminlər işlənməkdədir. I Türkoloji Qurultayda Bəkir Çobanzadə termin yaradıcılığında əsaslanmalı olduğumuz üçüncü baza kimi Avropa ümumi bazasını göstərir və qeyd edir ki, “Terminologiya yaradarkən diqqət yetirməli olduğumuz üçüncü baza elmi anlayışlar, elmi nəzəriyyələr sahəsində ümumi istiqamət tutduğumuz və bununla yanaşı, onların adlarının, terminlərinin Avropa tərzinə əsaslanmağımızdır¹”. Müasir dövrdə də terminlər yaradarkən ümumtürk söz bazasını nəzərə almaq yəni, bunun üçün türk xalqlarının bir-birinə ümumi yaxınlığı olan dialektlərinə və ümumiyyətcə, xalq dilinə əsaslanmaq zəruridir. Dilimizdə mövcud olan terminlərin heç də hamısı ümumtürk bazası əsasında yaranmamış, onlarla yanaşı ərəb-fars və rus-Avropa bazaları da əsas mənbələrdir. Hətta bu tendensiya müasir dövrümüzdə də aktualdır. Bunun isə müəyyən səbəbləri vardır. Buna görə də Bəkir Çobanzadə dildə işlənən əcnəbi terminlərin zəruriliyini

¹ Первый Всесоюзный Тюркологический съезд, 26 февраля – 5 марта 1926 г. (Стенографический отчет), Баку, 1926

“ümumiyyətlə, elm bir xalqın həyatı içərisində qapanmadığı kimi, elmi istilahlər də yalnız bir dilin çərçivəsi içində qalamaz¹” fikrini söyləyərək təsdiq edib əsaslandırır. Alim onu da qeyd edir ki, elmi və mədəni əlaqələr nəticəsində bir dilin başqa dillərdən termin alması yaxşı haldır, hətta elmin, mədəniyyətin nisbi üstünlüklərini göstərən hallardan birisidir. Bu tendensiya müasir dövrimizdə də aktualdır. Birinci mənbə kimi qonşu türk dillərindən, ikinci mənbə kimi Qərbi-Avropa və rus dillərindən terminlər alınır. Bir şərtlə ki, söz əvvəlində diftonq olmasın və bütün alınmalar ahəng qanununa tabe etdirilsin: Ümumiyyətlə isə türk xalqları birlikdə elmi terminologiyayı hazırlamalıdır. Bunun üçün 3 mənbə- fars-ərəb, ümumtürk və Avropa sözlərini əsas götürməlidir. Avropa mənşəli sözlərlə bağlı deməliyə ki, hamı bir mənbəyə əsaslanmalıdır. Yəni, eyni siyasi, sosial və iqtisadi məziyyətlərə malik olan türk dilləri üçün alınma termin mənbələri təxminən eyni olmalıdır.

Müasir Azərbaycan dili lüğət tərkibində ərəb-fars, rus dillərindən alınmış terminlərlə yanaşı, Avropa mənbəli terminlərin də müxtəlif kəmiyyət göstəricilərinə malik olduğunu müşahidə etmək mümkündür. Cəmiyyətimizdə baş verən bir sıra ictimai-siyasi, tarixi hadisələr, xüsusilə əsrin müqaviləsi-neft kontraktları və s. təbii olaraq Avropa mənşəli terminlərin dilimizə gəlməsini gücləndirmişdir. Maraqlı cəhət odur ki, həmin terminlərin bir qismi vasitəsiz alınmalardır. Yeni ictimai-siyasi və köklü dəyişikliklərlə bağlı terminologiyamıza, dilimizin lüğət tərkibinə yeni terminlər daxil olur və xalq tərəfindən mənimsənilir. Bütün bunlar beynəlmiləl xarakterlidir. Beynəlmiləl elmi terminlərin müasir dilimizdə artması, çoxalması, hər şeydən öncə, müxtəlif sistemli dillərdə yaranıb inkişaf edən elmlərin qarşılıqlı əlaqəsini və inteqrasiyasını təmin edir ki, bu prosesdə də əvvəllər rus dili, indi isə Qərb konteksti, o cümlədən, ingilis dili mühüm rol oynayır. Deməli, türk dillərində terminoloji sistemin zənginləşməsində əsas mənbə olan rus dilinin təsir

---

¹ Б.Чобанзаде.“О системе научной терминологии” (Стенографический отчет, Баку, 1926, стр.190-191).

dairəsi azalmış, Qərbi Avropa dilləri, xüsusən ingilis dili əsas mənbə olmuşdur. Azərbaycan dilində elmi terminlərin semantik sahəsinin təhlili göstərir ki, bu elmin son illərdəki inkişafı ilə əlaqədar onun müxtəlif sahələrinə aid terminlər sistemi yaranmışdır. Bu isə terminologiya daxilində semantik diferensiaslaşma prosesi ilə nəticələnmiş, müxtəlif sahələrlə bağlı terminlər digər sahələr ilə ortaqlı-müştərək terminləri sisteminin sabitləşməsi yolunda mühüm addım atılır. Məsələn: internet, menecer, bank, bankomat, referendum, ratifikasiya, plüralizm, qrant, sammit, bonus, investisiya, konsorsium, konvensiya və s. Ümumiyyətlə, türk dillərində işlənən terminləri aşağıdakı kimi qruplaşdırmaq olar:

1. Türk dillərinin hər birinin sırf özünəməxsus terminləri.
2. Türk dilləri üçün ortaq olan terminlər.
3. Başqa dillərdən alınan terminlər.

Deməli, ortaq terminologiyanın yaranması üçün birinci növbədə termin yaradıcılığında ortaq mənbələr müəyyənləşdirilməlidir. Bu mənbələrdə dillərin daxili imkanları hesabına yaranan terminlər, alınmalar və onun mühüm hissəsini təşkil edən beynəlmiləl terminlər əsas götürülməlidir. Belə alınmalar isə dillərin fonetik sistemində və qrammatik quruluşuna uyğunlaşdırılmalıdır. Göründüyü kimi, türk dillərində ortaq terminlərin yaranma prinsipləri müəyyənləşdirilərkən iki mənbə əsas götürülməlidir:

1. Ümumtürk bazası
2. Beynəlxalq baza

Ümumtürk bazası əsasında terminlər yaratmaq üçün birinci növbədə türk dillərində çoxdilli terminoloji lüğətlər tərtib olunmalıdır. Bu gün bu məsələ türk dillərində ən önəmli məsələlərdən biridir. Bununla yanaşı sahə terminlərinin lüğəti tərtib edilən zaman hansı dillərin əhatə olunması problemi də həll olunmalıdır. Lüğətlərin tərtibi zamanı ayrı-ayrı sahə terminologiyalarının elmi-konseptual, nəzəri əsasları hazırlanır, terminlərin dəqiqliyinin, konkretliyinin və təkmənalılığın qorunmasına nəzarət edilir. Ona görə də ortaq terminoloji lüğətlərin hazırlanması zərurəti yaranmışdır. Təyin edilmiş dillərin hər birinin müvafiq sahəyə aid terminləri seçilməlidir. Bunun üçün müəyyən elmi mərkəzdə ayrı-ayrı sahələr üzrə bütün türk dillərində istifadə olunan

terminlər qeydə alınmalı və onların yazılış prinsipləri müəyyənləşdirilməlidir. Hazırda müəyyən sahələr üzrə Azərbaycan, türk, qazax, qırğız, özbək, qaqauz və türkmən dillərində dörd və beş dilli lüğətlər tərtib olunmalıdır. Bunlar ortaq bazanın formalaşması üçün zəmin yaradır. Bu lüğətlər tərtib olunan zaman terminlərin beynəlxalq variantları da nəzərə alınmalıdır. Məsələn, bu gün bütün türk dillərində Avropa dillərindən alınan ekspress, prasodiya, izomorfizm, kommunikasiya, disfe-mizm və s. terminləri uğurla işlənilir. Ona görə də, türk dillərində ortaq terminoloji lüğətlər tərtib edilən zaman ortaq beynəlxalq terminlər də əsas götürülməlidir. Ortaq terminologiya problemi işığından yanaşdıqda, orfoqrafiya sahəsindəki problemlər daha çoxdur. Hazırda ən önəmli problemlərdən biri Türk xalqlarının əlifba problemini həll etməkdir. Təbii, bütün türk xalqlarının latın əsaslı əlifbaya keçmələri ortaq türk dili probleminin həlli yolunda atılmalı olan addımların yalnız birincisidir. Ortaq terminologiya baxımından ən mühüm vəzifə türk dilləri üçün çox vacib olan orfoqrafiya prinsiplərini müəyyənləşdirmək və onların həyata keçirilməsinə çalışmaqdır. A.Axundov yazır: “İlk axtarışlar, araşdırmalar göstərir ki, həmin prinsiplər tarixi-ənənəvi və morfoloji prinsiplər əsasında aparılmalıdır¹”.

Türk dillərində alınma sözlər müxtəlif mənbələr əsasında formalaşır. Onu da qeyd edək ki, türk dillərinin lüğət tərkibinin alınma sözlər qatı bu dilləri həm birləşdirən, həm də ayıran amillərdəndir. Çünki, bu məsələdə vahid bir prinsip olmadığına görə bütün türk dilləri lüğət tərkibinə görə bir-birindən uzaqlaşır. Fikrimizcə, ortaq türk dili probleminin uğurlu həlli, yəni söz birliyində iki prinsip önəmlidir.

1. Türk dillərində alınma leksikanın mənbələrini müəyyənləşdirmək və ən uğurlarını seçmək;
2. Terminlərin yazılmasında tarixi ənənəvi prinsipə əsaslanmaq.

---

¹ A.Axundov Seçilmiş əsərləri, II cild , Bakı, 2012,

Dillərdə müxtəlif dillərdən alınan beynəlxalq terminlərin sayı gündən-günə artır. Anlayışı dəqiq ifadə edən terminlər ortaq türk dilləri üçün qəbul olunmalıdır. Bütün bunlar müstəqil türk dilli dövlətlərin ortaq elmi terminologiyasının yaradılmasını şərtləndirir. Belə bir məsələnin həlli terminologiyanın standartlaşdırılması və bu prosesi həyata keçirmək üçün standartlaşma üçün tələb olunan normaları müəyyənləşdirmək zərurəti yaradır. Bütövlükdə, elmi dili işləyib hazırlayan, terminləri qeydiyyatı alan və terminologiyayı sistemləşdirmək üçün türkdilli ölkələrinin hər birində Terminologiya Komissiyası, eləcə də ümumtürk Terminologiya Komitəsi yaradılmalıdır.

İSTİFADƏ EDİLMİŞ ƏDƏBİYYAT

Azərbaycan dilində

1. Abbasov B. Sözləmə hadisəsinin əsasları. Bakı, Azərbaycan Dövlət Nəşriyyatı, 1995, 91 s.
2. Abdullayeva Q. A. Bir qrup sözlərin leksik-semantik taleyi, Semantika məsələləri (Elmi konfrans məruzələrinin tezisləri). B., 1993, s. 26-28.
3. Abdullayev Ə.Z. Müasir Azərbaycan dilində sintaktik əlaqələr. Bakı, 1956.
4. Abdullayeva “Azərbaycan dilinin musiqişünaslıq terminlərinin leksik-semantik və struktur təhlili” Bakı, 2008 140 səh.,
5. Abdiyeva Ş.R. Müasir Azərbaycan dilində kalkaşəkili siyasi- iqtisadi terminlər haqqında. Azərb.SSR EA Xəbərləri // ictimai elmlər seriyası, 1961, №8, 45-82 s.
6. Adilov M.İ. Müasir Azərbaycan dilində abbreviasiya nam.dis. Bakı, 1986.
7. Adilov M.İ. Müasir Azərbaycan dilində mürəkkəb ixtisar sözlər haqqında, S.M.Kirov adına ADU aspirantlarının elmi konfransı, III bur. Bakı, 1957, 318 s.
8. Adilov V. Termin və ümumişlək söz, Terminologiya məsələləri. Bakı, Elm, 1990, s.8-12.
9. Ağamirzəyeva E.H. Beynəlmiləl termin və beynəlmiləl sözlərin semantik mənimsənilməsi. Gənc tədqiqatçıların I Beynəlxalq Elmi Konfransının materialları, Bakı, 25-26 aprel, 2013, 426 .
10. Axundov A.A., Məmmədov N.M. Dilçiliyə giriş. Bakı, Maarif, 1980, 316 s.
11. Axundov A. Dil və mədəniyyət. Bakı, Yazıçı, 1992.
12. Axundov A. Dilimizə dövlət qayğısı, Dirçəliş. XXI əsr. B.: 2001, №41, s.34.
13. Axundov A. Dil-mədəniyyəti. III b. Bakı: Elm, 1979, s. 78- 82.
14. Axundov M.F. Əsərləri. III c., Bakı, Maarif, 1955, 319 s.
15. Babayev A.M. Dilçiliyə giriş. Bakı, Maarif, 1955, 319 s.
16. Bayramova A. Leksik alınmaların dilin zənginləşməsində

rolu. Bakı, Nurlan, 2009, 152 s.

17. Budaqov R. A. Dilçiliyə dair oçerklər. Bakı, Azərnəşr, 1956, 287 s.

18. Cahangirov M.P. Azərbaycan ədəbi dilinin təşəkkülü. Bakı, Elm, 1979, 236 s.

19. Cəfərov R.C. Azərbaycan dilində işlənən Qərbi Avropa mənşəli terminlər. Filologiya elm.nam.alim. dərəcəsi almaq üçün təqdim edilmiş dissertasiya. Bakı, 1990, 140 s.

20. Cəfərov S.Ə. Azərbaycan dilinin leksikası. Bakı, Maarif, 1982, 215 s.

21. Cəfərov S. Müasir Azərbaycan dili. Leksika. Bakı, Maarif, 1970, 204 s.

22. Cəfərov S. Müasir Azərbaycan dili. Bakı, Maarif, 1982, 210 s.

23. Dadaşov K.O. Fransız dilinin fonetikasını. Bakı, Maarif, 1988, 200 s.

24. Dəmirçizadə Ə.M. Azərbaycan dilinin üslubiyatı. Bakı, 1962, 272s.

25. Dəmirçizadə Ə.M. Müasir Azərbaycan dilinin fonetikasını. Bakı: ADU, 108 s.

26. Əfəndiyeva T.Ə. Azərbaycan dilinin leksik üslubiyatı. Bakı, Maarif, 1980.

27. Əliyev H. Yeni 2001-ci il, yeni əsr və yeni minillik münasibəti ilə Azərbaycan xalqına müraciət , «Azərbaycan» qəzeti. 30 dekabr 2000-ci il

28. Əsgərov H. Dillərin qarşılıqlı əlaqəsi probleminə dair , Terminologiya məsələləri. Bakı, Elm, 2007. s.38-46.

29. Həsənov H.Ə. Müasir Azərbaycan dilinin leksikası. Bakı: Maarif, 1988. 308 s.

30. Həsənov H.Ə., Aslanov A.Ə. Dilin milli və beynəlmiləl terminoloji sistem , Azərbaycan terminologiyası problemləri. Bakı: ADPI nəşri, 1988. s.121-123.

31. Hüseynzadə M. Müasir Azərbaycan dili. Bakı, 2007, 280 s.

32. Hüseynova N .Azərbaycan dilində termin yaradıcılığı prosesi (1920-1990-cı illər), Bakı, “Nurlan”, 2008, 138 səh.,

33. Xəlilova S.N. İnternasional terminlər, Bakı, Maarif, 1991.

34. Xəlilova S.N. Terminoloji sistemin iki layı arasındakı mühüm fərqlər // Azərbaycan terminologiyası problemləri. Bakı: ADPI nəşri, 1988. s.138-140.

35. Xəlilova T. Azərbaycan dilində alınma terminlərin mənimsənilməsi // TM., Bakı: Elm, 2009, s.99-102.

36. Xudiyev N. Azərbaycan ədəbi dilinin sovet dövrü. Bakı, Maarif, 1989, 404 s.

37. S. İsrafilova “İnformatika terminlərinin linqvistik təhlili” Bakı, Nurlan, 140 s.

38. İsmayılova M. Azərbaycan dili terminologiyasının linqvistik təhlili. Bakı, Ozan, 1997, 268 s.

39. Kərimov S.Q. Texniki elmlər üzrə Azərbaycan dilində terminologiyanın indiki vəziyyəti və təkmilləşdirilməsi yolları. Terminologiya məsələləri. Bakı, Elm, 2003. s.16-20.

40. Qarayev A. Müasir Azərbaycan dilində Avropa mənşəli leksik alınmalar. Bakı: ADU, 1989, 394 s.

41. Qarayev A.N. Azərbaycan dilində Avropa dillərindən alınma sözlər: filol.elm.dok...dis. Bakı, 1990, 365 s.

42. Qaratayev S.Q. Türkmən dilinin fəlsəfə terminologiyasının əmələ gəlməsi və formalaşması. Fil.e.n.dis. Avtoreferat, Aşqabad, 1993, 23 s.

43. Qasimov M.Ş. Azərbaycan dilində terminlər necə yaranır? Bakı, Azərbaycan Dövlət nəşriyyatı. 1967, 46 s.

44. Qasimov M. Ş. Azərbaycan dilinin terminologiyasının əsasları. Bakı, Elm, 1973, 186 s.

45. Qasimov İ. Müasir Azərbaycan dilində hərbi terminlərin yaranma yolları. –Bakı, Nurlan, 2000, 208 s.

46. Qasimov İ.Z. Azərbaycan dilində hərbi terminoloji leksikanın təşəkkülü və inkişafı. Bakı, 2001, 28 s.

47. Qasimova X. A. Müstəqillik illərində Azərbaycan dilində termin yaradıcılığının əsas istiqamətləri. Bakı, Elm, 2009. 125 s.

48. Qubatov Ə.B. Azərbaycan xalqı ilə vahid qardaşlıq ailəsində. Bakı, Elm, 1991.

49. Quliyev T. Mətbuat dilində işlənən Avropa mənşəli sözlər və onların leksik-terminoloji əvəz etmədə iştirakı // Tədqiqlər 1.

Bakı, Elm, 2004. s.140-147.

50. Quliyev T.Z. Terminoloji yeniləşmədə əvəzətmə meylləri, Bakı, Elm, 2000, 74 s.

51. Quliyeva X. Kalka üsulu ilə dilimizdə termin yaradılması. Terminologiya məsələləri toplusunda. Bakı ,ADU, 1987, 148 s.

52. Quliyeva X. Rus dilindən Azərbaycan dilinə kalkaetmə yolları. Bakı, Nafta-Press, 2007, 124 s

53. S.Quliyeva “Azərbaycan dilində ədəbiyyatşünaslıq terminologiyasının nəzəri məsələləri” Bakı, “Nurlan”, 2003, 182 səh.,

54. Qurbanov. A. Müasir Azərbaycan ədəbi dili. Bakı, 1985, s. 408.

55. Məmmədov N., Axundov A. Dilçiliyə giriş. Bakı, Maarif, 1980, 316 s.

56. Məmmədov İ. Azərbaycan dilinin semantikasi. Bakı ,Xəzər, 2006, 372 s.

57. Məmmədov N.İ. Dilin lüğət tərkibinin zənginləşməsinin mənbə və üsullarına dair. Bakı, AUN, 1958, 36 s.

58. Məmmədov N. B. Müasir Azərbaycan ədəbi dilində Avropa mənşəli beynəlmiləl sözlər. filol.elm.nam.avtoref. Bakı, 1966, 26 s.

59. Məmmədov M.B. Müasir Azərbaycan dilində termin yaradıcılığı və terminlərin işlənməsi haqqında ,Terminologiya məsələləri. Bakı: Elm, 2003. s.20-28.

60. Məmmədov Y. Azərbaycan dilində sözlərin leksik-semantik inkişafı. Bakı, API, 1987, 83 s.

61. Məmmədov N., Hüseynov Z. Azərbaycan ensiklopediyası. Bakı, Poliqrafiya birliyi, 1996, 360 c.

62. Məmmədova E.T. Cins kateqoriyaları ilə bağlı bəzi qeydlər. Humanitar elmlərin öyrənilməsinin aktual problemləri. Ali məktəblərarası tematik məcmuə. Bakı, Mütərcim, 2000, №3, s.244-246.

63. Məmmədli N.B. Müasir Azərbaycan dilində alınma terminləri. Fil.elm.dok.dis. Bakı, 1997, 297 s.

64. Məmmədli N. Avropa mənbəli terminlərin alınma amilləri və geneoloji tərkibi , Tədqiqlər. №3. Bakı, Elm, 1999, s.133-147.

65. Məmmədli N. B. Alınma terminlərin leksik və semantik xüsusiyyətləri. Bakı, 1995, s.172.
66. Məmmədli N.B. Alınma terminlər. Bakı: Elm, 1997, 314 s.
67. H.Mirzəyev “Azərbaycan dilində kargüzarlıq terminləri” Bakı, “Elm və təhsil”, 2011, 162s.
68. Musayev Ə.M. Müasir fransız dili leksikasının inkişafı. Bakı: Maarif, 1987, 173 s.
69. Orucov Ə.N. Azərbaycan dilində terminologiya yaradılması və işlənən terminlərin qaydaya salınması. Azərbaycan SSR EA Xəbərləri, 1951, №1.
70. Orucov Ə.N. Müasir Azərbaycan dilində termin yaradıcılığı məsələləri. Terminologiya məsələləri. Bakı, Elm, 1984 .
71. Rəcəbli Ə.Ə. Nəzəri dilçilik. Bakı, Nurlan, 2003, 515 s.
72. Rəhmanov C., Abdullayeva T. Azərbaycanda əlifba islahatları və xəttin təkamülü məsələləri. Bakı, ETMEK və KPI nəşri, 2002, 32 s.
73. Sadıqova S.A. Azərbaycan dilində müstəqillik illərində terminologiyanın inkişafı // Terminologiya məsələləri. Bakı, Elm, 2006. s. 3-12.
74. Sadıqova S.A. Azərbaycan dilində fizika-riyaziyyat terminologiyasının formalaşması və inkişafı. Fil.elm.dok.diss.avtor. Bakı, 1999, s.58.
75. Sadıqova S.A. Azərbaycan dilinin terminologiyasının standartlaşdırma formaları. Bakı ,Elm, 2015, 500 s.
76. Sadıqova S.A. Azərbaycan dilinin terminologiyası. Bakı ,Elm, 2011. 380 s.
77. Sadıqova S.A. Azərbaycan dili terminologiyasının nəzəri problemləri. Bakı, Elm, 2002, 230 s.
78. Sadıqova S.A. Azərbaycan dilində terminologiyanın təşəkkülü və inkişafı. Bakı, Elm, 2005, 348 s.
79. Sadıqova S.A. Termini ümumişlək sözlərdən fərqləndirən cəhətlər, Terminologiya məsələləri. Bakı, Elm, 2010, s.5-11
80. Sadıqova S.A. Terminologiyanın inkişafında mətbuatın rolu, Terminologiya məsələləri. Bakı, Elm, 2008, s. 3-9.
81. Seyidov Y. Azərbaycan ədəbi dilində söz birləşmələri. Bakı,

Maarif, 1966, 340 s.

82. Şabanov R.M. Azərbaycan dilinin terminologiyasında sinonimlik problemi., nam.dis. avt., Bakı, 1998.

83. Şirəliyev M.Ş. Termin yaradıcılığı üçün əsas mənbə. Terminologiya məsələləri. Bakı, Elm, 1984.

84. Şirəliyev M.Ş. Azərbaycan dilinin dialektologiyasının əsasları. Bakı, Şərq-Qərb, 2008.

85. Yaqubova T.R. Azərbaycan mətbuat dilində alınmalar (1990-2000). Bakı, «MBM», 2008, 153 s.

86. Yusifov M. Dövlətçilik və dil. Bakı, Nurlan, 2004.

87. Verdiyeva Z., Ağayeva F., Adilov M. Azərbaycan dilinin semasiologiyası. Bakı, Maarif, 1979, 206 səh.

88. Veysəlov F. Alman dilinin fonetikasi. Bakı, Maarif, 1980.

89. Zahidi A. Müasir ərəb dilində türk mənşəli sözlər. Bakı, Elm, 1997, 185 s.

90. Zeynalov F. Türk dillərinin müqayisəli qrammatikası. I hissə (adlar), Bakı, 1974, 320 s.

91. Zeynalov F. Türkologiyanın əsasları. Bakı, Maarif, 1981, 380 s.

92. Zərinəzadə H. Fars dilində Azərbaycan sözləri. Bakı, 1962, 303 s.

Rus dilində

93. Агаева О.О. Особенности эквивалентной соотносительности экономических терминов английского и русского языков: Автореф. Дисс.канд. филол. н.- Москва, 2009. 23 с.

94. Агаева О.О. Особенности эквивалентной соотносительности экономических терминов английского и русского языков (на материале терминологии “управление персоналом”) // Вестник МГОУ. Серия “Лингвистика”. № 2. 2007. М.: Издательство МГОУ, 2007. с.140-146.

95. Агамирзоева Е.Г. Роль интернационализмов в обогащении национального языка. Журнал “Vestnik MQLU”, no. 16 (675), Moskva 2013, səh. 91-96.

96. Адилев В.З. Научный стиль азербайджанского языка XIX в.: Автореф. дисс. ... канд. филол. наук. Баку, 1980. 25 с.

97. Акмамедов О. Пути формирования и развития экономической терминологии в туркменском языке: автореф. дис. ... канд. филол. наук. Ашхабад, 1988. 27 с.

98. Аксютенкова Л.Г. Деривация как фактор эволюции терминосистемы: На материале терминологии «Рыночная экономика»: дис. ... канд. филол. наук. Краснодар, 2002. 200 с.

99. Акуленко В.В. Вопросы интернационализации словарного состава языка.- Харьков: Изд-во Харьковского университета, 1972, 216 с.

100. Акуленко В.В. Вопросы интернациональных слов и элементов в терминологии // Вопросы языкознания. Москва, 1961, №3, с.61-67.

101. Алиев Г. Русские заимствования в Азербайджанском языке. Автореф. дис.канд. филол. наук. Ашхабад, 1973, 19 с.

102. Алиев Г. Русские заимствования в азербайджанском языке: Автореф. дисс... канд. филол. н. Москва, 1973. 24 с.

103. Алиева С. Структурно-семантический анализ терминов в азербайджанском языке заимствованных из русского языка: Автореф. дисс... канд. филол. н. Баку, 1990. 25 с.

104. Амосова Н.Н. Этимологические основы словарного состава современного английского языка, М., Изд-во литер. на иностранном языке, 1956, 220 с.

105. Андрессон Х.А. Термины экономической науки на эстонском, английском, немецком и русском языках. Тарту: ТГУ, 1987, 46 с.

106. Анисимова А.Г. Методология перевода англоязычных терминов гуманитарных и общественно-политических наук, автореферат ...канд. филол. наук, М., 2010, 20 с.

107. Аракин В.Д. История английского языка. Москва, Просвещение, 1985, 256 с.

108. Арбекова Т.И. Лексикология английского языка (практический курс); Москва: Высшая школа, 240 с.

109. Асланов А. Азербайджанский язык в орбите взаимодействия. Баку: Элм, 1989, 73 с.

110. Ахманова О.С. Словарь лингвистические терминологии

гии.151 с.

111. Ахунзянов Э.М. Русские заимствования в татарском языке. Казань, 1968, с.13.

112. Бабкин А.М. Щенцов В.В. Словарь иностранных выражений и слов. Ленинград 1981, с.3.

113. Багова С.Р. Структурно-семантический анализ сложных слов в экономической лексике английского языка // Вопросы романо-германской и русской филологии: Межвуз. сб. науч. трудов / Пятигорский гос. лингвист, ун-т.) Пятигорск: Изд-во ПГЛУ, 1997. с.15-21.

114. Баранникова Л. И. О языковых контактах. В кн.: Взаимодействие и взаимообогащение языков народов СССР. М. Наука. 1969. стр. 197-220.

115. Бархударов Л.С., Штелинг Д.А. Грамматика английского языка. Москва: Наука, 1973. 423 с.

116. Бархударов Л.С. Язык и перевод. Москва, Просвещение. 1975, 290 с.

117. Баскаков А.Н. Современное состояние терминологии в языках народов СССР. «Вопросы терминологии», М., 1961, с.65-78.

118. Бельчиков Ю.А. Интернациональная терминология в русском языке. Москва: Учпедгиз, 1959. 78 с.

119. Библиографический указатель литературы по вопросам терминологии азербайджанского языка (1920-1980 гг.) Баку: Элм, 1981, 49 с.

120. Бодуен де Куртене И. А. О смешанном характере языков. Избранные труды по общему языкознанию. Изд-во АН СССР. М., 1963. том I. 384 с.

121. Брагина М.К. Заимствование англо-американизмов французским языком с середины XIX века (на материале нарицательных имен существительных). Москва: АКД, 1968, с. 4-6.

122. Брагина М.Е. К вопросу о причинах лексического заимствования// Актуальные проблемы лексикологии. Минск, 1970. с. 24-31.

123. Брайен Л. Почему так? Знакомые английские слова в

необычных выражениях. Москва: Школа-пресс. 1998, 112 с.

124. Брейтер М.А. Англицизмы в русском языке: история в перспективе: Пособие для иностранных студентов-русистов. Владивосток: Диолог, 1989, с.24.

125. Буренина Л.К., Консон С.Б. Учебник английского языка. Москва: Высшая школа, 1982, 368 с.

126. Бурмистрова А.В. Лингвостатистический анализ английской терминологии фондового рынка: Автореф. дис. ... канд. филол. наук. Иваново, 2001, 24 с.

127. Вайнрайх У. Одноязычие и многоязычие. В кн.: Новое в лингвистике (пер. с английского). Вып. 6. Языковые контакты. М. Прогресс. 1972. стр. 25- 60.

128. Вандриес Ж. Язык. Москва: Соцекгиз, 1937, 410 с.

129. Веселев П.В. Структура терминов дефинитивного типа. Автореф. дисс. канд. филол. наук. М., 1971, 21 с.

130. Верещагин Е. М. Психологическая и методическая характеристика двуязычия (билингвизма). Москва: Изд-во Моск. ун-та. 1969, 160 стр. с чертёж.

131. Виноградов В.В., Винокур Г.О. и др. Толковый словарь русского языка. Москва, Просвещение т.2., 1938, 1039 с.

132. Виноградов В.В. Русский язык. Грамматическое учение о слове.-Москва: Высшая школа, 1972. 414 с.

133. Винокур Г.О. О славянизмах о современном русском литературном языке. Избранные работы по русскому языку. Москва, 1959, 308 с.

134. Гак В.Г. Сопосавительная лексикология. Москва, Международная отношения, 1977, 264 с.

135. Галкина-Федерук Е.М. Современный русский язык. Лексика. Москва, 1954, 117 с.

136. Гасымов М.Ш. Из история образования и развития терминологии в Азербайджане // Тюркская лексикология и лексикография. Москва: Наука, 1971, стр. 222-229.

137. Головин Б.Н. Введение в языкознание. М., 1983, 311 с.

138. Головин Б.Н. Проблема предметной и понятиной отнесенности лингвистических терминов//Термины в языке и

речи. Горький: Изд-во ГГУ, 1985. стр. 3-14.

139. Горбачевич К.С. Вариантность слова и языковая норма. Ленинград: Наука, Ленинградское отделение, 1978.

140. Гринев С.В. Терминологические заимствования // Д.С. Лотте. Вопросы заимствования и упорядочения иноязычных терминов и терминологических элементов. Москва: Наука, 1982, стр. 108-35.

141. Даниленко В.П. Лексико-семантические и грамматические особенности слов-терминов // Исследования по русской терминологии. Москва: Наука, 1971, стр. 7-67.

142. Даниленко В.П. Русская терминология. Опыт лингвистического описания. Москва: Наука, 1977, 246 с.

143. Даниленко В.П. Терминология современного языка науки // Терминоведение и терминография в индоевропейских языках.– Владивосток: ДВО АН СССР, 1987, стр. 61–66.

144. Даниленко В.П., Скворцов Л.И. Лингвистические проблемы упорядочения научно-технической терминологии / В.П. Даниленко. Вопросы языкознания. Москва, 1981, № 1, стр.7-16.

145. Десницкая А.В. К вопросу взаимодействия языков. Доклады о сообщении инс-та языкознания АН СССР, Москва, 1956, №9, стр.70-77.

146. Дешериев Ю. Д. Закономерности развития и взаимодействия языков в советском обществе. Москва: Наука. 1966. 402 с.

147. Доценко О.В. К вопросу о заимствовании в терминологии. Терминологическое обеспечение научно-технического прогресса. Омск: ОПИ, 1988.

148. Джафаров Р. Дж. Технические термины западноевропейского происхождения в Азербайджанском языке. Авторф.дис.канд. Баку, 1990, 27 с.

149. Древнетюркский словарь. Ленинград: Наука, 1969, 676 с.

150. Дьяков А. И. Причины интенсивного заимствования англицизмов в современном русском языке//Язык и культура. Новосибирск: НПУ, 2003, стр.35-43.

151. Егорова Г.М. Понятие и классификация заимствованных слов //Проблемы современной русской лексикологии. Калинин: 1983.

152. Ерасов Б.С. Социальная культурология. Москва, 1977, стр.433-434.

153. Еремина К.Н. К вопросу о языковых контактах (на материале заимствованных европеизмов в современном персидском языке) //Социолингвистические проблемы развивающихся стран. Москва: Наука, 1975, стр. 52-58.

154. Еремина К.Н. К проблеме языковых контактов. Москва: Наука.1980, 80 с.

155. Жлуктенко Ю.А. Лингвистические аспекты двуязычия Киев: Высшая школа, 1974, 174 с.

156. Журавлев В.К. Внежные внутренние факторы языковой эволюции. Москва: Наука, 1982, 329 с.

157. Журавлева Д.А. К проблеме изучения аббревиатур как формантов информационного потока в медийном пространстве // "Magister Dixit"- научно-педагогический журнал Восточной Сибири №3, (09). Сентябрь, 2011.

158. Забавников В.Н. Обаспектной классифилфции французских заимствований в немецком языке. Воронеж 1966, 32 с.

159. Заботкина В.А. Новая лексика современного английского языка. Москва: Наука, 1989, 15 с.

160. Зарипова А.Н. Экономическая терминология в немецком, русском и татарском языках: дис. ... канд. пед. наук: 10.02.20, Казань, 2004,208 с.

161. Звегинцев В.А. К понятию внутренних законов развития языка // Известия АР СССР / отд.МИТ. и яз./ т..1951, №4, М-Л., стр.319-336.

162. Зверева Т.А. и др. Предприниматель на внешнем рынке. Терминологический справочник. Под ред.: А.Тобавой. Москва: Русский язык, 1991, 182 с.

163. Зятковская Р.Г. Некоторые правила устоновления морфемных подсистем // Грамматические и лексико-семантические исследования и синхронии и диахронии. Вып.3.

Калинин: Изд-во, КПИ, 1975, стр.32-36.

164. Ибрахим Эфенди Печеви. История. Баку: Элм, 1988. 100 с.

165. Иванова И.П., Бурлакова В.В., Почепцов Г.Г. Теоретическая грамматика современного английского языка. Москва: Высшая школа, 1981, 285 с.

166. Иванова И.П., Чакоин Л.П. История английского языка. Москва: Высшая школа, 1976, 320 с.

167. Иваницкая А.А. Заимствование иноязычной лексики и ее освоение. Автореф. дис. ...канд, филол. наук, Киев: 1980, 19 с.

168. Ивина Л.В. Лингво-когнитивные основы анализа отраслевых терминосистем (на примере англоязычной терминологии венчурного финансирования). Москва: Академический Проект, 2003, 303 с.

169. Ильина Л.А. О теоретических основаниях классификации лексических заимствований // Вопросы языка и литературы. Новокузнецк: 1981, стр. 13-17.

170. Интернациональные элементы в лексике и терминологии. Харьков: Высшая школа, 1980, 208 с.

171. Исхакова Х.Ф. Структура терминологических систем: Тюркские языки. Москва: Наука, 1987, 184 с.

172. Кайтукова Е.Г. Лексико-семантические особенности турецкой экономической терминологии // Вестник МГЛУ. Восточные языки. Серия: Лингвистика. Выпуск 528, М.: МГЛУ, 2006, стр.20-31.

173. Кайтукова Е.Г. Основные этапы развития современной турецкой терминологии // Вавилонская башня - 4: Слово. Текст. Культура: Ежегодные международные чтения памяти кн. Н.С. Трубецкого 2005 "Евразия на перекрестке языков и культур". М.: МГЛУ, Рема, 2006, стр.60-72.

174. Кайтукова Е.Г. Способы образования турецких экономических терминов // Вопросы тюркской филологии, вып.6: материалы Дмитриевских чтений. - Москва: Академия гуманитарных исследований. В надзаг.: МГУ им. М.В. Ломоносова, Институт стран Азии и Африки, 2006, стр.49-63.

175. Кайтукова Е.Г. Экономическая терминология в турецком языке // Тезисы докладов международной научной конференции "Востоковедение и Африканистика в университетах Санкт-Петербурга, России, Европы. Актуальные проблемы и перспективы. 4-6 апреля 2006 г." СПб., 2006, стр.108-109.

176. Калинин А.Б. Лексика русского языка. Москва, 1971, 292 с.

177. Карпухина Н.М. Семантический анализ профессионально терминованных наименований экономической сферы деятельности: дис. ... канд. филол. наук. Москва, 2001, 186 с.

178. Китайгородская М.В. Современная экономическая терминология (Состав. Устройство. Функционирование) // Русский язык конца XX столетия (1985-1995). Москва: Языки русской культуры, 2000, стр.162-236.

179. Кодухов В.И. Введение в языкознание. Москва: Просвещение, 1987, 286 с.

180. Комарова Е.А. Лексико-семантическая ассимиляция и интеграция французских глаголов в значении «достигать», «получать» в современном английском языке. Автореф. дисс... канд. филол. наук. К. 1974, 28 с.

181. Комисаров В.Н. Слово о переводе. Москва: Провешение. 1973, 244 с.

182. Кононенко А.П. Заимствованные сокращения как выражение экономии языковых средств. На материале английского и русского языков.

183. Косериу Э. Синхрония, диахрония и история // новое в лингвистике. Вып. Москва: Иностранная литература, 1963.

184. Крысин Л.П. Иноязычные слова в современном русском литературном языке. Москва: Наука, 1968, 206 с.

185. Крысин Л.П. К определению терминов «заимствование» и заимствованное слова // Развитие лексики русского литературного языка. Москва: Наука, 1965. стр.104-116.

186. Крысин Л.П. Заметки об иноязычных словах. «Русская речь». №6, 2000, 314 с.

187. Крупнов В.Н. Курс перевода. «Английский язык».

Москва: Международное отношение, 1979, 232 с.

188. Кязимов Ф. Английские гласные в сравнении в азербайджанскими. Иностранные языки в школе, №5, 1952, стр.41-52.

189. Лайонез Дж. Введение в теоретическую лингвистику. Москва: Прогресс, 1978, 543 с.

190. Латышев Л.К. Перевод: проблемы теории , практики и методики преподавания. М., Просвещение, 1988, 314 с.

191. Лотте Д.С. Вопросы заимствования и упорядочения иноязычных терминов и терминологических элементов. Москва: Наука, 1982, 149 с.

192. Лотте Д.С. Основы построения научно-технической терминологии. – Москва: Изд-во АН СССР, 1961, 158 с.

193. Мамедов И.О. Слова европейского происхождения в современном Азербайджанском языке. Автореф. дис. ...канд. филолол. наук, Баку: 1986, 23 с.

194. Мамедов Э. Арабское заимствования в современной технической терминологии: Автореф. дисс...канд. филол. н. Баку, 1990, 23 с.

195. Мирзоев Р. С. Русское словообразование. Баку: Маариф 1986, 244 с.

196. Мусаев К.М. Формирование, развитие и современные проблемы терминологии на языках союзных республик СССР // Развитие терминологии на языках союзных республик СССР. Москва: Наука, 1986, стр.6-179 .

197. Надель-Червинская М.А., Червинский П.П. Большой толкщвей иностранных слов в трех томах. Москва: Русский язык, 1955, 973 с.

198. Новрузова С.И. Способы передачи префиксальный русско-интернациональных терминов на азербайджанский язык. Автореф. дис. ...канд. филол. наук. Баку, 1990, 23 с.

199. Ожегов С.И. Лексокология лексикография культура речи. Москва: Изд-во Высшая школа, 1974, 36 с.

200. Пашаева А. Термины политической экономии в современном Азербайджанском языке: Автореф. дисс. ... канд.

филол. н. Баку, 1968, 24 с.

201. Пиотровский Р.Г., Бектаев К.Б., Пиотровская А.А. Математическая лингвистика. Москва: Наука, 1977, 383 с.

202. Пиотровский Р.Г. Лингвистическая синергетика. Санкт-Петербург: СПбГУ, 2004, 166 с.

203. Попов Р.Н. Новые слова и словосочетания в языке современной прессы. Русский язык в школе №1, М., 1966, 196 с.

204. Реформатский А.А. Введение в языковедение. Москва, 1967.

205. Реформатский А. А. Введение в языкознание. М., 1955, 400 стр.

206. Рескер Я.И. Пособие по переводу с английского языка на русский. М., 1982, 177 с.

207. Романовский Н.В. Экспрессивно окрашенные глаголы в газетном стиле современного английского языка. Авт. канд. дисс. М., 1974, 25 с.

208. Розейцвейг В. Языковые контакты. Москва, 1984.

209. Сафаралиева Дж. Принципы заимствования терминов из русского языка и через его посредство: Автореф. дисс.. канд. филол. н. Баку, 1991, 28 с.

210. Сидоренко Ю.Н. Пути формирования английской биржевой терминологии: дис. ... канд. филол. наук: 10.02.04. Омск, 2005, 141 с.

211. Слюсарева Н.А. Терминология лингвистики и метаязыковая функция языка / Н.А. Слюсарева // Вопросы языкознания. 1979, Т. 4, с. 69-76.

212. Смирницкий А.И. Древнеанглийский язык. Москва: Изд-во МГУ, 1998, 319 с.

213. Смирницкий А.И. История английского языка. Москва: Просвещение, 1965, 298 с.

214. Современный русский язык. Ч.II. Москва: Высшая школа, 1989. 244 с.

215. Сорокин Ю.С. Развитие словарного состава русского литературного языка в 30-90-е годы XIX в., М-Л., 1965, 565 с.

216. Супранская А.В., Подольская Н.В., Васильева Н.В.

Общая терминология. Вопросы теории. Москва: Наука, 1989, 246 с.

217. Степанов Ю. С. Структура французского языка. М., 1965, 184 стр.

218. Тауня С.Т. Проблемы технической аббревиатуры. Русский язык в школе, 1974, №8, стр.52-58.

219. Терегулова Р. Русские заимствования в башкирском языке. 1957.

220. Ткачева Л.Б. Основные закономерности английской терминологии. – Томск: Изд-во Томского Ун-та, 1987, 200 с.

221. Турина С.Й. Об испанских заимствованиях в тагальском языке. Москва: Наука, 1976.

222. Улуханов С.П., Улуханов И.С. Основы заимствования в русском языке // РЯШ, 1994, №1, стр.70-75.

223. Федоров А.В. Основы общей теории перевода. Москва: Высшая школа. 1983, 290 с.

224. Хауген Э.Языковой контакте//Новое в лингвистике. Москва: Прогресс, 1972.

225. Халилова С. Язык и терминология. Баку: Изд-во АГУ, 1988. 132 с.

226. Харлицкий С.М. Информационная структура термина. Автореф. дисс.к.филол.наук, М., 2003, стр.13-21.

227. Циммерман М., Веденева К. Русско-английский научно-технический словарь переводчика. Москва: Наука, 1993, 735 с.

228. Чантурия И. Г. Итальянские заимствования во французском языке XVI века. Автореф. дисс... канд. филол. наук. Минск. 1979, 19 стр.

229. Червинский М. Русский язык. Москва, 1995, 973 с.

230. Шанский Н.М. Иванов В.В. Современный русский язык, М.:Просвещение, 1981, 192 с.

231. Шарабчиева Х.К. Англицизмы в современном русском языке. Баку: 2005, 110 с.

232. Шахрай О.Б. К вопросу о смысловых взаимоотношениях интернациональных слов в разных языках//Иностранные

языки в школе. Москва, 1955, №1, стр.37-42.

233. Швейцер А.Д. Американский вариант литературного английского языка: пути формирования и современный статус // Вопросы языкознания, 1995. № 6, стр.3-16.

234. Швейцер А. Д. Различия в лексике американского и британского вариантов современного литературного английского языка // Вопросы языкознания. Москва, 1967, №2, стр. 65-72.

235. Шестерниной Н.Л. Краткий словарь иностранных слов. Около 3500 слов. Москва, 1997.

236. Ширяев А.Ф. Специфлизируемая регевая деятельность. Психолингвистическое исследование на материале синхронного перевода. Канв.дисс. Москва, 1979, 145 с.

237. Шмелёв Д.Н. Современный русский язык. Лексика. Москва: Просвещение, 1977, 335 с.

238. Шор Р. Язык и общество. Москва: Просвещение, 1947, 108 с.

239. Шухардт И. Избранные статьи по языкознанию М.: Изд-во иностр. 1950, стр.178-184.

240. Щерба Л. В. О понятии смешения языков. В кн.: Л. В.Щерба. Избранные работы по языкознанию и фонетике. Ленинград, 1958. том I. 182 с. (стр. 40-53).

241. Ярцева В. Н. Историческая морфология английского языка / АН СССР. Ин-т языкознания. Москва-Ленинград, 1960. 194 с.

242. Ярцева В. Н. Развитие национального литературного английского языка / АН СССР. Ин-т языкознания. Москва: Наука, 1969. 286 с

İSTİFADƏ OLUNAN LÜĞƏTLƏR

1. Sadıqova S. Azərbaycan dilində izahlı fizika-riyaziyyat terminləri, Bakı, Elm, 1998.
2. Babayeva S. Azərbaycanca-rusca və rusca-azərbaycanca arxiv terminlərinin qısa izahlı lüğəti. Bakı, 1998. 69 səh.
3. Abbasov M.M. Neft və qaz üzrə rusca-azərbaycanca-İngiliscə terminoloji lüğət, Bakı, 1999, 758 səh.
4. Xasıyev Z. Heyvandarlıq və əkinçilik terminlər lüğəti. Bakı. “Nurlan”, 2000. 87 səh.
5. Rusca-Azərbaycanca geodeziya, kartoqrafiya və aerofotoqrafiya terminləri lüğəti. Bakı, 2001, “İqtisad Universiteti” nəşriyyatı. 447 səh.
6. Rusca-İngiliscə-azərbaycanca baytarlıq terminləri lüğəti, Gəncə, 2001, səh. 250.
7. Salahov Z, Məmmədov E, Həsənova A. Rusca-İngiliscə-azərbaycanca baytarlıq terminlər lüğəti, Bakı, 2001.
8. Məhərrəmli Q.M. Kino, televiziya, radio terminlərinin izahlı lüğəti. “Azərbaycan Milli Ensiklopediyası” nəşriyyatı, Bakı, 2002, 348 səh.
9. Məmmədov N. Rusca-Azərbaycanca fəvqəladə hallarla bağlı işlənən terminlərin izahlı lüğəti, “Yeni nəsil nəşriyyatı”, Bakı, 2003, 231 səh.
10. Abbasov Ə, Əliquliyev R, Əliyev F. Rusca-Azərbaycanca-İngiliscə informatika terminləri lüğəti, Bakı, 2003.
11. Nəcəfzadə A. Azərbaycan çalğı alətlərinin izahlı lüğəti, Bakı, 2003.
12. Məmmədov Q, Babayev M, Mövsümov Z. Torpaqşünaslıq və aqrokimya terminləri lüğəti. Bakı, Elm, 2004.
13. Hacıyeva A. İngiliscə-azərbaycanca zoometaforizmlər lüğəti. Bakı, “Nurlan”, 2004.
14. Bədcə terminlərinin izahlı lüğəti. Bakı, “Ekspert nəşriyyatı”, 2003.
15. İbrahimov A. İngiliscə-rusca-türkcə-azərbaycanca hüquq terminləri lüğəti, Bakı, “Nurlan”, 2004, 247 səh.

16. Rusca-azərbaycanca dəmiryolu nəqliyyatı terminləri lüğəti. Bakı, “Çaşıoğlu nəşriyyatı”, 2004, 671 səh.

17. Qocayeva G. Rusca-azərbaycanca texniki terminlərin izahlı lüğəti, Bakı, 2004, Azərbaycan Milli Ensiklopediyası nəşriyyatı. 775 səh.

18. Xasıyev Z. Azərbaycan dili dialekt və şivələrinin qərb qrupunda heyvandarlıq terminləri, Bakı, Nurlan, 2004, 146 səh.

19. Əliyev H.H. Qaynaq istehsalına aid izahlı terminlər lüğəti, Bakı, 2004, 110 səh.

20. Əliyev Q., Rüstəmov A. İzahlı diplomatiya terminləri lüğəti, Bakı, “Nurlan”, 2004, 283 s.

21. Qurbanlı Q. Rusca-azərbaycanca dilçilik terminləri lüğəti, Naxçıvan, 2004, 135 səh.

22. Allahverdiyev C, Hacıyev A, Əhmədova H. Ehtimal nəzəriyyəsi və riyazi-statistika ilə bağlı izahlı terminlər lüğəti, Bakı, “Elm”, 2004.

23. Hüseynov İ.M., Bayramov X.C., Həsənova Q.Ş. İngiliscə-rusca-azərbaycanca aqrar istehsalı və maşınqayırmasına aid terminlər lüğəti, Bakı, 2005, 86 səh.

24. Azərbaycanca-latinca-türkcə qısa biologiya terminləri lüğəti. Bakı, 2005, 86 səh.

25. Qısa izahlı iqtisadi terminlər lüğəti, Bakı, Nurlan, 2005, 493 səh.

26. İzahlı iqtisadi terminlər lüğəti, Bakı, Nurlan, 2005, I cild, 535 səh.

27. İzahlı iqtisadi terminlər lüğəti, Bakı, Nurlan, 2005, II cild, 545 səh.

28. Xəlilova T. Azərbaycan dilində izahlı inşaat terminləri lüğəti, Bakı, Nurlan, 2005, 113 səh.

29. Məşədiyev Q, Seyidəliyev N. İzahlı onomastik terminlər lüğəti, Bakı, Nurlan, 2005, 117 səh.

30. Geologiya terminlərinin izahlı lüğəti, Bakı, “Nafta press” nəşriyyatı, 2005, 679 səh.

31. Musayev M.Ə., Abbasov N.S., Mustafayev Q.T., Rusca-azərbaycanca zooloji terminlər lüğəti, Bakı, Elm, 2005, 336 səh.

32. Ağayev A.Q. Maliyyə terminlərinin izahlı lüğəti. Bakı, Elm, 2005.
33. Abbaslı A. Azərbaycanca-İngiliscə pedoqoji-psixoloji terminlər lüğəti, Bakı, 2005, 236 səh.
34. Rəhimov M. Rusca-Azərbaycanca-İngiliscə kimya terminləri lüğəti, Bakı, Nurlan, 2005, 165 səh.
35. Zeynalov İ. İzahlı tarix terminləri lüğəti, Bakı, Azrnəşr, 2006, 282 səh.
36. Allahverdiyev E, Mahmudov S. Azərbaycanca-rusca-İngiliscə meliorasiya terminləri lüğəti, Bakı, “MMC” nəşriyyatı, 2006, 274 səh.
37. Mehdiyeva M. Neft-mədən istismar avadanlığı terminləri və onların izahlı lüğəti, Bakı, “Neft-Press” nəşriyyatı, 2006, 206 səh.
38. Məmmədli T. İzahlı biologiya terminləri lüğəti, Naxçıvan, 2006, 185 səh.
39. Əhmədov Ə. Pul, bank, birja terminlərinin izahlı lüğəti, Bakı, 2006, 346 səh.
40. Abbasov A. İngiliscə-azərbaycanca hüquq terminləri lüğəti, Bakı, Universiteti nəşriyyatı, 2007.
41. Azərbaycanca-İngiliscə-rusca neft və qaz yataqlarının işlənməsinə aid terminlərin izahlı lüğəti, Bakı, 2007, səh.415.
42. Abbasov A. Bayramova A. İngiliscə-azərbaycanca qısa hüquq terminləri lüğəti, Bakı, 2008.
43. Torpaqşünaslıq və aqrokimya terminlərinin izahlı lüğəti, Bakı, Elm, 2008, 250 səh.
44. İngiliscə-azərbaycanca-rusca aviasiya terminləri lüğəti, A-M hərfləri. Bakı, “Şərq-Qərb” nəşriyyatı, 2008, 768 səh.
45. İngiliscə-azərbaycanca-rusca aviasiya terminləri lüğəti, N-Z hərfləri, Bakı, “Şərq-Qərb” nəşriyyatı, 2008, 760 səh.
46. Nəbatat terminləri (azərbaycanca-rusca) və bitki adları (Azərbaycanca-latinca-rusca-İngiliscə), (latinca-azərbaycanca-rusca-İngiliscə) lüğəti, I cild, Bakı, Elm, 2008, səh.327.
47. Nəbatat terminləri (azərbaycanca-rusca) və bitki adları (Azərbaycanca-latinca-rusca-İngiliscə), (latinca-azərbaycanca-rusca-İngiliscə) lüğəti, II cild, Bakı, Elm, 2008, səh.350.

48. Əliyeva N, Şərifov R, Əhmədov C. İnformatika terminlərinin izahlı lüğəti, Bakı, Elm, 2008, 120 səh.

49. Soyuq silahın kriminalistik ekspertizasına aid terminlər lüğəti, Bakı, MMC nəşriyyatı, 2008, 78 səh.

50. Məhərrəmli Q. Mediada işlənən alınma terminlərin izahlı lüğəti, Bakı, 2008, 256 səh.

51. Əliquliyev R, Şükürlü S, Kazımov S. Elmi fəaliyyətdə istifadə olunan əsas terminlər, Bakı, İnformasiya texnologiyaları nəşriyyatı, 2009, 201 səh.

52. Гусейнов И.М., Байрамов Х.Ч., Гасанова Г.Ш. Русско-англо-азербайджанский словарь технических терминов, Гянджа, 2009. стр.317.

53. Allahverdiyev C.E, Əhmədova H.M, Nacıyev A.H. Ehtimal nəzəriyyəsi və riyazi statistikə ensiklopediyası, Bakı, "Elm", 2010, 1184 səh.

54. Гусейнов И.М., Байрамов Х.Ч., Гасанова Г.Ш. Русско-англо-азербайджанский словарь технических терминов, Гянджа, 2009, стр.317.

55. Sultanlı H.Q. Rusca-azərbaycanca arıçılıq terminləri lüğəti, Bakı, 2010, 130 səh.

56. Rusca-İngiliscə-azərbaycanca heyvandarlıq terminləri lüğəti. Bakı, Elm, 2009, 227 səh.

57. Səlimov R.A, Sadıqova S.A., Paşayev T.Ə., Yusifov Y.X, Yaqublu E.E., Əliyev F.Ə., Ağamoğlanova G.A. İzahlı statistika terminləri lüğəti, Bakı, Səda nəşriyyatı, 2010, 720 səh.

58. Manafoğlu R., Tağısoy N., Rüstəm K. İzahlı tərcüməşünaslıq terminləri lüğəti, Bakı, 2010, səh.163.

59. Almanca-azərbaycanca izahlı beynəlmiləl iqtisadi terminlər lüğəti. Dərs vəsaiti, Bakı, "Kövsər" nəşriyyatı, 2010, səh.143.

60. Əliyev M., Salmanov V., Əliyev İ. İngiliscə-rusca-azərbaycanca fizika terminləri lüğəti. Bakı, Elm, 2010.

61. Həşimov A., Zamanova E. Azərbaycan-rus-İngilis-türk dillərində fizika terminləri lüğəti, Bakı, Elm, 2010.

62. Azərbaycan-rus-İngilis-türk-Alman-fransız dillərində elektrofizika terminləri lüğəti, Bakı, 2010.

63. Salahov Z, Qasimov İ. İngiliscə-azərbaycanca-rusca hərbi terminlər lüğəti, Bakı, 2010.
64. Glossary of grammatical terms and notions. Leyla Jafarova, Sahla Mustafayeva. Science and Education, Bakı, 2011.s.245.
65. Xəlilova A. İzahlı idman terminləri, Bakı, 2011, 194 səh.
66. Bəhərçinov İ.H., Həsənov Ş.H., Qaraisayev N.M., Xəlilli Ş.H. İnşaat terminləri lüğəti, (yollar, körpülər, binalar, inşaat materialları, hidrotexniki və dəniz qurğuları), Bakı, Elm, 2011, 442 s.
67. Alxasov Y., Məzəmli F. Azərbaycanca-rusca ərəb mənşəli eyniköklü sözlər lüğəti. Bakı, 2011, 256 s.
68. Qasimov F.H.,Hüseynova A.D.İqtisadi terminlər tezurusu. Bakı, Elm və təhsil, 2011, 156 s.
69. Sədirxanov R, Həsənov R. Bank-maliyyə terminlərinin izahlı lüğəti, Bakı, Nurlar, 2011, səh.540.
70. Kütləvi informasiya vasitələrində işlənən terminlər lüğəti, (ingiliscə-Azərbaycanca), Bakı, 2012, səh.143.
71. Əhmədov T, Abbasov Q. Korroziya terminlərinin izahlı lüğəti, Bakı, 2012.
72. Gözəlov S.K., Məmmədov R.T, Namazov B.F. Avtomobil nəqliyyatı terminləri lüğəti, (rusca-azərbaycanca), Bakı, 2012.
73. Abbasov A, Əliyeva N. İngiliscə-rusca kimya və neft istehsalı terminləri lüğəti, Bakı, 2012.
74. Atayeva Ş., Abbasov A, Həsənov H., Quliyev M. İngiliscə-Azərbaycanca texniki terminlər lüğəti, Bakı, 2012.
75. Qısa ədəbiyyat terminləri lüğəti. Bakı, 2012.
76. Erdoğmuş İ., Aytən Aydın qızı, İnşaat terminləri lüğəti, Bakı, “Adiloğlu”, 2013, səh.340.
77. Xəlilova T, Azərbaycanca, türkcə, ingiliscə izahlı inşaat terminləri lüğəti, Bakı, “Elm və Təhsil”, 2013, 360 səh.
78. Cabir Əhməd. Məhkəmə-trasoloji ekspertizası üzrə Azərbaycanca-rusca sözlük, Bakı, Elm və təhsil, 2013. səh.96.
79. Məmmədova G. Fransızca-azərbaycanca izahlı hüquq terminləri lüğəti, Bakı, “Elm və təhsil”, 2013. səh.320.
80. Aytən Aydın qızı. Neft terminləri lüğəti (Azərbaycan, ingilis, türk, rus dillərində), Bakı, “Adiloğlu”, 2013, səh.1250.

81. Nəzərova A. Fəlsəfə terminlərinin izahlı lüğəti. Bakı, Elm və təhsil, 2014, səh.224.

82. Məmmədov N. İstilik təchizatı, ventilyasiya və ekologiya terminlərinin izahlı lüğəti”, Bakı, 2014, səh.341.

83. Məhərrəmli Q. Alınma terminləri lüğəti, Bakı, “Altun nəşr”, 2014, səh.

84. Nəcəfov E., Həzərhanov Ə., Qurbanov A., Turabov H., Mənsimli M., Qasımov E., Hüseynova K., İsmayılov P. Logistika terminlərinin izahlı lüğəti, Bakı, 2015.

85. Şəbnəm Həsənli-Qəribova. XI-XII əsrlər türk dillərində işlənən etnoqrafizmlərin izahlı lüğəti, Bakı, 2015.

86. Адилов М.А. Терминология дорожного и аэродромного строительства, Баку, 2015.

87. Kəngərli A.C., Mahmudov Ə.Ş, Çobanzadə B. Su təhcizatı və kanalizasiya sistemlərinə aid rusca-azərbaycanca izahlı lüğəti, Bakı, 2015.

88. Məmmədli R.İngiliscə-azərbaycanca izahlı kompüter terminləri lüğəti, Bakı, Kitab klubu, 2015, səh.464.

89. Alməmmədova S. İngiliscə-rusca-azərbaycanca kargüzarlıq terminləri lüğəti, Bakı, Avropa nəşriyyatı, 2015.

90. Abbasov A, Haqverdiyeva K. English-Russian dictionary of Sports terms, Bakı, 2016.

91. Sadıqova S., Quliyeva S. İzahlı terminlər lüğəti-I cild, Bakı, Avropa nəşriyyatı, 2015, səh.242.

92. Əliyeva Z. Azərbaycanca-ingiliscə-rusca telekommunikasiya terminləri lüğəti, Gəncə, 2009.

93. Alimetov S.N., Məmmədli N.B., İbrahimova Ş.S. Tibb terminləri və klinik simptomlar lüğəti (Azərbaycanca- latınca izahlı lüğət), Bakı, Nurlan, 2013.

94. Məmmədov N.Y. İstilik təchizatı və ekologiya terminlərinin izahlı lüğəti, Bakı, 2015.

95. Neftqazçıxarma terminlərinin izahlı lüğəti. Bakı, “Elm”, 2015.

96. Cəfərova B., Orucova S., Rəşidli V. Fövqəladə hallarla bağlı terminlər lüğəti (Azərbaycanca-ingiliscə-rusca), Bakı, 2015.

---

97. Əlizadə V. Bioinformatika terminləri lüğəti, Bakı, Elm, 2015.

98. Hüseynov S., Allahverdiyev S. İdman terminlərinin izahlı lüğəti, Elm və təhsil, Bakı, 2016.

99. Məhərrəmli Q., Şıxlı E. Jurnalistika terminləri lüğəti. Bakı, “Altun”, 2016.

Azərbaycan dilinin qloballaşma şəraitində zamanın tələblərinə uyğun istifadəsinə və ölkədə dilçiliyin inkişafına dair Dövlət Proqramı haqqında Azərbaycan Respublikası Prezidentinin SƏRƏNCAMI

Azərbaycan dili xalqımızın mənəvi sərvəti, dünya azərbaycanlılarının həmrəyliyi sarsılmaz təməli, dövlətimizin müstəqilliyinin başlıca rəmzlərindən biridir. Bu dildə dünya ədəbiyyatı xəzinəsinə daxil olan misilsiz əsərlər yaradılmışdır.

Hər bir azərbaycanlı tarixin ayrı-ayrı dövrlərində dilimizin dövlət dili kimi fəaliyyət göstərməsindən böyük qürur hissi keçirir. Ölkəmizin zaman-zaman müxtəlif imperiyalar tərkibində yaşamağa məcbur olmasına baxmayaraq, ana dilimiz hətta bu ağır vaxtlarda belə milli məfkurənin, milli şüurun və milli-mədəni dəyərlərin layiqincə yaşamasını və inkişafını təmin etmişdir. Bu gün onun qorunması və qayğı ilə əhatə olunması müstəqil Azərbaycanın hər bir vətəndaşının müqəddəs borcudur.

Ana dilimiz öz ifadə imkanlarının zənginliyi, səs quruluşunun səlisliyi və qrammatik strukturunun sabitliyi ilə səciyyəlidir. Müasir Azərbaycan ədəbi dili siyasi-ictimai, elmi-mədəni sahələrdə geniş işlənmə dairəsinə malik, yüksək yazı mədəniyyəti olan və daim söz ehtiyatını zənginləşdirən bir dildir. O, özünün indiki yüksək səviyyəsinə görkəmli şair və yazıçıların, maarifpərvər ziyalıların zəhməti sayəsində çatmışdır. Bu prosesdə Azərbaycan dilçilik elminin böyük xidməti vardır.

Azərbaycanda müasir mətbuatın, teatrın və təhsil sisteminin təşəkkül tapması, xalqımızın ictimai-siyasi və mədəni həyatında baş verən dəyişikliklər Azərbaycan dilçiliyinin də inkişaf yolunu müəyyən etmişdir. Ana dili ilə bağlı yeni-yeni dərslilər, lüğətlər və sanballı elmi tədqiqatlar meydana çıxmışdır. Bu sahədə görkəmli ziyalılarımız Mirzə Kazım bəy, Mirzə Fətəli Axundzadə, Rəşid bəy Əfəndiyev, Sultan Məcid Qənizadə, Məhəmməd ağa Şahtaxlı, Nəriman Nərimanov, Üzeyir Hacıbəyli və başqalarının mühüm xidmətləri vardır.

Ana dilimizin tədqiqi xüsusilə ötən əsrin ilk onilliklərindən başlayaraq bilavasitə diqqət mərkəzində olmuşdur. Həmin dövrdə Üzeyir Hacıbəyli, Əbdürrəhim bəy Haqverdiyev, Bəkir Çobanzadə, Cavad Axundzadə, Xalid Səid Xocayev və digərlərinin dilimizin qrammatikasına dair bir çox tədqiqatları işıq üzü görmüşdür. 1926-cı ildə Birinci Türkoloji Qurultayın Bakıda keçirilməsi ölkəmizdə dilçilik sahəsində əldə olunan nailiyyətlərin məntiqi davamı kimi yeni-yeni tədqiqatların meydana çıxmasına təkan vermişdir.

1920-ci illərdə respublikada aparılan dilçilik tədqiqatları Azərbaycanı Tədqiq və Tətəbbü Cəmiyyətində və Azərbaycan Dövlət Elmi-Tədqiqat İnstitutunda mərkəzləşmişdi. Sonralar SSRİ Elmlər Akademiyası Zaqafqaziya filialının Azərbaycan şöbəsinin və SSRİ Elmlər Akademiyası Azərbaycan Filialının Dil və Ədəbiyyat İnstitutunun yaradılması ilə həmin tədqiqatlar daha sistemli və əhatəli aparılmağa başladı. 1945-ci ildə Azərbaycan Elmlər Akademiyası təşkil olunduqdan sonra Azərbaycan dilçiliyi yeni mərhələyə qədəm qoydu. 1969-cu ildə müstəqil Dilçilik İnstitutunun fəaliyyətə başlaması ilə dilşünaslıq elminin sürətli inkişaf yolu tutaraq ardıcıl şəkildə müvəffəqiyyətlər qazanması üçün möhkəm zəmin yarandı. Azərbaycan dilçiliyi Məmmədəğa Şirəliyev, Əbdüləzəl Dəmirçizadə, Muxtar Hüseynzadə, Əliheydər Orucov, Səlim Cəfərov, Əlövsət Abdullayev, Fərhad Zeynalov və digər alimlərimizin yüksək elmi səviyyəli tədqiqatları yalnız dilşünaslığımızı yox, ümumən Azərbaycan ictimai fikrini zənginləşdirdi.

Xalqımızın böyük oğlu Heydər Əliyev respublikamıza rəhbərlik etməyə başladığı ilk vaxtlardan Azərbaycan ədəbi dilinə ayrıca diqqət yetirmiş, ana dilimizin Azərbaycan SSR Konstitusiyasında dövlət dili kimi xüsusi maddədə göstərilməsinə nail olmuşdu. Heydər Əliyevin hazırlayıb həyata keçirdiyi dövlət quruculuğu strategiyasının tərkib hissəsi olan dil siyasətinin nəticəsidir ki, 1970-ci illərdə Azərbaycan dilinin tarixi intensiv şəkildə öyrənilmiş, müasir Azərbaycan dilinin problemləri ilə bağlı çoxsaylı elmi-nəzəri əsərlər yaradılmışdır. Ali məktəblər üçün yazılmış dörd cildlik “Müasir Azərbaycan dili” dərsliyi 1974-cü ildə məhz ulu öndərin təşəbbüsü ilə milli dilçilik elminin inkişafına töhfə kimi qiymət-

ləndirilərək respublikanın Dövlət mükafatına layiq görülmüşdür. Azərbaycan dilinə və ümumiyyətlə Azərbaycan dilçilərinin əməyinə verilən qiymət və onlara göstərilən qayğı Azərbaycanın keçmiş sovet məkanında, eyni zamanda beynəlxalq elm aləmində türkologiyanın mərkəzlərindən biri kimi tanınmasına gətirib çıxarmışdır. SSRİ Elmlər Akademiyasının bu istiqamətdə yeganə “Türkologiya” jurnalı məhz Bakıda nəşr edilirdi.

Azərbaycan Respublikası öz müstəqilliyinin bərpasına nail olduqdan sonra Azərbaycan dili xalqımızın ictimai-siyasi, sosial-iqtisadi və elmi-mədəni həyatında dövlətin rəsmi dili kimi müstəsna əhəmiyyət kəsb etməyə başlamışdır. Azərbaycan xalqının ümum-milli lideri Heydər Əliyevin “Dövlət dilinin tətbiqi işinin təkmilləşdirilməsi haqqında” 18 iyun 2001-ci il tarixli və “Azərbaycan Respublikasında dövlət dili haqqında” Azərbaycan Respublikası Qanununun tətbiq edilməsi barədə” 2 yanvar 2003-cü il tarixli fərmanları ilə ədəbi dilimizin fəaliyyət meydanı daha da genişləndirilmiş, onun müxtəlif üslublarının potensialı bir daha üzə çıxarılmış, bütünlükdə dil mədəniyyətimiz qarşısında yeni üfəqlər açılmışdır.

Bununla yanaşı, son dövrlərdə müasir Azərbaycan ədəbi dilinin tükənməz imkanlarından lazımınca və düzgün istifadə edilməməsi diqqəti çəkir. Ədəbi dilimizin özünəməxsus inkişaf qanunauyğunluqlarına xələl gətirə biləcək yad ünsürlərin üzə çıxarılması və qarşısının alınması istiqamətində mütəxəssislər heç də həmişə çeviklik nümayiş etdirə bilmirlər. Nəticə etibarilə dövlət dilimizin tətbiqi sahəsində bir sıra problemlər özünü qabarıq şəkildə büruzə verir.

Dilin böyük ictimai-siyasi hadisə və mənəvi həyatımızın mühüm amili olduğunu çox zaman nəzərdən qaçıran bəzi mətbuat orqanlarında, radio və televiziya kanallarında ədəbi dil normalarının pozulması adi hal almışdır. Dublyaj edilən filmlərin, xarici dillərdən çevrilən elmi, bədii və publisistik əsərlərin tərcüməsi bir qayda olaraq yüksək estetik tələblərə cavab vermir, onlar sönük və yarıtmazdır, dilimizin hüdudsuz ifadə imkanları ilə müqayisə edilməyəcək qədər aşağı səviyyədədir. Küçə və meydanlardakı reklamlarda, afişalarda Azərbaycan dilinin ən adi leksik və qrammatik qayda-

larının pozulması təkcə dil mədəniyyətinin deyil, ümumi mədəni səviyyənin də arzu edilməz göstəricisinə çevrilmişdir.

Bəzən dilimizin tarixinə aid səslənən səhv fikirlərə vaxtlı-vaxtında cavab verilmir və bu dilin keçdiyi inkişaf mərhələlərini etibarlı tarixi mənbələr əsasında dolğun əks etdirən fundamental əsərlər yaranmır. Elmi tədqiqatlar üçün bəzi hallarda müasir dünya dilçiliyinin nəzəri səviyyəsindən xeyli geri qalan, heç bir ciddi praktik əhəmiyyət daşımayan bəsit mövzular seçilir.

Azərbaycan dilində internet resurslarının qıtlığı, elektron və interaktiv dərsliklərin yoxluğu, Azərbaycan dilini öyrənən əcnəbi dilli insanlar üçün tədris vəsaitlərinin bir çox hallarda müasir tələblərə cavab verməməsi narahatlıq doğurur. Sovet dövründə Azərbaycan dilçilərinin dünya elmində gedən proseslərdən təcrid olunması ilə ölkəmizdə dilçilik sahəsindəki nəzərəçarpan boşluq hələ də aradan qaldırılmamışdır.

Dilçilik elmimiz təkcə Azərbaycan dili ilə bağlı deyil, həmçinin onun digər türk dilləri ilə münasibətlərini öyrənmək istiqamətində ciddi addımlar atmalı, müasir dillərin nəzəri cəhətdən araşdırılmasına, eyni zamanda qədim dünya dilləri və mədəniyyətlərinin tədqiqinə yönələn yeni layihələr işləyib hazırlamalıdır.

Dövlətçiliyimizin başlıca rəmzlərindən olan ana dilinin istifadəsinə və tədqiqinə dövlət qayğısının artırılmasını, ölkəmizdə dilçilik elmi sahəsində vəziyyətin əsaslı surətdə yaxşılaşdırılmasını təmin etmək məqsədi ilə, Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasının 109-cu maddəsinin 32-ci bəndini rəhbər tutaraq qərara alıram:

1. Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası Azərbaycan Respublikasının Təhsil Nazirliyi, Azərbaycan Respublikasının Rabitə və İnformasiya Texnologiyaları Nazirliyi, Azərbaycan Respublikasının Mədəniyyət və Turizm Nazirliyi və digər aidiyyəti qurumlarla birlikdə Azərbaycan dilinin qloballaşma şəraitində zamanın tələblərinə uyğun istifadəsinə və ölkədə dilçiliyin inkişafına dair Dövlət Proqramının layihəsini hazırlayıb 2012-ci il oktyabr ayının 1-dək Azərbaycan Respublikasının Nazirlər Kabinetinə təqdim etsin.

2. Azərbaycan Respublikasının Nazirlər Kabineti bu Sərəncamın 1-ci hissəsində nəzərdə tutulan Dövlət Proqramının layihəsini 2012-ci il noyabr ayının 1-dək Azərbaycan Respublikasının Prezidentinə təqdim etsin.

3. Azərbaycan dilində termin yaradıcılığı sahəsində işlərin tənzimlənməsi və koordinasiya edilməsi üçün Azərbaycan Respublikasının Nazirlər Kabineti yanında Terminologiya Komissiyası yaradılsın.

4. Azərbaycanda müxtəlif sahələrdə tərcümə işinin mərkəzləşdirilmiş qaydada və məqsədyönlü aparılması üçün Azərbaycan Respublikasının Nazirlər Kabineti yanında Tərcümə Mərkəzi yaradılsın.

5. Azərbaycan Respublikasının Nazirlər Kabineti bu Sərəncamdan irəli gələn məsələləri həll etsin.

İlham Əliyev

*Azərbaycan Respublikasının Prezidenti
Bakı şəhəri, 23 may 2012-ci il.*

**AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASININ
NAZİRLƏR KABİNETİ**

QƏRAR

№ 277

Bakı şəhəri, 26 noyabr 2012-ci il

"Azərbaycan Respublikasının Nazirlər Kabineti yanında Terminologiya Komissiyası haqqında Əsasnamə"nin təsdiq edilməsi barədə

"Azərbaycan dilinin qloballaşma şəraitində zamanın tələblərinə uyğun istifadəsinə və ölkədə dilçiliyin inkişafına dair Dövlət Proqramı haqqında" Azərbaycan Respublikası Prezidentinin

2012-ci il 23 may tarixli 2236 nömrəli Sərəncamının 5-ci hissəsinə əsasən Azərbaycan Respublikasının Nazirlər Kabineti
QƏRARA ALIR:

"Azərbaycan Respublikasının Nazirlər Kabineti yanında Terminologiya Komissiyası haqqında Əsasnamə" təsdiq edilsin (əlavə olunur).

Azərbaycan Respublikasının Baş naziri Artur Rasi-zadə

Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabinetinin 2012-ci il 26 noyabr tarixli 277 nömrəli qərarı ilə təsdiq edilmişdir

Azərbaycan Respublikasının Nazirlər Kabineti yanında Terminologiya Komissiyası haqqında

Ə S A S N A M Ə

1. Ümumi müddəalar

1.1. "Azərbaycan dilinin qloballaşma şəraitində zamanın tələblərinə uyğun istifadəsinə və ölkədə dilçiliyin inkişafına dair Dövlət Proqramı haqqında" Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 2012-ci il 23 may tarixli 2236 nömrəli Sərəncamına uyğun olaraq yaradılmış Azərbaycan Respublikasının Nazirlər Kabineti yanında Terminologiya Komissiyası (bundan sonra - Komissiya) Azərbaycan dilində termin yaradıcılığı sahəsində işlərin tənzimlənməsini və koordinasiya edilməsini, həmçinin dilin lüğət tərkibinin zənginləşdirilməsini, yeni ədəbi anlayış və ifadələrin dildə işlədilməsi mümkünlüyünün müəyyənləşdirilməsini, elmi-ədəbi dili təkmilləşdirmək məqsədi ilə kütləvi informasiya vasitələrində, dərsliklərdə və digər tədris vəsaitlərində yeni termin və anlayışların dilin normalarına müvafiq qaydada işlədilməsinə nəzarət funksiyalarını həyata keçirir.

1.2. Komissiya ictimai əsaslarla fəaliyyət göstərir və öz fəaliyyətində Azərbaycan Respublikasının qanunlarını, Azərbaycan Respublikası Prezidentinin fərman və sərəncamlarını, Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabinetinin qərar və sərəncamlarını, digər qanunvericilik aktlarını və bu Əsasnaməni rəhbər tutur.

1.3. Komissiyanın tərkibi Azərbaycan Respublikasının Nazirlər Kabineti tərəfindən təsdiq edilir.

1.4. Komissiya ayrı-ayrı sahələr üzrə bölmələr və işçi qrupları yaradır.

1.5. Komissiya möhürə, şampa, müvafiq blanklara və bank hesabına malikdir.

1.6. Komissiya Bakı şəhərində yerləşir.

2. Komissiyanın əsas vəzifələri

2.1. Komissiyanın əsas vəzifələri aşağıdakılardır:

2.1.1. elm və texnikanın, iqtisadiyyat və mədəniyyətin ayrı-ayrı sahələri üzrə izahlı, dialektoloji, ensiklopedik, iki və çoxdilli terminoloji, orfoqrafik lüğətlərin hazırlanmasına elmi-metodoloji rəhbərliyin həyata keçirilməsi və nəşrinə icazə verilməsi;

2.1.2. terminlərin dövrü mətbuatda, televiziya və radioda, orta və ali məktəblərin dərslərlərində, idarə və müəssisələrin kargüzarlıq işlərində düzgün istifadəsinə nəzarətin aparılması;

2.1.3. terminologiyanın dilçilik problemlərinin tədqiqinin və müvafiq kadr hazırlığının təşkili və koordinasiyası;

2.1.4. Azərbaycan dilinə yeni daxil edilən termin və anlayışların təsdiqi və ifadə formalarının müəyyənləşdirilməsi;

2.1.5. respublikada elmin, mədəniyyətin, ictimai-siyasi həyatın bütün sahələrində baş verən dəyişikliklər nəzərə alınmaqla, elmi-ədəbi dilin və terminologiyanın inkişaf etdirilməsi və təkmilləşdirilməsi istiqamətlərinin müəyyənləşdirilməsi;

2.1.6. elmi-texniki tərəqqi, ictimai-siyasi həyatda baş verən proseslər nəticəsində yaranan yeni söz və terminlərin istifadəsində vahid metodoloji prinsiplərə riayət olunması məqsədi ilə Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyasında, elm və təhsil müəssisələrinin nəzdində sahə terminoloji fəaliyyət strukturlarının yaradılması və onlara metodoloji rəhbərliyin həyata keçirilməsi;

2.1.7. müxtəlif elm sahələrini birləşdirən, dünya sivilizasiyasının, ictimai həyatın əksi olan, ayrı-ayrı dillərin fonetik, leksik, qrammatik xüsusiyyətlərini də özündə birləşdirən terminoloji lüğətlərin tərkibi kimi Azərbaycan dilinə daxil edilən alınma söz və

ifadələrin tənzimlənməsi, dilimizin tələblərinə uyğunlaşdırılması prinsiplərinin müəyyənləşdirilməsi;

2.1.8. Azərbaycan elmi-ədəbi dilində dərslik, monoqrafiya, bədii, publisistik əsərlərdə, o cümlədən kütləvi informasiya vasitələrində, nəşriyyatlarda, reklamlarda, idarə və müəssisələrdə, məktəblərdə, terminlərin istifadəsində mövcud qaydalara əməl edilməsinə nəzarətin təşkili, həmçinin dövlət orqanlarında rəsmi sənədlərin hazırlanmasında istifadə olunan xüsusi norma və tələblərin müəyyən edilməsi məqsədi ilə qanunvericilikdə müvafiq dəyişikliklərin edilməsi ilə bağlı təkliflərin hazırlanması;

2.1.9. elmi-texniki tərəqqi, ictimai-siyasi həyatın inkişafı nəticəsində terminoloji sistemlərin fasiləsiz olaraq dəyişməsinə və inkişafını nəzərə alaraq, qanunvericilik aktlarında terminlərin düzgün işlənməsinə nəzarət məqsədi ilə onların qəbulu mərhələsində terminoloji ekspertizanın təşkil edilməsi;

2.1.10. müasir qloballaşma şəraitində Azərbaycan dilində müxtəlif dillərdən alınan beynəlxalq terminlərin sayının sürətlə çoxalmasını nəzərə alaraq, dilimizin milli köklərinin qorunması, həmçinin zənginləşdirilməsinin davam etdirilməsi məqsədi ilə eyni tarixi-mənəvi kökə malik türk xalqlarının ortaq terminoloji bazasının yaradılması, müvafiq termin yaradıcılığının unifikasiyası normaları və metodoloji prinsiplərinin müəyyənləşdirilməsi;

2.1.11. orfoqrafiya lüğətinin təkmilləşdirilməsi məqsədi ilə yeni terminlərin, coğrafi adların və şəxs adlarının verilmə prinsiplərinin müəyyənləşdirilməsi;

2.1.12. Azərbaycanda yaradılan terminoloji saytların beynəlxalq səviyyədə dillərarası terminoloji lüğətlərin toplanması istiqamətində fəaliyyət göstərən, YUNESKO-nun himayəsi ilə təşkil olunmuş Beynəlxalq Terminologiya Mərkəzinə-TermNet şəbəkəsinə qoşulmasının təmin edilməsi.

3. Komissiyanın hüquqları

3.1. Komissiyanın öz vəzifələrini həyata keçirmək üçün aşağıdakı hüquqları vardır:

3.1.1. Azərbaycan dilinin lüğət tərkibinə daxil olan yeni terminlərin geniş ictimaiyyətə çatdırılması və onların müzakirəsinin

təmin edilməsi məqsədi ilə "Yeni terminlər " bülletenini nəşr etdirmək;

3.1.2. ölkədə terminoloji mühitin nəzarətdə saxlanması məqsədi ilə müntəzəm monitorinqlər aparmaq;

3.1.3. dilin terminoloji bazasını yad təsirlərdən qorumaq, inkişaf etdirmək, dünya azərbaycanlılarının müraciət imkanı olan onlayn resurs bazasının formalaşdırılması və bütövlükdə yeni terminlərin yaradılması prosesində virtual məkanın imkanlarından istifadə etmək, o cümlədən, interaktiv forumlar vasitəsilə bu prosesə geniş ictimaiyyəti cəlb etmək;

3.1.4. müxtəlif elm sahələrinə aid terminoloji lüğətlərin elektron variantlarının virtual məkanda yerləşdirilməsini həyata keçirmək;

3.1.5. elmin müxtəlif sahələri ilə bağlı yaranan terminlərin dildə sabitləşməsi, terminologiyanın nəzəri məsələlərini, terminoloji lüğətlərin tərtibi prinsiplərini və Komissiyanın təsdiq etdiyi terminləri işıqlandıran, Komissiyanın rəsmi orqanı olan "Terminologiya məsələləri" elmi jurnalının nəşrini həyata keçirmək;

3.1.6. Azərbaycan elmi dilinin dərsliklərdə və mətbuatda düzgün əks etdirilməsi məqsədi ilə orfoqrafıya qaydalarının təkmilləşdirilməsi üçün təkliflər hazırlamaq;

3.1.7. Azərbaycan dilinin terminoloji arealının (sahəsinin) müasir metodlarla zənginləşdirilməsi, mövcud terminoloji lüğətlərin vahid mərkəzdə toplanılması, terminlərin izahı və müxtəlif dillərdə qarşılığının tapılması, həmçinin termin yaradıcılığına cəmiyyətin müxtəlif təbəqələri, o cümlədən xaricdə yaşayan soydaşlarımızın cəlb edilməsi məqsədlərinə xidmət edən Azərbaycan terminologiyasının veb-portalının (www.aztermin.az) fəaliyyətini təmin etmək;

3.1.8. virtual məkanda Azərbaycandilli kontentlərdə (veb-saytlarda, e-dərsliklərdə, e-qəzetlərdə və s.) yad sözləri operativ olaraq aşkar etmək, kontent sahiblərini və ictimaiyyəti məlumatlandırmaq, statistik məlumatlar toplamaq, dilin terminoloji tələblərinə əmələtmə göstəricilərinə görə reytinglər müəyyən etmək, terminoloji bazaya daxil ediləcək yeni terminləri müəyyənləşdirmək və s.

üçün onlayn terminoloji nəzarət sisteminin (e-terminoloji monitorinq) yaradılmasını müvafiq qaydada təmin etmək;

3.1.9. elmi müzakirələr, simpozium və konfranslar təşkil etmək, ölkə daxilində və xaricdə müvafiq tədbirlərdə təmsil olunmaq.

4. Komissiyanın fəaliyyətinin təşkili

4.1. Komissiyanın fəaliyyətinə Azərbaycan Respublikasının Nazirlər Kabineti tərəfindən təsdiq edilən sədr rəhbərlik edir.

4.2. Komissiyanın iclasları üç ayda bir dəfədən az olmayaraq çağırılır.

4.3. Komissiyanın iclasları sədrin və ya Komissiya üzvlərinin azı 1/3 hissəsinin təklifi ilə çağırılır.

4.4. Komissiyanın iclasları üzvlərinin yarısından çoxu iştirak etdikdə səlahiyyətli sayılır.

4.5. İclasların gündəliyi Komissiyanın iş planı əsasında müəyyənləşdirilir. Bu və ya digər məsələnin iclasın gündəliyinə daxil edilməsi sadə səs çoxluğu ilə həll olunur.

4.6. Komissiyanın qərarları sadə səs çoxluğu ilə qəbul olunur və sədr tərəfindən imzalanır. Səslər bərabər bölündükdə, Komissiya sədrinin səsi həlledici hesab edilir.

4.7. Zəruri hallarda, Komissiyanın iclaslarında iştirak etmək üçün müzakirə olunan məsələlərlə bilavasitə əlaqəli olan dövlət və digər orqanların mütəxəssisləri dəvət edilə bilirlər.

MÜNDƏRİCAT

Ön söz 3

I FƏSİL.

MÜSTƏQİLLİK İLLƏRİNDƏ AZƏRBAYCAN ƏDƏBİ DİLİNİN TERMINOLOGİYASININ İNKİŞAFI

- 1.1. Terminologiyanın nəzəri problemlərinin tədqiqi 15
- 1.2. Müstəqillik illərində terminologiyanın inkişaf meyilləri..... 72
- 1.3. Müstəqillik illərində termin yaradıcılığının əsas mənbələri 87
- 1.4. Müstəqillik illərində Azərbaycan ədəbi dilində alınma terminlər və onların yaranma mənbələri..... 97
- 1.5. Azərbaycan dilində Avropa dillərindən alınma terminlərin mə-nimsənilmə formaları..... 122
- 1.6. Terminologiyada leksik paralellər 146

II FƏSİL .

MÜSTƏQİLLİK İLLƏRİNDƏ TERMINOLOGİYANIN İNKİŞAF İSTİQAMƏTLƏRİ

- 2.1. Azərbaycan dilində terminologiyanın aktual problemləri 163
- 2.2. Elmi-texniki tərəqqi və terminologiya..... 169
- 2.3. Mətbuatın terminologiyanın inkişafında rolu 187
- 2.4. Azərbaycan dilinin terminologiyasının zənginləşməsində tərcü-mənin rolu 197

III FƏSİL.

MÜSTƏQİLLİK İLLƏRİNDƏ TERMINOLOGİYANIN STAN- DARTLAŞDIRILMASI VƏ ONUN LÜĞƏTLƏRDƏ ƏKSİ

- 3.1. Azərbaycan dilində terminologiyanın nizaməsalınma prosesi..... 225
- 3.2. Terminologiyanın standartlaşdırılma formaları 236

3.3. Azərbaycan dilində terminoloji lüğətlərin tərtibi prinsipləri . 244
3.4. Müstəqillik illərində terminoloji lüğətlərin tərtibi 259
3.5. Türk dillərində ortaq terminologiya problemi 349

Ədəbiyyat siyahısı 360

SAYALI SADIQOVA

**MÜSTƏQİLLİK İLLƏRİNDƏ
AZƏRBAYCAN
DİLİNDƏ TERMINOLOGİYANIN
İNKİŞAFI**

**Sayı 300. Həcmi 24,75 ç.v.
Formatı 60x84 ¹/₁₆. Əla növ kağız**

«AVROPA» nəşriyyati

